

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No.

901.05/Tij
31983

D.G A. 79.

TIJDSCHRIFT

~~1832~~
VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN ~~VOLKEN~~KUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

1832

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

901.05

Tij

DEEL LIII

~~A438~~

BATAVIA,
ALBRECHT & Co.

| 'S HAGE.
M. NIJHOFF.

1911.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 31983

Date 16.2.57

Call No. 901.05.74

I N H O U D.

BLADZ.

Restaureeren van oude bouwwerken, door Dr. N. J. KROM	1
Pakabu, door H. KERN.	16
De Heiligen van Java II. Seh Siti Djenar voor de inquisitie, door Dr. D. A. RINKES.	17
Nota bevattende eenige gegevens betreffende het landschap Mamoedjoe.	57
Het jaartal op den Batoe-Toelis nabij Buitenzorg. Eene bij- drage tot de kennis van het oude Soenda. <i>Met een kaartje, drie lithografieën en drie facsimilè's</i> door C. M. PLEYTE.	155
Bouwstoffen voor de geschiedenis der Preangerlanden	221
Gedateerde Inscripties van Java, door Dr. N. J. KROM.	229
De Heiligen van Java III. Soenan Geseng, door Dr. D. A. RINKES.	269
Het een en ander over oudheidkundige monumenten in de XXVI Moekims (IX Moekims-Toengkoeb) in Groot Atjeh, door W. GOLDIE (<i>met acht platen</i>).	301
Nadere gegevens omtrent den Batoe Pahat in Sekadau, door J. BOUMAN (<i>met eene plaat</i>).	314
Aanvullingsnota van toelichting betreffende het rijk van Langkat.	325
Eene châtib-instructie uit de vorige eeuw. Mededeeling van C. M. PLEYTE	354
Een protest, door Dr. N. J. KROM.	360
De datum op het grafschrift te Grèsik. Mededeeling der Redactie.	372
Lijst van uitdrukkingen die gebruikt worden in de Javaansche goud- en wapensmederij (en die niet voorkomen in het Jav. Nederl. Handwoordenboek van Gericke-Roorda, ed. 1901), door R. M. MANGKOEDIMEDJA.	375
Aanvullingsnota van toelichting betreffende het landschap Asahan	385
De inscriptie van Nglawang, door Dr. N. J. KROM	411
De Heiligen van Java IV. Ki Panḍan arang te Tembajat, door Dr. D. A. RINKES. (<i>Met 4 photo-reproducties en een situatie-kaart</i>).	435
Oudheidkundige Aanteekeningen I, door T. VAN ERP (<i>met zeven platen</i>).	583
De datum Maandag 12 Rabī' I op den grafsteen van Malik Ibrāhīm. Mededeeling door Dr. Th. W. JUYNBOLL.	605

TABLE DES MATIÈRES.

	PAGE.
Avis concernant la restauration méthodique d'anciennes constructions monumentales, par M. le Dr. N. J. KROM . . .	1
Pakabou, par M. H. KERN	16
Les Saints de Java II. Seh Siti Djenar devant l'inquisition, par M. le Dr. D. A. RINKES.	17
Rapport concernant Mamoudjou	57
La date sur le Batou-Toulis près de Buitenzorg. Documents se rapportant au Sounda préhistorique, par M. C. M. PLEYTE (<i>avec une carte, trois lithographies et trois facsimilès</i>) . .	155
Matériaux relatifs à l'histoire du pays soundanais dit le Préanger.	221
Inscriptions datées de Java, par M. N. J. KROM	229
Les Saints de Java III. Souman Geseng, par M. D. A. RINKES.	269
Quelques monuments antiques dans le pays des XXVI Moukims en Atchéh, par M. W. GOLDIE (<i>avec huit planches</i>). .	301
Apostilles concernant le Batou Pahat en Sekadau, par M. J. BOUMAN (<i>avec une planche</i>)	314
Rapport supplémentaire concernant le pays de Langkat . .	325
Une instruction de khâtib datant du commencement du XIXe siècle. Communication de M. C. M. PLEYTE	354
Une protestation, par M. N. J. KROM.	360
La date de l'építaphe de Gresik. Communication de la rédaction	372
Liste d'expressions relatives à l'orfèvrerie et l'armurerie javanaises, qui manquent dans le dictionnaire de Gericke-Roorda, éd. de 1901, par M. Raden Mas MANGKoudimedja. . . .	375
Rapport supplémentaire concernant le pays d'Asahan. . .	385
L'inscription de Nglawang, par M. N. J. KROM.	411
Les Saints de Java, IV. Ki Pançlan arang à Tembayat, par M. D. A. RINKES (<i>avec 4 planches et une carte</i>).	435
Notices archéologiques I, par M. T. VAN ERP, (<i>avec sept planches</i>).	583
La date de l'építaphe de Malik Ibrahim. Communication par M. Th. W. JUYNBOLL.	605

RESTAUREEREN VAN OUDE BOUWWERKEN

DOOR

Dr. N. J. KROM.

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond heeft op zijn laatste vergadering de vraag „hoe moet men oude bouwwerken restaureeren?” in behandeling willen nemen en ter vergemakkelijking van de discussie een praeadvies ingewonnen van een architect en een aestheticus, den bouwmeester Ed. Cuypers en Professor Vogelsang. Deze praeadviezen zijn opgenomen in het laatstverschenen Bulletin van den Bond. (Tweede serie, derde jaargang No. 4, Juli 1910) en het is vooral op dat van laatstgenoemden geleerde, dat ik de aandacht wilde vestigen, daar het kort en helder de principes aangeeft, waarnaar een restauratiearbeid z. i. te werk moet gaan. De kwestie is op Java een actueele; daarom kan het zijn nut hebben aan Prof. Vogelsang's algemeene beschouwingen eenige opmerkingen aangaande de toepassing dezer principes hier te lande vast te knopen.

Het praeadvies in kwestie behandelt natuurlijk ook het restaureeren van nog in gebruik zijnde gebouwen, een zaak, die hier buiten bespreking kan blijven, daar wij uit den aard der zaak thans het oog hebben op de ruïnes der Hindoetempels, gebouwen dus, waar, naar de formuleering van het praeadvies „de kwestie van nut en bruikbaarheid is buitengesloten, de waarde een uitsluitend aesthetisch-historische is.” Wij bepalen ons hier dus tot deze laatste groep en volgen vooreerst, zoonoodig citeerende, den gedachtengang van den Heer Vogelsang.

In de eerste plaats wordt betoogd, dat onderscheid behoort te worden gemaakt tusschen tweeërlei aesthetische waarde,

of die namelijk voortvloeit uit de schilderachtigheid (begroeiing met klimgewassen, verweerde kleuren, enz) dan wel of men te doen heeft met de kunstwaarde van constructieve deelen of van aangebrachte beeldhouwkunst.

Nemen wij het eerste geval, dat dus waar geen aesthetisch belang van architectonischen of sculpturalen aard bij betrokken is en de waarde van het monument als zoodanig dus een uitsluitend historische is. Die historische waarde hecht zich — aldus Z. H. G. — aan de *betrouwbaarheid* van het monument. Het moet niet beschermd worden tegen afbrokkelen door invoegen van nieuwe steenen en opmetselen van allerlei substructies, daar iedere *restauratie een vervalsching* van het reliëf, van de steenen oorkonde beteekent en dus het ideaal resultaat der restauratie omgekeerd evenredig zou zijn aan de kosten er aan besteed. Zulke uitsluitend of voornamelijk historische ruïnes late men aan hun lot over, waar het verkeer of de hygiene niet anders eischen. Is dat wél het geval, dan ruime men ze, na photographische opname en opmeting, zonder sentimentaliteit op."

Nu het tweede geval, wanneer het aesthetische en niet het — immers steeds vanzelf en vrij spoedig weerkeerende — aesthetisch-schilderachtige, maar het architectonische element of de sculptuur een belangrijke rol spelen.

„Voor den archaeoloog-kunstminnaar gelden gelijkelijk: de documenteele waarde van de intakte gedeelten van het monument en de intrinsieke schoonheid van het geheel, terwijl de min of meer schilderachtige toestand door begroeiing met klimplanten, de schilderachtige rommelachtigheid en de door weerinvloeden veroorzaakte kleurrijkheid van het werk in hem slechts een vriend vinden voorzoover er geen belangrijke gedeelten van op zich zelf waardevolle kunstwerken of details door worden bedekt of met algeheelen ondergang bedreigd. Hij zal dus trachten alles te *behouden* en daarbij uitgaan van het *belangrijkste*.

„Is de architectuur van belang, de sculpturale decoratie minderwaardig, zoo zal hij zijn oogmerk op de éérste rich-

ten en met alle middelen der techniek het bouwwerk tegen inwatering en andere schadelijke invloeden trachten te beveiligen, wat op den langen duur — daar men ruïnes niet conserveeren kán — toch een machteloze strijd zal blijken; het gaat dan eenvoudig om het rekken van den levensduur. De decoratieve gedeelten blijven ter plaatse, waar zij in verband met het geheel, ondanks hun matige kunstwaarde, het effect verhoogen, zij verzeilen niet op een museumzolder of op een puinbinnenplaats — waar ze slechts als sta in den weg fungeeren — zoolang hun een waardiger uiteinde *op hun post* toegedacht kan worden.

„Is de architectuur vormloos of minderwaardig, de decoratie goed, zoo zal het daarentegen overweging verdienen de brokstukken uit te breken en ze in een Museum tegen verdere schade te bewaren, terwijl men den klomp steen aan zijn lot overlaat. Het restaureeren, schuren, afbikken van beeldbouwwerken verdient nimmer aanbeveling in principe.”

Tot zoover Prof. Vogelsang, op wiens opvattingen wij nu nader zullen ingaan. Kort geformuleerd is zijn advies dus dit:

heeft het monument geen aesthetische waarde, dan aan zijn lot overlaten;

heeft het die wel, dan is het architectonisch belang het grootste, schadelijke invloeden weeren en alles in loco laten; is er geen architectonisch belang en zit de waarde in de sculptuur, dan deze laatste in een Museum beveiligen en de rest laten voor wat het is.

Zooals men ziet, en hierop wil ik in de eerste plaats wijzen, is het criterium, waar de wijze van behandeling van afhangt, de *aesthetische* waarde. Is die aanwezig, dan wordt voor het geheel of zijn deelen zorg gedragen; de historische waarde komt voor de kwestie: restaureeren of niet, niet in aanmerking.

Laten wij dit principe nu eens wat nader beschouwen en daartoe allereerst nagaan, wat men heeft te verstaan onder „historische waarde.” Het praeadvies definieert die als „een

waarde van herinnering, van bijkans symbolische verzicht-baring van vervlogen tijden." Mij dunkt, dat er echter ook nog een andere „historische waarde" in aanmerking komt, in ruimer zin genomen. Het praeadvies bedoelt: een monument heeft historische waarde, omdat het oud is zonder meer. Neem nu echter een ruïne, die geen aesthetische waarde heeft, doch die op eenigerlei wijze aanwijzingen verschaft omtrent architectonische of sculptuur-techniek enz. uit den tijd van den bouw. Dan kan men ook spreken van een „historische" waarde, op een andere wijze echter dan het praeadvies. Duidelijkheidshalve zullen wij deze laatste, ruimer genomen historische waarde, de „wetenschappelijke" waarde noemen, terwijl wij den term „historische waarde" blijven gebruiken voor de uitsluitend-historische in beperkten zin van het praeadvies. De overeenkomst van beide begrippen is dus, dat beide op zichzelf niets te maken hebben met de aesthetische waarde, (die er mee kan samengaan of niet); het verschil, dat de „historische waarde" slechts aangeeft, dat iets waarde heeft, omdat het uit een tot de historie behorende periode dateert, zonder meer, terwijl de „wetenschappelijke" duidt op het aanwezig zijn van wetenschappelijk belangrijke gegevens.

Theoretisch zijn er dus vier gevallen, naarmate het monument van belang is:

- 1 historisch, doch niet aesthetisch,
- 2 wetenschappelijk, doch niet aesthetisch,
- 3 historisch en aesthetisch,
- 4 wetenschappelijk en aesthetisch,

waarbij dan de aesthetische waarde weer onderverdeeld kan worden op de wijze van het praeadvies.

Dat nu in het eerste geval het praeadvies zeer terecht restauratie een onding acht, spreekt vanzelf; eenig nut heeft het daar natuurlijk volstrekt niet, men „vervalscht de oorkonde" en Prof. Vogelsang's woorden „wederopbouw is domme maskerade en ergerlijke frivoliteit" zijn zeker niet te kras. Doch hoe te handelen in geval 2, gaat ook daar

het principe op, dat, waar geen aesthetisch belang in het spel is, er niet gerestaureerd moet worden? Is het geval niet denkbaar, dat er van die bovenbedoelde wetenschappelijke gegevens zijn, die verloren zouden kunnen gaan zonder ingrijpen door restauratie?

Hier voegt het nu allereerst vast te stellen, wat men onder „restaureeren” heeft te verstaan. Men hoort dien term op tweeërlei wijze gebruiken, zoowel in den zin van maatregelen nemen tot wering van verder verval als in dien van geheele of gedeeltelijke wederopbouw in den oorspronkelijken staat; men spreekt van de „restauraties” op het Forum Romanum, waar uitsluitend behoud van het bestaande beoogd wordt en noemt tegelijkertijd den Saalburg, welke geheel in den ouden toestand hersteld is, een „gerestaureerd” castellum. Het behoeft geen betoog, dat deze beide zaken, die immers geheel iets anders beboelen, nauwkeurig onderscheiden dienen te worden; ter voorkoming van misverstand zullen wij den term „restaureeren” alleen gebruiken voor het eerste geval, het tegenhouden van verder ondergang. en in het tweede, het in den oorspronkelijken staat terugbrengen, spreken van „reconstrueeren.”

Keeren wij nu terug tot de vraag of, wanneer bij een monument wel wetenschappelijke, doch geen aesthetische belangen betrokken zijn, er gerestaureerd of geconstrueerd moet of mag worden. Ik zou die vraag aldus willen beantwoorden, dat restauratie gewenscht is, voorzooover zonder haar wetenschappelijke gegevens verloren zouden gaan. Maar met reconstructie is het een heel andere kwestie. Reconstructie toch — ik stel er prijs op dat zoo duidelijk mogelijk te formuleeren — dient mijns inziens geen wetenschappelijk belang. Men begrijspe mij goed, ik bedoel allerminst dat reconstructie, goede reconstructie wel te verstaan, geen wetenschappelijk werk zou zijn. Doch dat wetenschappelijk werk heeft betrekking op de wijze, waarop uit de voorhanden gegevens de oude vorm wordt teruggevonden, niet op de tastbare weergave van die resultaten; de wetenschap-

pelijke reconstructie is die op papier, welke er niets meer of minder wetenschappelijk door wordt, of men haar uitvoert al dan niet; anders uitgedrukt: op het oogenblik, dat het eerste begin van uitvoering wordt gegeven, is het wetenschappelijk werk afgelopen. De bewering, dat „het wetenschappelijk belang deze of gene reconstructie eischt”, is m. i. dan ook volkomen onhoudbaar; de wetenschap eischt slechts, dat worde nagegaan en verantwoord, hoe de oude toestand van een of ander bouwwerk geweest is; de reconstructie werkelijkheid doen worden is wel verre van in haar belang, eerder met haar in strijd. De uitgevoerde reconstructie immers zal, nog afgezien van de „vervalsching van de steenen oorkonde” altijd het gevaar met zich brengen van een zekere verwarring te veroorzaken bij den toekomstigen beschouwer, die niet dan met de hulp van schriftelijke of fotografische gegevens zich rekenschap zal kunnen geven wat nieuw en wat oud is aan wat hij voor zich ziet (ik spreek natuurlijk van geheel naar eisch uitgevoerde reconstructie, waar zoo iets niet door het gebruik van een andere steensoort, een andere techniek of dergelijke blijkt). Doch het grootste bezwaar is, dat bij de reconstructie fouten begaan kunnen worden; de reconstructor kan meenen over voldoende gegevens te beschikken en daaruit zijn reconstructie opbouwen, terwijl later blijkt, dat een of ander over het hoofd werd gezien; dat dit gevaar lang niet denkbeeldig is, zal ieder die van den toestand der reconstructies hier te lande op de hoogte is, wel moeten toegeven. Zoolang er nu alleen maar op papier gereconstrueerd wordt, legt eenvoudig de latere onderzoeker zijn voorstel naast dat van zijn voorganger; is de reconstructie uitgevoerd, dan komt men te staan voor het droevig alternatief: laten staan wat men weet, dat fout is, of afbreken en weer opbouwen met de kans, dat later nog eens te zullen moeten doen. Want het is nu eenmaal een feit: volkomen zeker van de juistheid eener reconstructie tot in haar kleinste onderdeelen is men nooit.

Volgt daar dan uit, dat men nooit een reconstructie uit

zou mogen voeren? Van zuiver wetenschappelijk standpunt zou die vraag wel degelijk bevestigend beantwoord moeten worden. Doch nu komt ook de aesthetische zijde van de kwestie in het spel. In het geval het aesthetisch belang eener reconstructie zóó groot is, dat het opweegt tegen de wetenschappelijke bezwaren, kan het uitvoeren daarvan niet alleen geoorloofd, maar zelfs wenschelijk worden, doch alleen wanneer de gegevens, waarover beschikt wordt, zóó volledig zijn, dat zij aan de reconstructie een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid geven. Zijn die gegevens er niet en moet er, al is het ook nog zoo weinig, gefantaseerd worden, dan is, hoe groot het aesthetisch belang ook zij, de reconstructie, wetenschappelijk gesproken, onverdedigbaar.

In verband met dit alles, ligt de beslissing, wat er gebeuren moet in het bovengestelde tweede geval, — een monument met wetenschappelijke doch zonder aesthetische waarde, voor de hand; zij luidt te restaureeren, voorzoover anders wetenschappelijke gegevens verloren zouden gaan, doch in geen geval te reconstrueeren.

Bij geval drie, wanneer dus het monument wel historische en aesthetische, doch geen wetenschappelijke waarde heeft, dient men geheel overeenkomstig het praeadvies te werk te gaan, d. w. z. uitsluitend het aesthetisch belang in het oog te houden. Eischt dit restauratie, men restaureere; eischt het reconstructie, men reconstrueere, doch alweer alleen, als de gegevens voldoende zijn, gelijk boven werd betoogd. Uit den aard der zaak zal restauratie of reconstructie alleen dan plaats hebben, wanneer de aesthetische waarde werkelijk het gebouw als geheel betreft; is zij uitsluitend verbonden aan b. v. een enkele sculpturale versiering en de rest minderwaardig, dan zal het wellicht aanbeveling verdienen die sculptuur uit te nemen en wat er overblijft dus tot geval één terug te brengen: trouwens dergelijke zaken moeten natuurlijk voor ieder monument afzonderlijk worden beslist, daar er allerlei factoren in het spel kunnen zijn, waarmee een theoretische beschouwing als deze geen rekening kan houden.

Het vierde geval is dat, waarin het monument zoowel wetenschappelijke als aesthetische waarde heeft. Dan restaureert men, als of het wetenschappelijke of het aesthetische belang, of beide dat wenschelijk maken. Wat reconstructie betreft, zal men vooral hier zeer nauwgezet moeten overwegen, of er geen wetenschappelijk belang geschaad wordt, en mochten de eischen van aesthetica en wetenschap met elkaar in conflict komen, onvoorwaardelijk de eerste voor de laatste moeten doen wijken; men reconstrueert, wanneer dit aesthetisch geëischt wordt en wetenschappelijk geoorloofd is. Ook hier zijn natuurlijk weer allerlei mogelijkheden denkbaar, naarmate de wetenschappelijke of aesthetische waarde zich hecht aan het geheel of eenig los onderdeel; telkens zal dan echter weer het wetenschappelijk belang den doorslag moeten geven.

Voor alle vier gevallen geldt ten slotte gelijkelijk, dat men verplicht is een behoorlijke en nauwkeurige opmeting en opname in den ruimsten zin te doen plaats hebben van het monument in den toestand, waarin men het aantreft, onverschillig of men van plan is het daarna aan zijn lot over te laten of te gaan restaureeren of reconstrueeren. Deze eisch van elk degelijk archaeologisch onderzoek spreekt zoo voor zich zelf, dat het onnoodig is, er hier verder op in te gaan.

Na deze theoretische uiteenzetting, willen wij aan de hand daarvan een enkel woord zeggen over eenige hier te lande plaats gehad hebbende of nog in gang zijnde restauraties en reconstructies, met name Panataran, Mendoet, Pawon en Boro-Boedoer. Bouwwerken dus, die alle een hooge wetenschappelijke en aesthetische waarde in zich vereenigen en die ieder op zijn wijze sprekende voorbeelden geven van strijdige of samengaaude belangen en oplossingen in verschillende geest.

Over Panataran veel te zeggen, ware volkomen overbodig; van verschillende zijden is indertijd al voldoende toegelicht, op welk een betreurenswaardige wijze men daar te werk is gegaan. De bedoeling moge goed geweest zijn, wat er gebeurd

is, geschiedde op zoo onoordeelkundige wijze, dat men niet anders kan doen dan zich schamen en hopen, dat er nooit een buitenlandsch archaeoloog komen zal, welke anders zeker niet zou nalaten door zijn onthullingen onzen goeden naam op archaeologisch gebied zeer in gevaar te brengen. Met dat al staat het droevig monument er nu en daar de soliede wijze van behandeling het wel onmogelijk zal maken er nog iets van ongedaan te maken, zal het blijven staan als waar-schuwend voorbeeld, hoe men in geen geval restaureeren moet. Uitgedrukt volgens de boven gebezigde terminologie kan men dit zeggen: Er was een monument van hooge wetenschappelijke en aesthetische waarde. Zonder over voldoende gegevens te beschikken, is men daar aan het werk getogen, waarbij evenmin het aesthetische als het wetenschappelijke belang in het oog gehouden zijn. Op het oogenblik heeft men nu iets als resultaat daarvan, dat, nu ja, waterdicht is, maar overigens eenerzijds zeer leelijk is, anderzijds zeer weinig heeft van wat er in den Hindoetijd gestaan heeft. Daaruit volgt, dat deze „restauratie” volkomen onzinnig was, immers aan geen der twee vereischten voldeed en dat het veel beter geweest ware niets, dan dit, te doen, te meer waar er klaarblijkelijk allerlei wetenschappelijke gegevens door verloren zijn gegaan. Dat wat aangaat de architectonische restauratie; voor het bijwerken van koppen op de reliefs en dergelijk geknoei, verwijs ik naar de boven aangehaalde woorden: „domme maskerade en ergerlijke frivoliteit.”

Bezien wij nu den Mendoet. Daar is de deskundige aan het werk geweest, zijn de reconstructieplannen wetenschappelijk behandeld en verantwoord. Toch is hier duidelijk een der groote gevaren van alle reconstructiewerk gebleken, het feit, dat men nooit volkomen zeker is het juiste getroffen te hebben. De lezers der laatste afleveringen van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap weten, dat een ander deskundige het goed recht van een andere opvatting van enkele onderdeelen heeft betoogd. Het doet nu natuur-

lijk niets ter zake, welke opvatting de juiste is; het feit moet echter geconstateerd, dat er ruimte was voor verschil van opinie tussehen deskundigen. Daaruit blijkt voldoende, dat de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid van de reconstructie hier niet verkregen was. Op het moment, dat de reconstructie werd uitgevoerd, vermoedde men dat natuurlijk niet; reden te meer om tot groote voorzichtigheid te manen in de toekomst.

De kwestie van den strijd van aesthetische en wetenschappelijke belangen komt ter sprake bij den Pawon. Niet natuurlijk die van het verstoord natuurschoon door de verwijdering van den veelgenoemden randoe alas; waar deze nu eenmaal gevaar opleverde voor het tempeltje, moest de schilderachtigheid, dat spreekt vanzelf, wijken voor het belang der wetenschap. De boom moest dus weg, de tempel voor verder verval bewaard, gerestaureerd, worden. En hier was nu een geval, dat de aesthetica niet tevreden was met restauratie, doch reconstructie eischte; zonder deze laatste zou er waarschijnlijk iets niet moois overgebleven zijn. Met de hem eigen scherpzinnigheid wist Dr. Brandes den ouden vorm van het dak terug te vinden, d. w. z. in de hoofdzaken bereikte zijn bewonderenswaardige opmerkingsgave en combinatievermogen de vereischte bijna-zekerheid; slechts in enkele onderdeelen bleef er ruimte voor eenige speling. Ziehier dus het conflict: het aesthetisch belang eischte herstel van het dak, het wetenschappelijk moest zich verzetten, zoolang niet de kleinste onderdeelen vaststonden. Men weet, hoe de zaak beslist is en hoe het dak er nu staat, de aesthetische waarde van het geheel zeer zeker sterk verhoogende. Maar er bestaat een zekere kans, dat dit dak in een enkel onderdeel niet is als dat, hetwelk in den Hindoetijd dezen tempel dekte. Practisch is dat van zeer weinig belang; van theoretisch standpunt uit moet echter geconstateerd worden, dat hier een gering wetenschappelijk aan een groot aesthetisch belang is ten offer gebracht; practisch kan men de genomen beslissing

toejuichen, ook al is men er theoretisch van overtuigd, dat zij toch altijd bedenkelijk blijft.

Bij het werk aan Boro-Boedoer is van het begin af aan scherp de grens getrokken tusschen de maatregelen om verder verval te voorkomen en de verdere restauratie, volgens onze terminologie dus: reconstructie.

De eerste waren bij een monument van deze beteekenis gebiedend noodzakelijk. Volgde de overweging van het wenschelijke van reconstructie. Zeer terecht m. i. heeft men daartoe besloten; hier was nu een geval, dat een groot aesthetisch belang gediend werd en het wetenschappelijk belang zich niet verzette, m. a. w. er waren voldoende gegevens om geen ruimte te hoeven overlaten voor de fantasie en de schoonheid van het geheel werd er in hooge mate door verhoogd. Niemand, die het silhouet van het gereconstrueerde gedeelte naast dat van het ongereconstrueerde ziet, of die den opgang aan de zijde, waar de poorten hersteld zijn met die aan een anderen kant vergelijkt, zal dat laatste betwijfelen. Maar al weer, hoe wenschelijk ook van aesthetisch standpunt, wetenschappelijk was de reconstructie slechts uitvoerbaar tengevolge van de volledigheid der gegevens; ware die er niet geweest, men had, juist om de hooge wetenschappelijke waarde van dit bouwwerk, nooit tot reconstructie mogen overgaan, ook al wist men zonder de reconstructie iets leelijks te zullen houden met de zekerheid van iets zeer schoons te kunnen bereiken door de hulp der fantasie. Want bij allen arbeid van dezen aard blijve vooropstaan, dat de wetenschap nimmer een uitgevoerde reconstructie eischt, integendeel van huis uit daaraan vijandig is, dat haar bezwaren slechts voor een zeer bepaald aesthetisch belang mogen wijken en dan nog alleen voorzoover alle fantasie ten eenenmale uitgesloten is, dat ten slotte bij een strijd van het wetenschappelijk en het aesthetisch belang, het eerste den doorslag moet geven.

Wat zal nu — ziedaar een vraag, die zich na bovenstaande beschouwingen vanzelf opdringt — van dit alles het practisch

resultaat zijn in verband met de te volgen gedragslijn bij de verzorging van de Hindoemonumenten op Java? Voor het beantwoorden van die vraag zal het wenschelijk zijn, dat een kort overzicht van den toestand der tempels vooraf ga. Wij geven dus een kleine statistiek en wel aan de hand van de gegevens in Verbeek's Lijst der Oudheden in Verhand. Bat. Gen. deel XLVI; men heeft daar een zoo volledig mogelijke opgave van de bedoelde monumenten, welke alleen het nadeel heeft, dat er sinds de samenstelling bijna twintig jaar verlopen zijn; de statistiek zal dus te gunstig zijn, daar uit den aard der zaak in dien tijd de toestand van verschillende bouwwerken slechter geworden is. Om verder een zoo juist mogelijke voorstelling van de zaak te geven, hebben wij de tempelcomplexen met vele bijtempeltjes welke als ze alle meegerekend werden een onjuist beeld zouden te voorschijn roepen van den werkelijken toestand, buiten beschouwing gelaten; wij bedoelen Pramhanan en Tj. Sewoe.

Welnu, de bewuste lijst noemt een driehonderdtal tjandi's, dit begrip natuurlijk in den ruimsten zin genomen. Daarvan zijn er 89 vervallen, terwijl van 68 alleen of hoofdzakelijk fundamenteën overgebleven zijn. Van nog 63 andere weet of vermoedt men slechts op grond van berichten van vroegere onderzoekers, de aanwezigheid van tjandisteenen en dergelijke, dat ze er eenmaal geweest zijn. Ten slotte zijn er 78, die nog in min of meer behoorlijken staat verkeerden, eenigszins vervallen zijn ze natuurlijk toch alle; zelfs zijn hierbij gerekend die, van welke nog slechts het soubasement gespaard gebleven is. Ze bij deze groep te trekken, ligt voor de hand, waar het soubasement zulk een belangrijk onderdeel van den Javaanschen tempel is, zoowel in architectonischen zin als wat de versiering betreft, en dus dit soort ruïnes in verband met restauratieplannen op dezelfde wijze behandeld zal moeten worden als die, waar ook nog een tempellichaam met of zonder dak van voorhanden is.

Van deze groepen is bij die, welke bestaat uit tempels, „die er geweest moeten zijn”, natuurlijk geen sprake van

eenige verzorgingsmaatregelen. Alles wat men doen kan, is een nauwkeurige aantekening te houden van de plaats, waar ze volgens de oude berichten of de hoopen tjandisteenen gestaan hebben of gestaan kunnen hebben. Overigens is het bovengenoemde getal veel te laag, alleen reeds daarom, omdat alleen de plaatsen meegerekend zijn, waar van de steenhoopen uitdrukkelijk geconstateerd is, dat het werkelijk tjandisteenen zijn.

Anders staat de zaak bij de tempels, waarvan nog fundamenten over zijn; zij behooren tot de boven besproken groep van historische, doch geen aesthetische waarde. Een onderzoek zal wellicht nog een enkel decoratief bouwdeel aan het licht brengen, dat, als de ruïne verder geen belang heeft, in een museum bewaard kan worden. Ook is het geval denkbaar, dat het fundament in kwestie een zoo merkwaardige architectonische aanwijzing bevat, dat men het als geheel zou wenschen te behouden. Dat zijn echter uitzonderingen; over het geheel mag aangenomen worden, dat een nauwkeurige wetenschappelijke opname alle gegevens voor goed vast legt. In dat geval late men het fundament verder voor wat het is; er angstvallig zorg voor te dragen, dat er geen stuk van weg raakt, is doelloos en de aan het toezicht verbonden kosten konden beter besteed worden voor een nuttige zaak. Men treure er dan ook niet om, als later het fundament verdwenen en de steenen voor iets anders gebruikt blijken te zijn; met de opneming heeft het immers alle nut gedaan, dat de wetenschap er van trekken kon.

Voor de groep der geheel of gedeeltelijk vervallen tempels een regel vast te stellen, is ondoenlijk; over ieder geval moet afzonderlijk worden beslist. Wel kan men vooropstellen, dat waar een zoo aanzienlijk deel van den tempel ontbreekt, reconstructie in elk geval uitgesloten is. Doch restauratie zal soms wel, soms niet moeten plaats hebben. Er zullen ruïnes zijn van zoo groot belang, dat het aanbeveling verdient ze voor verder verval te behoeden, er zullen er echter ook zijn van veel minder belang, die voor restauratie

eerst veel later of in het geheel niet in aanmerking komen. Wat er van over is kan immers zoo gering of waarom ook van dien aard zijn, dat de ruïne, evenals die waarvan alleen de fundamenteen stonden, bij de opname alle dienst gedaan heeft, die er van te verwachten was. In ieder geval restaureere men slechts, waar dat om de een of andere bepaalde reden wenschelijk is, en niet uit de zucht om per se wat oud is te willen bewaren. Wij verwachten dan ook, dat slechts enkele ruïnes van deze groep gerestaureerd zullen moeten worden.

Wat betreft het uitgesloten zijn van reconstructie, staat dat deel van de laatste groep, dat alleen nog een soubasement vertoont, gelijk met de nu behandelde. Restauratie zal er echter meer voorkomen, daar het vanzelf spreekt, dat een soubasement op zich zelf reeds van groote wetenschappelijke en aesthetische waarde kan zijn, men denke b. v. slechts aan Tegawangi of Soerawana. In dat opzicht staan deze tempels gelijk met de geheele groep, waartoe ze behooren en die geheel bestaat uit monumenten, waar een belangrijk deel van over is en die alle zonder uitzondering van wetenschappelijke en aesthetische waarde zijn, zij het ook in meerdere of mindere mate. Het is dan ook deze groep, vermeerderd met enkele gevallen uit de vorige, die zeer in het bijzonder een voorwerp moet zijn van voortdurende oudheidkundige zorg en onderhoud; in het algemeen kan men wel zeggen, dat bij deze geheele groep, wanneer er ergens eenig verval dreigt, wetenschappelijke en aesthetische belangen er mee gemoeid zullen zijn, ergo er alle aanleiding is om restauratief in te grijpen.

Het is ook deze laatste groep, die voor eventueele reconstructies in aanmerking komt, althans theoretisch. Door aanschouwing zijn mij ruim zestig van de 78 tempels dezer groep bekend en geen daarvan maakte op mij den indruk aesthetisch te zullen winnen door reconstructie; maar afgescheiden van het feit, dat er onder de niet bezochte nog zoodanige kunnen voorkomen, is er in zulke kwesties alle

kans op verschil van opinie. Ik neem dus aan, dat er onder deze groep werkelijk gebouwen aanwezig zijn, wier aesthetisch belang reconstructie wenschelijk maakt. Ook dan nog mag daartoe m. i. eerst in de laatste plaats worden overgegaan; als eerste punt op het programma van onderhoudsmaatregelen moet staan het behouden van wat er is. En dat niet alleen, omdat het wetenschappelijk belang, dat bij restauratie wel, doch bij reconstructie niet in het spel komt, mij ook in dit opzicht voorkomt de overhand te moeten hebben boven het aesthetische, doch ook en vooral omdat bij het verzuimen van restauratie er iets verloren gaat, doch een reconstructie nog altijd vroeg genoeg komt. Deze gedragslijn lijkt mij vooral aangewezen in een geval als hier te lande, waar slechts over bescheiden middelen beschikt kan worden en er voor menig monument bij de maatregelen tot behoud van het bestaande periculum in mora is. Reconstructie van de Hindoemonumenten is hier, in het algemeen gesproken, van secundair belang en moet, dunkt mij, eerst in overweging genomen worden als overal het noodzakelijke gedaan is om verder verval te weren.

Ligt daarin nu opgesloten, dat de staatszorg voor de oude monumenten zich moet bepalen tot de maatregelen van behoud? In principe wel; zoo draagt dan ook het Gouvernementsbesluit, waarbij de Oudheidkundige Commissie werd ingesteld, aan deze op „het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden,” doch rept niet van verder strekkende maatregelen. Als regel is dat zeer juist; in enkele gevallen is tot vreugde der kunstliefhebbers daarvan afgeweken en is er, gezien de groote in het spel zijnde aesthetische belangen, van gouvernementswege gereconstrueerd. Maar het waren uitzonderingen en zullen, in het belang van den goeden gang van zaken, die concentratie eischten van alle beschikbare archaeologische krachten op wat het voornaamste is, het behoud van zoo vele ten val neigende monumenten, naar wij hopen uitzonderingen blijven.

PAKABU

DOOR

H. KERN.

In de Sanskrit-inscriptie van 't Mahākṣobhyabeeld te Simpang, str. 14, teekent de vertaler bij de woorden: „op den weekdag genoemd Pakabu” aan: „Dit woord — indien het een woord is — geheel onbekend”. ¹⁾

Dezer dagen werd ik aangenaam verrast door een schrijven van den heer Rouffaer van boord der *Le Maire*, nabij Fort Darwin, waarin hij van de voor mij raadselachtige klankverbinding een vernuftige, en zonder twijfel juiste verklaring geeft. Hij ziet in de lettergrepen *pa-ka-bu* gebruikelijke afkortingen voor de weekdays der zes-, vijf- en zevendaagsche week; namelijk Paniron, Kaliwōn (Kliwōn), Budha. Deze drie vallen dus samen op een Woensdag, Budha-wāra.

1) Tijdschr. v. I. T. L. en Vk. Deel LII, bl. 106.

DE HEILIGEN VAN JAVA. II.

Seh Siti djenar voor de inquisitie.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Behalve de politieke vergadering (om niet te zeggen: samenzweering) der wali's te Demak, bij welke gelegenheid werd besloten het rijk van Madjapait aan te vallen, een onderwerp dat steeds met meer of minder uitvoerigheid in de Babad's wordt behandeld, ¹⁾ is volgens de traditie door die vroegere geloofsvoorgangers mede eene theologische vergadering (soms worden zelfs meerdere vermeld) belegd geworden.

Het zou aanlokkelijk zijn, en bovendien zeer belangrijk voor de cultuurgeschiedenis van Java, te trachten van die vergadering een verslag te geven, omdat daarbij diverse schakeeringen der thans nog inheemsche mystiek hare woordvoerders vonden. De traditie echter, waar men in deze materie vrijwel uitsluitend op is aangewezen, geeft niet steeds geheel eenvormige lezingen van het verhandelde. Het kwam daarom wenschelijk voor, in afwachting van een voorgenomen uitvoeriger compte-rendu dier vergadering, de *wali-synode*, zooals men haar zou kunnen noemen, ²⁾ althans een der verschillende nagalmen daarvan bij het huidige geslacht in behandeling te nemen, waarin alleen de slotscène, het gericht tegen seh Siti djenar, is blijven hangen.

1) Men zie bijvoorbeeld Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, p. 46, en Veth, Java 1e druk, II, p. 193-194.

2) Ik laat thans geheel in het midden of zij als historisch is te beschouwen of niet.

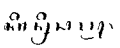
poetranira ki dipatya
 Andajaningrat ing Pengging
 lau ingkang poetra djeng soeltan
 pangéran Panggoeng kang nami
 sami gagoeroe ngèlmi
 mring Siti djenar poenikoe
 jata sangsaja katah
 kang sami angalap ngèlmi
 poeroehita dateng ki sèh Siti djenar

katah kang tilar djoemoeah
 mengkana djeng soenan Giri
 kelangkoeng roedityanira
 pakoempoelan para wali
 pepak anèng ing masdjid
 djeng soenan ngandika aroem.
 paran ing karsanira
 sagoengé kang para wali
 aprakara ia ki sèh Siti djenar

dené samengkono ia
 amoelangken ngèlmoe gahib
 ninggal soeratoeldjoemoeah ¹⁾
 lamoen kinèndelna pasti
 temah njoewoengken masdjid
 wong djawa pada kelajoe
 ia ing ngèlmoe gampang
 oematoer kang para wali
 jèn apareng prajoginé tinimbal

ingantepan sedyanira
 jèn kénging kinèn mantani
 kelamoen boten poeroema
 kinisas ²⁾ oekoemé iki

1) Lees: soen(n)atoel —.

2) Het hds. heeft: Kinisas van kisas = Arab. قصاص, zie Juynboll, Mohammedaansche wet, index in voc. kıṣās.

sawab doek kangdjeng ¹⁾ nabi
 gih wonten lepijanipoen
 anami sèh Moebarak
 kotjap ing kitab Nawawi
 pan kinisas ing ngarsané rasoeloellah

awit aneradjang sarak
 anglahirken ngèlmoe gahibit ²⁾
 sengkeran djeng rasoeloellah
 nginaken sarak djeng nabi
 mangké wonten miosi
 inggih ingkang poeroen-poeroen
 djeng soenan Giri nabda
 ketib loemakoea kalih
 ngatoerana kjai sèh Sidjenar

marang ing Giri barenga
 kelawan lakoemoe sami
 kang kinèn sigra amèntar
 datan kawarna ing margi
 prapta dalemé réki
 ki sèh Siti djenar panggoeh
 ketib kalih anembah
 kjai kaoela tinoeding
 angatoeri inggih doemateng sampéan

dateng ing Giri sarenga
 kelawan ing lampah mami
 sèh Siti djenar anebda
 wroehanira sira kalih
 sèh Siti djenar sepi
 sa-iki Allah kang woedjoed
 wis sira oematoera

1) Het hds. heeft overal: $en\frac{()}{2}$

2) $m\frac{()}{2}n\frac{()}{2}n\frac{()}{2}$ voor غيبة of غيبة

nembah lèngsèr doeta kalih
tan kawarna ing Giri pan sampoen prapta

ladjeng toemamèng ngajoenan
anembah doeta kekalih
doeh goesti oeloen dinoeta
nimbali sèh Siti koening
djawabipoen poeniki
ki sèh Siti djenar soewoeng
moeng Allah ingkang ana
soenan Giri doek miarsi
jata mèsèm wesana alon ngandika

éh sira karo balia
Allah soen-oendang sa-iki
barenga lan lakoenira
tekaha ing ngarsa mami
mèntar doeta kekalih
datan kawoertjitèng ngenoe
woes prapta wismanira
ki sèh Siti djenar panggih
jata matoer waoe doeta kalihira

Allah sampéan ngandikan
doemateng djeng soenan Giri
sèh Siti djenar ngandika
ingkang maoedjoed sa-iki
Siti djenar kang linggih
lah wis matoera sirékoe
doeta kalih gja mèntar
tan kawarna anèng margi
sampoen prapta anèng ing Giri semana

anembah alon toerira
kaoela sampoen tinoeding
sèh Siti djenar lingira
sèh Siti djenar kang linggih
jata djeng soenan Giri

pangandikanira aroem
 karo sira balia
 matoera ingkang prajogi
 Siti djenar lawan Allah soen-prih teka

ia ana ngarsaningwang
 doeta kalih mèntar aglis
 prapta wisma Siti djenar
 oematoer sarwi wotsari
 dawoehnja soenan Giri
 sèh Siti djenar poenikoe
 lawan Allah katoeran
 inggih doemateng ing Giri
 kangdjeng soenan pan inggih arsa papanggiha

mèsem ki sèh Siti djenar
 lah pajo pada loemaris
 doeta kalih ngiring woentat
 sabat pitoe atoet woeri
 tan kawarna ing margi
 ing Giri pan sampoen rawoeh
 jata sami salaman
 lawan sagoeng para wali
 sampoenira salaman atata lenggah

djeng soenan Giri ngandika
 paran déné tan miosi
 inggih soematoeldjoemoeah
 mamoeirih saraké nabi
 anrih raméné masdjid
 sèh Siti djenar winoewoes
 tan ana ran djoemoeah
 miwah tan ana kang masdjid
 ia amoeng Allah kang ana sanjata

nora nana lianira
 ingkang maoedjoed sa-iki

soenan Giri asasmita
 doemateng djeng soenan Kali
 mengkana soenan Kali
 alon pangandikanipoen
 sarwi anarik pedang
 ingasta pan sarwi angling
 lah poenika poenapa ing aranira

sèh Siti djenar lingira
 Allah ingkang katon iki
 gja sinabet djangganira
 pedot moestaka nèng siti
 badan goemoeling siti
 rah abrit belabar waoe
 soenan Kali ngandika
 déné Allah rahé abrit
 badanira goemloentoeng liring wit pisang

getih abang tanpa syara
 sekala ingkang rah abrit
 soemilak amalih petak
 adikir gandanja wangi
 la ilaha ilelahi
 Moekamad rasoelolahoe
 dikiré kang ponang rah
 badan moesna rah tan kèksi
 jata nebda djeng soenan ing Kali djaga

déné lir patiné sétan
 badané moesna tan kèksi
 sèh Siti djenar njoewara
 moenggoeh wong oerip poeniki
 goegoea ing lianing
 tokité maring Jang Agoeng
 sajekti akapiran
 nora prapta kang kinapti
 ia ikoe kabégalan anèng marga

De twee zendelingen gingen heen, kwamen te Giri terug, en spraken: „Ach, Heer, wij zijn gezonden Siti djenar te roepen, hij antwoordde ons: Siti djenar *is* niet, alleen Allah *is*.”

Soenan Giri glimlachte op het hooren hiervan, en sprak toen zacht:

„Gij beiden moet teruggaan, ik ontbied thans Allah, dat Hij tegelijk met U hier vòòr mij kome.” ¹⁾

De zendelingen af, en naar Siti djenar.

Deze antwoordde: „Degeen, die Zijn heeft thans, is Siti djenar, die hier zit. Deelt gij lieden dat mede.”

De twee ketib's deden zulks, en kregen nu de opdracht, seh Siti djenar *en* Allah voor Soenan Giri te brengen.

Seh Siti djenar lachte op deze boodschap, ging toen met de zendelingen mede, die met zeven zijner volgelingen achter hem aan liepen. Te Giri gekomen begroette hij de wali's en zij hem; toen zetten zij zich neer.

Soenan Giri sprak:

„Hoe (is het), dat gij niet opkomt om den verdienstelijken Vrijdagsdienst te verrichten, strevende de Wet van den profeet te betrachten, en de masjid te verlevendigen?”

Seh Siti djenar zeide: „Er *is* geen Vrijdag, en er *is* geen masjid, alleen Allah *is* inderdaad. Niets is er dat Zijn heeft thans, dan Hij.”

Soenan Giri gaf een wenk aan Soenan Kali djaga, deze sprak daarop, zijn zwaard trekkende: „Wel, dit voorwerp, hoe heet dit?”

Siti djenar antwoordde: „Allah is het, die hier te zien is.”

Snel werd zijn hals doorgesabeld, afgehouden viel zijn hoofd op den grond, zijn lichaam rolde over de aarde, rood bloed vloede uit.

Soenan Kali djaga sprak (honend): „Allah's bloed is dus rood, zijn lichaam ligt plat neer als een pisangstam.”

Rood bloed geeft geen geluid, plotseling werd het roode

1) Dit antwoord is inderdaad niet van eenigen humor onthloot.

bloed helder en veranderde in wit bloed, het gaf een aangename geur van zich, en dikirde: ¹⁾

„Er is geen godheid dan Allah,

„Moehammad is de gezant van Allah.”

Dat was de dikir van dat bloed.

Het lichaam verdween, het bloed was niet meer te zien.

Toen sprak Soenan Kali djaga: „Het is als de dood des Duivels, het lichaam verdwenen, niet meer te zien.”

De stem van Siti djenar liet zich hooren:

„Wat het menschengeslacht betreft, indien zij geloof hechten aan eene andere Eenheid(stelling) ten opzichte van den Allerhoogste, dan komen zij in werkelijkheid teleurgesteld uit, ²⁾ niet bereiken zij, hetgeen men gewenscht heeft, men is (als) iemand, die op den weg is beroofd.” ³⁾

Alsnu sprak Soenan Kali djaga tot de zeven volgelingen:

„Volgt gij allen Uwen meester?”

De zeven beaamden dit volkomen eenstemmig. Toen werden zij allen ter dood gebracht, hunne lijken verdwenen alle zeven. De gansche wali-schaar, zij glimlachten allen, en spraken dank aan den Onstoffelijke. ⁴⁾

1) Van ذکر, zie Bijdrage Mystiek, index in voc. dzikr.

2) Akapiran met woordspeling op kapir, ongeloovige, zoodat eene beteekenis... dan zijn zij in werkelijkheid ongeloovigen, — zich mede aan den lezer opdringt.

3) In Mededeel. Zend. Gen. dl. 35, p. 108 gaf Poensen een eenigszins analoog verhaal, dat hij „de zonderlinge geschiedenis van Sech Lemah-bang” noemt, echter met geheel afwijkend slot. Siti djenar geeft daarin voorspellingen omtrent de komst der Hollanders, terwijl de wali's boosaardig genoeg zijn te beweren dat zijn lijk in een hond veranderd is.

In eene andere traditie, voorkomende in een Babad Demak afkomstig uit Djokja, waarop ik hier niet verder inga, omdat daarin de geheele wali-synode ter sprake komt, verandert het lijk op verzoek van Sch Maoelana evenzoo in een hond, terwijl de bovenmenschenlijke stem als vergelding voerspelt, dat een toekomstig Vorst van Mataram aan den linkerschouder een lidteeken zal krijgen. Dit geschiedt inderdaad, men zie o. a. B. T. Dj. p. 266 (niet 268, zooals het Register ten onrechte opgeeft), waar Mangkoerat I zich uit spijt over den dood van zijn broer een houw geeft, welke hem den bijnaam Soenan Géték (ib. p. 269) bezorgt.

Intusschen wordt die voorspelling in de B. T. Dj. (p. 257) aan een adjar uit Balambangau toegeschreven.

4) Jang Sockma.

jata soenan Kali djaga
 sabat pitoe dèn-dawoehi
 apa ta pada anoeta
 marang goeroenira sami
 kapitoe atoernéki
 tan wonten soelajanipoen
 ladjeng sami kinisas
 lajan moesna pitoe sami
 sami mèsèm sagoeng pra wali sadaja
 sami sokoer ing Jang Soekma.

.

Hetgeen men zou kunnen weer geven met het volgende: ¹⁾

Demak werd aldoor weer welvarend, het bewind van Soeltan Demak was bekend over geheel Java. Geestelijk hoofd was Soenan Giri. Velen zochten onderwijs in de Wetenschap bij de wali's, maar het was verschillend wat zij onderwezen. Bij seh Siti djenar waren in de leer een zoon van Dipati Andajaningrat van Pengging en een zoon van den Soeltan, Pangeran Panggoeng genaamd. Toen gingen hoe langer hoe meer onderricht nemen bij seh Siti djenar. ²⁾ Velen lieten de Vrijdags bijeenkomst achterwege.

Soenan Giri was hierover zeer bekommerd, de wali's kwamen bijeen in de mas-djid, de Soenan sprak op aangenamen toon:

„Wat is Uw aller wensch nopens Siti djenar, immers, hij leeraart thans de Verborgen Wetenschap en laat na den Vrijdagsdienst te volbrengen. Wanneer men zulks (niet) doet ophouden, zal het ten slotte stellig de masdjid's ontvolken: de Javanen voelen zich allen tot de gemakkelijkste leer aangetrokken”.

1) Ik dank het aan de welwillendheid van mijn geachten leermeester in het Javaansch, Dr. G. A. J. Hazen, dat ik enkele der fouten in deze vertaling en volgende nog heb kunnen verbeteren.

2) Poeroebita, waaromtrent Prof. Dr. J. S. Speyer, De Indische Theosophie, Leiden 1910, p. 24, noot, opmerkt: „De Sanskrit-naam waarmede die grootwaardigheidsbekleeder (namelijk de huispriester bij vorsten, later, op Java, algemeen de leermeester) wordt betiteld, dekt zich volkomen met prelaat.”

De wali's antwoordden eerbiedig:

„Indien zulks welgevallig is, ware het goed hem op te roepen, en eens voor goed naar zijne bedoelingen te vragen. Indien hij vatbaar blijkt (voor rede), moet men hem aanzeggen op te houden: mocht hij niet willen, dan moet hij terechtgesteld worden. Zulks is het op hem toepasselijk oordeel. Want tijdens den profeet was er immers een antecedent, in het boek Nawawi ¹⁾ wordt iemand vermeld, seh Moebarak geheeten, die gestraft werd ten overstaan van den gezant Gods, omdat hij de heilige Wet had overtreden, en de Geheime Leer had geopenbaard, dat gereserveerde terrein van den gezant Gods; hij had de Wet van den profeet gesmaad. Straks zullen er weer (anderen) opkomen, die van allerlei willen.(?)”

Soenan Giri sprak:

„Gij beide ketib's, ²⁾ gaat seh Siti djenar uitnoodigen om met U mede te gaan naar Giri.” ³⁾

De bevolenen gingen fluks heen; hun tocht wordt niet behandeld, zij waren bij het verblijf van seh Siti djenar aangekomen, en spraken eerbiedig:

„Ons, dienaren, is opgedragen UEd. uit te noodigen te samen met ons naar Giri te komen.”

Seh Siti djenar sprak: „Weet dan gij beiden, dat Siti djenar niet is, ⁴⁾ thans is (alleen) Allah; 't is goed, deelt dat mede.”

1) Zie Catalogus Jav. Mad. Hss. van den heer Vreede, p. 304. Inderdaad vindt men dien naam in het bedoelde Leidsche handschrift, p. 144, r. 5 v. b., in Jav. Hss. Bat. Gen. No. 229, getiteld: Iman Nawawi, in hoofdzak hetzelfde werk als dat van Leiden, op pag. 58. Hetgeen van dezen Moebarak wordt verteld, heeft echter niet de minste aansluiting bij het in den tekst opgemerkte.

2) Thans moskee-beambte, van: **خطيب**.

3) Volgens andere tradities werd de bijeenkomst te Demak of te Tjirebon gehouden. Indien van meerdere vergaderingen wordt gesproken, plaastst men soms eene daarvan in den krater van de Tjeremé.

4) Sepi en soewoeng worden in mystieke geschriften klaarblijkelijk gebruikt ter aanduiding van het Arabische **مخدوم**. Voor de weergave van deze en andere termen in het Hollandsch heb ik getracht zooveel mogelijk aansluiting te zoeken bij de vertalingen in Bijdrage mystiek.

De twee zendelingen gingen heen, kwamen te Giri terug, en spraken: „Ach, Heer, wij zijn gezonden Siti djenar te roepen, hij antwoordde ons: Siti djenar *is* niet, alleen Allah *is*.”

Soenan Giri glimlachte op het hooren hiervan, en sprak toen zacht:

„Gij beiden moet teruggaan, ik ontbied thans Allah, dat Hij tegelijk met U hier vòòr mij kome.” ¹⁾

De zendelingen af, en naar Siti djenar.

Deze antwoordde: „Degeen, die Zijn heeft thans, is Siti djenar, die hier zit. Deelt gij lieden dat mede.”

De twee ketib's deden zulks, en kregen nu de opdracht, seh Siti djenar *en* Allah voor Soenan Giri te brengen.

Seh Siti djenar lachte op deze boodschap, ging toen met de zendelingen mede, die met zeven zijner volgelingen achter hem aan liepen. Te Giri gekomen begroette hij de wali's en zij hem: toen zetten zij zich neer.

Soenan Giri sprak:

„Hoe (is het), dat gij niet opkomt om den verdienstelijken Vrijdagsdienst te verrichten, strevende de Wet van den profeet te betrachten, en de masdjid te verlevendigen?”

Seh Siti djenar zeide: „Er *is* geen Vrijdag, en er *is* geen masdjid, alleen Allah *is* inderdaad. Niets is er dat Zijn heeft thans, dan Hij.”

Soenan Giri gaf een wenk aan Soenan Kali djaga, deze sprak daarop, zijn zwaard trekkende: „Wel, dit voorwerp, hoe heet dit?”

Siti djenar antwoordde: „Allah is het, die hier te zien is.”

Snel werd zijn hals doorgesabeld, afgehouden viel zijn hoofd op den grond, zijn lichaam rolde over de aarde, rood bloed vloeide uit.

Soenan Kali djaga sprak (honend): „Allah's bloed is dus rood, zijn lichaam ligt plat neer als een pisangstam.”

Rood bloed geeft geen geluid, plotseling werd het roode

1) Dit antwoord is inderdaad niet van eenigen humor ontbloot.

bloed helder en veranderde in wit bloed, het gaf een aangename geur van zich, en dikirde: ¹⁾

„Er is geen godheid dan Allah,

„Moehammad is de gezant van Allah.”

Dat was de dikir van dat bloed.

Het lichaam verdween, het bloed was niet meer te zien.

Toen sprak Soenan Kali djaga: „Het is als de dood des Duivels, het lichaam verdwenen, niet meer te zien.”

De stem van Siti djenar liet zich hooren:

„Wat het menschengeslacht betreft, indien zij geloof hechten aan eene andere Eenheid(stelling) ten opzichte van den Allerhoogste, dan komen zij in werkelijkheid teleurgesteld uit, ²⁾ niet bereiken zij, hetgeen men gewenscht heeft, men is (als) iemand, die op den weg is beroofd.” ³⁾

Alsnu sprak Soenan Kali djaga tot de zeven volgelingen:

„Volgt gij allen Uwen meester?”

De zeven beaamden dit volkomen eenstemmig. Toen werden zij allen ter dood gebracht, hunne lijken verdwenen alle zeven. De gansche wali-schaar, zij glimlachten allen, en spraken dank aan den Onstoffelijke. ⁴⁾

1) Van ذکر, zie Bijdrage Mystiek, index in voc. dzikr.

2) Akapiran met woordspeling op kapir, ongeloovige, zoodat eene beteekenis: . . dan zijn zij in werkelijkheid ongeloovigen, — zich mede aan den lezer opdringt.

3) In Mededeel. Zend. Gen. dl. 35. p. 103 gaf Poensen een eenigszins analoog verhaal, dat hij „de zonderlinge geschiedenis van Sech Lemah-bang” noemt, echter met geheel afwijkend slot. Siti djenar geeft daarin voorspellingen omtrent de komst der Hollanders, terwijl de wali's boosaardig genoeg zijn te beweren dat zijn lijk in een hond veranderd is.

In eene andere traditie, voorkomende in een Babad Demak afkomstig uit Djokja, waarop ik hier niet verder inga, omdat daarin de geheele wali-synode ter sprake komt, verandert het lijk op verzoek van Seh Maoelana evenzoo in een hond, terwijl de bovenmenschenlijke stem als vergelding voorspelt, dat een toekomstig Vorst van Mataram aan den linkerschouder een lidteeken zal krijgen. Dit geschiedt inderdaad, men zie o. a. B. T. Dj. p. 266 (niet 268, zooals het Register ten onrechte opgeeft), waar Mangkoerat I zich uit spijt over den dood van zijn broer een houw geeft, welke hem den bijnaam Soenan Gêtik (ib. p. 269) bezorgt.

Intusschen wordt die voorspelling in de B. T. Dj. (p. 257) aan een adjar uit Balumbangan toegeschreven.

4) Jang Soekma.

Nopens de vraag, wie Soenan Gini, en Soenan Kali djaga waren, wensch ik thans te volstaan met te verwijzen naar de Babad's, en de daaruit getrokken historie-werken: de relatie van seh Siti djenar tot het wali-gilde volgens de traditie dient nader te worden opgehelderd, want in de algemeen toegankelijke Babad Tanah Djawi ¹⁾ wordt hij alleen als Pangeran ²⁾ vermeld, en wel als leeraar van een viertal jongelieden. Daarover nog beneden.

Sèh Darapoetih ⁵⁾ was na drie jaar reizen over Arabië en Java op het eiland Oepih (*Upehi*) aangekomen. Daar ontving hij eene aanduiding van den Alziener: ⁶⁾

De seh gaat terug naar Java en komt met den bekeerden Raden Sahid, thans Soenan Kali djaga, te Ngampèl denta,

2) Het woord pangéran duidt in dit verband een minderen rang in het walischap aan. De hoofdmannen dragen den titel van Soenan, een enkele, als Soenan Giri en Soenan Goenoeng djati ook Sinoehoeh. Men vergelijke hiervoorbeeld in: Serat Socloek (Semarang 1906, p. 173 seq. eene indeeling der wali's naar hunne apanage's (?), waarbij siti djenar in de tweede, de Pangeran-rubriek valt. Hij is daar trouwens in goed gezelschap, als Maoelana Maghribi e. a. De derde rubriek heeft het praedicaat 'eh (sjech) ot kjaí.

4) Den tekst zelve, die geen bepaalde bijzonderheden biedt, laat ik achterwege.

6) Sasmita peparingira Jang Manon.

waar de wali's op zekeren nacht bijeenkomen, en eene uiteenzetting geven van de ilmoe sedjati. ¹⁾ Alle acht wali's waren bijeen, de semangka werd gespleten in acht schuitjes en fluks verdeeld. Er bleef echter één stuk over.

Seh Darapoetih zeide: „Wij komen nog één wali te kort, want van deze semangka is nog één schijf over, kijk eens buiten, wellicht is er nog iemand.”

Soenan Kali djaga ging naar buiten en ontmoette iemand bij de poort, die zeide Siti djenar te heeten. Onmiddellijk werd hij toen naar binnen gevoerd, waarop Seh Darapoetih hem toesprak:

„Het is de voorbeschikking van den Onstoffelijke, dat gij, mijn jeudige vriend, ²⁾ recht hebt op deze semangka. Eet op, gij toch zijt de vervoltalliging der wali's.” ³⁾

Hij nam (het brok) semangka aan, en at het op. Toen gingen de Eerwaarden uiteen, ieder ging zich afzonderlijk vestigen en godsdienst onderricht geven.

Tot zooverre het verhaal, dat men neme zooals het is. Men kan natuurlijk wel trachten er een af andere symbolische verklaring van te geven, doch zonder meerdere gegevens zou die even moeilijk te bestrijden als te verdedigen zijn.

Uit het voorafgaande is gebleken dat men Siti djenar doodde aangezien hij het hoogste Geheimenis had verteld, hetwelk bestond in het verklaren van al het Zijnde voor Allah, als: zich zelf, den Vrijdag, de masdjid, het zwaard, etc., welke leer tot verslapping van het ritueele gedeelte van den godsdienst had geleid.

Dit laatste was klaarblijkelijk het belangrijkste punt in deze voorstelling van zaken, zooals hieronder nog nader zal kunnen blijken. Immers, het kon machthebbers van alle landen en alle tijden meestal vrij onverschillig zijn, wat de

1) Over sedjati zie men nog beneden.

2) Ki baji. Baji, zuigeling, is een meer gebruikelijke aanspraak van een wali tot zijne leerlingen, naast kaki, koeloep, en dergelijke.

3) Geneping wali.

enkellingen van hunne onderzaten dachten en dogmatiseerden, doch wèl traden zij, als zij verstandig waren, steeds onmiddellijk op, zoodra minder gewenschte denkbeelden vat kregen op de groote menigte, en de heilzame begrippen omtrent gezag en tucht ondermijnden.

Iets dergelijks nu wordt ons hier nopens Siti djenar voorgesteld.

Nader blijkt zulks nog uit het volgende citaat naar een geschrift, Niti mani, opgesteld naar het heet, door Raden mas adipati arja Soeganda, Regent van Pasoeroehan, dat aldus luidt: 1)

. . . . „wonten malih katjarios lalampahanipoen sèh Siti djenar, inggih sèh Lemahbang. 2) Pepoentoning tékadipoen moertad ing agami, amboetjal dateng saréngat. Saking kar-sanipoen negari patrap ingkang mekaten waoe kagalih ambebaloehi adamel risaking pangadilan. Ingrikoe sèh Siti djenar anampèni hoekoem kisas, tegesipoen hoekoeman pedjah.

Sareng djadja sampoen tinoeweg ing leloegiding warastra, naratas ananðang brana, moentjar wiosing loedira, naloe-toeh awarni sèta. Amesat koewanda moeksa 3) datan ana kawistara. Anoelja ana swara, amat² kapiarsa, soerasa paring wasita [déné ta tjaritakoela loegoe moeng meşik poestaka, pamatjakipoen rinengga ing kidoeng, kinanti sekarira, pratélanja kaseboet (ing)andap poenika]:

waoe kang moerwèng don loehoeng
atilar wasita djati
é manoengsa sésa-sésa
moenggoeh ing djamaning pati

1) Volgens mijne copie, genomen van een handschrift in het bezit van Dr. G. A. J. Hazen, en afkomstig uit de Vorstenlanden. De tekst is sedert met onbeduidende wijzigingen gedrukt in twee deelen te Soerakarta in 1908 en 1909. Het hier geciteerde stuk, dat ik geheel overneem, omdat de uitgave nog wel niet in ieders handen zal zijn, komt daarin voor in dl. II, p. 209 seqq.

2) Over de naam-varianten van Siti djenar zie nog beneden.

3) Klaarblijkelijk terecht heeft de uitgave hier: moesna, dat in de vertaling is overgenomen.

ing rèh pepoentoning tékad
 santa-santosaning kapti

 nora saking anon ngroengoe
 riringa renget siningit
 labet asalin salaga
 saloegoené dèn-oegemi
 jéka pangagemé raga
 soeminggah ing sangga roenggi

 marmané sarak siningkoer
 kerana angroeroebedi
 manggoeng karja was soemelang
 emboeh-emboeh dèn-andemi
 ikoe panganggoné donja
 tekèng pati ngoetjiwani

 sadjati-djatining ngèlmoe
 loenggoehé tjipta pribadi
 poestinen pangèstinira
 gineleng dadi sawidji
 widjanging ngèlmoe dyatmika
 nèng kahanan eneng ening

Hetgeen overgezet zijnde, aldus zou kunnen luiden:

. . . . „Verder wordt verhaald de loop van zaken met
 seh Siti djenar alias seh Lemahbang. Het eindresultaat
 („waar het op uitdraaide”) van zijn *tékad* ¹⁾ was afval van
 den godsdienst. Hij verwierp de sarengat (wettelijke voor-
 schriften nopens ritueel enz.) Volgens den wensch der
 Overheid werd vermelde handelwijze beschouwd als grootelijks
 bij te dragen tot het teweegbrengen van verderfenis in het
 rechtsbewustzijn. Op grond daarvan ontving seh Siti djenar
 zijne veroordeeling tot terechtstelling.

1) De beteekenis van dit woord in dit zinsverband is niet goed duidelijk. Ge-
 woonlijk beteekent het: handelwijze, gedrag, dikwijls wanhoopsdaad, en leidt
 men het af van het Arabische: ^{تَخَان}. In de i-kria-vorm (*nékadi*) is het dan

Toen zijn borst al doorstoken was met het scherp van wapentuig, geheel door was de wond, spoot het bloed schitterende, naar buiten; kleverig was het en zilverwit van kleur. Plots verdween de romp (of: het lichaam), hij (resp. het) was niet meer te zien. Alsmu was er een stemgeluid, flauwtjes werd het gehoord, bevattende eene vermaning [en wat ik hier vertel is authentiek waar, slechts ontleend van een oud boek (oude boeken), (volgens) het voorschrift daar-bij (i. e. de regels der kunst) opgesierd in een liedje, waarvan de dichtmaat kinanti is, en luidende als hieronder volgt]: ¹⁾

Hij nu, de eersteling in het hooge streven
 liet eene wezenlijke ²⁾ vermaning achter:
 „O, mensch, steeds geweldplegende, (?)
 wat betreft het rijk des doods,
 nopens het eindresultaat van tékad
 is er stilling en berusting van (alle) verlangens.

min of meer synoniem met dezelfde afleiding van tokid. Trouwens, ook in de hier besproken teksten vindt men o. a. tékad en tokit (dat dan is afgeleid van توحيد) wel in overigens parallel luidende zinsneden.

Op grond van dit laatste zou men geneigd zijn te veronderstellen, dat tékad van اعتقاد zou kunnen zijn afgeleid, dat naar Abdoerrazzāk, Dictionary of the technical terms of the sufies (ed. Sprenger Calcutta 185), p. 5 als technische term in de mystiek gebruikelijk is. (Bij Aldjoerdjani, Definitiones, ed. Flügel Lipsiae MDCCCXLV sub 15 woordelijk overgenomen). Maar dan is het nog zeer de vraag of die term in het hier voorkomende Javaansche stuk dezelfde beteekenis zou hebben.

Men zou verder kunnen denken aan eene afkorting van اعتقاد, doch dat komt, ook in de teksten die hier behandeld worden, veelal voluit in het Javaansch voor. Zie bijvoorbeeld beneden.

Van Javaansche zijde kreeg ik de volgende verklaring:

poepoentoening tékad = ngèsti resiking badan, oetawi kadadosaning semèdi.

Tékad wordt met Javaansch karakter: ꦠꦺꦏꦢ geschreven, met Ara-

bisch schrift: تَيْقَد, maar ook dikwijls تَيْكَد.

1) Het hier in den tekst en de vertaling tusschen vierkante haakjes geplaatste is klaarblijkelijk een tusschenzin van den auteur van het geschrift of van de persoon, die door den auteur sprekende wordt ingevoerd.

2) In het gebruik van het woord djati zit wellicht eene woordspeling. Zie over de beteekenis van (sa)djati nog beneden.

Niet uithoofde van gezicht of gehoor;
 weifeling en (harts-)krenking zijn verborgen
 (komen niet in aanmerking?),
 doordat men een andere (uiterlijke) gedaante heeft
 aangenomen,
 in waarheid kan men er staat op maken,
 dit is het (juiste) gebruik van het lichaam,
 ontwijkende twijfelmoedigheid.

De reden, dat de Wet veronachtzaamd wordt,
 is, dat die last geeft en
 aanhoudend werk, twijfelmoedigheid. onrust, ¹⁾
 men weet niet of men er staat op kan maken.
 Die Wet is te gebruiken (bestemd) voor deze
 wereld:
 komt men tot den dood, dan blijft zij in gebreke.

De opperste Wezenlijkheid van Wetenschap
 is de vastheid in Zelfoverdenking.
 Verstellig (i. e. concentreer) Uwe voorstelling
 (gedachte-),
 men komt (dan) tot zekerheid dat het Eén is.
 De analyse van de esoterische Wetenschap ²⁾
 is in het Zijn, dat zuivere Rust is.

Tot dusverre. Het is een netelig stukje tekst, mede door
 de vele klankspelingen (poerwakanti), en ik ben overtuigd
 in de vertaling lang niet overal geslaagd te zijn. ³⁾ Derge-
 lijke tekstgedeelten en geschriften zijn dan ook door vroegere

1) Denkt men niet aan de uitspraak van St. Augustinus. „Irrequietum est cor nostrum, donec requiescat in Te . . .”

2) De Wetenschap, tot het zelf behorende, vergl. Skr. = adhyātika.

3) Een paar inlandsche geletterden waren door mij te hulp geroepen om de moeilijkheden op te klaren. Hoewel ik hunne bereidwilligheid ten zeerste moet loven, werden de duistere punten door hunne mededeelingen achter geenszins helder. Alleen voortgezette studie en vergelijking kan voorloopig verder op weg helpen.

Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., deel LIII, afl. 1 en 2.

navorschers veelal maar met stilzwijgen voorbijgegaan, om zich tot de grootendeels belangrijk gemakkelijker epische en historische teksten te bepalen.

Tot recht verstand van Siti djenar's „ketterij” zal men nog gaarne nadere toelichting wenschen.

In een Javaansch geschrift: „Serat Wirid,” ¹⁾ worden opgegeven de leeringen der 8 wali's na den dood van Soenan Ampèl, tijdens de eerste periode van het tijdvak, toen de zetel des rijks te Demak was gevestigd. Als achtste wali wordt aldaar vermeld: „kangdjeng soesoehoenan ing Kadjenar”, en als zijne leering opgegeven: sasahidan, *asasidan*.

Nu wordt deze S. Kadjenar hier samengebracht met ongeveer dezelfde personen, waarmee ook Siti djenar steeds wordt genoemd. Die namen wisselen trouwens niet onbelangrijk naar de plaats op Java, waar men zijne inlichtingen vandaan heeft. Bovendien echter komt S. Kadjenar hier aan het *einde* van den reeks leeringen voor, hetgeen overeenkomt met de voorstelling, dat hij (Siti djenar) het *hoogste* Geheimenis heeft uitgebracht. Het schijnt mij dus niet al te gewaagd de verleidelijke onderstelling te acceptceeren, dat men hier met denzelfden wali te doen heeft, als de Siti djenar van het terechtstellings-verhaal. ²⁾

Het verdient vermelding, dat evenals de meeste wali's (Soenan Goenoeng djati van Tjirebon draagt in enkele geschriften van tien tot zestien verschillende namen) ook Siti

1) Serat wirid anjatosaken wewedjanganpoen wali 8 bab kasampoernan (Boek van overlevering, vernachtende de leeringen van de 8 wali's naopens de Volmaking, soul. van den mensch), verschenen te Soerakarta 1908, en toegeschreven aan Raden ngablu Rongga Warita, p. 2.

Een zelfde lijst dier leeringen ook in Niti mani, in de uitgave dl. I, p. 137.

2) In een later ontvangen geschrift uit Djoeja vind ik nog sub VIII: „Poenika wedjangan pasahidan berkah saking 1e kangdjeng soenan Siti djenar, 2e enz.”, welke zinsnede, als men er op mag vertrouwen, de zaak ten voordeele der hypothese beslist.

djenar onder meer dan één naam bekend staat. Zeer gebruikelijk is bijvoorbeeld de ngoko-vorm Lemah (a)bang, letterlijk: roode aarde, waarvan het krama Siti abrit ook voorkomt ¹⁾. Djenar (kadjenar) ²⁾ = djené, het krama o. m. van koening, geel, zoodat men ook vindt: Siti koening ³⁾. Bij Raffles ⁴⁾ wordt opgegeven: S. *Kali* djenar, waaruit klaarblijkelijk in Encyclopaedie N. I. ⁵⁾ foutief Kalidjenan is ontstaan. Eigenaardig is het bij Valentijn ⁶⁾ den naam Sida kadjenar aan te treffen, waarmee de Sénapati moet zijn bedoeld. Men zou aan eene vergissing kunnen denken en meenen dat de een of andere mededeeling nopens Siti (ka)djenar hem door het hoofd heeft gespeeld. Intusschen heet de Sénapati bij het nageslacht ook Seda Kamoening (koening = djenar), i. e. overleden te Kamoening (evenals zijn zoon: Pangéran *séda* Krapjak), zoodat men veeleer aan een plaats Kadjenar = Kamoening (grammaticaal zijn deze twee uitdrukkingen echter niet equivalent) moet denken. Dit laatste wordt bevestigd, door de mededeeling bij Raffles, ⁷⁾ die vermeldt: „1521. Death of Panambáhan Senapáti, at Jenar”.

Over die sasahidan-leer wordt in de Serat wirid verder niet gesproken, maar in de reeds genoemde Nitimani wordt er meer uitvoerig over gehandeld. De tekst er van luidt aldus: ⁸⁾

„ . . . Wewedjangan ingkang kaping woloe, dipoenwastani sasaidan, awit pamedjangipoen kinuēn anjaidi dateng waha-

1) O. a. in een Babad Tjirebon in mijn bezit, p. 160.

2) Campaka kadjenar, zie Campaka, zie Bijdragen 6, VI, p. 215, 221.

3) Boven, p. 24, r. 6.

4) History of Java, 2e dr. II, p. 133.

5) Dl. II, p. 123.

6) Dl. IV, 1e stuk, p. 72 2e kolom.

7) History of Java, 2e dr. II, p. 258.

8) Genomen naar mijne bovengenoemde copie. In de uitgave komt dit stuk met onbeduidende wijzingen voor in dl. II, p. 146(ch. 17).

ning ¹⁾ sanak-kita, inggih poenika kahananing doemadi kang goemelar wonten ing alam-donja. Boemi, langit, soerja, ²⁾ lintang, latoe, angin, toja sapanoenggilanipoen sedaja sami aneksènana, jen kita mangké sampoen poeroen angakeni djoemeneng dating Goesti kang amaha soektji, dados sipating Allah sadjati.

Kaseboet ing dalem kias wawarahing para pandita, ang-gènipoen amentjaraken noekilan saking kadis makdoes, ³⁾ salebeting bab makloematoe'loeloehiah, wiosipoen: anartani ing panetep-santosaning iman, dados pamoentoening tokid ingkang ambotos datang ihtiqad, inggih oegi wiwiridan saking tjipta sasmitanipoen kangdjeng nabi Moehammad rasoeloe'llah, inggih kawangsitaken datang saidina Ali, djarwanipoen mekaten:

Ingsoen aneksèni marang ing dat-ingsoen déwé, satoehoené ora ana Pangéran anging ingsoen, lan aneksèni ingsoen, satoehoené Moehammad ikoe oetoesaningsoen. Ia sadjatiné kang aran Allah ikoe badan-ingsoen, rasoel ikoe rahsaningsoen, Moehammad ikoe tjahjaningsoen,—ia ingsoen kang oerip, ora kena ing pati,—ia ingsoeng kang éling, ora kena ing lali,—ia ingsoen kang langgeng, ora kena owah gingsir ing kahanan djati,—ia ingsoen kang waskita, ora kasamaran ing sawidji-widji,—ia ingsoen kang amoerba amisésa, kang koeasa witjaksana ora kakoerangan ing pangreti, bjar sampoerna padang terawangan. Ora kera-asa apa-apa, ora ana katon apa-apa, amoeng ingsoen kang anglimpoeti ing alam kabèh kalawan kodrat-ingsoen."

Dit zou men als volgt kunnen vertalen:

" . . . Achtste leer. geheeten: „getuigenis-afliegging", omdat de uiteenzetting ervan dient om onderricht te geven nopens

1) De uitgave heett hier, m. i. beter, kahanan, dat in de vertaling is overgenomen.

2) De uitgave heeft hier bovendien: remboelan.

3) De uitgave heeft hier: kadis makdoem, dat echter in dit verband geen zin heeft.

het Zijn ¹⁾ van onze naasten, i. e. het Zijn van het geschapene, zooals dat openbaar (manifest) is in deze (stoffelijke) wereld. Aarde, uitspanse, zon, (maan,) sterren, vuur, wind, water enz., alles moge getuigen (bewijs afleggen), dat wij (thans, later?) willen ²⁾ erkennen te zetelen ³⁾ in het Wezen van den Heer, den Opperreine, ⁴⁾ wordende de wezenlijke ⁵⁾ Eigenschappen van Allah.

Er wordt vermeld in de qijas, overgeleverd door de pandita's ⁶⁾ bij hun propageeren van citaten ⁷⁾ uit de heilige Overlevering, in het hoofdstuk nopens de geweten dingen, die tot het Goddelijke behooren, als volgt: samenvoegen ⁸⁾ van het Geloof, zoodat het wordt het eindresul-

1) Kahanan opgevat als weergave voor het Arab. وجود. Elders vond ik het

als vertaling van het Arabische ^{تعيين}.

2) Een mijner berichtgevers vat sampoen op als: adja, en legt dus eene ontkenning in den zin. Dit komt mij echter zoowel om den contextus als op grammaticale gronden onaannemelijk voor.

3) Hoe men zich dat. djoemeneng, dat ik met zetelen vertaalde, moet denken, blijkt niet nader. Evenals in het Maleisch (zie Bijdrage Mystiek, p. 63) vindt men soms in het Javaansch vreemdsoortige vertalingen van Arabische uitdrukkingen. „Teka maring djoemeneng kiamat”, bleek te moeten beantwoorden aan een Arabisch: ^{حتى يقوم الساعة}, i. e. totdat de Ure daár is. Zulke gewrongen zinnen en beteekenissen zetten zich min of meer in den geest vast, en oefenen later hun invloed uit bij het samenstellen van meer zelfstandige werken, naam elijk dezulke, die niet letterlijk aan een Arabischen tekst bedoelen aan te sluiten.

4) De bijstelling kan grammaticaal ook op Wezen betrekking hebben.

5) Sadjati is veelal de weergave voor het Arabische ^{يقين}. Ilmoe sadjati = ^{سجرة اليقين} (zie Bijdrage Mystiek, index in voc.), kajoe sadjati = ^{علم اليقين} etc., terwijl sadjatiné soms de vertaling is van het Arabische ^{إن}. In een ander verband kan ilmoe sadjati (Dr. Hazeu in Bijdragen, 6 VI, p. 693) beteekenen: „de wetenschap (lees het vermogen) om zijne oorspronkelijke gedaante weer aan te nemen”.

6) Met dezen term wordt in de hier behandelde geschriften veelal eene derde klasse van autoriteiten aangeduid. 1e klasse zijn de profeten, en 2e klasse de wali's.

7) Noekilan voor tjoe kilan, dat elders voorkomt? Liever zou men denken aan een derivaat van den Arabischen stam ^{نقل}, overbrengen, — leveren.

8) Met de woorden panetep santosa weet ik voorloopig niet goed weg. Elders vond ik panetep = ^{اثبات}, doch ook: aing netepkeun, voor ^{أشهد}.

vorenstaande, waarop de uitlegger hem antwoordt met een citaat uit het geschrift: Wéd-datama, samengesteld door Mangkoe Negara IV, ¹⁾ en luidende als volgt:

(Dichtmaat: *gamboeh*.)

samengko sembah kalboe
 jèn loemintoe jekti dadi lakoe
 lakoe agoeng kagoengané Odipati
 patitis tetesing kawroeh
 meroehi marang kang momong

 soektjiné tanpa banjoe
 moeng njoenjoeda mring ardaning kalboe
 pamboekané tata titi ngati-ati
 dèn-tetep talatèn atoel
 toeladan marang waspaos

 mring djatining pandoeloe
 pandoecking don dedalan satoehoe
 lamoen loegoe legoetanira maligi
 lagèhané toemalawoeng
 wenganing alam kinaot.

In vertaling ²⁾ zou dit als volgt kunnen luiden:

Thans het eerbewijs van het hart (het innerlijke eer-
 bewijs),
 indien het onafgebroken wordt verricht, wordt het
 Gedrag,
 (handelwijze), namelijk de Hooge Handelwijze, zooals
 Allah verricht,

1) Dit citaat vond ik inderdaad terug in een werk, dat op naam van Mangkoe Negara IV, onder den titel: Serat Piwoelang warni?, in Soerakarta is uitgegeven. De 3e druk van 1906 heeft het hier vermelde op p. 71, r. 3 v. o. De teksten loopen niet noemenswaard uiteen.

2) Deze „vertaling“ geef ik alleen ter aanduiding van hetgeen er met de voorhanden gegevens voorloopig van te maken was. Dit geldt ook voor enkele der andere gedeelten, voor de weergave waarvan ik geenerlei verantwoording op mij neem, of slechts eene beperkte. Aangezien de teksten in extenso zijn bijgevoegd, ga ieder voor zich zelf na wat hij acceptabel acht en wat niet. Voor opgave van nadere bevindingen houdt steller dezes zich aanbevelen.

de nauwkeurige juistheid van kennis,
die ter kennisse brengt Allah, den Alverzorger.

De Reinheid (bij uitnemendheid) is die zonder water,
maar die tempert de (al te groote?) drift des harten;
de openbaring er van (zij) geregeld, nauwkeurig, oplettend.
vooral standvastig, ijverig, onvermoeid,
een voorbeeld nemende (zich richtende naar) aan het
(uiterlijk) kenbare

door het wezenlijke gezicht,
toegepast op een juiste wijze (naar een juiste weg),
indien waarlijk uwe (de) gewoonte enkelvoudig, op zich
zelve . . . gewoonlijk¹⁾
open(bar)ing der boven allen uitste kende Wereld(sfeer).

De vrager antwoordt, dat zulks juist is naar den maatstaf
van het eindresultaat van tekad, omdat die (voortspruit) uit
het onderzoek der nauwkeurige juistheid van kennis, ²⁾ ten
slotte wordt de doorschouwing van den (waren) inhoud
duidelijk onderkenbaar ³⁾).

Daarentegen, vraagt hij dan, door middel waarvan geschiedt
de geleidelijke opklimming, bij het gaan naar de positie van
het juiste Zien?

Hierop repliceert de uitlegger aldus:

. . . Bok menawi roemambatipoen inggih lantaran saking
kalantipaning pangreti, awit soeraosipoen wawedjangan

1) In het Kawi-Bal. Wdb. vindt men tumalawungan, zonder vermelding van beteekenis.

Indien men als grondwoord tawoeng (=aling?) zou mogen aannemen, en toemalawoeng als frequentatief, terwille misschien van de maat, van toemawoeng = ngalingi (zie Winter & Wilkens, Jav. Wdb. in voe. tawoeng), dan zouden de laatste drie regels misschien als volgt opgevat kunnen worden:

indien waarlijk uwe gewoonte is op zich zelve te zijn (?)

blijft als regel verborgen (voor u)

de openbaring van de opperste Wereld.

2) Hier, evenals in de Piwoelang zelve, . . . teteping kawroeh, terwijl het citaat (zie boven in de 1e pada) tetesing kawroeh heeft.

3) . . . weka-an saged waspaos pamawasing oewos.

ingkang kaping woloe kaseboet ing adjeng waoe katjarios doenoengipoen mekaten :

Ingang dipoenwastani Pangéran poenika, inggih dating gesang-kita pribadi, ingkang dipoenwastani Moehammad poenika inggih sipating ¹⁾ tjahja-kita pribadi; menawi ingkang kaseboet ing dalem dikir: la ilaha illa'llah, Moehammad rasoeloe'llah, tegesipoen boten wonten Pangéran anging Allah, nabi Moehammad poenika oetoesaning Allah, ananging menawi kakékatipoen, ingkang dipoenwastani Allah poenika apngaling rasoel, doemoenoeng ing kahanan-kita, rasoel poenika asmaning Moehammad, doemoenoeng ing rahsa-kita, Moehammad poenika sipating tjahja, doemoenoeng ing gesang-kita; sadjatiné gesang-kita poenika dating Pangéran kang amaha soeti sadjati. Kajektosanipoen kaseboet ing dalem daliling Koer'an. Menawi Pangéran kang maha soetji poenika koeasa midjilaken gesang saking pedjah, widjiling pedjah saking gesang, inggih poenika gesang kita pribadi poenika sajekti awit saking pedjah, ing wekasan boten kénging pedjah. Dipoenbasakaken kajoenpidaraèni, ²⁾ tegesipoen: gesang ing kahanau kalih, wonten ing alam sahir gesang, wonten ing alam kabir kita inggih gesang, sarta boten kasoepèn dat-kita kang amaha agoeng: boten kénging gingsir saking sipat-kita kang elok, boten kasamaran asma-kita kang wisésa, boten kakirangan apngal-kita kang sampurna, dados pepoentonipoen ing tokid ingkang ambotos dateng ihtékad sampoernaning gesang-kita poenika boten wonten karaos oetawi boten wonten katingal poenapa-poenapa amoeng waloeja sadjati langgeng anglimpoeti ing alam sedaja pramila boten wonten oewas-soemelanging panggalih.

Het bovenstaande ware als volgt over te zetten :

. . . . Misschien geschiedt die geleidelijke opklimming wel door middel der scherpszin van begriping, omdat de inhoud

1) In de uitgave is, klaarblijkelijk ten onrechte, sipating weggelaten.

2) حي في الدارين

van de evenvermelde achtste leer, wat de (be)doel(ing) er van betreft, aldus zegt:

Hetgeen Heer (Pangeran) is geheeten, is (ook) het Wezen van ons eigen leven, hetgeen Moeḥammad is geheeten, zijn de Eigenschappen van ons eigen Schijnsel, ¹⁾ Licht: reciteert men nu de formule: la ilāha illa'llāh, moḥammad rasoeloe'llāh, dan wil dat zeggen: er is geen Heer, dan Allah, de profeet Moeḥammad is de gezant van Allah: maar de diepere beteekenis is: hetgeen Allah is geheeten, zijn de Werken van den Gezant, gezeteld in ons Zijn, Gezant is de naam van Moeḥammad, gezeteld in ons Geheimenis, Moeḥammad is de Eigenschappen van het Licht, gezeteld in ons Leven; ons Leven nu is in werkelijkheid het Wezen van den Heer, den wezenlijk Opperreine.

De waarmaking (het bewijs hiervoor) is ontleend aan Koran-uitspraken. Indien de Heer macht heeft leven te wekken uit den dood (en dood komt uit leven voort), dan is ook ons eigen Leven ontsproten uit den dood, zoodat men niet voor dood vatbaar is. Dit wordt genoemd: ḥajjoen fi'dāraini, i. e. leven in twee fasen van het Zijn: in de (als) microcosmos leven wij, in de (als) macrocosmos leven wij evenzoo, en blijven ons bewust van ons Hooge Wezen, onvatbaar zijn wij voor afwijking van onze wonderbare ²⁾ Eigenschappen, niet is verborgen onze Naam, de Geweldige, niets ontbreekt aan onze Werken, de Volmaakte.

Zoodat het eindresultaat (uiterste) van de Eénheidstelling, die haar einde vindt in de i'tiqād, is, dat de Volmaakteit van ons Leven niet (meer) wordt gevoeld, en dat er niets meer zichtbaar is, slechts de wezenlijke, bestendig zijnde terugkeer tot het oorspronkelijke *is*, in zich sluitende al de sferen, zoodat er geen twijfel of ongerustheid overblijft.

1) Arabisch: نور.

2) Élok, volgens Wlb. de toestand van iets, dat geheel zichtbaar is, verder: vreemd, buitengewoon.

De nadere beschouwing van de sasaidan-leer, zooals die in dit moderne geschrift (naar oudere voorbeelden) wordt uiteengezet, heeft mij een weinig van de eigenlijke hoofdpersoon afgebracht. Hoezeer dus nog nadere commentaar op het bovenvermelde gewenscht zou zijn, dien ik mij thans daarvan te onthouden, want dan zou meteen eene uiteenzetting van de andere wali-leeringen moeten worden gegeven, en dat reserveer ik gaarne voor later.

De hoofdstrekking is in elk geval duidelijk: zonder zich al te zeer te bekommeren om de goefistische en sophistische redeneeringen en beschouwingen, die worden aangevoerd, geeft de bovenaangehaalde leer aan, dat Mensch en Allah in zekeren zin als identiek zijn op te vatten, dat de Mensch is de microcosmos, en als zoodanig afzonderlijk aan beschouwing kan worden onderworpen, dat Hij tegelijk (ook hier geen onderscheid naar ruimte of tijd), wanneer men een andere phase van het Zijn, die van „Allah”, in beschouwing neemt, zich als macrocosmos voordoet.

(Hierbij dient men in het oog te houden, dat met den naam Allah niet het Opperwezen van de dagelijksche orthodoxie wordt bedoeld, maar een zekere mate van ontplooiing, zelf-manifesteering van het absolute (goddelijke) Wezen, die of de stoffelijke wereld mede in zich omvat, of deze ten minste potentieel in zich heeft. Men herinnere zich, dat Allah de naam is van het absolute Zijn in de Wahidijat. ¹⁾)

Hiermee is hetgeen over Siti djenar en zijne leer uit de traditie ware bij te brengen, lang nog niet uitgeput. Maar in de verschillende andere bronnen geven ook zijne mede-wali's steeds hunne meening ten beste, zoodat eene behandeling meer op hare plaats is, wanneer die in hun geheel kunnen worden besproken.

Thans mogen nog eenige beschouwingen volgen, om voor

1) Over Wahidijat, zie Bijdrage Mystiek, p. 100—101.

hetgeen verder van Siti djenar bekend is, aanknoopingspunten te zoeken aan de overgeleverde historie.

Nopens zijne afkomst vinden wij in de boven uit codex N°. 397 gegeven mededeelingen omtrent zijne wali-wording, niets. Hij wordt daarin voorgesteld als iemand, die bij toeval, d. i. door Allah's genade, ergens voorbijkomt, en dan uit een stuk watermeloen zijne latere geloofsovertuiging verkrijgt.

Elders weet men er meer van, en zoo wordt bijvoorbeeld hem wel de volgende geslachtslijst gegeven: ¹⁾

- 1 de gezant Moeḥammad,
- 2 Faṭimah,
- 3 Imam Koesèn Said,
- 4 Djenalngabidin,
- 5 Moeḥammad Bakir,
- 6 Datoek Ngisa Toewoe, te Malaka,
- 7 Sèh Datoek Salèk,
- 8 Sèh Lemah bang.

De volgorde der drie laatstgenoemden kan op zich zelf wel juist zijn: misschien vindt men hunne namen terug in Maleische overleveringen, maar veel verder zal men daar op zich zelf nog niet meekomen. Hunne aansluiting bij Moeḥammad Bakir e. s. is natuurlijk absurd.

Naar eene andere opgave ²⁾ was hij (Siti djenar een zoon van Soenan Goenoeng djati, Abdoeldjalil geheeten. IJverig legde hij zich toe op verschillende Moslimsche wetenschap-

1) Jav. Hds. Bat. Gen. No. 481 (Babad Soenan Goenoeng djati), p. 102.

In een geslachtslijst, welke voorkomt in No. 283 der Collectie Dr. Brandes (Not. Bat. Gen. 1906, Bijlage I), getiteld: Sadjarah Saparwadi (copie naar een Hds. in het bezit van Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje) wordt de zelfde afstamming voor Sèh Lemah abang opgegeven, alleen is tusschen 5 en 6 nog Qadir Qélani (= 'Abdoelqadir alDjailāni') ingelascht.

Tot verhooging van de geloofwaardigheid kan zulks echter in Europeesche oogen bezwaarlijk strekken!

In een Babad Tjerbon (No. 98 uit de evenvermelde Collectie Dr. Brandes) wordt Lemahbang de incarnatie van Datoek Kafi genoemd (p. 99).

Deze geschriften eischen echter afzonderlijke behandeling, zoodat ik mij thans tot bovenstaande mededeelingen bepaal.

2) Volgens een handschrift van Raden Ngabehi Soeradipoera (Soerakarta) in het bezit van Dr. G. A. J. Hazeu, dat deze mij welwillend ter beschikking stelde.

pen, vooral op de mystiek, waartoe hij bij Soenan Ngampèl denta in de leer ging. Uit groote liefde voor de studie wilde hij niet in het huwelijk treden. Na zijn leertijd vestigde hij zich in Kediri, te Siti djenar. ¹⁾

Voordat meerdere gegevens omtrent de eerste groote bekeerders van Sumatra en Java zullen zijn verkregen, is het ijdel een en ander nader aan critiek te onderwerpen.

Boven (p. 24) werden als zijne leerlingen genoemd: een zoon van Dipati Andajaningrat van Pengging, en een zoon van den Sultan (van Demak?), Pangeran Panggoeng. ²⁾

In de Babad Tanah Djawi ³⁾ worden als zoodanig opgegeven Ki Kebo Kenanga, alias Ki ageng Pengging, de zoon van (An)Dajaningrat ⁴⁾, verder Ki ageng Tingkir, Ki ageng Boetoeh, en Ki ageng Ngerang.

1)

woes poetoës sedajanira

radèn bagoes Ngabdoeldjalil anoelja amit énggal

mring djeng soenan Ngampèl gadling

pamit woes dèn lilani

Ngabdoeldjalil mangkat sampoen

datan kawarna marga

Kadiri pan sampoen prapti

adjoedoekeoh Doeldjalil nèng Siti djenar. enz.

2) Dr. Brandes, Pararaton p. 200, haalt aan, dat Sunan Panggung een zoon zou zijn van Sunan Ibrahim, welke mededeeling genomen is naar p. 228, dl. V van Jav. Iids. Bat. Gen. No. 7. Nu geeft C. Lassen, Indische Altertums-kunde, IV, p. 508 op, dat Raden Patah, na zijne verschillende overwinningen den titel Panembahan Ibrahim aannam, en ib., p. 538 noemt hij Raden Patah . . . „der Sultan Ibrahim“, een en ander volgens noten, naar Raffles, History of Java II (2e ed.) p. 143 en 148. Hieruit zou men willen afleiden, dat hij een zoon van den Sultan van Demak moet zijn.

Intusschen heeft de Duitsche compiler niet goed gelezen, want Raffles geeft op de geciteerde plaatsen den naam Jimbun (Djimboen) op, welke ook in de inlandsche berichten frequent voorkomt. Ibrahim heeten een Soenan van Giri, en soenan Goenoeng djati. Aangezien van den eerste in Pararaton, i. e. reeds een zoon Raden Makripat wordt genoemd, die tegen Madjapait optrok, zou men dus aan Soenan Goenoeng djati als zijn vader moeten denken. Het komt echter geheel overbodig voor een dergelijke zaak nader uit te pluizen. Men vergelijkte echter nog beneden p. 51 noot 2.

3) Ed. Meinsma (de bekende dagelijksche Babad), p. 53.

4) Vergl. Pararaton, p. 200, waar vermeld wordt hoe Raden Kebo Kenanga „uit vrees voor zijne leermeester Seh Lemahbang“ overloopt, en de partij van Brawidjaja verlaat.

Voorts deelt Hageman 't volgende mede ¹⁾: „ . . . Kiai „gedé Tingkir werd in de leer van Mahomed (sic!) onderwezen „door zekeren Siti-djenar, getiteld Pangeran, die omstreeks „het tegenwoordig Mataram woonde, en ook gehouden wordt „voor een voorzaat der Mataramsche vorsten”. ²⁾

Verder deelt hij mede, dat Siti-djenar het geheele land van Peng(g)ing tot den Islam bekeerde omstreeks 1490 — 1500. ³⁾

Over Andajaningrat wordt men o. a. in de Pararaton uit een Serat Kanda ⁴⁾ ingelicht, ⁵⁾ de faits et gestes van de verschil-

1) Algemeene geschiedenis van Java, Ind. Archief, 1e Jrg. II, p. 339.

2) In Pararaton, p. 200 wordt een zoon van Siti djenar opgegeven, geheeten: Djapar Sidik. Deze „zoon” heeft echter (zie beneeden volgende noot) zijn bestaan als zoodanig niet aan Siti djenar te danken, doch aan eene kleine onnauwkeurigheid van den geleerden referent.

Intusschen is het natuurlijk heel wel denkbaar dat eventueele kinderen, of hunne nakomelingen wellicht in een of andere verwantschaps-verhouding hebben bestaan tot een der latere Javaansche vorsten, welker familie-relaties toch steeds grooten omvang hadden. Maar bij het uitbreken van burgerlijke stand in die dagen is dit eene mogelijkheid te meer „ins Blaue hinein”.

3) Ib., p. 360.

4) Pag. 197. Het is eigenaardig, dat de geleerde schrijver van dat werk die Serat Kanda, waarin inderdaad zeer merkwaardige gegevens voorkomen, niet nader aanduidt, en daardoor aan anderen, die wellicht op enkele punten meerdere details zouden wenschen, dan in zijn overzicht konden worden opgenomen, de gelegenheid tot per-oonlijk na-laan ontneemt.

Gelukkig blijkt uit Not. Bat. Gen. 1904, p. CXLVIII, dat het referaat aldaar Bijlage XVI B, uit hetzelfde handschrift is genomen, als het overzicht in de Pararaton. Uit genoemde Notulen p. 133, verneemt men ten slotte met Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7 te doen te hebben.

Slaat men nu bijvoorbeeld dl. V, p. 228 op, dan blijkt dat Sch Lemahbang niet zijn zoon, maar een volgeling als helper voor den strijd tegen Madjapaitaanwijst.

.
Sch Lemah bang woes a-oeroen
sabatija kang dinama
Djapar sidik ingkang namu
ambel ta sabat satoes panja
. CPZ.

Ook elders blijken enkele onnauwkeurigheden te zijn ingeslopen. Pararaton p. 136 vermeldt, dat Soenan Ampel bij zijne vrouw uit Toeban leeds twee kinderen had, eene dochter, wier naam niet wordt aangeduid, en een zoon Raden Said. Bloch, Soenan Ampel dant deze twee spruiten niet aan zijne vrouw uit Toeban, maar aan slondra leden van den referent; er staat nainelijk het volgende (de schrijfwijze naar modern gebruik gewijzigd)

(Dichtmaat: Sri nata.

.
Soenan Ngampel semana woes poepoetra

lende discipelen (klaarblijkelijk behooren zij niet tot de zeven, die volgens boven p. 27 vermelde traditie tegelijk met hem den dood vonden) worden in de reeds meermalen geciteerde Babad Tanah Djawi en parallelle bronnen eenigszins nader besproken.

Pengging is daar, volgens de traditioneele voorstelling, een gevaarlijke concurrent van Demak, en nu laat het zich heel goed denken, dat Siti djenar de hand gehad heeft in de onderlinge politieke intrigues tusschen de twee genoemde landschappen, dat hij daarom onder een of ander voorwendsel uit den weg werd geruimd, om de handen jegens zijn leerling vrijer te hebben. Dit schijnt te meer aannemelijk, als men in overweging neemt, dat ook andere der wali's, zooals later hoop ik, zal blijken, leeringen verkondigen, die den toets eener strenge orthodoxie niet kunnen velen (hoewel zij het toch niet zoo bont maakten als Siti djenar), zonder dat zij wegens hunne afwijkingen werden terechtgesteld.

Intusschen, al mag men Siti djenar en de meest bekende oudere wali's als historische personen niet willen loochenen,

patoetan garwa ing Toeban
 Wilatikta ingkang nami
 Wilatikta poetranja
 kakahh djaler lan èstri
 kang sepoeih pan pawèstri
 (ba)kal soenan Ngampèl agoeng (volgens de maat komt hier een lettergreep te kort)
 arinja apan pria
 mak-sih alit Radèn Said
 soenan Ngampèl poetranja sepoeih wanodya
 rara Maloko westanja
 ari djaler ingkang nami
 radèn Bonang westanja
 ari djaler apan malih
 enz.

M. a. w., Soenan Ampèl had twee kinderen bij zijne vrouw uit Toeban, wier (familie)naam Wilatikta was. (Haar vader) Wilatikta had twee kinderen, een meisje, getrouwd met Soenan Ampèl, en een zoontje, nog jong, Raden Said geheeten.

Soenan Ampèl nu had als oudste kind een meisje, rara Maloko geheeten, dan kwam een zoon, raden Bonang, dan weer een zoon enz.

Hoe Dr. Brandes verder aan den naam, die in Pararaton, l. c. volgt. Raden Upjakan komt, is mede niet duidelijk. Er staat buiten kijf: Oendoeng, ook later, waar die naam weer voorkomt.

5) Eene andere traditie over hem vindt men in Tijdschr. N. I. 2e Jrg. I, p. 472. (Deze noot behoort bij p. 46.)

hetgeen verder van hen en hunne leeringen wordt verhaald, draagt zoozeer het kenmerk van latere verdichting, dat het dwaas zou zijn uit zulke gegevens iets als „geschiedenis” te willen afleiden, ook al laten zij zich hier en daar in een eenigszins logischen samenhang brengen.

Verdere theorien van dien aard zal ik hier dan ook niet „ten beste” geven. Vroegere onderzoekers, al te begeerig de geheimenissen van het verre verleden te ontsluiten, hebben reeds te veel getracht uit de traditie historie op te diepen. Maar men heeft in die traditie niet te doen met een zuivere nagalm van goed geconstateerde feiten, doch met het verwarde geroezemoes, de echo's van zeer verschillende geluiden, en onmogelijk is het, met eenigen redelijken grond, zonder nadere controle-bronnen, die klaarblijkelijk op enkele uitzonderingen na ¹⁾, niet bestaan, in „de tooverlantaarn van het verleden iets meer dan de vage schimmen van het vergane” te voorschijn te roepen.

Ondanks de uitdrukkelijke mededeeling, dat het lijk van Siti djenar verdween ²⁾, heet het toch in verschillende overleveringen dat hij ten slotte nog op ritueele wijze is begraven.

De vraag rijst thans: waar?

Feitelijk biedt elk oord met sterk roode aardkleur, dat

1) Als zoodanig wijs ik o. a. op de graven van enkele hunner, die door bewaard gebleven inscripties of anderszins voldoende als zoodanig zijn gewaarmerkt.

2) Dat verdwijnen van lijken is in de Javaansche overlevering niet zoo ongewoon. In B. T. Dj p. 268 wordt vermeld van Djoeroe taman dat zijn lijk verdween. dat het uitgevloelde bloed echter een hevig werkend vergif werd.

In een Babab ing Mataram, ed. Soerakarta 1904 deel I, p. 161 treft men het verhaal aan van een oproerigen Kjai, die met zijne leerlingen een opstand begint, doch overwonnen wordt. Hij blijkt echter onkwetsbaar te zijn tot dat de vorst met hoogstdezelfs eigen hand en een poesaka-wapen den man weet te doden; het lijk verdwijnt dan tot verbazing van de omstanders.

Ook Poensen noemt een dergelijk geval (Meded. Zend. Gen. dl. 16. p. 187:) . . „dat door het bezit en beoefenen der ngelmoe rasa bij zijn leven het lijk „van Ki Bambang Doerdjana na drie dagen . . . spoorloos verdween.” Hij herhaalt dit voorval ib. p. 317.

deswegen Lemah(a)bang kan worden genoemd, ¹⁾ aan de phantasie van eerwaarde kjai's en vrome volgelingen gelegenheid aldaar Siti djenar's graf te plaatsen, waardoor zij een punt van bijgeloovige attractie te méér verkrijgen, dat behalve eene manifestatie van Allah's bijzondere Macht en Genade, mede een niet-onverwerpelijke bron van inkomsten kan opleveren.

Voorloopig bleek mij alleen van eene plaats in de kampong Kemlatèn, desa Soenja ragi, afdeeling Tjirebon, dat de locale traditie aldaar het graf van Seh Lemah abang plaatst, doch het zou mij niet verwonderen of bij navraag blijken er meerdere plaatsen op Java te zijn, die zich dat voorrecht toekennen. Trouwens, niet alleen de graven, ook plaatsen waar bepaalde heiligen gedurende hun leven korter of langer heeten te hebben vertoefd, kunnen een kramat van dien heilige worden, zoodat het geen verwondering kan baren, indien ook van andere heiligen dan Siti djenar meerdere plaatsen van vereering worden opgegeven.

Ten slotte dient hier nog vermelding te vinden, dat Siti-djenar, niet de eenige is geweest, die uit hoofde van ketterijen terecht werd gesteld. Ook de reeds bovengenoemde Pangeran Panggoeng, en Seh Among raga zouden deswegen zijn

1) In het Aardrijksk. & Statist. Wdb. v. N. I. in voc. Lemabang worden niet minder dan 8 plaatsen van dien naam opgegeven. Gedeeltelijk dezelfde namen vindt men terug in de: Lijst van de voornaamste aardrijkskundige namen in den N. I. Archipel. Batavia 1916, tot een aantal van zes, verder in Oudheidkundige Rapporten 1907 p. 269 een desa (Asem) - Lemahbang, Veth. Java III (1e druk), p. 359, een suikerfabriek Lemah Abang, terwijl in het geschrift Tjéntini (zie Catal. Jav. Mus. Hss. te Leiden van den heer Vreede, p. 323) dl. III (naar het inbinden: feitelijc dl. 5), p. 183 evenzoo een Lemahbang wordt genoemd:

.
mangkana daloenipoen
kafak kang prapta samjandoedoeloe
doesoen kiwa tengen oeroet ing Matesih
mring Lemah bang daloe-daloe
peteng samjambekta obor
.

omgekomen. In een Serat Soeloek ¹⁾ vindt men daarover eenige nadere opmerkingen, waaruit blijkt dat ook in vóór-islamitischen tijd een enkele leeraar zich aan openbaring van het grootste Geheimenis zou hebben schuldig gemaakt:

. . . . „De kluizenaar sprak zacht: „De reden, dat Wisrawa, de resi, ²⁾ zich den toorn der Goden op den hals haalde, is omdat hij zich verstoutte het Scherm ³⁾ te openen, zich als 't ware voor de Godheid uitgaf: dit geschiedde in lang vervlogen tijd Zijns gelijken in gedrag waren in het tijdperk der wali's: iemand, genaamd seh Siti djenar; tijdens den tweeden vorst te Demak: pangeran Panggoeng; in den tijd van Mataram: een derde seh Among raga. Alle drie hadden zich verstout het Gelaat der Godheid te openbaren, en te verderven den Eeredienst, de Wet van den profeet-gezant Mohammad, den uitverkorene ⁴⁾. Alle drie werden zij terechtgesteld volgens de wil ⁵⁾ van den Vorst; seh Siti djenar werd onthoofd, pangeran

1) Serat Soeloek, door Rn. Ngabehi Santa soemarta, Semarang 1906, p. 148.

2) De gelegenheid waarbij Wisrawa zich aldus verstoutte wordt (zeer verkort) o. a. medegedeeld in: Drie Javaansche heldengedichten. Amsterdam 1845, p. 152 (Ardjoena Sasra Baoe).

3) Aling², andere termen zijn: werana, dīnding djalal (aldus duidelijk met Javaansche letter men vergelijkte Bijdrage mystiek, p. 119, noot 5). kidjāb (= حجاب); in het Maleisch (Hamzah Pansoeri) gebruikt men gaarne tirai. Men wil daarmee de afscheiding aanduiden, die in normale omstandigheden tusschen mensch en Allah wordt geacht te bestaan, welke afscheiding alleen nu en dan voor speciaal uitverkorenen wordt geopend; in die enkele oogenblikken ervaren zij dan allerlei merkwaardige dingen nopens het Goddelijke Zijn.

Klaarblijkelijk is de Koran-tekst, soerat 42, ajat 50, waar van de hidjāb tusschen Allah en den mensch wordt gesproken, het uitgangspunt geweest van zulke opvattingen. Het woord komt tevens (in de Koran en elders) voor ter aanduiding van de afscheiding tusschen mannen en vrouwen, die met elkaar converseeren, en tusschen de verdoemden en de zaligen.

In mystieke werken wordt soms uitvoerig over dat scherm tusschen Allah en den mensch gehandeld, en de verschillende lagen beschreven, waaruit het bestaat, almede de wijzen, waarop men die lagen één voor één kan wegruimen

4) Kang sinelir = المصطفى

5) Wiradat = iradat: men vergelijkte bijvoorbeeld Niti Mani (uitgave) I. p. 118 (en elders), waar de uitdrukking: kodrat — wiradat voorkomt, welke vertaald wordt met: koeasa-kersa.

Panggoeng op den brandstapel gebracht, de derde, sèh Among raga, deed men verdrinken in de roode lotus-zee. ¹⁾ Onbekend is (waar zij bleven) na de terechtstelling, ik kan het niet doorgronden."

Van pangeran Panggoeng werd mij medegedeeld, dat hij op den brandstapel nog de gelegenheid waarnam zijne leer te propageeren: die uitlatingen zijn te boek gesteld, en heeten vervat te zijn in een geschrift, getiteld: Soeloek Malang Soemirang. ²⁾ In een der Javaansche handschriften van het Bataviaasch Genootschap komt mede eene kort uiteenzetting voor van hetgeen pangeran Panggoeng zou hebben geleeraard, en wel aan zijn zoon sèh Djoenèt. ³⁾

Van sèh Among raga vindt men vermeld, dat hij een afstammeling is van het priester-vorstenhuis van Giri. ⁴⁾ Na de vervoering van Giri door de Mataramsche troepen zwierf de jonge prins, Djajèng resmi, rond, totdat hij na allerlei wederwarigheden bij Kjai ageng Karang kwam, en van dien den naam sèh Among raga kreeg. ⁵⁾

1) Kinelem laet toendjoeng brit. Hiermee zou een vijver bedoeld kunnen zijn. doch men is meer geneigd aan eene figuurlijke uitdrukking, bijvoorbeeld voor het vuur, te willen denken.

2) In eene traditie, voorkomende in Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7, dl. V. p. 244 B seqq., treedt pangeran Panggoeng op als „raka” van de toenmaligen vorst van Demak. Hoewel zoo'n verwantschapsterm niet steeds op werkelijke familie-relatie behoeft te wijzen, blijft toch weinig twijfel over, te meer daar Dr. Brandes in Tijdschr. T. L. V. dl. 43, p. 488 raden Kandoeroean als zoon van raden Patah noemt, en dan hoewel zonder nader zijn bron aan te geven, toe voegt: (= P. Panggung). (In B. T. Dj. p. 61, waar de kinderen van raden Patah worden opgesomd, komt die toevoeging niet voor).

Het hds. No. 7 vermeldt dan nog dat men hem (p. Panggoeng) op den brandstapel brengt, o. a. omdat hij een roode en een zwarte hond, Imanen Tokid geheeten, Vrijdags mee in de masjid nam (eene allegorische voorstelling van zijne ketterijen). Omringd door de woedende vlammen vroeg hij glimlachende om papier en pen, en stelde onder die weinig geschikte omstandigheden het genoemde geschrift over zijne leer op.

3) No. 49. Iemand van dien naam wordt genoemd in Catalog. Jav. Mad. Hds. te Leiden van den heer Vreede, p. 328.

4) Zijn lijdenstocht en verdere avonturen na de verovering van Giri worden beschreven in het werk Tjenti, waarvan exemplaren te Leiden en te Batavia, terwijl het eerste deel onder den titel: Serat Tjenti, klaarblijkelijk naar het Leidsche handschrift, thans in Djocjakarta (1909) is verschenen.

5) Tjenti (uitgave), p. 70 seq. De persoon Among raga, alias Sedjati, uit

Eenige steenen, waar zijn geest in wordt geacht te zijn gevaren, worden vereerd in de desa Sasak, afdeeling Karang-anjar, residentie Kedoe.

Ook nopens pangeran Panggoeng, als zoon van Sultan Ibrahim (wie dat dan moge geweest zijn) die dus wellicht anderen in hun wereldsch streven in den weg stond, en sèh Among raga, als afstammeling van Giri, laat zich zeer wel denken, dat zij om politieke redenen uit den weg zijn geruimd, onder voorwendsel ketter-sche leerstellingen te verkondigen. Een nader onderzoek daarnaar, voor zoover mogelijk, eischt echter eene afzonderlijke studie. En in elk geval kunnen hunne schimmen zich troosten met de overweging, dat zij de eenigsten niet zijn geweest in de wereld-geschiedenis, die zulk een lot te beurt is gevallen.

het geschrift Djati swara (Catalogus Jav. Mus. Hss. te Leiden. p. 327), die met zijn broer onaangename proeven moest doorstaan wegens hunne leer dat zij den ware Allah en Diens gezant zijn (ib. p. 329), is klaarblijkelijk een andere dan de hier bedoelde.

N A S C H R I F T.

De heer C. M. PLEYTE was zoo vriendelijk mij attent te maken op een artikel van zijne hand in het Bataviaasch Nieuwsblad van 26 Januari 1907, N°. 46, derde blad, nopens eene legende uit Banten over „Soeltan Tanah-abang” (tanah = lemah), dat ik hier om den persoonlijken stijl niet te schalen, voor zoover ter zake, woordelijk over neem:

. . . „Er was in overoude tijden eens een Soeltan, Soeltan Tanah-abang was zijn naam. Uitgestrekt was zijn land en onmetelijk waren zijn schatten, doch hij was verre van gelukkig, daar èn titel èn rijk, èn vermogen hem slechts verleend waren in ruil van zijn hoofd tegen een olifantskop. Zoo kon hij zich nergens vertoonen; schaamte en de vrees, dat men zijn wanstaltige postuur zoude leeren kennen ten eerste, en de wetenschap, dat zoo vernomen werd, dat hij een olifantskop had, slechts armoede zijn deel zoude worden ten tweede, deden hem zich in zijn paleis opgesloten houden.

Niemand had ooit den vorst gezien.

Maanden en jaren verliepen aldus; steeds vertoefde Soeltan Tanah-abang in de binnenste vertrekken van zijn kraton, alleen des nachts ging hij wel eens uit.

Naarmate hij ouder werd, begon echter de bedongen geheimhouding hem zwaarder te drukken. Meermalen stond hij op het punt een ander deelgenoot van zijn lot te maken, doch steeds hielden angst voor zijn medemenschen en bezorgdheid voor zijn toekomst hem daarvan terug.

Op zekeren nacht echter, dat hij weer was uitgegaan en vol wrevel over zijn droef bestaan, door de velden doolde, werd hem zijn leed te machtig; hij moest het uiten.

Nergens was iets of iemand te zien, alleen een sadagori-struikje groeide in zijn nabijheid. Voorzichtig naderde hij het plantje, boog zich ten gronde en fluisterde tusschen de blaadjes:

„Soeltan Tanah abang.
toelalènen gadingen.” ¹⁾

Opgelucht door een deelgenoot van zijn verdriet te hebben, zij het dan ook een stomme, nam hij den terugtocht aan en betrad welgemoed zijn paleis.

Zijn gedwongen gevangenschap drukte hem sedert veel minder, hij was als 't ware een ander leven ingegaan.

De sadagori bleef alleen, doch welke wonderkracht daarin aan het werk? Want ziet, hij begon te groeien en ging wies op tot een dikstammigen, één vadem hoogen boom.

En de landbouwers, die langs hem kwamen, vroegen elkaar af hoe het toch wel komen mocht, dat een nietswaardige Sadagori zulk een omvang kreeg. Men wist het niet. Dus hurkten zij rond den boom tot moepak at, overleg, en kwamen tot het besluit, dat een bestiering Allah's dien wonderen wasdom in het plantje gelegd had. Derhalve moest men er goede zorg voor dragen, totdat het door stilstand in den groei blijk zou geven van volwassen te zijn.

Aldus geschiedde en toen de vastenmaand naderde, begon het loof van den sadagori te vergelen, blijkbaar was hij dus volgroeid.

Opnieuw pleegde men raad, den boom aldus aan vernietiging prijs te geven, ging toch niet aan.

Eindelijk, na lang wikken en wegen, stelde een geestelijke voor, den boom om te houwen en uit zijn stam een trom voor de masdjid te maken. Algemeen bijval vond die voorslag en de boom werd omgekapt. Daarna werd de stam glad gehakt en uitgehold, zoomede van voren en van achteren met een stuk huid bespannen.

1) Soeltan Tanah abang heeft een olifantsslurf en slaganden.

Een en ander was juist afgeloopen, toen de vasten stonden te eindigen; er werd slechts gewacht op het verschijnen der jonge maan om het sein te geven, dat de poewasa voorbij en lebaran ingetreden was. Daartoe, zoo was nader overeengekomen, zou men de nieuwe trom gebruiken, die, om tijdig ter hand te zijn, plechtig in het voorportaal van de masdjid werd opgehangen.

De maan verscheen en de knapen spoedden zich naar het bedehuis om de nieuwe bēdoeg te doen schallen. Een hunner vatte den klopper en sloeg het vel: doegoe! doegoe! doegoe dang! dreunde de trom en weer aangeslagen bromde hij:

„Soeltan tanah abang,
toelalènen gadingen.”

Dus bleef het doorgaan; voortdurend klonk:

Doegoe, doegoe, doegoe, dang,
Soeltan Tanah abang,
Toelalènen, gadingen. ¹⁾

Zoo werd der geheele wereld kond gedaan, dat Soeltan Tanah abang een olifantsslurf en slaglanden had; met 'skonings geheim en rijkdom was het gedaan.” . . .

Tot dusverre. Klaarblijkelijk zijn in dit verhaal een viertal elementen verwerkt, waarbij het van toevalligen aard schijnt, dat het geheel aan Soeltan Tanah-abang wordt toegeschreven.

Die vier elementen zouden dan kunnen zijn:

- 1e. het rijk en machtig worden onder eene bezwarende voorwaarde, op Java het beste bekend uit de verhalen nopens njai Blorong,
- 2e. een iconographisch element, namelijk dat men aan Ganésja-beelden het boven beschreven type van den vorst

1) De eerste regel bedoelt het geluid van de trom na te bootzen, de laatste regel werd boven reeds vertaald.

heeft ontleend. Een voor de hand liggend complement van de voorstelling zou zijn geweest, dat de vorst na zijne onthulling in steen veranderde,

- 3e. een verhaal, dat het beste bekend is uit de legende omtrent Koning Midas. Het moet hier echter geheel buiten beschouwing blijven of er genetisch verband tusschen beide voorstellingen bestaat of niet, en of de overeenkomst wellicht niet geheel toevallig is,
- 4e. de trom uit een sadagori-stam. ¹⁾ Dit struikje is (van der Tuuk, Bataksch-Nederlandsch woordenboek, in voc. sibagoeri, p. 364, 2e kolom) . . . „een buitengewoon laaggroeiend heestertje . . . als beeld dikwijls gebezigd zoowel van nederigheid als van achterlijkheid.”

Juist om die kleinheid naar het schijnt, heeft de volksphantasie enkele bijzondere sadagori-planten geschapen van dusdanigen omvang, dat ze als trom konden worden gebruikt. Behalve in het bovengegeven verhaal vond ik van een dergelijke trom van het gewas „Saligoerie” melding gemaakt als rijkssieraad van Menangkabau (Tijdschr. N.-I. 2e Jrg. I p. 104).

Eene nadere analyse van deze vier bestanddeelen ligt geheel buiten het kader van het voorafgaande opstel.

1) Filet, Plantkundig woordenboek, heet alleen: sadagori.

NOTA

BEVATTENDE EENIGE GEGEVENS BETREFFENDE HET LANDSCHAP MAMOEDJOE.

Eerste gedeelte Geografie.

LIGGING.

Het landschap Mamoedjoe is gelegen tusschen 1°. en 3°. Z. B. en op ongeveer 119°. Oosterlengte.

GROOTTE.

De grootte is voorloopig moeilijk te schatten. Zich uitstreckende over twee breedtegraden, in de lengte, is de breedte in het Noorden zeer gering, om naar het Zuiden steeds grooter te worden tot een maximum van \pm 5 dagmarschen.

GRENZEN.

In het Noorden: Banawa
in het Zuiden: Tappalang
in het Westen: Straat-Makasser
in het Oosten: van Noord naar Zuid, de berglandschappen van Paloe, de Afdeeling Loewoe, de berglandschappen van Binoeang en Balangnipa behorende tot de onderafdeeling Mandhar.

Ingevolge het Gouvernements Besluit van den 10 Maart 1908 N°. 21 wordt de grens met Banawa gevormd door de

Soeromana-rivier van af hare monding tot ongeveer 10 palen stroomopwaarts.

De grenzen met de berglandschappen van Paloe en Loe-woe zijn nog niet definitief bepaald, doch zijn plannen aanhangig tot het vormen eener grenscommissie voor de vaststelling daarvan.

Van af het Karamagebied in Zuidelijke richting bestaan de grenzen uit één groote bergketen, die de Mamoedjoesche districten Karama, Toboelawan, Aralé en Mambie scheidt van de onderafdeeling Rantepao en van het Mandharsche grondgebied.

De voornaamste toppen van dezen keten zijn van Noord naar Zuid: Toeko, Basau, Tipodang, Patoelilan, Toelang, Penoesoe, Ba'ba², Mamboeliling.

Van af dezen laatsten berg zet de grens zich voort langs de S. Mohanam, S. Mambie, S. Ména tot den oorsprong T. Tandialo, en aan de andere zijde langs de daar ontspringende, S. Makehi naar de S. Aralé, S. Kajang (Leitinda) tot den T. Kakadé en van daar langs een denkbeeldige rechte lijn tot de T. Lotong om te eindigen met het dal van de S. Dopi.

De zuidgrens, die met het landschap Tappalang werd vroeger vermeld in eene nota, handelende voor dit laatste landschap.

GESTELDHEID DES LANDS.

Van uit zee Mamoedjoe naderende doet het zich voor als één uitgestrekt bergland; de heuvels aan de kust gaan al spoedig over in bergen, waar achter weder hoogere ketens zich verheffen tusschen welke toppen nog vager silhouetten nu en dan zichtbaar zijn, eene rijke belofte inhoudende voor stoere bergbeklimmers.

Nog steeds op zee toevende ziet men bij het optrekken der nevels uit dien chaos van bergen zich tal van bergreeksen ontwikkelen, welke in schuinse rijen evenwijdig aan elkaar, naar de kust afloopen.

De namen der voornaamste toppen zijn opgenomen in bijlage I.

De nadere kennismaking met het land, bevestigt den eersten indruk volkomen: in het binnenland een wirwar van bergen, waar tusschen talloze rivieren en stroompjes zich een weg zoeken te banen naar de kust door smalle, diep ingesneden ravijnen.

Slechts bij enkele rivieren heeft in de bovenstreken dalvorming kunnen plaats hebben, tot een breedte, welke den aanleg van bergsawah's toeliet. Dit is het geval bij de S. Mambië, de S. Arale, S. Maboe en Toboelawan. S. Karama met hare groote zijtakken, de Lelo-Ban en S. Karataum.

De hooger vermelde uitloopers naderen in het Zuiden en in het Noorden de zee, zoodat daar geen of bijna geen laagland zich heeft gevormd. Ten Noorden der Ampalasrivier wijken de heuvels meer terug, waardoor de vlakten van Laboean, Gintoengan en Kaloekoe konden ontstaan: bij Kaboeloean en Belang² wordt de kuststrook weder smal, om daarna zich te verbreedden tot de diep landwaarts indringende vlakten van de Karama, Loemoe en Boedoe-Boeding rivieren.

De vlakten, waarvan hier sprake is, hebben over het algemeen een moerassig karakter, veelvuldige banjirs zetten de oevers der rivieren in breeden kring onder water en hebben een weelderigen plantengroei doen ontstaan. Terwijl meer landwaarts in, de grond uit vette klei bestaat, zoo wordt de bodem aan de kust zandiger; leent daardoor het binnenland zich voor sawahbouw, de kust daarentegen is uiterst geschikt voor klapperaanplant.

De geheele kust is bedekt met zware rizophoren bosschen, welke vaak tot aan den voet van het gebergte zich uitstrekken en één groot moeras vormen.

Deze bako² heeft op meerdere plaatsen het ontstaan van strand geheel belet, elders heeft zich nog een zeer smalle zandstrook kunnen vastzetten, welke steun zoekt in de wortels van den boschrand.

Waar de bako² haar weg even onderbreekt zijn de verschillende nederzettingen gesticht kunnen worden.

Vóór de langgerekte kustlijn worden over de geheele linie koraalbanken aangetroffen, welke bij laag water gedeeltelijk droogloopen en dan het aanzien krijgen van groote waterplassen van de zee gescheiden door een hoogen rand van karangsteenen.

Terugkeerende tot het uitgangspunt, het gebergte, zij daaromtrent nog vermeld, dat de heuvels aan de kust voor een deel zijn opgebouwd uit koraal, terwijl de bergen in het binnenland bestaan uit zware rotsmassa's.

De gesteenten zijn bedekt met een humuslaag, waarin het zware oerwoud zich wortel geschoten heeft.

Zwaar heeft de bijl van den Toradja daarin gewoed voor zijn ladangbouw, waarvan de alang² weder gebruik gemaakt heeft om zich te nestelen en steeds verder voort te woekeren.

Voornamelijk langs de rivieren en aan de kust worden uitgestrekte golvende alang² velden aangetroffen.

Wat voor rijkdommen aan mineralen de bodem in zich bergt, is vrijwel onbekend. In de Karamastreek worden goud en steenkolen aangetroffen, aan de S. Lariang, eveneens goud, terwijl in boven Paniki petroleum aanwezig is; een deskundig onderzoek heeft echter tot heden niet plaats gehad.

BAAIEN EN ANKERPLAATSEN.

Mamoedjoe heeft een vrij gebroken kustlijn, waardoor tal van uitspringende hoeken en kleine inhammen gevormd worden.

Bij het varen langs de kust is het aantal tandjoengs hopeloos groot, achter iederen hoek ziet men weder in de verte een nieuwe schemeren.

Den kustweg voldoende vermeerderd dit getal nog aanmerkelijk.

Achter iederen hoek is als van zelf een kleine inham

verscholen, welke gewoonlijk een veilige ligplaats aanbiedt voor de Inlandsche prauwen, beschermd als zij zijn eenerszijds door de landtong, anderszijds door de stevige karang-bank, waarin de natuur een kleinen doorgang gespaard heeft om binnen te loopen. Mede bieden de mondingen der grootere rivieren een goede ankerplaats. Door dit alles is het mogelijk dat in den Westmoesson, wanneer snel opkomende Wester stormen de zeevaarders bedreigen, de kleine vaartuigen zee kunnen kiezen, zeker als zij zijn een schuilhoek te kunnen vinden.

De namen dezer hoeken en ankerplaatsen zijn verzameld in bijlage II.

Baaien van beteekenis voor de groote vaart heeft Mamoejdjoë bijna niet. Alleen zijn de vermelding waard de baai van Mamoejdjoë, waarin het eiland van denzelfden naam gelegen, die van Carossa en van Pasangkajoe.

In beide jaargetijden bestaat de mogelijkheid voor handelsstoomers om daar veilig te ankeren en te laden en lossen.

De rotanhandel dwingt deze stoomschepen echter om ook op andere plaatsen ankergrond te zoeken tot het inladen der boschproducten. Zoo loopen de Paketvaartbooten meerdere malen Belang², Sempaga, S. Madjene, Lariang en Pangiang aan, doch zijn niet ten allen tijde verzekerd te kunnen laden.

Soemoe werd vroeger herhaaldelijk aangedaan, doch na het stranden van het S. S. van der Lijn, staat deze plaats in een slechten reuk; ook de monding der Karamarivier (Sempaga) levert wel eens gevaar op en zijn niet alle gezagvoerders der Paketvaartschepen genegen daar te ankeren. Een grondige opname dezer monding zal deze vrees echter stellig doen verdwijnen.

RIVIEREN.

De steil afvallende bergen en smalle kustvlakte waren

niet bevorderlijk voor het ontstaan van groote, bevaarbare rivieren.

Alle dragen het karakter van bergstroomen, met groot verval in den bovenloop en een korten benedenloop, zowel in den drogen als in den natten moesson het land teisterende door zware banjirs.

Alleen een tweetal stroomen dringen tot in het hart van Midden-Celebes door, en storten zich gevoed door groote zijrivieren met eene breede monding in zee.

Het zijn de S. Karama — in den bovenloop S. Métoewé geheeten—en de S. Lariang—bovenstrooms S. Koro genoemd—welke bij Sempaga en Seneponto de zee bereiken en daar meer dan een KM. breed zijn.

De beide stroomen vertoonen aan de monding, waar een groot rivier-eiland is aangeslibd, eenzelfde beeld, zoodat zij door de bevolking beschouwd worden als broer en zuster of als man en vrouw. Hun beider oorsprong moet zoo dicht bij elkaar gelegen zijn, dat de djeroekboomen, welke in ruimen getale op de scheidende hoogvlakte groeien voor de eene helft in de Karama, voor het andere deel in de Lariang vallen.

Zelfs deze beide rivieren zijn niet buitengewoon ver bevaarbaar, wel stoomde indertijd het Gouvernements Stoomschip „Dog” eenige KM. de Karama op, doch hooger op beletten herhaalde stroomversnellingen de doorvaart zelfs aan grootere prauwen.

Voor het gebruik van kleine lopi's is het meerendeel der rivieren wel geschikt en vormen zij, waar wegen of paden nog niet zijn aangelegd, vaak den eenigen verbindingsweg met het binnenland.

Vinden bijna alle rivieren haar weg naar straat Makasser op Mamoejoesch grondgebied, zoo maken een paar vrij belangrijke wateren in de bovenstreken hierop een uitzondering.

De reuzentop op het scheidingsgebergte met Rantepao en Mamasa, de T. Mamboeliling, schenkt het aanzijn aan

een zestal bronrivieren, waarvan de Lelo Hau en S. Maboe zich vereenigen tot de Lelo Bau, zijtak van de S. Karama, terwijl de S. Aralé en S. Alambië, na de vruchtbare dalen van dien naam verlaten te hebben bij den Bataän Kaso samenvloeien tot de S. Malosso, welke, vermoedelijk na meer naamswisselingen, zich op Mandharsch grondgebied in Balanguipa als Tjampalagian rivier in zee stort.

De beide bronrivieren der S. Maloenda, uitkomende aan de kust in het landschap van dien naam, zijn eveneens van Mamoejdjoesche afkomst, en dragen de namen van S. Baroeroe en S. Anoesoe, welke elkaar ontmoeten bij den Soengki [steil]; bij de Toradja's en de militaire patrouilles berucht wegens zijne moeilijke beklimbaarheid.

Alle deze laatste rivieren zijn zuivere bergkali's, welke kokend en bruisend zich een weg banen en volkomen ongeschikt zijn voor prauwvaart.

WEGEN.

Medio 1907, toen de politieke toestand de legering eener colonne te Mamoejdjoë noodzakelijk maakte, bestonden in het geheel geen wegen.

Het verkeer langs de kust had uitsluitend plaats in prauwen, dat met het binnenland voor een deel eveneens in prauwen langs de rivieren, en overigens middels een paar Toradjapaden, welke meestentijds ook dagen lang de bedding van kleinere stroompjes volgden.

Al spoedig bleek deze toestand en uit een militair oogpunt en uit overwegingen van economischen aard onhoudbaar.

Geen vijf minuten kon men zich buiten de kampongs, welke het troepenverblijf insluiten, bewegen zonder te stuiten op bako² en ondoorwaadbare kalis.

In de eerste plaats werd een kustweg ontworpen, welke in het zuiden over Tappalang zou aansluiten aan den Mandharschen kustweg, in het Noorden aan het wegennet van de afdeeling Midden-Celebes der Residentie Menado.

Tusschen ontwerpen en voltooiën lag ook hier als bij zooveel andere dingen, een lange lijdensweg; de schraal bevolkte kust kon slechts weinig handen geven, zware bako², rivieren met moerassige oevers, leverden eveneens dikwijls onoverkomenlijke bezwaren, zoodat de eischen nu eens tot een minimum terug gebracht, dan een andermaal zelfs geheel opgegeven moesten worden en naar andere communicatiemiddelen moest omgezien.

Beter dan hierover verder uit te wijden zal het zijn een voetreisje langs de kust te maken om daaruit de tot heden verkregen resultaten te beoordeelen.

Van de grens van Tappalang bij T. Loea voert door het heuvelland de weg over Soemeré naar Rangas en daarna langs de kust naar Mamoejdjoë, over tal van kleine rivieren en nog kleinere waterloopjes, welke alle overbrugd zijn of binnen een paar maanden zullen zijn.

Na Mamoejdjoë wordt de rivier van dien naam gepasseerd over een 4 M. breede, 57 M. lange, overdekte stevige brug en over Tambi langs aan 300 M. langen, stevigen karang dan Timboë bereikt vanwaar de weg zich voortzet afwisselend door heuvelterrein en vlakte naar het Noorden.

Over de Ampalas rivier is nog geen brug gebouwd, die over de S. Gintoentang is weggeslagen, de breede banjir-rivier, de S. Kaloekeë laat evenmin bruggenbouw toe, doch zijn bij den overgang deze kalis doorwaadbaar of liggen overzetprauwen gereed. Tusschen Lombang² en Tasioë aan de Kaloekeërivier moest een weg gebaad worden door een moeras, welk werk onlangs is gereed gekomen. In het weggedeelte Tasioë — Kaboeloëan is nog een klein hiaat dat eerstdaags zal verdwijnen.

Alvorens deze laatste plaats te bereiken, moeten twee groote, overdekte bruggen, respectievelijk van \pm 60 en 200 M. lengte overgegaan worden, die voor paarden bruikbaar zijn.

Kaboeloëan en het noordelijker gelegen Belang² zijn door zulke zware moerassen gescheiden, dat van het aanleggen van een weg geen sprake kan zijn en ligt daarom op beide

plaatsen een groote, zware prauw gereed om te voorzien in den veerdienst.

Van Belang² naar Lempaga bestaat weder een weg, welke dicht bij de laatste kampong waar hij door een moeras voert, wel bruikbaar is, doch niet voltooid genoemd mag worden.

De bruggen zijn vrij goed in orde behoudens de \pm 200 M. lange brug over de Panikirivier, die bijna onbruikbaar is zelfs voor voetgangers: de S. Tappalang wordt per vlot overgestoken.

Bij Lempaga ligt een reuzenprauw gereed om de ruim één K. M. breede monding der Karamarivier over te gaan, waarna een weg de verbinding daarestelt met Loewoe, dat eveneens per prauw bereikt wordt. Dit weggedeelte voldoet nog niet aan matige eischen, de bruggen zijn slechts gedeeltelijk klaar, terwijl de weg slecht is bijgewerkt, uit gebrek aan werkkrachten.

Loemoe is reeds verbonden met Boedoe-Boeding, doch is ook hier nog maanden arbeid noodig, om den weg door moeras en bako² geheel te voltooien.

Van Boedoe-Boeding is nog een weg slordig aangelegd tot de kampong Toemboe, ten Noorden waarvan onafzienbare bako² dwingt de reis over zee in de daar gestationneerde zware veerprauw te vervolgen naar Kamboening. Om dezelfde reden als hiervoren moeten ook hier prauwen in Heerendienst gemaakt, zorgen voor de verbinding met Corossa.

Van deze plaats in Noordelijke richting is een weg in aanleg doch nog in zulk een stadium dat hij een nadere beschrijving verdient. Alleen zij aangestipt dat de moeilijkheden, welke in het Zuiden reeds in zulken getale aanwezig waren, in het Noorden in nog ruimer mate voorkomen, zoodat de voltooiing, zelfs door het gebruik van voerprauwen toe te staan, in den eersten tijd niet te verwachten is.

Dit is te begrijpelijker, als men weet, dat van Corossa tot de grens slechts ruim 1000 kampong passen konden

uitgereikt worden, terwijl een marsch langs dit traject 5 à 6 dagen vordert.

De opsomming vroeger van verschillende factoren, welke een ongunstigen invloed hadden op den wegenarbeid zal reeds het vermoeden gewekt hebben, dat aan de voltooide wegen nog vele gebreken kleven. Inderdaad is dit ook het geval, de breedte werd beperkt tot 3 à 4 M. in de heuvels zelfs tot 1 à 2 M; van verharding is nog geen sprake geweest, behalve in de baai van Mamoejdje, waar de dichtheid der bevolking een dergelijke weelde toelaat, voorts moet een zware strijd gevoerd worden met alang², varkens en krabben.

De alang² is oorzaak dat de helft van den tijd de weg geheel of gedeeltelijk dicht gegroeid is en eerst langzamerhand na herhaaldelijk zorgvuldig uitwieden krijgen andere grassoorten gelegenheid tot groeien, die verder de alang² verwijderd houden. Tegen varkens en krabben is flink verharden de eenige medicijn en blijven deze vijanden dus voorloopig meester van het terrein.

De bruggen zijn voor het meerendeel van wildhout gemaakt, een paar slechts van klapperstammen; blootgesteld aan regen en zon verteren de dekplanken spoedig. Langzamerhand worden met behulp van Ind. timmerlieden solieder bruggen gebouwd en voorzien van een atappen dak.

Het hierboven geschetste beeld is zoo somber dat onwillekeurig de vraag rijst of de wegen wel van nut zijn. Dit nu kan met stelligheid verzekerd worden, vele trajecten worden door de bevolking druk beloopt, terwijl militaire marschen bewezen hebben, dat de tijdduur met meer dan de helft bekort wordt: de marsch Mamoejdje Tasioe b.v. vorderde vroeger drie dagen, thans slechts één dag.

Na de actie aan de kust kwam het binnenland aan de beurt, en leerde deze kennismaking spoedig, dat waar beneden in de vlakke wegen veel nut hebben, ze in de lovenstreken bepaald een levensvoorwaarde zijn. Van het openleggen van deze Toradja-districten voor handel en verkeer kan alleen

sprake zijn, wanneer wegen aanleg de gelegenheid opent, zonder al te veel moeite de zware scheidingsgebergten te passeeren.

De moeilijkheden aan dien aanleg verbonden maakte het noodzakelijk een rationeelplan te ontwerpen alvorens te beginnen en heeft daarom het werk veel later een aanvang genomen dan aan de kust.

Het volgende plan werd ontworpen. Van Laboean aan de kust een weg langs de Kaloekoe-rivier naar Kean, van daar door het Toboelawan district over den Postoe Leka (5500 voet) naar Bamban en verder over Saloerindoe, Aralé, Oehailamoe, Tapalina, Loka naar Mambië.

Van Mambië een secundaire weg over Losodihatoe, Limbadikata, Salo Tabang [met zijtak naar Oeloe Mambië], Masoso, Salo Dingin, Loka met zijtakken naar Salo Asin, Lemo en Minango Loka en terug naar Mambië.

Van Mambië eveneens een breed pad naar Padangen Solo Boeloeng. Mambië zou verder verbonden worden door een weg met Salomaha op Mandharsch gebied, terwijl de boven aangegeven weg over Lasodihata van Limbadihata over Tanede en Leno zou doorgetrokken worden naar Salo Mohanam en Mamasa eveneens op Mandharsch gebied.

Al deze wegen zijn dank zij zware inspanning voltooid, behoudens het stuk Mambië-Salo, Boeloeng. Over de Mambië en Aralé-rivieren zijn verschillende zware hangbruggen geslagen, met een los juk in het midden dat door de banjirs vernield kan worden zonder de brug zelf te schaden. Hieraan is het te danken, dat ze tot heden zich goed gehouden hebben.

Om den marsch Mambië—Mamoedjoe langs deze route te volbrengen, worden 5 à 6 zware dagen gevorderd.

Het is duidelijk dat voor de ontwikkeling van het Mambië en Aralé-dal een kortere verbinding zeer gewenscht is, en werkelijk is het na maanden lange nasporingen gelukt een tracé te vinden naar Mamoedjoe dat hoewel pas voor de helft voltooid, reeds thans in twee dagen afgelegd kan worden; niet onmogelijk is het zelfs dat t. g. t. één zware dagmarsch voldoende zal zijn.

Alle Toradja stammen werken om beurten aan dezen weg [die binnen enkele maanden geheel klaar zal zijn] zonder tegenzin, omdat zij zelf voelen van welk een overwegend belang deze verbinding zal zijn voor den afvoer hunner producten.

Halfweg zal een zijtak afbuigen naar Kapean, waaraan de Toradja's uit dat district, wier vaderen van Mambië en Aralé afkomstig zijn, zijn te werk gesteld, welk werk van uit Timboe [Kapean] reeds gevorderd is tot de S. Sapé.

Na voltooiing kan van uit Tappalang aan de kust Mambië in drie dagen bereikt worden.

Zijn hiermede de drie Toradja districten Toboelawan, Aralé en Mambië van een behoorlijk stel wegen voorzien, ook het vierde bergdistrict en wel het grootste, nl. het Karamagebied vraagt eveneens dringend om een afvoerweg over land.

Thans bestaat gelegenheid van uit Baloempang [Donggali] de producten in prauwen of vlotten de Karamarivier te doen afzakken, doch de vele stroomversnellingen en zware banjirs maken deze wijze van afvoer zeer moeilijk.

Ook hier zijn langdurige verkenningen noodig geweest om een tracé te vinden dat goed bruikbaar is, doch ten slotte zijn deze pogingen met goeden uitslag bekroond geworden en wordt tegenwoordig druk gewerkt aan een weg, die Baloempang, voor Petandlaän in twee marschdagen zal verbinden met Keanen en daardoor zal aansluiten aan het wegnnet der andere bovenstreken.

Te goeder tijd zullen secundaire wegen aangelegd moeten worden naar de verschillende Toradjakampongs, terwijl dan tevens de wenschelijkheid te overwegen ware van Poelio een pad te maken naar Beropae [Lemo] in het Rongkonggebied, om op die wijze eene aansluiting te krijgen met het wegnnet van Loewoe.

In het noordelijk deel der onderafdeeling is het Mamoe-djoesch gebied zoo smal, dat van wegenaanleg naar het binnenland geen sprake is, tenzij in de toekomst de noodzakelijkheid mocht blijken om voor de ontwikkeling van

eenige der Paloesehe berglandschappen, afvoerpaden te ontwerpen naar Carossa en noordelijker gelegen plaatsen. Hierover nu reeds een oordeel te vellen zou voorlarig zijn. Wel is bekend dat Toradja's uit die berglandschappen hun rotan inruilen bij Mamoejdjoesche handelaren aan de kust; geringe handelsbetrekkingen bestaan dus op het oogenblik reeds.

De beschrijving der wegen zou onvolledig zijn, indien ten slotte niet vermeld werd de binnenweg naar Tappalang, welke de beide hoofdplaatsen der landschappen verbindt en in 6 à 7 uren is af te leggen. De kustweg vordert twee marschdagen, zoodat de eerste in een ware behoefte voorziet.

Een ruwe berekening van de lengte der verschillende trajecten doet zien dat in het landschap Mamoejdjoë \pm 300 K. M. weg in de laatste twee jaren is aangelegd, waarbij dan het woord „weg” in dien zin moet opgevat worden dat daar- onder ook vallen de 1 tot 2 M. breede bergpaden.

KAMPONGS.

Om de baai van Mamoejdjoë groepeeren zich een rij kam-pongs, welke inderdaad op dien naam aanspraak kunnen maken, zijnde zij vrij groote huizencomplexen. Noordelijker worden deze huizengroepen alleen nog aangetroffen in Kaboeloean, Belang², Sempaga, Loemoe, Boedoe-Boeding, Toemboe, Kamboening, Carossa, Masimboe, Pasangkajoe, Pangiang en Bambalamoto, in het algemeen dus aan de monding der grootere rivieren.

Overigens moeten de op de schetskaart aangegeven kustplaatsen beschouwd worden als de namen van kleine bevolkingsgroepen, in het centrum waarvan één of meer goede huizen gebouwd zijn, doch die voor het grootste gedeelte verspreid daarom heen wonen in primitieve ladang-huisjes.

In de Toradjalanden wordt dikwijls de plaats, waar één

groot huis verrezen is, met den naam van kampong bestempeld, zoodat op die wijze kampongs met 1 of 2 geregistreerden voorkomen. Zelden tellen de Toradja nederzettingen meer dan 3 à 4 reuzenhuisen, op een hoog punt gebouwd; een uitzondering daarop maakt Rante-Mambië, dat gesticht is op een kleine hoogvlakte, welke ruimte biedt voor \pm 20 woningen.

In bijlage IV zijn de namen der kampongs, districts-gewijze, vereenigd, met vermelding van de namen der kapala's.

KLIMAAT.

Evenals in Tappalang is het moeilijk een scherp begrensde indeeling der moessons te maken. Al waait in den eenen tijd van het jaar de wind meer uit dezen in een ander tijdvak meer uit een anderen hoek, waaien, ja stormen doet het in beide jaargetijden en zijn de uitzeilende prauwen nooit zeker zelfs een halven dag lang bestendigen wind te houden.

Plotseling komen de stormen aanbruisen en doen de spiegelgladde zee in een minimum tijds bedekken met onstuimige golven. Eerst wanneer dan de zware slagregen doorkomt, bedaren wind en golven. De meest woedende stormen komen echter voor in de maanden December, Januari en Februari.

Uit het bovengeschetste blijkt reeds dat de regenval vrij groot is: tijden van voortdurende droogte komen slechts zelden voor.

Geldt dit alles voor de kust, in het gebergte is het niet veel anders, met dien verstande dat het daar vrij wel dagelijks regent.

Het behoeft geen verwondering te baren dat de Inheemsche bevolking, zorgeloos als zij is en wars van alle hygiëne, veel te lijden heeft van klimaatziekten, koorts en buiklijden, welke bijna het geheele jaar door heerschen.

Tweede gedeelte

Ethnographie.

AFKOMST

Ten einde een beter beeld te verkrijgen van de afstamming der inheemsche bevolking, moet een stap gedaan worden buiten Mamoejdjoë en dienen alle Mandharstaten in beschouwing genomen te worden. Zij allen toch rekenen zich tot één stam, die weder verwant is met de bevolking van de Boegineesche staten, in het bijzonder met Boni, hier Bone genoemd.

De legenden daaromtrent gaan terug tot het ontstaan der wereld, en spreken evenals ons scheppingsverhaal van een eerste menschenpaar. Todibosoeran (man) en Pamoelatan (vrouw), dat rechtstreeks uit den hemel op den G. Sadang neder daalde. Deze berg vormde het eenige stukje land dat uit den wereldchaos gevormd was, overigens was alles nevel.

Uit dit echtpaar werden zeven kinderen geboren, waarvan de oudste een meisje Toridjene was.

De nevels werden tot wateren, die den G. Sabang omspoelden en noodden tot varen, waarom de zeven kinderen ieder zich een bootje bouwden en daarin op avontuur gingen. Op een nacht dat Toridjene rustig in haar prauwtje sliep, daalden plotseling de wateren en bevond zij zich den volgenden morgen gestrand op den G. Kapoesaïng waar haar prauw ten huidigen dage in versteenden vorm te zien is.

Zij werd daar gevonden door Pongko Padang, die eveneens van den G. Sadang kwam, gesproten met zes broers en zusters uit een nieuw menschenpaar, dat ook uit den hemel was afgedaald. Omtrent het lot der familieleden van Toridjene verluidde verder niets.

Pongko Padang voerde de schoone Toridjene mede naar Toboelawan, daar bouwden zij zich een paalwoning, waarvan

één paal nog slechts is overgebleven en te herkennen is, omdat hij de eenige is, die in den grond rust, overal elders zijn de stijlen boven den grond op steenen geplaatst. Deze paal maakt nog deel uit van een huis, dat vergaan en weder nieuw opgebouwd moge worden, onze paal weerstaat den tand des tijds en wordt streng in eere gehouden door de bevolking, omdat bij zijn val tevens het einde der wereld daar is.

Toridjene en Pongko Padang vermenigvuldigden zich: uit hunne zeven kinderen werd een elftal geboren, dat zich in alle richtingen verspreidde en de stichter werd van de Pitoe Oeloena Salo en de Pitoe Babawa Bimanga.

De eerste waren:

Toboelawan

Boné

Doeri

Galoempang

Masoempoe

Enrekang

Nosoe [Mamasa]

de tweede bestonden uit:

Boné

Binoeang

Balanipa

Pemboan

Tjenrana

Tappalang

Mamoedjoe.

Verschillende andere legenden zijn nog in omloop, doch in hoofdzaak komen zij neer op hetgeen hierboven werd medegedeeld. Verschillende stammen eigenen zich meermaalen een zelfde nenek toe, zoodat het moeilijk is een volledigen stanboom te construeeren; toch is dit beproefd in bijlage IX, waarbij onder de namen is aangeteekend van welken stam de dragers daarvan de stichters waren.

Uit alles valt echter af te leiden, dat de kustbewoners

bestaan uit een vermenging van Toradja's met een ras van anderen oorsprong, dat blijkbaar zich aan de kusten is komen vestigen. Dit zal nader blijken bij de behandeling der zeden en gewoonten.

De afstamming speelt in deze landen in de onderlinge verhouding der bevolkingsgroepen een gewichtige rol, in velerlei zaken is dit merkbaar, waardoor het tot een juist inzicht noodig is, om in het kort voor iederen stam deze te behandelen.

De kustkampongs bestaan tot Kamboening uit te Mamoe-djoe in engeren zin; in het Noorden hebben zich andere stammen gevestigd, wier afkomst later behandeld zal worden.

Soemare en Toepandoeloe vormden met de to Lebani oorspronkelijk een onderdeel van de to Alambië. In de heuvels boven de baai van Mamoe-djoe, hebben zich to Batang en to Sinjonjoi gevestigd.

De eersten hebben tot stamvader Taä-djoang en hooren thuis in Boteng [Mandhar]. Hunne verhuizing had op de volgende wijze plaats.

De Mamoe-djoeërs kwamen in opstand tegen hun vorst, doodden hem, waarop de zoon vluchtte naar Toli². Tevergeefs poogde de hadat van Mamoe-djoe dezen te bewegen tot terugkeer, waarop de vorst van Balanipa werd uitgenoodigd een maradia aan te wijzen. Deze bestemde voor dit ambt een zijner familieleden Lamaribabo, die verklaarde zijne betrekking alleen te willen aanvaarden als de Pitoe Babana Binanga en de Pitoe Oelana Salo hiermede instemden.

De maradia van Balanipa droeg daarop de tomakaka's van Ranteboelawan, Mambië, Rante Saloebanoea, Pamosean, Aralé, Toboelahan, Saloerindoe, Boteng en Tabang op om de reis overland te aanvaarden naar Mamoe-djoe, hetwelk herkenbaar zou zijn aan het eiland in de baai.

In eene vergadering onder voorzitterschap van den Indo-Karamens van Aralé, werden de to Boteng aangewezen, als de vertegenwoordigers der Toradja stammen. Te Mesila

boven Mamoedjoe aangekomen, werden zij door den tomakaka der to Sinjonjoi naar de kust geleid en werd achter de tegenwoordige kampong Bonépaäs, een verdrag bezworen (op een plaats nu nog aangegeven door twee bijzondere steenen) dat de tomakaka der to Boteng zou waken in het gebergte over den Maradia van Mamoedjoe, terwijl deze hun zou beschermen tegen aanvallen van de kust.

Hiertoe gaf de Maradia aan den Poewata karema 40 geweren, een vaandel en een trom, veroverd in een krijg te Siatang op Java, terwijl deze Poewata, middels den Ande Goesoe van Karema de aanrakingen met de to Bateng zou onderhouden.

Tot heden beschouwt deze stam zich als de waker over den Maradia en mag daarom nimmer zich ver verwijderen van zijn tegenwoordige standplaats.

De to Sinjonjoi zijn van hooge afkomst, neneh Dilomalé, een der afstammelingen van Pongko Padang, ging naar den Oedoeng Besi (boven Mamoedjoe) huwde daar met een anaqde-wata (Godenkind), en werd daarmede de stichter der Sinjonjoi.

De Pabitjara in den hadat van Mamoedjoe sloot broederschap met den stam en geleidde de dochter van Deilamale naar den Maradia. Slechts gehuld zijnde in een kleed van karoro, gaf de Maradia haar een sarong, hetgeen in die tijden beteekende dat zij zijn eigendom werd. De to Sinjonjoi wilden dien smaad wreken, doch werd na langdurige onderhandelingen de vrede gesloten en met groote plechtigheid het huwelijk voltrokken tusschen den vorst en de Toradjasche schoone. Deilomale weigerde als pasorang goud, kleeren of slaven aan te nemen doch vroeg en verkreeg bevestiging van zijn toenmalig gebied, het vischrecht langs de kust van Tomoehi tot Noni op de diepe plaatsen waar de visch gevangen wordt met giftige vruchten of wortels. Eveneens werd hem het vischrecht toegekend op de S. Rimoekeong en Bonépaäs en aan het strand tusschen die beide riviértjes of liever werd dit gedeeld met de to Mamoedjoe.

In het gebergte aan de kust tot Kaloekoe hebben vele Toradja nederzettingen zich gevormd, welke alle afkomstig zijn van de Toradja districten en dus niet afzonderlijk behandeld behooren te worden.

Het stroomgebied der Kaloekoe rivier is bewoond door een vijftal stammen, bekend onder den verzamelnaam van to Kean onder een gemeenschappelijk hoofd. De hoofdstam vormen de to Sandoang, afkomstig van Toboelawan, en hebben tot stamvader Daeng of Poeëna Mangèndé, zoon van Detoemang. Door het huwelijk van een zijner afstammelingen, Dola met Tahabinugang, zijn zij verwant met de to Mamoedjoe.

De vier andere stammen zijn de to Pamosean, to Popinga, to Mekanta en to Lomika.

De eerste zijn afkomstig van de Oeloe Mamoedjoe en heel vroeger van Pamosean op Mandharsch gebied, de tweede van Ranteboelawan, de derde van Maloenda, en de vierde van Mehamma in het Karamagebied. Deze laatste zijn voornemens hunne oude woonplaatsen, waaruit zij zijn verdreven door oorlogen met to Mamoedjoe, thans weder op te zoeken.

Het eerste zuivere Toradja district dat ontmoet wordt op den weg naar de bovenstreken is Toboelawan, bewoond door:

to Poboelahan

„ Kalang

„ Malelekang

„ Pakoe

„ Saloelejang

„ Langsa

„ Peoehangan

„ Tiwoe

„ Dengen.

Dit district, de bakermat van alle Mandharsche Toradja's, was tot vóór onze komst in een geheimzinnig waas gehuld.

Iedere kustbewoner, die eene poging waagde om dit te betreden, moest deze met den dood bekoopen, daar bij zijne komst de dag in nacht veranderde; verbazing over en be-

wondering voor de macht der compania was merkbaar, toen deze ongestraft deze oorden kon betreden.

Reuzen bergsteenen wijzen de plaatsen aan waar de aardgeesten of kalone-bosis, kenbaar aan hunne staarten, eertijds uit de onderwereld opstegen.

Dank zij een dapperen nenek die daarin afdaalde en in den strijd de overwinning behaalde, konden de toegangen voor goed afgesloten worden.

Een witmetalen gong werd als buit naar boven gebracht en door het nageslacht bewaard.

Van de hooger opgenoemde stammen hebben de to Toboelawan en hun loten de to Saloelejang, to Langsa en to Peokangan daar immer gewoond. De overigen zijn emigranten uit het Karamagebied en eertijds herwaarts uitgeweken om te ontkomen aan de voortdurende plunderingen, waaraan zij blootstonden. In het Toboelawan gebied woonden zij veilig, zijnde dit van oudsher een asyl.

Nu in de laatste twee jaren de overtuiging gevestigd is dat onze occupatie eene blijvende zal zijn en voor goed een einde gekomen is aan onderlinge oorlogen, trekken deze stammen langzamerhand terug naar de woonplaatsen hunner voorvaderen.

Het tweede Toradjadistrict, omvattende het stroomgebied der Aralérivier — natuurlijk voor zoover zij op Mamoedjoesch gebied stroomt — wordt bewoond door de

to Aralé

„ Saloerindoe

„ Bamban

„ Oehailanoe

„ Raleana

„ Oehaidoeë

De eerste stam werd gesticht door Daeng Tomanang, een der 11 kleinkinderen van Pangko Padang. Afstammelingen daarvan hebben elders een bestaan gezocht en gaven aanleiding tot het opkomen der to Raleana, to Oehaidaoe en to Kopean (deze laatste op Tappalangsche gebied).

De to Saloerindoe, hoewel sedert onheugelijke tijden gevestigd in het Aralédal, zijn van oorsprong to Rantoboelawan, die onder Tomahakadiboentoe's leiding herwaarts kwamen.

De to Bamban hooren feitelijk thuis in het Mambiëdal, doch scheidde een 50 jaar geleden een deel van den stam wegens onderlinge veeten zich af en trok onder leiding van den vader van het tegenwoordige hoofd het scheidingsgebergte over en vroeg en verkreeg vergunning van den Indo karawene zich in het Aralédal te vestigen.

De to Oehailanoe behooren van ouds onder het gezag der to Aralé, al weten zij in Poeë Denipa een eigen nenek aan te wijzen.

Het derde district boven, omvattende het stroomgebied der Mambiërivier, is bevolkt door de:

- to Mambië
- „ Loka
- „ Tapalina
- „ Bamban

De to Mambië hebben tot voorvader Daeng Matana, een van het bekende elftal.

De to Loka en to Tapalina zijn respectievelijk gesticht door nenek Tomebadjo-ampalang en Tabelajang Poeana Topen, beiden kleinkinderen van Daeng Matana van Mambië. In de to Loka is ook veel Bambanbloed gemengd.

De to Bamban zijn gesproten uit Nenek Tami van het elftal en vormen oorspronkelijk één stam met de Bambans om het Aralédal en van Salomahanam.

Het vierde district, gelegen in het stroomgebied der Karama-rivier, strekt zich tot aan de kust uit. Aan de monding is Sempaga gesticht door to Mamoejdje en bestaat thans voor een groot deel uit Mandhareezen. Ook de andere nederzettingen in de nabijheid, met name Pawaso, Poniki, Banoea Baroe en Kalending zijn van dezelfde origine.

De bergstreken worden bewoond door de to Mangkir of

to Maki, die afstammelingen zijn van Talabina, wier woonplaats gelegen was in Loeë, tusschen de tegenwoordige kampongs Lamboe en Limboeng.

De to Maki hebben zich gesplitst in tal van andere stammen, welke, als zijnde van denzelfden oorsprong, hier niet vermeld zullen worden. Tot in boven Loemoe in het Lelingsche worden to Maki aangetroffen t. w. de to Toemagissé, to Rante, to Panasoean en to Pakoe.

In het district Boedoe-Boeding wonen aan den bovenloop der rivier van dien naam Toradja's, die vermoedelijk afkomstig zijn van Boven-Loemoe. Bovendien hebben zich eenige to Bada daar gevestigd, die oorspronkelijk als rotansuijders zijn uitgekomen.

Nabij Kamboening te Solo Biroe wordt eene néderzetting aangetroffen van to Pimboeni, een Toradjastam, die afkomstig is van Bololi, doch het onderspit delvende in een oorlog met Kolawai, afgezakt is naar de kust en aldaar gastvrij ontvangen werd door hadatleden te Boedoe-Boeding woonachtig.

De beide noordelijke districten Carossa en Pasangkajoe huizen eene bevolking van geheel anderen oorsprong dan de kustbewoners en de Toradja's der Zuidelijke districten.

Zij worden bewoond door zulk een mengelmoes, wat de afkomst betreft, dat het aan een gemakkelijk overzicht zou schaden hier voor ieder plaatsje op te sommen uit welke elementen de bevolking bestaat, weshalve de gegevens daaromtrent vereenigd zijn in bijlage VIII.

De afkomst der to Pimboeni was tot heden niet op te helderen, alleen is bekend, zooals hierboven reeds werd gezegd, dat zij te Bololi thuis behooren.

De to Pantelaboe stammen uit Holahoe, waar de Goden den eersten mensch schiepen uit de klei-aarde en den naam gaven van Tanapinonoe. Visschende in de Rano Dongi haal-

de hij de schoone Into sadenoe uit het water op. Hunne echtverbintenis werd gezegend met drie kinderen. Isalante ging naar de Oeloe Carossa en werd de stichtster der to Pantelaboe; Tomane Boentoe werd de stammoeder der Toradja's van Paloppo, terwijl Izabea op de plaats harer geboorte bleef wonen.

De to Baras komen om den G. Parigi dicht achter het kustplaatsje Masimboe gelegen. Uit de Baïlo, een zeer fijne plant, wier aren een soort vogelzaad leveren, werd de eerste mensch, Pagama gevormd. Deze wist bij het visschen een groote visch — Tinado — machtig te worden, waaruit bij het opensnijden van den buik, eene vrouw Ilinggira genaamd, te voorschijn kwam. Hun werden twee jongens geboren, Tondalaboea en Santilana.

De laatste ging op een goeden dag met een kip onder den arm naar den nabijzijnden G. Salaga, zette ze op den grond, welke zich opende om de maagd Lagaligo door te laten. Natuurlijk werd zij zijne vrouw, zeer tot spijt van zijn broeder, die mede op het bekoorlijke meisje verliefd was.

Tondalaboea zon daarom op eene list om bezitter der vrouw te worden en ging met zijn broeder op zekeren dag uit zeilen. Na een lange reis zond hij zijn broeder naar den wal om een bamboe te kappen tot vernieuwing der tuigage. Hij gaf echter opdracht de bamboe met het topeinde voorttetrekken.

Hierdoor bleef deze overal haken en schoot het werk niet op. Tondalaboea maakte hiervan gebruik onder zeil te gaan naar huis.

Na volbrachten arbeid stond Santilana wanhopig aan den oever en smeekte den Goden om hulp.

Een haai kwam aanzwemmen, liet hem op zijn rug plaats nemen en bracht hem zoo vlug voorwaarts dat hij vóór zijn broeder thuis kwam. Hij verborg zich echter om te zien, wat deze in zijn schild voerde.

Tondalaboea stapte aan wal, deelde aan Lagaligo het overlijden van haar man mede en trachtte door zoete woord-

jes haar hart te winnen. Hieraan kwam een einde door de verschijning van haar man. Het echtpaar begreep evenwel dat het beter was de beide broeders te scheiden en gingen Santilana met zijn vrouwtje onder zeil naar gastvrijer kusten. Op die wijze werden zij de stichters van eene nederzetting aan de Tominibocht, welke den naam kreeg van hunne vroeger woonplaats Parigi.

Voor den broeder Tondalaboea, die eenzaam te Parigi was achter gebleven, kwam eindelijk ook uitkomst; op een goeden dag daalde uit den hemel neer de maagd Soembapobaboe, gezeten op een Lindakiboom.

De to Bambaïra eindelijk hebben eveneens hun oorsprong dicht bij de kust. De maagd Impogoema daalde uit den hemel te Salo Pingga, dicht bij Bambaïra neer. Van Balasang, een plaatsje benoorden Donggala, kwam de jongeling Loedonoeë in een prauw gezeten aan; de prauw werd weder tot een boom, het daarin geplaatste watervat tot een grooten steen.

Dit menschenpaar kreeg eene dochter, Daeng Tasa, die huwde met Idoendoe, die inmiddels te Domboe uit den hemel op aarde was gekomen. Uit dezen echt sproten twee jongens, Impogoema en Tarombo. De eerste ging naar Paloe, de tweede naar Banawa; Impogoema keerde na zijn huwelijk te Paloe naar Bambaïra terug.

Deze Toradja stammen huisden in het gebergte en kwamen alleen naar de kust om te handelen.

Hierin is langzamerhand verandering gekomen door de vestigingen van Boegineezen en kust-Paloe's, welke in de laatste 40 à 50 jaren verzezen zijn, aanvankelijk voor handelsbelangen, later wegens de bijzondere geschiktheid van den bodem voor klappercultuur. Bij die Boegineesche nederzettingen kwamen zich mettertijd Toradja's uit Paloe aansluiten zooals to Kalawi, zelfs to Bada, die gemakkelijker hun ladangs aan de kust konden maken, en bovendien gezocht waren als rotansnijders.

UITERLIJK VOORKOMEN EN GEAARDHEID.

De kustbewoners van Mamoedjoe komen in uiterlijk voorkomen en geaardheid natuurlijk min of meer overeen met hun rasgenooten van Tappalang. Toch maken zij een flinker indruk, zij bezitten meer handelsgeest en energie, en schijnen in dat opzicht overeen te komen met de bewoners der zuidelijke Mandharstaten.

Het zijn flinke zeevaarders, die door hun veelvuldig verblijf in prauwen, goed ontwikkelde borst- en armspieren bezitten.

In sterkte der beenspieren staan zij achter bij de Toradja's, die in hun bergen beter in de gelegenheid waren hun beenen te ontwikkelen.

De kennismaking met de Toradja's is een aangename; terwijl de kustbewoners bedaard, eenigszins deemoedig van houding en sluw van aard zijn, munten de Toradja's uit door vroolijkheid en eerlijkheid, ook tegenover ons uiten zij zich onbevreesd en missen geheel de wellevendheidsvormen, die aan de kust op prijs gesteld worden. Zij zullen voor meerdere ontwikkeling in de toekomst ongetwijfeld een goeden aanleg blijken te bezitten en zien nu b. v. reeds het groote nut in van goede verbindingen met de kust voor hunne handelsbetrekkingen.

Overigens mag de beschrijving indertijd van de bewoners van Tappalang gegeven, hier mede van toepassing verklaard worden.

BEVOLKINGSSTERKTE.

Deze wordt geschat op 30000 zielen.

KLASSEN INDEELING.

Aan de kust wordt de bevolking verdeeld in vier klassen :

- de vorstelijken
- de hadat
- de vrijen
- de slaven.

Tot den Radjastand behooren zoowel de personen van zuiver vorstelijken bloede, als die van gemengd bloed, de z. g. radjasparoe.

Deze gemengde huwelijken, altijd van mannen van vorstelijken bloede met vrouwen van lager afkomst — nimmer omgekeerd — komen veel voor: zoodra een radja echter huwt met een vrouw van zuiver bloed, moet hij zijne andere vrouwen verstooten, zij dult geen medemededingster naar de liefde van haar echtgenoot naast zich.

Al mogen langzamerhand de scherpe afscheidingen tusschen de klassen verdwijnen, aan hen, die vorstelijk bloed in de aderen hebben, wordt nog steeds veel eerbied bewezen.

De tweede klasse wordt gevormd door de voornamen — een soort adel dus — waaruit de hadatleden gekozen worden.

De derde klasse bestaat uit de vrijen, welke al meer en meer bestemd zijn om samen te smelten met de vierde klasse, de slaven, nu de slavernij en pandelingschap weldra geheel tot het verleden zullen behooren.

Bij de Toradja's worden drie klassen aangetroffen, waarvan de tomahakastand de voornaamste is.

SLAVERNIJ EN PANDELINGSCHAP.

De slavernij en de aan haar verwante pandelingschap bloeiden eertijds zeer in dit land.

Door de anak radja's met hun aanhang werd een geregde slavenhandel gedreven, waaruit zij hunne voornaamste inkomsten putten.

Zij waren in het bezit van een groot aantal geweren, waarmede benden uitgerust werden, die op avontuur uitgingen, hetzij in naburige landschappen, hetzij in de Toradjalanden. Vooral het Karamagebied heeft zwaar te lijden gehad van die strooptochten, welke voor een groot deel oorzaak zijn van de groote stamverhuizingen uit de Karamastreek naar Toboelawan en van het stichten der Toradja kampongs op de ongenaakbaarste bergtoppen.

Ook de Toradja's uit het Aralé en Mambiëdal, die gewoon waren hun ladangs dicht aan de kust te komen maken en enkele afdeelingen der to Boteng, hadden veel van deze slavenhalers te verduren.

Zoo mogelijk bloeide het pandelingschap nog meer; voor een kleine schuld werd de weerlooze kampongbewoner pandeling en kon zijn heele leven werken voor zijn heer zonder uit de schuld te komen. Zijne kinderen werden slaven, daar door het betalen der pasorang (bruidschat) bij het huwelijk de schuldenlast steeg.

Toch hebben nimmer de slavernij en pandelingschap die harde vormen aangenomen welke in andere werelddeelen dikwijls voorkomen. De slaven hadden een betrekkelijk zacht lot, behoefden niet altijd ten huize te blijven van hun heer, doch konden veelal een eigen haard stichten mits zij een deel hunner inkomsten aan hem afstonden of enkele dagen per maand opkwamen om hem in zijn werk behulpzaam te zijn. Zij genoten daarvoor de bescherming van hun patroon.

Was deze te streng, dan vluchtten zij elders heen en werd de zaak gewoonlijk geschikt door overname der slaven en door betaling der schuld voor de pandelingen.

Wendden zij zich tot een vorstelijk persoon, dan kon de eigenaar ze terugvoeren, mits hij een zeker bedrag betaalde als losprijs, gewoonlijk een paar blokken wit goed of 5 tot 10 realen.

De verkoopsom van slaven bedroeg in doorsnee 30 realen voor den man, 40 voor een vrouw.

Thans is ingevolge een besluit van Maradia en Hadat, genomen in de hadatvergadering van den 12^{en} Juni 1908 de slavernij en pandelingschap afgeschaft en werd hiervan een schriftelijke verklaring ingediend.

Het zou evenwel dwaasheid zijn te vermeenen dat met één pennestreek deze instellingen, wortelende in de volkszedes, tot het verleden behooren. De sporen hiervan zullen nog langen tijd zichtbaar blijven.

Vele z. g. poesakaslaven, die van ouder op kind steeds bij

de zelfde familie zijn geweest, zijn daarvan een deel gaan uitmaken en worden inderdaad in den familiekring opgenomen. Zij weigeren meermalen beslist op eigen beenen te staan en voelen zich gelukkig onder de oude verhoudingen.

Nog langen tijd zal verloopen alvorens door het toenemen van de ontwikkeling der bevolking en het vermeederen van onzen bestuursinvloed de laatste overblijfselen verdwenen zullen zijn.

Veel tact is dikwijls noodig bij de regeling van schuldzaken, welke ten slotte vermomde slaven- of pandelingen kwesties blijken te zijn, al wordt ook strikt vermeden deze woorden in het geding te gebruiken.

Bij de zuivere Toradja's komt de slavernij onder hare beide vormen weinig voor. De enkele slaven, die daaronder werden aangetroffen, hebben gretig van de verkregen vrijheid gebruik gemaakt om naar hun stam-kampongs terug te keeren en durven de vroegere eigenaars uit vrees voor de machtige hand der compania geen repressaille maatregelen nemen. De enkele maal dat zulks wel gebeurt, haasten de oude slaven zich om hun beklag te doen bij het bestuur.

GODSDIENST.

De kustbewoners belijden allen den Mohammedaanschen godsdienst; van de bergbevolking zijn de to Maki uit het Karama gebied, het geheele Toboelawandistrict en in Aralé en Mambië de to Bamban den Heidenschen eeredienst getrouw gebleven.

Omtrent de Mohammedaansche Toradja's kan hetzelfde getuigd worden als van hun rasgenooten in Tappalang. Zij zijn van hun Heidensche buren alleen te onderkennen door hunne onthouding van het eten van varkensvleesch. Aan het geregeld opzeggen der dagelijksche gebeden wordt geen oogenblik gedacht, nergens is een spoor van een missigit of langgar te ontdekken, en zelfs worden de oude Heidensche feesten nog evenzeer in eere gehouden als bij de echte Heidenen.

Alleen eens in het jaar aan het einde der poeasa vereenigt de stam zich in een groot huis of aan een kali in het gebed.

Het vasten in de poeasa wordt of in het geheel niet of slechts enkele dagen volgehouden.

Pitara en Zaka zijn heel bescheiden, beide een kati rijst of 10 duiten, welke komen aan de goeroe's; de hoofdgoeroe strijkt daarvan weder het leeuwendeel op.

Eindelijk zijn de sporen van het Mohammedanisme duidelijk zichtbaar bij het begrafenis ceremonieel.

Van godsdienstig fanatisme is natuurlijk geen sprake, Heidenen en geloovigen wonen vreedzaam bijeen, zonder dat bekeeringszucht de goede verstandhouding komt verstoren.

Aan de kust heerscht een meer opgewekt godsdienstig leven en vermeerdert dit zelfs in den laatsten tijd merkbaar, getuige den bouw van langgars in verscheidene kampongs. Ook het aantal bedevaartgangers is toenemende. Toch is niet in het minste sprake van fanatisme en laat het godsdienstonderwijs veel te wenschen over. Zelfs te Mamoedjoe bestaat slechts een langgar, terwijl alleen te Loewoe en Carossa bepaalde missigits verzezen zijn.

De voornaamste plaats onder de geestelijken van het geheele landschap bekleedt de kali van Mamoedjoe, wiens invloed ongeveer tot Carossa reikt.

Deze wordt te Mamoedjoe bijgestaan door den katte, door bidals en djodja's of doja's, terwijl verschillende belezen personen als goeroe optreden. Een bepaalde priesteraad bestaat hier evenmin als in Tappalang, al worden de geestelijken hier meer geraadpleegd in huwelijks- en erfrechtzaken. In deze laatste moet echter nu en dan Maradia en Hadat hulp verleenen, die dan 10% van den boedel voor hun bemoeienis ontvangen.

De pitara en zaka worden vrij getrouw opgebracht en bedragen gewoonlijk de eerste 5 kati rijst of een kwartje (voor de armen 10 duiten) de tweede één reaal per 40 realen en van de padie 100 bossen per duizendtal.

Deze inkomsten komen ten goede aan de geestelijkheid, die ze onderverdeelt naar reden van de belangrijkheid harer betrekking; ook wordt een deel afgezonderd voor de armen des lands.

Voorts trekken zij nog eenig voordeel uit hunne diensten bij het sluiten van huwelijken, en bij het volbrengen der voorgeschreven plechtigheden bij begrafenissen.

Hoewel dus zooals reeds werd gezegd het godsdienstig leven opgewekter is dan in de binnenlanden, mag hieruit niet de gevolgtrekking gemaakt worden, dat het Mohammedaansch geloof diep wortelt; het leeuwendeel der bevolking verricht niet stipt de gebeden en worden missig en langgar alleen Vrijdags eenigszins bezocht.

De vasten worden door een kleine groep goed volgehouden, de overigen blijven hun goede voornemen slechts een deel der maand Ramelan getrouw. Aan het einde der poeasa is het druk feest in den lande, ziet men een groote stoet zich naar het huis van den Maradia begeven om hem geluk te wenschen met den afloop en wordt een groot feestmaal aangericht, waarop door den kali vooraf Allah's zegen is afgesmeekt.

Onder het Mohammedaansche kleed schuilt nog de oude Heiden, verschillende feesten zijn van zuiver Heidenschen oorsprong, doch worden door Hadji's even goed bijgewoond als door den gewonen man. Geregeld ieder jaar worden de booze geesten gedurende een week het leven in de kampongs moeilijk gemaakt door speciale feesten, waarna een prauw van koemba gemaakt, te water gelaten wordt, rijk beladen met lekkernijen, en versierd met nagemaakte vogels. Deze prauwen moeten afdrijven naar zee, en daarmede de booze geesten, in hun gezelschap medevoerende de booze ziekten, welke de kampong zouden kunnen teisteren.

Mocht in den loop van het jaar een of andere ernstige ziekte de menschen bezoeken, dan worden de booze geesten opnieuw bezworen door onder een grooten boom of aan het strand een stellage op te richten en daarop allerlei eetwaren

uit te stallen dienende tot verzoening der geesten, een en ander vergezeld van het prevelen van tooverformulieren.

HUWELIJK.

Omtrent het huwelijk der kustbewoners behoeft niet uitgeweid te worden, daar in hoofdzaak hierop de beschrijving van toepassing is, indertijd in de nota over Tappalang gegeven.

Een paar kleine afwijkingen zijn alleen de vermelding waard. Als eerste poging tot het tot stand brengen van een huwelijk wordt door de ouders van den a. s. bruidegom het Pamboeainganga gebracht aan de ouders der toekomstige bruid, bestaande uit een bedrag van 1 tot 8 rijksdaalders, afhankelijk van den stand.

Dit geld mag niet teruggevorderd worden, ook al gaat het huwelijk niet door.

De boea-loa bedraagt steeds $\frac{1}{10}$ deel van de pasorang. Zij wordt verzameld op een poesakaschaal uit bijdragen van de familieleden van den bruidegom en mocht dit niet genoeg opbrengen, aangevuld door den bruidegom. Deze boea-loa komt voor de helft aan de moeder der bruid, terwijl de andere helft verdeeld wordt onder den Maradia en Hadat en de geestelijkheid.

Een eigenaardige plechtigheid is het me'boengkis op den derden dag na het huwelijk. De jonggehuwden nemen plaats op 5 (soms 7) klappers aan één steel nog vereenigd, de vrouw ter rechterzijde van den man. Vóór hen worden 3 witte kommen geplaatst, waarvan de middelste met zee-, de andere met rivierwater gevuld wordt. Om dit alles wordt eene afsluiting gemaakt van wit goed of ook wel van klapperblaren. Daarna wordt een streng wit garen losjes om het echtpaar gewonden, en de uiteinden vastgehouden door 2 oude gehuwde vrouwen. De sanro brengt een witte kom, een spiegel, drie kaarsen (ook wel twee) en wat honig. De spiegel wordt in de kom gezet, de kaarsen op den spiegel en na ze besmeerd te hebben met de honig worden de

kaarsen ontstoken. De sanroe besprenkelt de jonggehuwden achtereenvolgens met water uit de drie kommen, en vegen zij elkaar droog. Hierop neemt de sanroe de kom met den spiegel op, laat één voor één daarin kijken, zwaait haar driemaal om de hoofden van het echtpaar, waarna man en vrouw zich beijveren de drie kaarsen uit te blazen. Geschiedt dit door hen beiden gelijktijdig, dan belooft het een gelukkig huwelijk te worden, in het andere geval zal degene, die het laatste blaast, het eerste sterven.

De pasorang, waarvan hierboven sprake is, bedraagt gewoonlijk 20, 40 tot 120 realen, alnaarmate van den stand.

Bij radja's en aanzienlijken wordt zij voldaan in geld, bij de kampongbewoners geheel in goederen of half om half. De goederen bestaande uit klamboe's, blokken wit of rood goed, presenteerschalen, worden dan veel hooger getaxeerd dan in de werkelijkheid de waarde bedraagt.

Een vereenvoudigde vorm van trouwen is het kawin sirih, waarbij onder het genot van pinang en sirih het huwelijk door den geestelijke wordt ingezegend. Hiervoor krijgt hij een belooning, verband houdende met de grootte der pasorang, welke wel vastgesteld wordt doch niet betaald. Desgewenscht kunnen in later tijd de feesten gegeven worden, die bij het kawin sirih achterwege zijn gebleven.

In het Noorden des lands wordt door de Toradja's en bewoners van Paloesehe afkomst de Kaëlsche adat gevolgd, die lang niet zoo ingewikkeld is als de Mamoejoesche.

De ouders van den aspirant-echtgenoot gaan een bezoek brengen bij die der aanstaande bruid en bieden hun sirih aan.

Wordt dit aangenomen, dan volgt een tweede bezoek, waarbij de besa (huwelijksgift) wordt uitgereikt, bestaande uit een kain, een klewang, een lans en 44 realen (bij aanzienlijken hooger). De bruidegom mag daarop de woning zijner bruid betreden en blijft bij haar inwonen, zoogenaamd om eerst vertrouwd te raken met zijne aanstaande

vrouw, waarna de geestelijke het huwelijk inzegt. De laatste plechtigheid wordt echter veelal langen tijd uitgesteld, zoodat zij eerst plaats heeft, als er reeds eenige kindertjes rondspringen.

GEBOORTE.

Hieromtrent zij weder verwezen naar de nota over Tappalang.

In de zevende maand der zwangerschap worden familie en kennissen onthaald op gebak ten einde het kind bij de geboorte een goede ligging te verzekeren en de bevalling daardoor een lichte te doen zijn.

De geboorte werd vroeger gevierd door het lossen van schoten uit geweren of kanonnen, het spelen op de gemang en indien de jonggeborene een zoon is, ook wel met het menari.

Bij de Toradja's en armeren aan de kust hebben deze feestelijkheden niet plaats.

Omtrent de scheiding zij weder verwezen naar de nota over Tappalang. Als aanvulling diene dat als een bewijs van scheiding wordt beschouwd het zenden van een broek, baadje en hoofddoek door de vrouw aan den man. Ook een plechtige verklaring in het bijzijn van familie en kennissen is geldig.

BESNIJDENIS.

De besnijdenis geschiedt als bij de Tappalangens. Alleen de leeftijd, waarop deze plaats heeft verschilt voor de onderscheidene streken en varieert van 7-9, van 9-12, van 12-15 jaren (in het Noorden) voor jongens en voor de meisjes van 7-9, van 5-6 jaar, ook wel zoodra zij pas kunnen loopen.

De betaling is eveneens dezelfde, alleen bij enkele stammen wordt voor het besnijden niets betaald. Bij de anaradja's gaat de besnijdenis gepaard met groote feesten.

TANDENVIJLEN.

Als in Tappalang.

Het loon verschilt hier en daar alleen. De gewoonte van het tandenvijlen begint echter merkbaar te verminderen.

OVERLIJDEN.

Het ceremonieel bij begrafenissen in zwang komt mede overeen met dat in Tappalang gebruikelijk, moge ook het aantal papis, en pajoengs verschillen.

Ter aanvulling diene dat bij begrafenis van vorstelijke personen op de draagbaar, waarop het lijk gelegd is, vier personen plaats nemen met een pajoeng in de hand, terwijl hoofd en voeten van den afgestorvene door andere personen, op de baar zittende, worden vastgehouden.

Hierdoor wordt het benoodigde aantal dragers zeer aanzienlijk.

Op de tweede en derde baar zetten zich twee pajoengdragers.

Het aantal papi's bedraagt 3×9 .

Vroeger werd het graf van aanzienlijken bewaakt door een poesakaslaaf, gedurende een maand, waarvoor hij zijn vrijheid herkreeg.

GRONDBEZIT.

Individueel grondbezit bestaat in Mamoedjoe feitelijk niet; wel heeft iedere stam beslag gelegd op een zekere nitgestrektheid grond, binnen welks grenzen outsiders geen tuinen mogen aanleggen of in het algemeen producten inzamelen zonder toestemming van den stam.

Dit voorbehoud in het oog houdende kan een ieder een stuk grond in gebruik nemen, hetzij om een huis te bouwen, hetzij om een tuin aan te leggen of een lading te maken. Zoolang deze grond door iemand geoccupeerd wordt, is deze daarvan de eigenaar, oefent dus een gebruiksrecht uit.

Zoodra hij echter de woning laat vervallen, den grond niet meer bebouwt, gaat dit recht verloren en kan dus ieder ander weder bezit daarvan nemen, met dien verstande dat hij den vorigen eigenaar eerst afvraagt of deze zijn vroeger eigendom nog wenscht te gebruiken.

Mochten op dit terrein boomen gewassen zijn van waarde, dan blijven deze het eigendom van den planter en mag de nieuwe gebruiker daar tusschen geen nieuwe boomen

planten zonder toestemming of liever zonder eene overeenkomst met den planter.

De nieuwe gebruiker behoeft geen schadeloosstelling te betalen, tenzij zulks uitdrukkelijk bepaald wordt.

Hieruit valt dus de regel af te leiden, dat de grond nimmer, de beplanting steeds het eigendom blijft van den gebruiker.

Verkoop van grond kan dus nimmer plaats hebben, verkoop van de zelf geplante boomen en gewassen ten allen tijde.

Deze regeling is oorspronkelijk zeer eenvoudig en zou dit blijven, indien de beplanting van een zeker terrein in handen bleef van één eigenaar. Door verkoop aan verschillende personen, door verdeeling van den boedel bij overlijden, kunnen echter complicaties ontstaan, welke tot heden door Maradia en Hadat werden opgelost, door de gelegenheid te openen den tuin of de aanplant in hun geheel te verkoopen en de opbrengst te verdeelen. Dit gebeurt steeds bij kleine perceelen van sagoepalmen.

Een paar malen kwam het voor dat op een stuk gronds, waar reeds vruchtboomen stonden, door iemand anders nieuwe boomen geplant werden.

Deze laatste werd dan ingevolge den ouden regel in het ongelijk gesteld en veroordeeld den nieuwers aanplant op te ruimen.

In of in de onmiddellijke nabijheid der kampongs zijn groote klapperbosschen, waarin het meerendeel der kampongsbewoners een of meer boomen bezit. Wil iemand daartusschen weder nieuwe boomen planten, dan heeft hij hiertoe vergunning te vragen aan het kampongbestuur.

Veelvuldig is in gebruik het verpanden van klapperboomen of sagoe perceelen. Verkoop hiervan mag niet plaats hebben door den gebruiker: bij verkoop door den eigenaar heeft de geldschieter den voorrang. Daar deze beleening dikwijls tientallen van jaren blijft bestaan, vloeien hieruit in vereeniging met erfeniskwesties, herhaaldelijk zeer ingewik-

kelde civiele gedingen voort, waarin door het overlijden van tal van getuigen en het ontbreken van schriftelijke bescheiden moeilijk een uitweg te vinden is; gewoonlijk wordt met behulp van Maradia en Hadat een minnelijke schikking tot stand gebracht.

Wanneer iemand een geschikt ladangterrein gevonden heeft, behoeft hij dit niet dadelijk open te kappen; het is voldoende dat hij het topeinde van een boom splijt en in de spleet horizontaal een dwarshout bevestigt. Dit geeft hem gebruiksrecht.

Niemand mag feitelijk ladangs aanleggen of tuinen openen, in het algemeen den grond in bezit nemen zonder toestemming van den Maradia.

In de praktijk wordt tegen dezen regel echter dagelijks gezondigd.

In den onttrek van Mamoejdje bevinden zich eenige perceelen sagoebosch, welke onvervreemdbaar zijn, omdat zij niet het eigendom zijn van bepaalde personen, doch van den Hadat, wier leden, zoolang zij in functie zijn, hierop gebruiksrecht hebben, m. a. w. de volgroeide sagoeboomen ten eigenbate mogen aanwenden.

Hoewel het logisch zou zijn, dat verpanding hiervan niet mag geschieden, heeft niettemin een vroegere baligao zijn deel indertijd verpand en moeten daardoor zijne opvolgers thans steeds een deel der opbrengst uitkeeren aan den beleener.

Eigenaardig is dat den Maradia geen dergelijke perceelen zijn toebedeeld.

Het grondbezit en de rechten op waterleidingen, voor bevoeiing der sawah's in de Toradjalanden vinden bespreking in het tweede aanhangsel.

Ten slotte zij nog vermeld, dat het vorige jaar de vraag gesteld werd of het wenschelijk zou zijn gronden voor huizenbouw door het zelfbestuur in erfpacht te doen geven aan de inheemsche bevolking.

Hierop werd dezerzijds een bevestigend antwoord gegeven en wel om de volgende reden.

Met de intrede van orde en rust en de opleving van den handel, begint Mamoedjoe de aandacht te trekken van Inlandsche handelaren en komen ook reeds Chineezzen herwaarts. Langzamerhand zal zich daardoor de behoefte doen gevoelen aan de stichting van een soort handelswijk, hetgeen alleen kon geschieden indien waarborgen worden gegeven voor een langdurig bezitrecht op de geoccupeerde deelen. In deze wijk zullen zoowel de Inheemsche als de vreemde handelaren een plaats moeten kunnen vinden en hebben de eerste door het bouwen van woningen en pakhuizen of opslagplaatsen van meer permanenten aard, behoefte aan dezelfde waarborgen als de uitheemsche.

ERFRECHT.

Voor de kustbevolking geldt de regel dat bij overlijden van man of vrouw, de boedel komt aan de (n) overblijvende.

Na het afsterven van deze wordt de nalatenschap verdeeld onder de kinderen, met dien verstande dat de jongens twee deelen ontvangen tegen de meisjes een. Bij vorstelijke personen hebben alleen de kinderen uit het huwelijk met een vrouw van zuiver vorstenlijken bloede recht op de erfenis.

Bij de Toradja's deelen de kinderen van welke kunne zij ook zijn gelijk op.

In het Noorden is het weder anders gesteld. Bij de bewoners van Kaelische afkomst wordt aan een meisje tweemaal zooveel toegewezen dan aan een jongen, waarmede echter aan de zusters de verplichting wordt opgelegd om hun broeders bij te springen in de betaling van boeten en schulden.

Bij de to Baras deelen broers en zusters gelijk op, met dien verstande dat als de eerstgeborene een meisje is, dit het dubbele ontvangt van ieder der andere kinderen.

Bij de verdeeling van den boedel hebben de priesters of hoofden als regel geen bemoeienis en doen dit de erfgenamen vreedzaam onder elkaar.

Rijzen er oneenigheden dan wordt op plaatsen, waar een kali gevestigd is diens hulp ingeroepen en ontvangt hij voor

zijne diensten 10%, soms zelfs meer, van den boedel. De kali wordt in deze zaak niet bijgestaan door bidal, katte of deja, wel zijn zij gewoonlijk bij de beslissing als getuigen tegenwoordig en kan de kali hun hiervoor eene kleine belooning geven.

Op plaatsen waar geen kali gevestigd of in de nabijheid is, wordt de zaak bij verschil van meening overgebracht bij den hoogsten gezaghebber ter plaatse, niet bij den bidal of goeroe, die daar de priesterlijke functiën waarnemen. Nemen de erfgenamen met diens uitspraak geen genoegen dan is hooger beroep mogelijk bij den kali van Mamoedjoe.

Hebben zij ook daar geen vrede mede, zoo beslissen Maradia en Hadat in hoogste instantie, waardoor zij recht krijgen op 10% van den boedel.

Bij de Toradja's wordt de beslissing ingeroepen van het stamhoofd. Wordt met diens beschikkingen niet ingestemd, zoo wendt men zich tot een hooger en rechter, d. i. het stamhoofd wiens voorouders volgens de oergeschiedenis eene hoogere plaats innemen onder de afstammelingen van Pongko Padang en Toridjene.

De Toradjahoofden ontvangen echter geen belooning voor hunne bemoeienis zooals hun collega's aan de kust.

Omtrent de verdeeling der bezittingen bij echtscheiding valt aan te teekenen, dat bij schuld van den man de pasorrong niet, bij schuld van de vrouw de bruidschat en de huwelijkskosten wel terugbetaald moeten worden.

Verder krijgt ieder der echtelieden de inbrengst bij het huwelijk weerom, terwijl hetgeen tijdens hunne echtverbintenis gewonnen wordt, gelijkelijk onder hen verdeeld wordt.

RECHTSWEZEN.

Evenals in Tappalang waren de mindere hoofden geroepen om misdrijven en overtredingen in eerste instantie te onderzoeken, doch mochten zij alleen de lichtere strafzaken persoonlijk afdoen, de zwaardere werden gebracht voor een

hooger en rechter; het hoogste rechtscollege werd gevormd door Maradia en Hadat.

Het zou te ver voeren voor iedere kampong of stam in het uitgestrekte landschap aan te geven, welke weg gevolgd werd bij rechtsgedingen, zooals zulks in de nota van Tappalang is geschied. Voldoende zij te weten dat de nenek-geschiedenis, of liever de weg, welken de voorvaderen gevolgd hebben, alvorens den stam te stichten, ook hierin een overheerschende rol speelt.

De meest voorkomende misdrijven en overtredingen waren :

- 1 Moord
- 2 Bloedschande
- 3 Menschenroof
- 4 Vergiftiging
- 5 Tomalawang
- 6 Diefstal
- 7 Vechtpartijen

In het algemeen konden alle misdrijven, zelfs de zwaarste afgekocht worden met boeten.

Voor de zuivere to Mamoedjoe waren de gebruikelijke straffen de volgende:

1. *Moord*. Op heeterdaad betrapte kon de moordenaar afge-
maakt worden, ook bij opvatting tijdens zijn vlucht. Gelukte het hem het huis van een anak-radja te bereiken, dan kon hij de straf afkopen met 60 tot 80 realen.

Bij moord op een anak-radja werd de dader en diens geheele familie gedood.

2. *Bloedschande*. Bij geslachtsgemeenschap tusschen vader en dochter, broeder en zuster, werden de schuldigen aan armen en voeten gebonden en bezwaard met een tampajan vol steenen in zee geworpen. (ngilaboe).

Bedreven vader en stieflechte bloedschande, zoo worden beiden als slaaf verkocht, de vader kwam aan den Hadat, de dochter aan den Maradia.

3. *Menschenroof*. De geroofde herkreeg zijne vrijheid, de roover moest bovendien een boete betalen ter waarde

van den geroofde (30 à 40 realen) welk voordeel (toura) kwam aan Maradia en Hadat.

Bedreven anak-Radja's deze daad, dan waren zij strafeloos, mits zij slechts over eenige macht beschikten.

4. *Vergiftiging.* De dader met zijne geheele familie werd verkocht ten voordeele van het landsbestuur.
5. *Tomalawang.* De overspelige vrouw werd slavin van den Maradia, de man van den Hadat.

Op heeterdaad betrapt door den bedrogen echtgenoot, had deze het recht hem te dooden.

6. *Diefstal.* De dief werd gedood, als hij weigerde het gestolene terug te geven of te vergoeden.

Stemde hij hierin toe, dan moest hij de dubbele waarde betalen, waar van de tonka weder kwam aan Maradia en Hadat.

7. *Vechtpartijen.* Bij ernstige verwondingen hing de straf of van den stand, waartoe gewonde en aanvaller behoorden.

Was de eerste uit een hadatsfamilie, de tweede van gewone afkomst, dan werd deze als slaaf verkocht en de opbrengst gegeven aan den verwonde of aan het bestuur.

Bij vechterij tusschen twee van gelijken stand, moest den dader dezelfde verwonding toegebracht worden als zijn slachtoffer, of betaalde hij eene boete, varieerende tusschen f 1.25 en 6 realen, bovendien de kosten der verpleging.

Bij vechterij tusschen een man en eene vrouw, moest de eerste 10 tot 30 realen boete betalen.

Werd een hadatlid gewond door iemand uit eene andere kampong, dan werd op de trom geslagen, verzamelde zich een gewapende macht, die met een vlag voorop en met geweren gewapend uittrok naar de kampong van den dader. Gewoonlijk kwamen de bewoners naar buiten en riepen patepobandeira, pang-sisinge bangang, hetgeen beduidde de vlag niet op te steken en de geweren niet af te vuren, waarna door uitlevering van twee slaven of betaling van 80 realen de zaak in der minne geschikt werd.

Maakte een anak-Radja zich schuldig aan zware verwonding van een hadatlid, dan werd eveneens een krijgsmacht

op de been gebracht en kan de dader zich alleen redden door de vlucht naar de woning van den Maradia. Alsdan werd de hadat verzameld en legde hij voor Maradia en Hadat op een bord zijn kris neder met de betuiging dat hij zich geheel aan hun wil onderwierp, waarop hun vergiffenis geschonken werd.

Gelden al deze straffen voor zuivere to Mamoedjoe, in hoofdzaak werden elders in het landschap de boven opgesomde misdrijven en overtredingen op dezelfde wijze berecht. Het heeft geen zin hier alle afwijkingen stam voor stam op te sommen, alleen zij aangestipt, dat men dikwijls bestraft werd met eene boete van 1 karbouw, 1 mensch en 1 kati.

In het Noorden stond op vergiftiging steeds de doodstraf, onafhankelijk van het tijdstip van ontdekking, eene belangrijke afwijking dus van het Mamoedjoesche recht.

Over de rechtszaken in de Toradjalanden geven de beide aanhangels weder licht.

Civiele gedingen werden gewoonlijk onderzocht door de lagere hoofden en in het laatste instantie berecht door Maradia en Hadat tegen invordering van 10% van het geeischte bedrag.

Het zou verkeerd zijn te denken dat de bovenaangegeven rechtsregelen steeds zuiver werden toegepast; indien het landsbestuur zwak was, kregen de anak-Radja's met hun groote gewapende henden dikwijls de overhand en heerschte er slechts het recht van den sterkste.

Vonnissen werden veel geslagen, doch vaak niet ten uitvoer gelegd.

Ten slotte zij aangeteekend dat de hier gegeven schets slechts historische waarde heeft, daar sedert de vestiging van ons bestuur de oude rechtspraak heeft plaats gemaakt voor nieuw ingevoerde regelen, geldende voor de zelfbesturende landschappen van Celebes. Hoewel hierdoor bij de bepaling der straffen en de omschrijving daarvan de Europeesche wetboeken tot handleiding genomen worden, mogen

evenwel de oude instellingen niet uit het oog verloren worden en zullen nog velerlei handelingen, welke indruischen tegen den al-ouden adat berecht moeten worden, waaromtrent onze wetboeken zwijgen. In dit verband behoeft slechts gewezen te worden op het zware misdrijf van bloedschande.

TAAL.

De taal door de zuivere to Mamoejdje gesproken, is een dialect van de Mandharsche. Behalve deze algemeene Mamoejdjesche taal — als deze benaming hier gebruikt mag worden — houdt zoo ongeveer iedere kampong nog een apart taaltje er op na, dat alleen voor ingewijden begrijpelijk is.

De Toradja's spreken een dialect, dat belangrijk afwijkt van het Mamoejdjesche.

In de losse bijlagen XI — XII zijn gegevens verzameld omtrent de beide talen.

In het Noorden des lands heeft het Kaëlsch de overhand, een taal welke zoo sterk afwijkt van het Mamoejdjesche, dat afzonderlijke tolken voor dat gebied noodig zijn.

Geen dezer talen heeft een eigen letterschrift, en worden bij het schrijven de Boegineesche karakters gebezigd. De oude handschriften, welke hier gevonden worden, zijn gesteld in een mengelmoes van Mamoejdjesch, Mandhareesch en Boegineesch en daardoor uiterst moeilijk te ontcijferen. Zij bevatten brokstukken van de oude geschiedenis, meest verhalen van krijgstochten door de Pitoe Babana Binanga naar verre streken ondernomen; ook moet daarin de wordingsgeschiedenis der Mandharsche staten beschreven zijn, terwijl verder belangrijke hoofdstukken gewijd zijn aan de oude rechtsregelen. Eerst kortelings is een begin gemaakt kunnen worden met het ontcijferen, een werk, dat veel nut kan hebben voor vermeerdering onzer kennis van land en volk.

LEVENSWIJZE EN WONINGEN.

De levenswijze en de inrichting der woningen verschillen

zoo weinig met die in Tappalang, dat het tijdverlies zou zijn deze onderwerpen hier opnieuw te behandelen.

Hetgeen hieromtrent van belang is bij de Toradja's is verzameld in de beide aanhangels.

GEZONDHEIDSTOESTAND.

De schets gegeven voor Tappalang geldt evenzeer voor Mamoejdje: koorts en buikziekten zijn de groote vijanden. Hierbij komen in het laatste jaar de zwarte pokken, welke vooral de Karamastreek geteisterd hebben en nu een paar weken geleden opnieuw zijn uitgebroken. Gelukkig heeft de bevolking onze raadgevingen voor een groot deel opgevolgd en de lijders geïsoleerd, terwijl de vaccinatie daar wordt voortgezet.

MUZIEK.

Voor dit onderwerp kan weder verwezen worden naar de nota over Tappalang.

In enkele kampongs heeft de harmonica hare intrede gedaan, terwijl zelfs de grammophone een enkele maal gehoord wordt.

FEESTEN.

Zooals bij zoovele Indische volken wordt iedere gelegenheid aangegrepen tot feestvieren: trouwen, geboorte, naamgeving, besnijdenis, maar vooral overlijden geven aanleiding tot het aanrichten van festijnen.

Naaft de gewone Mohammedaansche feesten spelen voorts die van Heidenschen oorsprong een hoofdrol en blijkt daaruit vooral hoe los de band is met Mohammed's leer.

Als voornaamste feesten bij de Mamoejdjoers komen in aanmerking:

Magiling, media, madjiing, menarie, bandangan en main bisoe.

Alle werden reeds beschreven in de nota van Tappalang met uitzondering van het main-bisoe. Dit wordt slechts gegeven wanneer eenige rijkeren der aarde hunne beursen openen, daar het vrij veel uitgaven vordert.

Bij het feest is de leiding in handen van één of meer sanroe bisoe, dat zijn vrouwen waarin de booze geest steeds levendig blijft, m. a. w. die altijd bisoe zijn. Zij wordt of worden bijgestaan door een paar tapialo, haar mannelijke helpers.

Wanneer het bisoe-feest gegeven zal worden, gaan in ruimen kring uitnoodigingen rond. Tot op dagen afstands maken de kampongs zich gereed om daaraan deel te nemen.

In iedere kampong voelen al spoedig eenige vrouwen dat zij bisoe worden, dat de duivel in hen gevaren is en trekken zij zich terug in de wildernis, waar zij volgens het volksgeloof zonder voedsel dagen en weken ongestraft kunnen blijven. Zij staan met de wereld alleen in gemeenschap middels de tapialo, die als zijnde ook bisoe, met hen mogen verkeerén, (de bringers vermoedelijk van het noodige voedsel): steeds meer en meer vrouwen voelen den geest vaardig worden over zich en sluiten zich bij hunne voorgangsters aan: zelfs maagden en kinderen worden aangestoken.

Na langdurige voorbereiding worden alle bisoe's vereenigd in de nabijheid van de plaats, waar het slottooneel zal plaats hebben. Zij zijn gekleed in kleeren van boombladeren vervaardigd, terwijl zelfs haar en gelaat daarmee bedekt zijn. Als de maan 's avonds haar zacht licht verspreidt en weet door te dringen tot onder de groote lommerrijke boomen, dalen de bisoe's in lange rijen uit de heuvels af en verzamelen zich onder de boomen om daar onder leiding der sauroe bisoe een reeks van dansen uit te voeren. Steller dezes had het voorrecht in een helderen maannacht toegelaten te worden.

Het was een fantastisch gezicht die vrouwen in hun bladeren-costumes Oostersche dansen te zien uitvoeren, waarvan enkele blijkbaar bedoelden een lof op de dapperheid.

Als eindelijk de dag nadert van het eindfeest, wordt een

groote loods opgericht in de nabijheid van den bewusten boom, waartegen onder eene flauwe helling een reuzen ladder geplaatst wordt en tusschen wiens takken een afdak gemaakt is. Daaronder worden in den slotnacht de bisoe's vereenigd en dansen zij onder gezang den ladder af, om te eindigen in de bekende dansen, waarbij de bisoe eindelijk hun lichaam verlaat en zij weder tot gewone menschen worden. Een rijke maaltijd besluit het feest.

Sonnaré, de to Boteng en de to Sinjonjoi mogen zich in goede sanroe's verheugen. Terwijl echter bij de Sonnarésche feesten de vrouwen dikwijls twee maanden verborgen blijven, duurt bij de to Sinjonjoi deze afzondering slechts drie dagen.

Behalve de hooger genoemde feesten verdient het Saliafeest eene korte beschrijving, typeerende het de ruwe zeden, welke hier nog heerschen.

Als een anak-Radja zwaar door ziekte bezocht werd, en uitkomst twijfelachtig was, werd door hem of de familie een plechtige gelofte gedaan om een offer te brengen aan den manoeroeng, den geest, die in het geheele uitgestrekte Mamoedjoe twee plaatsen had aangewezen, waar te zijner eere geofferd kon worden. Dit waren Masimboe en Lariang.

Het offer bestond in het slachten van een mensch, karbouwen en honden. Na dagen lange feestelijke voorbereidingen, waarbij het menschelijke slachtoffer zeer verwend werd met allerlei lekkernijen en langzamerhand gebracht in een toestand van verwarring en ongevoeligheid, was eindelijk de dag der dagen daar en werd buiten de groote feestloodsen een afdak gemaakt met bale²; de man werd onthoofd en het hoofd na een rondgang op het feestterrein geplaatst op de bale², geflankeerd door de koppen der geslachte dieren en overigens omringd door een keur van gerechten, waarna onder dreunend gezang een woeste rondedans begon.

Geruimen tijd geleden heeft Sibakaranna, ex-Maradia malolo de gelofte afgelegd voor het salia (in het Noorden

Momasa) feest en is zij juist dezer dagen op weg gegaan naar Lariang om deze gelofte te vervullen, tot haar spijt echter alleen door het slachten van karbouwen en honden, daar het dooden van een mensch hieronder de huidige verhoudingen te gevaarlijk voorkomt.

In het Noorden hebben ongeveer dezelfde feesten plaats als de in den aanhef genoemde, doch dragen alleen andere namen; het oogstfeest heet daar Mobali, Sembangi of Moeroenja, het medio feest Balia, het Badangan feest Motaro.

De Toradja feesten worden opgenomen in de beide ahangels.

TIJDREKENING.

Deze geschiedt op dezelfde wijze als bij de Tappalangers.

Derde gedeelte.

Bestaansmiddelen.

LANDBOUW.

De kustbevolking om de baai van Mamoecljoe gegroepeerd, leeft hoofdzakelijk van sagoe.

Staande op de heuvels achter de kampong Binanga doet zich het laagland voor als één uitgestrekt sagoebosch dat zijne grootste breedte bereikt achter Karana aan de rivier van dien naam, hetwelk eene zekere reputatie heeft in de levering van de mooiste, blankste sagoe. Naar het Zuiden mag Rangas, naar het Noorden Mebanga, tusschen Ampalas en Aoni gelegen, zich in talrijke sagoeboomen verheugen. Verder komt feitelijk achter iedere nederzetting sagoe in meerdere of mindere mate voor.

In die streken is de gewone landbouw echter noodig om in de levensbehoeften te voorzien, en maakt de bevolking daartoe ladangs; sawah's zijn aan de kust onbekend, behoudens een paar kleine stukken nabij Kadolan aan de Mamoe-

djoerivier. Bij Aoni, bewoond door afstammelingen van Mandhareezen worden droge rijstvelden aangetroffen, bewerkt met de Mandharsche ploeg.

De ladangs strekken zich langs de geheele kust uit en hebben de heuvels en de eerste bergen beroofd van hun houttooi, welke vervangen is door de alang².

Niet alleen dat de kustbewoners zich aan dit vandalisme schuldigmaken, ook de Toradja's, die jaarlijks in grooter getale uit het Mambïë en Araledal afzakken, helpen trouw mede.

Werden in de Tappalangsche nota enkele maanden genoemd als de tijdstippen waarop de verschillende ladang bewerkingen geschieden, nadere onderzoekingen hebben geleerd dat een algemeene verschuiving naar het einde des jaars moet plaats hebben en wel in dien zin dat het kappen in Augustus en September, het branden en schoonmaken in October en het planten in November moet gebeuren.

De wijze van aanleg en beplanting geschiedt als in Tappalang, terwijl de tijd benoodigd voor het rijpen der gewassen eveneens dezelfde is.

Afhankelijk van de kwaliteit van den grond worden de ladangs een of meer pariamans (oogstjaren) gebruikt: alleen in het Noorden, waarvoor de geringe bevolking veel terrein beschikbaar is, wordt geen tweede maal geplant.

De hoofdproducten zijn als elders rijst en djagoeng, meestal gemengd geplant wordende: als tweede gewassen worden katjang en djagoeng gekozen.

Pisang, lombok en allerlei sajorans voorzien in de behoefte aan bijspijzen.

Tabak wordt niet in waardevolle hoeveelheden geoogst, althans uitvoer heeft niet of zeer weinig plaats.

Dezelfde vijanden, welke den Tappalangschen landbouwer nadeel berokkenen, komen in Mamoedjoe voor.

Langs de geheele kust heeft zich verder de klappercultuur ontwikkeld, doch staan we met de vestiging van ons bestuur en de daarmede gepaard gaande intrede van orde en rust,

aan den ingang van een nieuw tijdperk, dat veel belooft. Duizenden en duizenden jonge klapperboomen schieten overal uit den grond en zijn speciaal in het Noorden, waar over veel uitmuntend terrein beschikt wordt, de jonge nederzettelingen energiek in die richting werkzaam; ook Boedoe-Boeding mag in dit opzicht medetellen, terwijl Belang² eveneens op groote schaal terreinen openkapt voor den aanleg van klappertuinen.

Vruchtboomen zijn schaarsch in de nabijheid van Manoe-djoe wat doekoe of langsap, ramboetan en djamboe; van belang is de mangga, welke veelvuldig voorkomt en hoewel van minderwaardige kwaliteit in vrij groote hoeveelheden wordt uitgevoerd om te dienen voor het maken van zuur. In het Noorden worden veel doerianboomen gevonden en is het zelfs gevaarlijk in den oogsttijd derwaarts te gaan, wegens den overvloed van doeriangeschenken, als teeken van hati poetih aan de voeten gelegd.

In de kuststreek groeit weinig bamboe van goede hoedanigheid, wel wordt een heel dunne soort in groote hoeveelheden aangetroffen, die gebruikt wordt voor vloeren in woningen en in repen gesneden bij de vervaardiging der loda (atap).

De kust verlatende om een kijkje te nemen in de bovenstroken wordt men na het overtrekken van de zware scheidingsgebergten aangenaam door een onafzienbare reeks van sawah's, welke in de smalle dalen der Toboelawan en Maboe, der Aralé en Mambië rivieren tegen de hellingen der bergen opkruipen en beschikken over een rijken voorraad water. Dit laatste is oorzaak, dat voor het bebouwen dier sawah's geen bepaalde tijden bestaan en ziet men bijna overal pas bewerkte, versch beplante en rijpende vellen bont dooreen. Helaas liggen verscheidene stukken ook afbraak tengevolge van gebrek aan werkkrachten. Vroeger boden vele Bambans zich aan als veldarbeiders doch deze, rekeninghoudende met hetgeen de compania betaalt voor hem dragersdiensten, willen den loonstandaard te veel opvoeren.

Ook de jaarlijksche trek naar de kust, welke vroeger

geschiedde om door ladang aanleg of koelie diensten in de gelegenheid te komen kleeren en huisraad aan te schaffen, is een struikelblok voor de volledige bebouwing der sawah's.

Met de verbetering der communicatiewegen is het misschien mogelijk een vergelijk tot stand te brengen door de trekkers te bewegen eerst de sawah's te helpen bewerken en dan ladangs aan de kust te gaan maken, hetgeen weinig bezwaren zal hebben, omdat, zooals reeds werd opgemerkt, de groote watervoorraad het planten in alle maanden des jaars toelaat. Onze invloed zal evenwel eerst nog sterker moeten worden om in die richting met vrucht werkzaam te kunnen zijn.

De sawahgrond bestaat uit een vette kleilaag, rustende op zand, terwijl op vele plaatsen steenen er doorheen gluren. Van de dikte der dekkende laag zal het afhangen of in de toekomst het gebruik van den ploeg, getrokken door karbouwen, burgerrecht kan verkrijgen, hetgeen eveneens tot aanzienlijke besparing van werkkrachten zou aanleiding geven.

Thans is de bewerking uiterst primitief en geschiedt zij met een smalle spade of met een stuk hout dat den dienst moet verrichten van ploeg; een soort egge is al van even eenvoudig maaksel.

De tijd voor het rijpen der padi is ongeveer vijf maanden, beplanting der sawah's met tweede gewassen heeft niet plaats.

Naast de sawah wordt ladangbouw aangetroffen, dienende behalve voor rijst, ook voor djagoeng, ketella, oebi, pisang, papaja en andere ladanggewassen. Aanplant van tabak heeft eveneens plaats.

De tijd benoodigd voor het rijpen der djagoeng is verschillend, in de lagere gedeelte 80 à 100 dagen, in Oeloe Mambië, Salo Tabang en dergelijke hooggelegen streken gewoonlijk zelfs vier maanden, terwijl bovendien de kwaliteit niet bijster goed is.

In de Toradjadistricten kan de klapperboom moeilijk gedijen, slechts hier en daar worden in de kampongs een paar boomen aangetroffen, wel spiechtig opgeschoten doch arm aan vruchten.

In het Toboelawan district wordt de koffiestruik aange-

troffen en gecultiveerd door de daar wonende to Mangki (Maki).

Merkwaardigerwijze drinken zij zelf geen koffie, doch verkoopen den oogst aan to Mamasa, die jaarlijks zich den moeilijken tocht langs een over den G. Mamboeliling voerend pad getroosten om de vruchten in te ruilen tegen hun eigen geweven sarongs; de handelswaarde is 15 bamboes koffie voor één witte sarong, waarbij de bamboe een lengte heeft van één spanbreedte der vingers.

In de Bambankampongs van Mambië komt eveneens koffie voor, welke vroeger op dezelfde wijze werd ingeruild bij to Mamasa, thans echter begint men ze aftevoeren naar Mamoejdje om ze in klinkende munt om te zetten.

Over het Karamadistrict voorziet het eerste aanhangsel van inlichtingen. Meer en meer begint de bevolking aldaar gevolg te geven aan onzen drang om de sawah's der voorvaderen weder te gaan bebouwen, nu zij overtuigd raken dat orde en rust onder ons bestuur verzekerd zijn.

Ten slotte zij nog aangeteekend dat de bovenstreken, in tegenstelling met de kust, goede bamboesoorten rijk zijn en heeft de machtige bamboe betoeng (pantoeng) ons veroorloofd lichte en toch soliede hangbruggen over de breede bergkali's te slaan.

VEETEELT.

Evenmin als in Tappalang kan in Mamoejdje van een bepaalde veeveelt gesproken worden.

Groote kudden karbouwen worden in de vlakten aan de kust in verwilderden toestand aangetroffen en zijn moeilijk te vangen, te oordeelen naar het opvatloon, dat $\frac{1}{3}$ deel der waarde van de dieren bedraagt. Nergens worden zij als last- of trekkrachten gebruikt, het viertal karbouwen te Aoni, niet mede gerekend. Zij zijn dikwijls een plaag voor de bevolking, die haar ladangpaggers niet stevig genoeg kunnen maken om de krachtige dieren tegen te houden.

In de Toradjalanden zijn ze niet zoo schuw en staan zij zelfs onder geregelde bewaking.

Voor een uitbreiding van den veestapel treedt de adat belemmerend op, die bepaalt dat bij de begrafenis van Toradja's hun vee geslacht moet worden.

Sapi's zijn vertegenwoordigd in Mamoejdje zelf door een paar stuks, in Soemaré door een kudde verwilderde runderen, in Loewoe eveneens door een kleine kudde; alleen in Pasangkajoe heeft Patama Kaëlé, een radja sparoe, een honderdtal tamme sapi's, welke zich gestadig vermeerderen.

Paarden zijn vrij schaarsch, hier en daar ziet men er een paar vrij rondloopen, welke moeilijk te vangen zijn.

De voltooiing der wegen doet echter de zucht ontwaken om de dieren te temmen en afterrichten als rijpaarden.

Geiten worden in iedere kampong aangetroffen, hoewel niet in grooten getale; schapen vindt men enkele in Tambi en Carossa.

Bij de Toradjastammen, die den godsdienst hunner vaders getrouw zijn gebleven bestaat de varkensfokkerij.

Het pluimgedierte wordt als overal elders gerepresenteerd door de kippen: de bevolking legt zich tot heden veel te weinig toe op hunne vermenigvuldiging, waardoor de prijzen, althans ter hoofdplaats Mamoejdje, vrij hoog zijn.

Eenden zijn eerst het laatste jaar ingevoerd en mogen zich verheugen in toenemende belangstelling.

JACHT.

Op het eiland Mamoejdje, in de kale heuvels om de baai van dien naam en verder noordelijk in de vlakten komen de herten in grooten getale voor en werd daarop vroeger geregeld jacht gemaakt met geweren en honden. Thans zijn de vuurwapens ingenomen, doch wordt aan sommige hoofden een enkel voorlaadgeweer in bruikleen afgestaan om de jacht in stand te houden, nuttig als zij is voor het verkrijgen van versch vleesch en voor bescherming der ladangs.

Varkens, een plaag voor den landbouwer, worden ook gejaagd met honden of gevangen in kuilen, doch natuurlijk niet gegeten door de Mohammedaansch bevolking.

Overigens wekken aan de monding der rivieren de krokodillen de jachtlust der menschen op, ook al mogen daarin de geesten hunner voorouders gevaren zijn.

VISSCHERIJ.

Visscherij vormt het hoofdbedrijf van de to Lioetang, d. z. de bewoners van het eiland Mamoejdje, ongeschikt als de karangbodem is voor eenige cultuur op meer uitgebreide schaal moeten zij wel uitzien naar andere middelen van bestaan. De \pm 300 in aantal sterke inlanders zwermen in alle richtingen uit met hunne kleine vaartuigen om ter vischvangst te gaan en overschrijden daarbij in het Zuiden de grenzen met Tappalang, terwijl zij in het Noorden tot bij Carossa gevonden worden.

Ook de bewoners der kustkampongs aan de baai van Mamoejdje maken van de visscherij voor een deel hun broodwinning. In de overige streken treden Boedoe-Boeding en Carossa in dat opzicht op den voorgrond en heeft ook van uit die plaatsen uitvoer van visch plaats.

Niet vergeten mogen eindelijk worden de to Batjo in het Noorden des lands, die geboren zeevaarders als zij zijn mede ter vischvangst tijgen.

De to Lioetang en de evengenoemde kustbewoners aan de baai van Mamoejdje maken tot het vangen der visch ruim gebruik van seroe's, welke zij in gunstige hoeken aan de kust uitzetten en geruimen tijd daar laten, waarbij zij tevens de gelegenheid bemerkten eene kleine ladang aan te leggen, om in de behoefte aan plantaardig voedsel te voorzien.

Overigens worden bij de ernstige vischvangst groote netten gebruikt.

Minder loonend is het gebruik van een soort werpspies, waarmede de visschen geharpoend worden; aan het strand worden kleine werpnetten aangewend tot het vangen van vischjes van geringe grootte.

De voornaamste vischsoorten waarop jacht gemaakt wordt zijn opgenomen in bijlage VI.

De visch wordt, behoudens een kleine hoeveelheid tot dadelijk gebruik, in tweeën gespleten en gedroogd na flink ingezouten te zijn; bij de kleinere soorten blijft dit splijten achterwege.

Deze gedroogde visch vormt een uitvoer artikel van waarde; wegens het vervoer met Inl. prauwen, kunnen geen betrouwbare cijfers daaromtrent verstrekt worden, wel hebben de handelaren van Carossa gevraagd om de booten der K. P. M. van Makassar komende hun haven te doen aanloopen, ten einde een 100 en meer pikols gedroogde visch telkens naar Donggala te kunnen verschepen.

In den Oostmoesson in den tijd van lichte maan komen van heinde en verre prauwen opzetten om een deel te krijgen in den buit van de z. g. doewang of ikan seriboe, een eerst kleine vischsoort, welke zich in den drogen tijd in ongeloofelijk aantal vertoont op de kust van Mamoejdjoë. Kaloekoe, Boedoe-Boeding en Carossa zijn bekend, maar Simpaga en Loenoe bepaald beroemd om hun doewang.

Naar schatting worden in het goede jaargetijde 1000 tot 2000 pikols per maand gevangen, zwaar ingezouten en gedroogd, waarna de prauwen ze ten markt brengen naar Donggala, Borneo, Makassar en zelfs veelvuldig naar Java.

Een deel der nijvere eilandbewoners, vermeerderd met enkelen uit de meergenoemde kustkampongs zoekt een bestaan in het vissen naar tripang, welke langs de geheele kust wordt aangetroffen.

Het vischtuig is van primitieve samenstelling, als gevolg waarvan alleen gevischt wordt in ondiep water; beneden 2 à 3 vaam onder water ligt de tripang veilig voor alle aanslagen.

Onder de tripang is een groote verscheidenheid van soorten, welke grootelijke in prijs kunnen verschillen.

De duurste is de koro ter waarde van 50 à 60 gulden de pikol en te vinden op 2 à 3 vaams diepte.

Daarna komt de zwarte tripang (malotong) en de pandang met f 40 de pikol en zoo wordt afgedaald langs de gamma

f 16 — *f* 20, dodokang *f* 15, bagas *f* 10 enz. naar de tjangoreng, welke slechts *f* 6 geprijsd is.

Hoewel de vangst per seizoen — er wordt alleen in het gunstige jaargetijde gevischt — niet groot is, volgens eenige handelaren slechts 60 pikol bedraagt na bereid te zijn, levert dit bedrijf toch voor de eenvoudige visschers een vrij goed bestaan op.

Schelpdieren wekken eveneens de begeerte der visschende Mamoejdjoërs, en vooral die welke paarlemoer leveren.

De beste soort is de Pida², van den gewonen platten vorm, te zoeken in het ondiepe water langs de kust, waaruit zij bij laag water door vrouwen en kinderen worden opge-raapt om den inhoud als bij spijs te nuttigen bij de sagoe of rijst. De schalen worden bewaard en bij gelegenheid verkocht aan kleinhandelaren.

Een meer gezochte soort in de werkelijke beteekenis van het woord genomen is de lola, welke den vorm heeft van een pyramide.

De inlanders zijn weder de naarestige zoekers van Tappalang tot benoorden Masimboe, die den inhoud als spijs nuttigen en de schelp in den handel brengen tegen een doorsneeprijs van *f* 9 de pikol.

De opbrengst wordt door handelaren weder geschat op 50 à 60 pikol per seizoen.

Wanneer eenmaal het groot bedrijf in deze streken zijne intrede gedaan heeft, zullen de uitvoer cijfers voor tripang, lola en pida² op ongekende wijze stijgen en is het niet onmogelijk dat de parelvisscherij eveneens loonende uitkomsten zal geven.

Ten slotte zij volledigheidshalve aangeteekend dat ook op de rivieren visch gevangen wordt, om van sawahvischjes niet te spreken.

De visch uit de Lelo Bau opgehaald munt uit door fijnen smaak.

In de berggriviertjes worden door de Toradja's nog kleine garnalen gevangen, door het maken van sleuven, waarin kleine fuiken geplaatst worden.

NIJVERHEID.

De Inlandsche nijverheid is niet bijster ontwikkeld: aan de kust konden de vrouwen zich bezig met het weven van sarongs, en wordt onder bijna ieder huis geklikklak of geschel gehoord den heer des huizes overtuigende dat zijne vrouw niet met de handen in den schoot zit.

Het weven is een tijdroovend werkje, zoodat de productie te gering is, om uitvoer van belang mogelijk te maken. Tot het kleuren der sarongs wordt een kleurstof getrokken uit de basten van enkele houtsoorten, welke de bangkoedoe, tanggir, saga en aropis leveren.

Op enkele plaatsen o. a. te Kiré wordt de bangkoedoe-struik bepaald geplant tot het winnen der kostbare verfstof.

Een tweede voortbrengsel van het weefgetouw is de karoro, gemaakt van de vezels der sagoepalmen en zeer in trek voor de vervaardiging der groote vierkante zeilen van de Inlandsche prauwen. In het bijzonder Bonepaas nabij onze vestiging aan de kust van Mamoejdje gelegen, heeft op dat gebied een goeden naam.

De handelswaarde voor goede karoro bedraagt *f* 0.25 per depa.

Hier en daar houden de mannen zich bezig met het maken van rotanmatten; wegens de weinige zorg, waarmede dit geschiedt kunnen de matten niet hoog aangeslagen worden en halen gewoonlijk slechts *f* 0.75 à *f* 1.— per stuk.

Enkele Toradjastammen met name de Bambans en ook eenige Makió leggen zich eveneens op dezen tak van industrie toe. De productie is in het algemeen te gering om de matten een uitvoer artikel van belang te doen zijn.

Pottenbakkerijen worden aangetroffen bij een paar Toradjastammen t. v. de to Lebani en to Bamban uit het Aralédal.

Nabij Galoempang zijn wapensmederijen, welke de in de nabijheid voorkomende steenkolen als brandstof gebruiken; het ijzer wordt gehaald uit Lemo in het Rongkang gebied van Loewoe. Bij de Bambans zijn enkele smeden, die zich toeleggen op het vervaardigen van arm- en beenringen.

Nog mogen volledigheidshalve vermeld worden een paar goudsmiden, die de bevolking voorzien van de noodige oorknoppen, arm- en beensieraden, alsmede borst- en buikplaten.

Mamoedjoe is nog niet in een zoodanig stadium van ontwikkeling dat mijn industrie op grootere schaal voorkomt, de petroleum-maatschappij Doda heeft hare boringen reeds eenige jaren gestaakt en is de desbetreffende concessie vervallen.

De to Bobokan, een Toradjastam in de Karama, wisten indertijd mijngangen te maken tot het winnen van goud, sedert een dier gangen is ingestort en eenige menschen offers kostte, zijn deze Toradja's niet meer te bewegen hun vroeger bedrijf te hervatten.

Een deskundig onderzoek in het Karamagebied zou zeker aan te bevelen zijn.

Uit de bloemstelen der arengpalm wordt suiker in kleine hoeveelheden bereid.

De sagoepalm geeft aan vele Mamoedjoeërs druk werk als sagoekloppers, wier eigenaardig kloppen overal in de bosschen gehoord wordt.

De sagoeboom verschaft verder de nuttige koemba, dat in velerlei opzichten de bamboe vervangt en als omwandingsmateriaal voor woningen bijzonder in trek is.

Wordt de koemba geleverd door de bladstelen, de bladeren zelf vormen de grondstof voor atap (loda) van onovertroffen kwaliteit.

Aan timmerhout zijn de Mamoedjoesche bosschen rijk, de voornaamste soorten met vermelding voor welke doeleinden zij het best geschikt zijn, worden vermeld in bijlage V.

Exploitatie dier bosschen is echter wegens de groote terreinmoeilijkheden voorloopig uitgesloten.

De scheepsbouw vindt hier alle factoren aanwezig voor ontwikkeling; tot heden bepaalt hij zich echter tot het op stapel zetten van kleinere prauwen.

In de verste bovenstreken van Mamoedjoe komt veel damar voor, doch heeft tot heden weinig uitvoer plaats; te

verwachten is dat in de toekomst de inzameling daarvan zeer zal toenemen.

Eindelijk dient nog opgemerkt dat de bosschen schatten aan rotan bergen, op welk onderwerp bij de bespreking van den handel nader zal worden teruggekomen; ditzelfde zal geschieden met de eoprabereiding.

HANDEL EN SCHEEPSVAART.

Het gemis van een eigen industrie maakt voor Mamoeëden invoer noodzakelijk van lijnwaden, aarde- koper en ijzerwerk, verder niet te vergeten zout in groote hoeveelheden, behalve voor de voeding benoodigd voor het inzouten der visch.

Ladang- en sawahbouw levert te weinig rijst op om in alle behoeften te voorzien, waarom de handel bedacht is op invoer van Boegineesche rijst voor de kustbevolking.

Den uitvoer handel even latende rusten, dienen de handelsbetrekkingen met het binnenland nader in beschouwing genomen te worden. Tot voor korten tijd bestond er weinig of geen aanraking met de Toradja's uit de districten Toboelawan, Aralé en Mambië, behoudens met de trekkers die jaarlijks aan de kust hun ladangs kwamen maken: deze benutten de winsten van hun ladangs om allerlei inkoopen te doen, kleeren, aardewerk, parangs, en vooral zout, een levensbehoefte voor hen, al welke zaken met fancy prijzen betaald werden.

Behalve de groote terreinmoeilijkheden was de algemeene onveiligheid een ernstig beletsel voor ontwikkeling van den ruilhandel met de Toradja's. Dezen toch waren bij hunne afdaling naar de kust nooit zeker dat zij heels-huids terug zouden keeren, slachtoffers als zij waren van de roofzucht der anak-Radja's, die in hen geschikte slaven vonden.

De handel met de Karamastammen bepaalde zich tot Galoempang waar het mogelijk was een pikoel zout van *f* 1 waarde

te ruilen tegen een gelijke hoeveelheid rijst, welke aan de kust een waarde vertegenwoordigde van 4 à 5 gulden, dit zij slechts vermeld als een staaltje van de schandelijke afzetterijen van de zijde der Inlandsche handelaren.

De Toradja's in de Oeloe van Loemoe handelden te Leling of Salowada aan de boven Loewoerivier, die van Boven-Boedoe-Boeding aan de kust. Noordelijker kwamen de Toradja's van Paloesche afkomst zich aanbieden als rotansnijders om op die wijze in het bezit te komen van de noodige kleeding en andere levensbehoeften.

Hiermede zijn we van zelf genaderd tot het product, waarmede de geheele Mamoedjoesche uitvoerhandel staat en valt: de rotan. De uitgestrekte Mamoedjoesche bosschen bevatten enorme schatten van deze slingerplanten; onuitputtelijk bijna is de voorraad omdat 6 à 7 jaren na het snijden deze weder aangevuld is.

De centra der rotanverzamelaars verplaatsen zich naarmate een streek geplunderd is, doch blijven gebonden aan de rivieren, welke den afvoer naar de kust mogelijk maken. Stapelplaatsen voor den rotanhandel zijn de Kaloekoe, de Karama, Loewoe, Boedoe-Poeding, Carossa, S. Madjene, Pasangkajoe en Pangiang, de beide laatstgenoemde toonen neiging tot vermindering, de overige bloeien als nooit te voren, wederom een gevolg van de veiligheid, welke overal heerscht.

Met het rotansnijden houden zich voornamelijk de Toradja's bezig, die gewoonlijk overeenkomsten sluiten met Inlandsche handelaren of hunne gemachtigden tot levering van een bepaald aantal bossen, waartegenover deze zich verbinden tot het verschaffen van katoenen goederen, kleeren, parangs, zout en gedeeltelijk ook van rijst, sagoe, gedroogde visch en dergelijke mondkost. Meestentijds wordt een deel hiervan in voorschot gegeven, omdat de Toradja's niet zoo veel voorraad hebben om gedurende het snijden in hunne behoeften te voorzien.

De winsten bij dezen ruilhandel zijn natuurlijk bijzonder grof, maar hier staat tegenover dat de handelaren dikwijls

maanden moeten wachten, alvorens zij over de rotan kunnen beschikken, terwijl het geenszins is uitgesloten dat de uitgezette gelden in het geheel niet terecht komen.

De rotan wordt als regel afgeleverd op bepaalde plaatsen aan den bovenloop der rivieren, waarna zij per prauw of vlot wordt afgevoerd naar de monding. Voor het Kaloekee stroomgebied was dit punt Kean, aan een zijviertje van de Kaloekeerivier gelegen, alwaar de to Sandoan zich het monopolie van den rotanhandel toeëigenden.

Alle rotan door de to Toboelawan, Bamban, Saloerindoe en Aralé gesneden moest aan hen geleverd worden tegen gedrukte prijzen; in het Karama gebied matigde de Tobara van Galenipang zich een dergelijk recht aan.

Aan deze misstanden is door ons optreden een einde gemaakt en zijn de Toradja's verstandig genoeg de door ons ingeprinte lessen in praktijk te brengen door van zulke eigenmachtige handelingen te rapporteeren.

Hoeveel moeite aan onze zijde ook gedaan is om aan het voorschottensysteem een einde te maken, is dit tot heden niet mogen gelukken, het wortelt te diep in de volkszedes; een Mamoejdjoer zonder schuld, hetzij kustbewoner of Toradja, is eenvoudig ondenkbaar.

Deze wijze van handeldrijven stelt aan de beurzen der Inl. handelaren hooge eischen, en is oorzaak dat deze over ruime middelen moeten beschikken.

Dit nu is niet het geval, en zij zijn juist weinig kapitaalkrachtig. Zoolang daarom de grootere Makassaarsche firma's zich niet interesseeren voor deze streken m. a. w. geen vaste vertegenwoordigers aanstellen of althans hunne employé's geregeld derwaarts zenden om voeling te houden met de onmisbare tusschenpersonen, de Inl. handelaren, zal de Mamoejdjoesche rotanhandel nooit die vlucht kunnen nemen, waarop de rijke rotanvoorraad aanspraak kan maken.

De Koninklijke Paketvaart Maatschappij, de leemten inziende, machtigde reeds sedert langen tijd hare gezagvoerders om voorschotten op de te verschepen producten te

verleenen tot een zeker procent hunner geschatte waarde.

Wel werd, op grond eener overeenkomst met de Nord Deutsche Lloyd, deze bepaling in het begin van dit jaar ingetrokken, doch sedert heeft de praktijk de madeelen dezer opheffing aangetoond, zoodat onlangs de vereischte machtiging opnieuw verleend is en thans 50 % voorschot kan gegeven worden op de lading.

Dit alles neemt niet weg, dat op den groothandel de plicht rust om deze taak mettertijd over te nemen.

Het ontbreken van tolkantoren op de Mamoedjoesche kust is oorzaak dat geen cijfers geleverd kunnen worden om den omvang te bepalen van den handel in rotan: volgens eene zeer ruwe schatting zal de uitvoer voorloopig gesteld kunnen worden op 2000 à 3000 picol per maand.

Het tweede voorname product van den uitvoerhandel vormt de copra, welke van vrij goede kwaliteit is. De bereiding laat evenwel veel te wenschen over, de versche noten worden eenvoudig op den grond gedroogd, zonder eenige voorzorg voor het vuil worden. De coprahandel is in Mamoedjoe nog in hare kinderjaren, doch beloven de jonge aanplanten van klapperboomen veel voor de toekomst.

De verscheping der handelsproducten geschiedt met de stoomers der Koninklijke Paketvaart Maatschappij en Nord Deutsche Lloyd, of met Ind. prauwen van groot model de z. g. palari's. Voor het oogenblik gaat de prauwvaart nog met den grootsten buit strijken; nu de eerstgenoemde maatschappij voornemens is drie booten per maand in de vaart te brengen en dus meer zekerheid omtrent laadruimte bestaan zal, is het niet onmogelijk dat hierin verandering zal komen.

Een groote grief der handelaren tegen de Koninklijke Paketvaart Maatschappij vormen de hooge los- en laadloonen; om hierin tegemoet te komen worden, door de zorg van het bestuur vloten gebouwd, welke tegen lage prijzen de goederen naar en van boord brengen, een maatregel, welke zeer in den smaak valt, ook — het moet tot hun eer gezegd — in dien van de Paketvaartstoomers.

Ten einde te Mamoejdjoë de scheepvaart nog meer te gemoet te komen, is een steenen dam van 8 M. breedte en van \pm 150 M. lengte ontworpen aan den linkeroever der Mamoejdjoërivier, welk werk zijne voltooiing nadert. Deze dam verzekert een veilige lig- en een gemakkelijke losplaats aan de groote handelsprauwen en steekt zoover in zee uit, dat ook de diepgaande zeesloepen langs zijde kunnen komen. Voorts zijn op de begroting van 1910 gelden uitgetrokken voor den aanleg van een deconville baan met dubbel spoor op dien dam, terwijl daarnaast op den vasten wal een groote opslagloods zal opgericht worden, waarin wederom tegen eene zeer geringe vergoeding, de handelswaren opgelegd kunnen worden.

Al deze maatregelen, in verband met het reeds in een vroeger hoofdstuk besproken weggennet, waarvan alle lijnen te Mamoejdjoë samenkomen, hebben ten doel deze plaats te maken tot een centrum van de onderafdeeling Mamoejdjoë en zijn daarmede naar gehoopt wordt, de eerste grondslagen gelegd voor een gezonde ontwikkeling in de toekomst.

Vierde gedeelte

Bestuursinrichting, Politieke toestand, Geschiedenis.

BESTUUR.

Aan het hoofd van het landschap staat de Maradia, in het bestuur bijgestaan door den Hadat, gevormd door den:

Baligao

Poewena Pepa

Pabitjara

Poewena Balloe

, to Bone-Bone en

, to Kasiwah.

Vóór de vestiging van ons bestuur maakten nog eenige andere waardigheidsbekleeders deel uit van den hadat, of

liever waren daaraan toegevoegd, daar zij in de vergaderingen geen stem in het kapittel hadden.

Het waren naar rangorde de:

Panghoeloe Poenangan

Poeë Saling

Panghoeloe

Tanabalang en

Soeroh.

Hoewel thans de werkkring van den Hadat in velerlei opzichten anders is geworden, is het uit een geschiedkundig oogpunt wellicht van belang de vroegere toestanden nategaan.

De Baligao was de Rijksbestuurder, de rechterhand van den Maradia, en dezen vervangende bij afwezigheid of ontstentenis.

Tot toelating bij den Maradia werd zijne tusschenkomst vereischt.

De Hadat vergaderingen werden door hem geleid.

Bij rechtsgedingen was de Pabitjara gerechtigd het eerst het woord te voeren, waarna de zaak ampel besproken werd; nu kwam de Poewena Pepa aan de beurt en stelde de conclusie van eisch, de Baligao verklaarde of hij het daarmede eens was en vroeg tevens de meening der andere Hadatleden.

Hierna begaf de Hadat zich naar den Maradia om verslag uit te brengen en had deze de eindbeslissing.

De Hadatleden werden gekozen door kiesgerechtigden onder leiding van den tomatowa, de Poewena Pepa door de Pepa, de Pabitjara door to Pabitjara, de Poewena Balloe door de Balloe enz.

De keuze behoorde steeds te geschieden uit bepaalde geslachten waarin de hadatwaardigheid erfelijk is. De nieuw gekozene moest bevestigd worden in zijne waardigheid door den Maradia.

Deze bezat het recht de hadatleden te ontslaan, omgekeerd kon echter de hadat den Maradia uit zijn ambt ontsetten; eveneens werd deze laatste door den hadat gekozen.

De Maradia moet iemand zijn van zuiver vorstelijken

bloede, echter is het ook geoorloofd dat de zoon gesproten uit een huwelijk ¹⁾ van een Radja tiga perampat (geboren uit den echt van een zuiveren Radja met een vrouw van halfvorstelijken bloede) met een vrouw van zuiver bloed tot die waardigheid geroepen wordt.

De nieuw gekozen Maradia kon geen macht uitoefenen alvorens de rijkssieraden onder zijne berusting waren gesteld.

Het waren:

een klewang

twee gouden borstsieraden

een gouden ketting en

een kanon.

De legenden welke aan deze rijksornamenten verbonden zijn, worden medegedeeld in bijlage VII.

Na hunne benoeming hadden Maradia en hadat recht op een zeker aantal slaven, afkomstig uit bepaalde families; noch de vrouwen noch de kinderen dier pamana volgden den man en vader in de slavernij.

De Maradia verkreeg 8, de Baligao 4 en de overige hadat leden 2 pamana.

De vorst had verder de persoonlijke beschikking over eenige dienaren met name de Djoa en Nakekemoané, die de functie van pajoengdrager en politieoppasser vervulden. Bij reizen te water gingen de Poelopi en de nakekemoané mede, bij tochten over land de panghoeloe, die de hooger genoemde dienaren onder zijn persoonlijk bevel had.

De Panghoeloe Poenangan, regelde de feesten, waarbij de penghoeloe en de Andong Goeroe (het hoofd der poesaka slaven), als ceremoniemeesters optraden en zorgden voor de veiligheid.

De Tanabalang en Soerah waren een soort ordonnansen, de eerste voor den Maradia, de tweede voor den hadat. De Poeë Saling bekleedde eene dergelijke functie.

Bij het spel, dat een voornaam onderdeel der feesten

1) Zulk een huwelijk is alleen mogelijk bij betaling eener weer verhoogde pasorong.

vormde, werd $\frac{1}{3}$ van de winst afgezonderd om de onkosten te dekken van de sirih, het eten enz.

De inkomsten van Maradia en Hadat waren oogenschijnlijk niet groot. De in- en uitvoerrechten kwamen ten voordeele van het bestuur, eveneens de rotan-hasil, een tiende penning geheven van de uitgevoerde rotan, welke belasting gemakkelijk verrekend werd, door dat de handelaren van de 11 picol tien betaalden aan de snijders, en een aan den vertegenwoordiger van den Maradia, gewoonlijk een anak-Radja, die als hij zich sterk genoeg gevoelde dat geld zelf behield.

Voor het maken van prauwen werd ook een recht geheven.

De Maradia mocht voor zich gedurende één of meer dagen de uitsluitende beschikking hebben over enkele kustgedeelten, waar de maleo's in het heete zand hunne reuzeneieren leggen, de hadat bezat een soortgelijk recht in beperkter mate.

De Hadat had de beschikking over eenige sagoe perceelen, welke nooit persoonlijk eigendom konden worden.

Uit de opbrengst moesten evenwel voor een deel de kosten van krijgstochten bestreden worden.

De Pabitjara was het eenige hadatlid, dat deze voordeelen niet trok, doch mocht hij als vergoeding van een deel van het eiland Mamoejdjoë grondrechten, van de zee in de nabijheid daarvan vischrechten heffen, bestaande het laatste in één rijksdaalder per seroe.

De Maradia genoot, geen dezer laatstgenoemde inkomsten, mocht alleen zijne kudden karbouwen vrijlaten grazen op de vlakten achter Papalang en dicht bij de Kaloekeerivier. Daarentegen waren alle to Mamoejdjoë verplicht, als hun heer in geldnood verkeerde, hem bij te springen door het geven van kleine bijdragen.

Niet gering waren de voordeelen van Maradia en Hadat getrokken uit de gerechtelijke boeten, in een tijd, toen alle straffen konden afgekocht worden met geld.

De verdeling dier winsten geschiedde in dier voege, dat de Maradia de helft, de Hadat de rest ontving met dien verstande, dat de Baligao twee deelen kreeg, tegen de overige leden een.

Overigens hing het in die tijden slechts af van de meerdere of mindere macht van de hoofden, of zij zich konden verrijken door allerlei knevelarijen. Als gevolg hiervan trachtte de Maradia steeds een zwakke hadat, een krachtige hadat altijd een zwakken Maradia te kiezen, hoewel dit niet zoover ging dat gerenommeerde roovers tot de hoogste betrekkingen geroepen werden.

Zooals in den aanvang werd aangeteekend zijn thans de oude toestanden geheel gewijzigd, hebben alle hoofden vaste maandelijksche tractementen gekregen en zijn de vroegere heffingen vervangen door de invoering der *sima assaparang atoewang*.

Alleen bestaat bij de landbouwende Mamoedjoeërs en Toradja's het gebruik dat zij hun hoofden één dag moeten helpen bij het openkappen hunner *ladang*, één dag bij het branden en schoonmaken, het planten en oogsten, op welke dagen zij echter gratis gevoed worden. Deze eerwaardige gewoonte, welke niet in het minst drukkend is, en den ouden band tusschen volk en hoofden laat voortduren, is in stand gebleven, vooral omdat het geheel vrijwillig geschiedt bij den *sobo padi* en den geestelijke.

Worden aan de kust de hoofden in het algemeen gekozen, in de Toradjalanden is dit anders en gaan de waardigheden daar over van vader op zoon.

Hunne inkomsten worden besproken in het tweede aanhangsel.

Nog een enkel woord ten slotte over de verdere indeeling van het bestuur na onze vestiging. De volgende districten zijn gevormd:

Mamoedjoe

Karama

Loewoe

Boedoe-Boeding

Carossa

Pasangkajoe

Toboelawan

Arale en

Mambië.

Deze indeeling is gebaseerd op de oude overleveringen en zijn aan het hoofd de personen gesteld, die volgens de adat instellingen daarvoor in aanmerking kwamen; van dezen regel in de eerste tijden af te wijken zou verkeerd zijn, ook al zou men liever een ander plan willen volgen.

In de Toradjalanden staat aan het hoofd van Taboelawan de Indo, die als zijnde de rechtstreeksche afstammeling van de stichters der Pitoe Oeloena Salo overal geëerbiedigd wordt. Het Aralédistrict heeft als bestuurder de Indo karanene (grootte Indo), die in de adat-vergaderingen te Mambië waaraan door alle Toradja stammen werd deelgenomen, ook door Ranteboelawan van Mandhar, het voorzitterschap bekleedde. Hij wordt beschouwd als het hoogste adathoofd.

Het Mambiëdistrict heeft tot hoofd den karadjaän, wiens invloed zich ver uitstrekt buiten de grenzen van zijn tegenwoordig gebied.

De districten Aralé en Mambie zijn nog meer gesplitst in onderdistricten, welke verdeeling voorloopig is gekozen, hoe weelderig zij ook moge zijn, omdat dit geheel overeenkomstig de oude geschiedenis. In naam zou men ze kunnen afschaffen, inderdaad zouden zij blijven bestaan; de overoude traditiën bij dit volk worden nu eenmaal niet ongestraft geschonden en mag eerst zeer geleidelijk daarin wijziging gebracht worden.

BELASTINGEN LANDSCHAPSKASSEN EN HEERENDIENSTEN.

Ter vervanging van de vroegere heffingen is in het geheele gebied de *sima assaparang atoewang* ingevoerd; bij de vaststelling van den aanslag is groote gematigdheid betracht, zelfs is in de drie meergenoemde Toradjadistricten voor dit jaar per hoofd slechts één gulden uitgetrokken. Individueele aanslag kon niet plaats hebben wegens het ontbreken van voldoende gegevens, wordende met de invoering slechts beoogd bij de Toradja's het beginsel ingang te doen vinden.

Alle belastingen van dit landschap, benevens die van het landschap Tappalang, worden gestort in één kas, de z. g. landschap-kas. Hierin vinden ook een plaats de gerechtelijke boeten enz, benevens de volledige schadeloosstelling voor de overdracht van tol- en scheepvaart rechten aan het Gouvernement; dit laatste geschiedt, omdat de Maradia en de andere Hoofden hunne bezoldigingen uit voormelde kas ontvangen.

Het beheer der kas wordt gevoerd overeenkomstig de door den Gouverneur van Celebes vastgestelde voorschriften.

Met inachtneming van de bepaling dat ieder werkkrachtig individu niet meer dan 52 dagen per jaar voor heeren-dienst kan opgeroepen worden, is voor Mamoejoe een regeling ontworpen, welke in de praktijk voldoet. Drukkend zijn deze diensten niet, daar steeds rekening gehouden wordt met de belangen der bevolking.

In den tijd van het bewerken der ladangs o. a. wordt gedurende een maand en langer vrijstelling verleend, hetzelfde geschiedt in de poeasa, verder voor het vieren der jaarlijksche feesten van Heidenschen oorsprong.

Bovendien is met het oog op de handelaren en de voor-namen, die buiten rechtstreeksch toezicht toch niet zouden werken, de gelegenheid geopend om door betaling eener jaarlijksche contributie vrijstelling dezer Heerendiensten te erlangen.

Ten slotte is nog een maatregel genomen welke door de bevolking ten hoogste gewaardeerd wordt. Ten einde de wegen in dit schaars bevolkte gebied in orde te kunnen maken, moeten de heerendienstplichtigen dikwijls groote afstanden afleggen; daarom is in overleg met de bevolking bepaald, dat zij bij gedeelten voor 5 dagen wordt opgeroepen, die op het werk blijven slapen, waardoor zij recht verkrijgen op voeding van bestuurswege. Wel brengt dit vrij hooge kosten mede en worden niet alleen de contributiën hiervoren bedoeld, doch nog veel meer gelden

verbruikt, maar uit een billijkheidsoogpunt verdient deze regeling bestendigd te blijven.

Ook heeft deze maatregel een politiek belang, daar der bevolking de overtuiging wordt bijgebracht, dat de belastingen ten slotte weder worden aangewend ten bate van het landschap en zijne bewoners.

POLITIEKE TOESTAND.

Was het in eene vroegere nota noodig den politieken toestand district voor district te omschrijven, thans kan hiervan afgezien worden.

Aan de kust is deze reeds sedert geruimen tijd gunstig te noemen, na het breken van het verzet in boven Boedoe-Boeding is het daar voortdurend rustig gebleven en kan de Civiel bestuurder ongestraft zonder dekking derwaarts gaan en verder de kust bereizen.

Medio vorig jaar werd in eene nota over de administratieve indeeling der Mandharsche landschappen aangeteekend dat in de Toradjalanden bij het invoeren der belastingen en Heerendiensten mogelijk verzet zou komen en zijn inderdaad in de beide laatste maanden des jaars deze woorden bewaarheid, thans echter zijn de belastingen in de drie bekende districten geheel binnen en is een weggennet aangelegd, waarop met voldoening kan gewezen worden: de bevolking komt in steeds grooter getale naar Mamoejdje om inkoopen te doen en toont vertrouwen in ons bestuur te stellen.

Als bewijs dat de veiligheid niets te wenschen overlaat, moge dienen dat de Toradja tegenwoordig, ook bij afwezigheid der troepen, zijn geliefde klewang thuis laat, zelfs al gaat hij dagen van huis en slechts een kleine parang medeneemt om hout te kappen; de Hoofden stellen zich gewoonlijk tevreden met een klein mes.

In het Karamagebied is de toestand steeds bevredigend geweest en behoeft het achterhouden van geweren niet beschouwd te worden als een teeken van minder goede

gezindheid. Het beste bewijs voor het steeds toenemende vertrouwen is wel dat in dit vroeger door rooftochten zoo herhaaldelijk geteisterde gebied de Toradja's de ongenaakbare toppen der bergen verlaten en naar de oude nederzettingen hunner vaders terugkeeren om zich aan den sawahbouw te wijden. De stammen, welke indertijd zijn uitgeweken naar Toboelawan om onder het asylrecht, dat daar bestond, rustig te leven, hebben zich eveneens in de laatste maanden op marsch begeven om zich te voegen bij hun oude stamgenooten; het is een ware volksverhuizing geworden uit Toboelawan naar de Karama, zonder dat van bestuurszijde hierop eenige invloed is uitgeoefend.

Eenigen tijd geleden aan het districtshoofd in de Karama de vraag gesteld wordende of hij instond voor de veiligheid van den Civiel Gezaghebber op eene reis door zijn district zonder eenige dekking, maakte hij slechts voor den stam der to Malolo eene uitzondering. Inderdaad maakt deze stam geen gunstigen indruk en zal het wenschelijk zijn daar nog eenigen tijd een klein detachement te doen patrouilleeren.

Kan dus, behoudens deze uitzondering, de politieke toestand in het geheele landschap gunstig genoemd worden, toch zou het van een gevaarlijk optimisme getuigen, indien daaruit de conclusie getrokken werd, dat de legering van een detachement militairen te Mamoedjoe verder overbodig zou zijn en vervanging door een klein politiekorps kan plaats hebben.

Het tijdstip voor dezen maatregel is nog niet aangebroken, omdat de toestanden in deze jonge onderafdeeling eerst nader moeten worden bevestigd.

Wel bestaan geen bezwaren de sterkte der Colonne, op het oogenblik acht groepen Infanterie bedragende, te verminderen b. v. tot vier of vijf groepen.

Aangeteekend wordt ten slotte dat de eerstdaags nieuw optredende Civiel Gezaghebber, die sedert twee jaren in deze streken als patrouille-Commandant en gedelegeerde

van het bestuur is werkzaam geweest en de toestanden grondig kent. geheel accoord gaat met deze beschouwingen, behoudens deze beperking dat hij in het district Toboelawan zich liever nog niet zonder dekking zou willen bewegen of liever zonder dat een patrouille er in of in de nabijheid daarvan gelegerd is.

GESCHIEDENIS.

De oude geschiedenis van Mamoejdjoë is verzameld in oude handschriften, waarvan brokstukken zijn bewaard gebleven, doch nog niet zoover onteijferd dat een geregeld verhaal daaruit kan opgebouwd worden.

Wel is reeds duidelijk gebleken dat Mamoejdjoë in vroegere tijden nauw verbonden is geweest met het landschap Belanipa welks Maradia beschouwd werd als de hoofdvorst der Pitoë Babana Binanga. Herhaaldelijk hebben zij zich gezamenlijk op het krijgspad begeven en werden de Mamoejdjoërs als gewaardeerde bondgenooten beschouwd wegens hunne krijgshaftigheid.

In een later tijdperk, toen de zuidelijke Mandharstaten zwaar bezocht werden door de invallen der Bonische en Goa'sche bonden, schijnt die band lossen geworden te zijn, althans is in de herinnering der ouden van dagen niets bewaard gebleven van aanrakingen met die legerscharen.

Wat betreft de geschiedenis van de betrekkingen met de O. I. Campagnie en later met het Indische Gouvernement, is hierover zoo goed als niets te vermelden, en schijnt de verstandhouding met ons bestuur steeds goed geweest te zijn.

In de Nota, behandelende het „Geschiedkundig overzicht van Mandhar (voornamelijk betrekkelijk Madjene, Pembaoewang. Tjenrana en Tappalang)” is aangeteekend dat in 1850 de Kapitein luitenant ter Zee C. Noorduyt vergezeld van den Adjunct-Secretaris voor de Inlandsche zaken met Z. M. bark „Zwaluw” naar Mandhar gezonden werd tot het aangaan van nieuwe overeenkomsten met alle vorsten.

De zending slaagde boven verwachting en werd met elk der 7 vorsten een nieuw contract gesloten, dat bij geheim besluit van 18 Augustus 1850 L^a VI werd goedgekeurd.

Eenige bladzijden verder wordt verteld, dat Pambaoewang eene schadeloosstelling moest betalen aan het Gouvernement wegens door zijne onderdanen gepleegde roof van een handelsprauw op de kust van Mamoejdjoe.

„Na het vertrek van het oorlogsschip dat deze vergoeding ontving, eischte Pamboean van Mamoejdjoe betaling van de helft van dat bedrag en nam een vijandige houding aan, zoodat Mamoejdjoe de hulp inriep van het bestuur. Beide landen werden gewaarschuwd zich van vijandelijkheden te onthouden en bloedde de zaak verder dood.”

„In October 1862 kwamen de vorsten van Binoewang, Madjene, Pambaoewang, Tjenrana, Tappalang en Mamoejdjoe te Makasser, waar zij op den 14^{en} en 31^{en} dier maand nieuwe contracten sloten.” Het contract met Mamoejdjoe werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G. B. van 24 Maart 1863 N°. 1.

In het begin van het jaar 1888 werd de hulp van het Gouvernement ingeroepen door den Maradia van Mamoejdjoe, Nai Soekoer tegen een zekeren Mataloengroe, een kleinzoon van een voormaligen Vorst van Tappalang, die zich aan de Karama genesteld had en daar met een bende boeven zich aan strand- en menschenroof, benevens slavenhandel overgaf.

„Ingevolge Gouvernements Besluit dd^o. 5 Juni 1888 N°. 19, werd tot de tuchting der Karama door Z. M. „stoomschip Koning der Nederlanden Prins Hendrik der Nederlanden” en „Madera” op den 23° Juni d. a. v. overgegaan. Tegenstand werd niet geboden, daar Mataloengroe en zijne volgelingen zich in de bosschen schuil hielden.”

„De aanwezige huizen en vaartuigen werden vernield en de Vorst van Mamoejdjoe met zijn volk achtergelaten aan de monding der rivier, waar opzettelijk eenige huizen gespaard gebleven waren. Circa een maand later werd van den Vorst het bericht ontvangen dat Mataloengroe zich

„met zijne volgelingen op genade en ongenade overgegeven
 „had en onder belofte zich niet meer aan strafbare hande-
 „lingen schuldig te zullen maken, in genade aangenomen
 „was.”

Tot zoover de nota.

Bij suppletoir contract van 3 Mei 1889, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 18 April 1890 No. 6, werd door den bestuurder van Mamoeedjoe ten behoeve van het Ned. Ind. gouvernements afstand gedaan van de rechtspraak over zijne onderdanen in zake delecten betreffende telegraafkabels en landlijnen.

Mede werd hij suppletoir contract van denzelfden datum goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 23 April 1890 No. 28, eene regeling getroffen betreffende den in- en uitvoer van vuurwapenen, buskruit en ammunitie.

Na het overlijden van Nai Soekoer, einde Juli 1895, werd diens schoonzoon Karanena als zijn vervanger gekozen en met dezen op 30 September 1896 een nieuw contract gesloten, hetwelk, met een kleine wijziging van Artikel 14, bij besluit van 4 Januari 1897 No. 17, werd goedgekeurd en bekrachtigd.

Bij suppletoir contract van 15 December 1899, goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 22 Maart 1900 No. 41, werden alle door den wetgever van Ned. Indië vastgestelde of nader uit te vaardigen verordeningen en bepalingen betreffende opsporing en ontginning van delfstoffen voor het landschap Mamoeedjoe en zijne ingezetenen van kracht verklaard.

Den 13^{en} Juni 1905 werd met het zelfbestuur een nieuw politiek contract gesloten volgens het bestaande Celebes model en den 8^{en} November d. a. v. een suppletoir contract nopens de overdracht van tol- en scheepvaartrechten aan het Gouvernement tegen eene schadeloosstelling van f 4200.— 's jaars. Het eerste werd onder eenig voorbehoud goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 7 Juni 1906 No. 32, het laatste bij dat van 22 Februari t. v. No. 11. Aan het

gesteld voorbehoud werd door het zelfbestuur voldaan.

Bij de bezetting van Madjene door onze troepen, werd Mamoejdje ingedeeld bij het Mandharsche patrouille gebied en nu en dan door patrouilles bezocht.

Nadat gebleken was dat op deze wijze de pacificatie slechts langzaam vorderen zou, werd medio 1907 besloten tot een bezetting van de hoofdplaats Mamoejdje en aan den Commandant van dat detachement opgedragen onder leiding en toezicht van den Controleur van Mandhar Civiele aangelegenheden te behandelen.

Het aanvankelijk voornemen was om den troep niet langer dan 6 maanden hier te laten.

Hiervan werd later afgezien en zelfs Mamoejdje en Tappalang vereenigd tot eene zelfstandige afdeling. Dit besluit is nimmer uitgevoerd, omdat nadere onderzoekingen inmiddels duidelijk hadden bewezen dat de beide landschappen een ethnologisch, geografisch en historisch geheel uitmaakten met de andere Mandharsche landschappen. Een nieuw Gouvernements Besluit heeft deze zienswijze bekrachtigd en vormen der beide landschappen thans eene onderafdeeling van de afdeling Mandhar.

In het begin onzer vestiging was veel strijd te voeren met de oproerige anak-Radja, die een einde gemaakt ziende aan hun rooversbedrijf en hun slavenhandel met hand en tand zich tegen ons verzetten. Na het sneuvelen van Atjo Amana Andeng bij Gintoengan en de besturing der vestingen in Boven Boedoe-Boeding, waarbij Daenna Sompō het leven liet, was het verzet gebroken en viel het niet moeilijk een paar maanden later de beide anak-Radja Patana Bone en Daenna Matjerinaï, de met evengenoemd familielid de leiders waren, in handen te krijgen.

Na het herstel van de orde en rust aan de kust werden de Toradjalanden verkend en bezet.

Slechts onbeduidende schermutselingen hebben hier plaats gehad, o. a. een overvulling van een klein ziekentransport op de Poete Leka door de Bambaus en eenige bivak beschietingen te Mambië.

Kort na de vestiging van ons bestuur in Mamoedjoe werd de Maradia Karanene op verzoek ontslagen en in zijne plaats werd gekozen tot Maradia diens zwager, Djakaloe Amana Inda, zoon van den voortreffelijken Nai Soekoer.

Na eenige maanden die betrekking tot voldoening van het bestuur te hebben waargenomen, werd hem vergund met den Hadat de korte verklaring te teekenen en daarmede in het ambt van Maradia van Mamoedjoe bevestigd.

De Civiel Gezaghebber,

H O O R W E G.

Mamoedjoe, 26 November 1909.

BIJLAGE I

Distrieten.	Opgave der voornaamste bergtoppen.	HOOGTE IN VOETEN
Mamoedjoe	Tawating Rantesiwewewa Takaodjang Baranalipo Kadjoeangin Toenocangkodo Lemba Tappalang Tapoang Kadjoekabeau Oehailhai Paperandangian Tadokodoko Adang Taraoerang Pesoeakaän Pempioan Oeitoeng besi Oeloe Gentoengan Panao	2900 4125 4700 5000 2800
Mambië	Oesin Dengin Tomakaka Oeloeleling Kakade Pabaloang Kadoelan Poesisi Tandialo Meira Kalang Korang B. Dama Mamboeliling Sambabo Lewa Masinobe	4200 3050 2900 3200

BIJLAGE I

Districten.	Opgave der voornaamste bergtoppen.	HOOGTE IN VOETEN.
Mambië	Balolang Bali T. Dama	
Aralé	Kinatoe Tobang Pambeseang Poeti leha Pinggoelilingan Pintinaloan Taroeng Tandibiring Toedoengan Lasobatoe Tareja	5500
Toboelahan	Kapoesaän Messila Maroang Palasi Marira Balo? Kandadewati Talondong Banoewababi Pasola Pandiboeang Oerolemo	
Karana	Sandapan Paking Karaka Karoeroe Pakenempang Pasambaän Petikoelasa	

BIJLAGE I

Districten	Opgave der voornaamste bergtoppen	HOOGTE IN VOETEN
	Oeko	
	Besan	
	Petoelalian	
	Toelang	
	Tamboenan	
	Labo	
	Mamoeloe	3050
	Bakoedoe	1200
	Pandanasoe	1450
	Sendana	1800
	Dondoan	2050
	Kanepa	2700
	Tamipopo	
	Pondeng	2900
	Kala	3200
	Sinapoeti	
	Petan Petangan	
	Kalambea	
	Tandasan	
	Parorean	
	Tarapang	
	Tambolan	
	Taban	
	Taboean	1400
	Popanga	
	Libadja	
	Lamarang	

BILLAGE II

Hoeken	Opgave der en	Ankerplaatsen.
Losa		Losa
Tapandoeloe		Malaoewa
Rangas		Soemare
Boné-Boné		Rangas
Ampalas		Simboro
Aoni		Karema
Mamoean		Rimoekoe
Kaloekoe		Bonepaüs
Oedjoeng Iapa		Binanga
Kamansi		Kadjoeelangka
Tallalere		Kasiwah
Batoe Tomoeke		Tambi
Batoe Kapoenang		Bone ²
Sosapi		Ampalas
Laha		Aoni
Laga		Laboean
Batoe-oge		Lombang ²
Pasangkajoe		Kalakoe
Bakoe		Salepompo
Memandjeng		Kaboeloean
Tinanggoeli		Belang ²
Peewih		Papalang
Kasolowa		Paniki
Bambaira		Tawaro
Letawa		Simpaga
Lanta		Loemoe
Pamboea.		Kamansi
		Sikeang
		Rire
		Boedoe-Boeding
		Toemboe
		Kawarang
		Laboean Patagan

BIJLAGE II

Hoeken	Opgave der en	Ankerplaatsen.
		Kamboening
		Laboean Gawerigading
		Galoebeaë
		Kalia
		Saloebiro.
		Mora
		Carossa
		Dapoeran
		Koema
		Boedjoeng
		Memandjeng
		Doda
		Tinanggoeli
		Masimboe
		Loka
		Pantabatoe
		Madjene
		Lariang
		Tiké
		Batoe-ogi
		Pasangkajoe
		Pangiang
		Parede
		Bambalamoetoe
		Randomaja
		Kasoloang
		Bambaira
		Soeromana.

BIJLAGE III.

Opgave der rivieren.

Malaoewa
 Soemaré
 Rangas
 Loemikoe
 Loemanda
 Koelasi
 Gimbang
 Simboro
 Tambadjako
 Karema
 Rimoekoe
 Bone-Paäs
 Kasiwah
 Saloe-Bakar
 Kaloebibing
 Tomoeki
 Bone-Bone
 Ampalas
 Mewanga
 Aoni
 Pilis
 Gintoengan
 Ranga-Ranga
 Pore
 Kaloekeo
 Babalang
 Samalong
 Kaboeloan
 Palapi
 Paniki
 Kapäsang
 Papalang
 Paniki
 Tawaro

BIJLAGE III.

Opgave der rivieren.

Lasso
 Sampaga
 Karama
 Tolo
 Loemoe
 Kiré
 Boedoe-Boeding
 Patoelana
 Toemboe
 Kawarang
 Saloe Pangkang
 Saloe Biro
 Mora
 Carossa
 Siladja
 Limboea
 Sempo
 Doda
 Tinanggoeli
 Masimboe
 Loka
 Madjene
 Lariang
 Tike
 Pasangkajoe
 Pangiang
 Korobe
 Bambalamotoe
 Randamaja
 Kasoloa
 Soeromana
 Mambië
 Arale
 Raliana
 Saloerindoe.

BIJLAGE IV.

Doorlooppend nummer.	N A A M	T I T E L	Landschap District.	
	VAN HET HOOFD.			
	Pattana Langi	Districtshoofd	Mamoedjoe	Pasangkajoe
	Lapge Ambo Rabana	Kapala kampung	"	"
	Dng. Tawara	"	"	"
	Mohamad Hia	"	"	"
	Saleng	"	"	"
	Lapakadja	"	"	"
	Lapoesoe	"	"	"
	Lasanggera Tomai	"	"	"
	Tandoe	"	"	"
	Hongo	"	"	"
	Labarosa	"	"	"
	Temarenreng Oea Laodi	"	"	"
	Tangkeda Tomai	"	"	"
	Balosoe	"	"	"
	Lamopona Poea Welada	"	"	"
	Bande Ambe Saleo	"	"	"
	Datoe	"	"	"
	Lamboeli Tomai Boti	"	"	"
	Katoba Tomai Sela	"	"	"
	Roempa	"	"	"
	Marefi Tomai Doti	"	"	"
	Tamba Tomai Boenga	"	"	"
		"	"	"
	Wana Binti	Districtshoofd	"	Carossa
	Sidoe Tomai Soero	Kapala kampung	"	"
	Lambere Tomai Toma-	"	"	"
	noeroeng	"	"	"
	Laboeri Tomai Joentji	"	"	"
	Tomombe A Timpoeng	"	"	"
	Abdullah Poea Soene	Districtshoofd	"	Boedoe-Boeding
	Bonta Timai Djampa	Kapala kampung	"	"
	Tida Ambe Reo	"	"	"
	Lapadjang Dng. Paga-	"	"	"
	tang	"	"	"
	Ambe Pangakoe	"	"	"

K A M P O N G S.	A A N M E R K I N G E N.
<p> Bambaira Randomaja Bambalamotoe Pangiang Saloele Tanasa Simadjo Lelawa Boja Pa-sangkajoe Seboero Tike Saloepono Kalindoe Lelemori Masimboe Towoni Pontabatoe Batoe Kapoenang Doda Carossa Nocnoe Limoewa Dapoeran Mora Boedoe-Boeding Saloe-Biro Pangkang Kamboening Saloeada </p>	

BIJLAGE IV.

4

K A M P O N G S.	A A N M E R K I N G E N.
<p>Boeloerimboe Manoeroeng Kire</p> <p>Loemoe Polo Pamanggese Mariwawo Paking Sandana Panasoeang</p> <p>Polio Pararang Kapola</p> <p>Pagari Tanran Rate Sabamba Lelaling Boetoe Limboeng Pondorate Lamboe Lasa Saloe Pekaro Malolo Boelo Koerawa Lebani Dengin Donggali Mappoe</p>	

BIJLAGE IV.

Doorloop- pend nummer.	N A A M	T I T E L	Landschap	District.
VAN HET HOOFD.				
	Bara A. Iné	Tobara „ Galoempang	Mamoedjoe	Karama
	Tibong A. Pagessa	„	„	„
	Pasolorang A. Tani- roemboe	„	„	„
	Tinoeng A. Daoeng	„	„	„
	Sandangan A. Patoli	„	„	„
	Makatodoe S. Padjai	Kepala kampung	„	„
	Bonto Ambe Boetali	„	„	„
	Sagena Poea Pali	„	„	„
	Lahili A. Masatia	„	„	„
	Mohamad Loea Hasin	„	„	„
	Tabi Poea Nalewa	„	„	„
	Mahamoesa Abana			
	Andi Sita	„	„	
	Tabetona Ambe Basi	„	„	
	Daenna Soemarona	„	„	
	Sapakang Poea Kata	„	„	
	Ponratoe P. Roeka			
	Loemoe	„	„	
	Samparadja Dng. Ma- tanang	„	„	
	Daenna Pabadjoi	„	„	
	Ambe Sibaro	„	„	
	Poewa Ara	„	„	
	Lambai Aambe Alo	„	„	
	Tabehoeoeng	„	„	
	Saoewal Anre Goeroena	„	„	
	Poea Itji	„	„	
	Tamalarangan P.			
	Ramba	„	„	
	Poewa Pagila	„	„	
	Tasamalong A. Mai- toeng	„	„	
	Pahoeda P. Daé	„	„	
	Poea Bekida	„	„	
	Masalo	„	„	

K A M P O N G S.

A A N M E R K I N G E N.

Pasodangan

Tamalea

Talondo

Bone

Lalangbatang

Paraoedjoeng

Banoebaroe

Sidal

Kombiling

Simpaga

Paniki

Belang²

Kaboeloan

Kean

Laboean

Aoni

Lingke

Bamboe

Ampalas

Tomoeki

Kadoelan

Padang Panga

Bakar

Koerasalimbo

Taparaba

Dolangan

Topong

Taloedoe

Katiting

Gano

BIJLAGE IV.

Doorlooppend nummer.	N A A M	T I T E L	Landschap	District.
	VAN HET HOOFD.			
	Tamaleorang P. Pagila	Kapala kampong	Mamoedjoe	
	Palipoeng A. Tombong	"	"	
	Laoeroe P. Sabahoe	"	"	
	Adjoara Poeë Hamina	"	"	
	Daenna Maraoni	"	"	
	"	"	"	
	Daenna Lenra	"	"	
	Daeng Palewa	"	"	
	"	"	"	
	Andong Goeroe	"	"	
	"	"	"	
	"	"	"	
	Poewa Boting	"	"	
	" Palawa	"	"	
	Daeng Mapali	"	"	
	Tjatjo Daenna Mato- angin	"	"	
	Poewa Djannong	"	"	
	Lamboeng	"	"	
	Poewa Lala	Districtshoofd	"	Mambië
	Poewa Pabadjoi	Kapala kampong	"	"
	Ambe Aja	"	"	"
	Daeng Patonga	"	"	"
	" Pawajo	"	"	"
	Kato	"	"	"
	Mapoesa	"	"	"
	Ambe Bibang	"	"	"
	Makoenda	"	"	"
	Poewa lala	"	"	"
	Ambe Toing	"	"	"
	"	"	"	"
	"	"	"	"
	Poewa Dake	"	"	"
	Ambe Sarang	"	"	"

K A M P O N G S.

A A N M E R K I N G E N.

Tabatin
 Limboeang
 Sampoanboetoeng
 Timboe
 Tembi
 Sepang (eiland Mam:)
 Kasiwah
 Kadjoelangka
 Karampoeang
 Binanga
 Bone-Paäs
 Rimoeke
 Oedj. Belo (eiland Mam)
 Karema Diniang
 Laboang
 Simboro

 Rangas
 Soemaré
 Mamoedjoe

Mambië (Raute)
 Lélé
 Meira
 Loka
 Saloe Assin
 Tepopo
 Lemo
 Saloe Dengin
 Padang
 Saloe Boeloeng
 Kampoeang
 Meira
 Topalina
 Lasodi Hata

BIJLAGE IV.

Doorloop- pend nummer.	N A A M	T I T E L	Landschap	District.
	VAN HET HOOFD.			
	Ambe Makoe Tahona Tindang	Districtshoofd Kapala kampong "	Mamoedjoe " "	Mambië " "
	Tamalere Dng Mang- gasa Dang Pa-simba " Manggasa " Masepa Tamalere Daeng Mang- gasa Daeng Madandang " Parondong Ambe Saija Daeng Malino Mantota Matingko Paroendang Poea Gileng	Districtshoofd Kepala kampong " " " " " " " " " " " " "	" " " " " " " " " " " " "	Aralé " " " " " " " " " " "
	Ta-Adi Ne Bali " Loepi Taloepi Polo Poea Hia Hinamba A. Ilo Mandalang Tasiloepa	Districtshoofd Kepala kampong " " " " " " "	" " " " " " "	Toboelahan " " " " " "

K A M P O N G S.	A A N M E R K I N G E N.
<p>Limba Di Hata Saloe Tabang Oeloe Mambië</p> <p>Oehaulanoe Paneteang Galoeng</p> <p>Makoela Oehai Dao Raleana Saloeindoe Soemoewa Taora Kanam Bomba</p> <p>Toboelahan Kalang Malalekang Saloebanga Pakoe Saloeleang Langsa Peoe-hangan Tiwoe</p>	

BIJLAGE V.

Voornaamste houtsoorten.

Patoeno

Palapi

Bolas

Poenaga

Tipoeloe

Sampaga

Boeloeng

Binoeang

Dama damar

Nato

Geschikt voor het bouwen van prauwen, bijzonder munten uit Poenaga en Binoeang, de eerste langs de kust, de tweede soort meer in het binnenland langs de rivieren voorkomende.

Ipi

Sapoe (ijzerhout)

Boeli (bitterhout)

Pangkang (bako² soort)

Tangar id.

Santigi id.

Maetang (ebbenhout)

Madang

Geschikt voor stijlen van huizen, vooral Ipi en Sapoe zijn aan te bevelen.

Voor dwarsliggers worden Pangkang, Ipi en Santigi gebruikt, terwijl mede gespleten klapperstammen daarvoor veelvuldig het materiaal leveren.

Het Boelihout wordt speciaal gewaardeerd voor brugjukken, omdat het een looistof bevat welke het beveiligt voor paalwormen.

BIJLAGE VI.

Voornaamste vischsoorten en hare prijzen.

Bangkoenis	<i>f</i>	0.50.—	2.50	
Toeringan		0.25.—	0.50	
Paré-paréan		0.10.—		
Laoero		0.25.—	0.50	
Loempani		0.25.—	0.50	
Kadapangan		0.25.—	0.50	
Abakan		0.25.—	0.50	
Roema ²		0.02.—	0.10	
Katamba		0.02.—	0.10	
Ti-oes		0.05.—		
Taloesoe		0.10.—	0.25	
Lelobone		0.02.—	0.10	
Bangsa			id.	
Bete ²		0.10	per 100.	
Maäs		0.10	„ 150.	(Karama, Boedoe-Boeding, Mam: 50).
Bibisang		0.10	per maat	
Boenoäng		0.10	„ „	
Doewang		0.50	per koelit dagang.	
Doejoeng (dolfijn)		2.—	10	
Mangiwang (haai)		0.25.—	2.50	(gegeten door to Sinjonjoi).

BIJLAGE VII.

Legende omtrent de rijkssieraden.

1. de klewang (Badoeng).

Op een goeden dag ankerde in de monding der Mamoejdjoerivier de prauw van den Balischen vorst van Badoeng, die herwaarts gekomen was om hanen gevechten bij te wonen. Diep verborgen in de prauw bleef zijn dochter.

De zoon van den Maradia, die toenmaals aan het bestuur en gehuwd was met de dochter van den eersten tomakaka der Sinjonjoi, nenek Deilomale, hoorde de schoonheid van het Balische meisje roemen, wist de wachters met veel geld om te koopen en verbleef een nacht bij de schoone.

De niets kwaads vermoedende vorst zeilde naar Bali terug en moest weldra ontwaren dat zijne dochter zwanger was. Vol verontwaardiging verstiet hij haar en schonk zij in de wildernis het leven aan een zoon.

Wegens het onafgebroken gehuil van het knaapje werden de Goden genaadpleegd, en bleek dat op de plaats der bevalling, een halve armslengte onder den grond, een klewang begraven was, waarin de ziel van een broer van den jonggeborene huisde. De klewang werd door de moeder zorgvuldig bewaard.

De knaap groeide voorspoedig en er drongen geruchten hieromtrent door tot Mamoejdjoë, welks vorst eenige prauwen uitrustte om den vorstentelg met een list naar Mamoejdjoë te voeren.

Immiddels was Badoeng geteisterd door hongersnood en deelde een orakel mede, dat zulks te wijten was aan de verbanning van de bewuste vrouw, waarop zij uit hare afzondering weer aan het hof mocht terugkeeren.

Dit was de reden dat bij aankomst der Mamoejdjoesche prauwen het kind in de vorstelijke omgeving aangetroffen werd.

De prauwen hadden twee gouden tollen medegebracht, een djoepi mas met een gasing mas, waarmede het koningskind aan boord gelokt werd. Het werd eindelijk overgehaald de klewang eveneens mede te brengen, hetgeen op een goeden dag gebeurde. Hierna staken de prauwen weder in zee nadat die der Balineezen doorboord waren en dus niet konden vervolgen.

In de baai van Mamoedjoe gekomen vroeg de knaap, waar vijanden huisten van Mamoedjoe, en werd hem Rangas en Padang gewezen. Een slag met de bekende klewang in de lucht in de richting der overmoedige stammen was voldoende om een aantal der hunnen te doen sneuvelen.

Geen wonder dat aan de klewang groote eer bewezen werd en de drager spoedig tot Maradia werd uitgeroepen. Groot was zijn macht dank zij den tooverkling.

Na den dood van dezen Maradia werd zijn lijk begraven te Timboe, waar herwaarts gekomen Balineezen een grafgewelf voor hem bouwden, welks hoeken tegenwoordig nog even boven den grond uitkijken.

De klewang blijft in groote eer en laat nu en dan zijne waarschuwende stem hooren. Bijzonder ontstemd is hij, als verzuimd is in den sabbathnacht een kaars bij hem te branden en eveneens dult hij niet dat de Maradia op reis gaat, zonder een anak-Radja in zijn huis achter te laten.

2. de manalantoeng mas.

Dit borstsieraad werd langen tijd geleden aangebracht door een geheel wit gekleurd zwijn, dat uit zee kwam aanzwemmen.

3. de Lamangaroo.

Dit is eveneens een borstsieraad, hetwelk door een geheel witte aap ten geschenke gebracht werd.

4. de Toking.

Dit is een gouden ketting, die zich kronkelde als een

slang op de topbladeren van een zeer, zeer hoogen klapperboom. Hoe men zich ook inspande dit sieraad machtig te worden, het gelukte niet. De klappers mochten geplukt worden, de slang bleef zich kronkelen om den top.

Eindelijk wilde de Pabitjara, lid van den Hadat een laatste poging wagen en klom in den boom. Nog niet halverwege gekomen, liet de slang haar hoog standpunt varen, kroop naar beneden den Pabitjara te gemoet en kronkelde zich weldra vertrouwelijk om diens hoofd. Deze stond haar welwillend af om haar eene plaats te doen innemen onder de rijkskleinodiën.

5. Het poesakakanon is afkomstig van Java en buitgemaakt tijdens een krijgstoct derwaarts.
-

BIJLAGE VIII.

Opgave der stammen in het Noorden.

KAMPONGS.	STAMMEN.	Aanmerkingen.
Carossa	to Boegis	1) 40 j. geleden gesticht door Poewa Ngiro van Paloe.
Dapoeran 1)	„ Paloe	
	„ Boegis	
	„ Pantalaboe	
Limoewa	„ Pemboeni	
Noenoe	„ Pantalaboe	
Doda	„ „	
Batoe Kapoenang	„ Badjo	
Masinboe	„ Ribaras	
Pelasoe	„ Banawa	
	„ Ribaras	
Toentoeo	„ Banawa	
	„ Rihoeloe	
Lelemore	„ „	
Kaloekoe	„ Bada	
Tiki	„ Potado	
	„ Laboean	
	„ Watoea	
	„ Kolawi	
	„ Tole	
	„ Daja	
Laboeankaloekoe	„ Donggala	
Lapabekang	„ Boedoe-Boeding	
Tenga	„ Donggala	
Peboeroe	„ Bada	
Pangiang	„ Boegis	
	„ Badjo	
	„ Laboean	
	„ Bada	
	„ Pebatoea	

BIJLAGE VIII.

Opgave der stammen in het Noorden.

KAMPONGS.	STAMMEN.	Aanmerkingen.
Randomaja	to Paloe „ Waëli „ Pantoloa „ Wani „ Taepa „ Bada „ Boegis (Donggala) „ Kabonga (Banawa)	
Bambaira	„ Boegis „ Kaëh „ Bambaira	

HET JAARTAL OP DEN BATOE-TOELIS NABIJ BUITENZORG.

Eene bijdrage tot de kennis van het oude Soenda.

Met een kaartje, drie fotolithografien en drie facsimile's.

DOOR

C. M. PLEYTE.

Door 's Genootschaps Directievergadering van 3 Juni 1907 werd o. m. tot mij het verzoek gericht, de dienstreizen tot het instellen van onderzoekingen naar de Inlandsche Nijverheid in West-Java, te ondernemen krachtens Gouvernementsbesluit van den 27ten September 1906 No. 44, ook dienstbaar te maken aan het beschrijven en vastleggen van aldatgene wat op oudheidkundig gebied mocht worden aangetroffen ¹⁾.

18 Juni daaraanvolgende machtigde de Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid mij, bij zijnerzijds missive No. 11237, ook deze taak te aanvaarden.

Een en ander was het gevolg van wijlen Dr. J. A. Brandes' verlangen, dat ik mij naar aanleiding van het kantelen van den aan Koning Poernawarman gewijden, beschreven steen in de Tji-Aroeteun — westelijk van Buitenzorg op het land Tji-Ampea, — zou gaan vergewissen van den huidige toestand der Westjavaansche oudheden in het algemeen en hem overeenkomstig rapporteeren.

Aanleiding hiertoe gaf de omstandigheid, dat hij zelf, en zoo ook zijn staf, voor onafzienbaren tijd door de behandeling der archaeologische derelicten op Midden- en Oost-Java in beslag zouden worden genomen.

1) Notulen Bat. Gen. 1907, blz. 48.

Slechts eenmaal is het mij vergund geweest, aan Brandes persoonlijk verslag van mijn bevindingen uit te brengen; de tweede keer, dat ik zulks te doen zou hebben gehad, was hij bereids aan zijn werkring ontvallen.

Waar ik uithoofde van mijn ambtsbezigheden slechts periodiek het vrije veld kon ingaan, vorderden de nasporingen voornoemd uitteraard slechts langzaam, doch einde Augustus 1910, d. i. zeven jaren na daarmede aangevangen te zijn, waren zij volbracht en diende dus het uitwerken der verkregen gegevens aan de orde te komen.

Daartoe kon ik te gereeder overgaan, dewijl de voorloopige behandeling daarvan regelmatig had kunnen geschieden, dank zij de mij daarbij voortdurend en met de meest mogelijke welwillendheid door den oudhoogleeraar Dr. H. Kern verleende hulp, die mij, vooral met betrekking tot het beschreven materiaal, menig nieuw gezichtspunt opende.

Het pionierswerk was daarmede geheel verricht en ik hoopte dan ook den einduitslag van mijn arbeid nog in dit jaar persklaar te kunnen hebben. Dit zal nochtans niet zoo wezen, aangezien urgenter werk, dat 's Genootschaps belang, zonder uitstel te kunnen lijden, kwam vragen, mij noopte de bewerking van een algemeen overzicht van West-Java's antiquiteiten, voor onbepaalden tijd op te schorten.

Wijl de nooden van het heden meer klemmen dan het verleden, zwichtte ik voor den drang der omstandigheden en om die reden blijft hetgeen ik op oudheidkundig gebied heb verzameld, voorloopig in portefeuille.

Intusschen is daaronder één feit, dat ik, wijl het voor de chronologie van het oude Soenda bovenal van gewicht is, niet tot zoolang onder mij vermeen te mogen houden. Bedoeld is het bepalen van het stichtingsjaar van Pakoean Padjadjaran, welke gebeurtenis, gelijk bekend, door den beschreven steen in de *kampoeng* Batoe-toelis nabij Buitenzorg vereenwigd wordt.

Het vaststellen daarvan, ben ik aan Prof. Kern verschuldigd en waar daaruit blijkt, gelijk ik steeds heb vermoed, ¹⁾

1) Het Daghet, 1905—1906, blz. 347—350.

dat wijlen K. F. Holle, op wiens gezag 1055 Çaka = \pm 1132 A. D. algemeen als stichtingsdatum aangenomen werd, dit voorval inderdaad meerdere eeuwen te vroeg deed plaats hebben, dient, nu zekerheid dienaangaande gebracht is, het juiste jaartal in ruimeren kring bekend te worden gemaakt.

Te meer is zulks noodig, wijl de voorgeschiedenis der Pasoendan er niet onbelangrijk door gewijzigd wordt, en dus de historiograaf recht heeft, de gronden waarop zulks geschied, te vernemen.

Vooraf echter een paar opmerkingen omtrent hetgeen tot deze ontdekking heeft geleid.

Toen ik medio 1903 mijn onderzoekingen naar de ligging en de lotgevallen van Pakoean Padjadjaran, het laatste bolwerk van het Hindoeïsme in de Soendalanden, aanving, beschikte ik, behalve over zeer enkele gegevens dienaangaande uit Westersche en Bantënsche bronnen geput, over meerdere berichten daaromtrent door K. F. Holle uit oudsoendasche kronieken en oorkonden aan den dag gebracht.

Deze waren:

- 1^e. een proeve van transcriptie en verklaring van den meer genoemden Batoe-toelis:
- 2^e. een poging tot verdietsching van vijf oorkonden in koper gegrift en in 1867 door Raden Saleh in een offerhuisje nabij de *lampoeny* Këbantënan, zuidwestelijk van Bëkasih, aangetroffen: ¹⁾
- 3^e. een onvertaald excerpt uit de Tjarita Parahyangan, een oud lontarhandschrift uit verschillende heterogene fragmenten bestaande, in Galoeh gevonden, en met half historischen, half legendarischen inhoud. ²⁾

Gewapend met dit materiaal, werd het, wijl zulks nog niet geschied was, mijn eerste werk, de daarin medegedeelde bijzonderheden omtrent Pakoean Padjadjaran en andere punten aan de plaatselijke toestanden te gaan toetsen.

Uit den aard der zaak eischte dit zeer veel tijd aan

1) *Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk.*, dl. XVI, blz. 559 en dl. XVIII, blz. 367.

2) *Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk.*, dl. XXVII, blz. 95, vv.

omzwervingen in loco, vooral uithoofde van terreinswijzigingen en de zoo dikwijls duistere opgaven in de zooveen aangehaalde documenten.

Geleidelijk echter kwam daarin licht, ten slotte meen ik dan ook er in geslaagd te zijn, althans de ligging van Pakoean Padjadjaran met zijn koningsburcht Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati vrij nauwkeurig te hebben kunnen afpalen en wel zooals op nevensgaand, onderste kaartje is aangegeven. ¹⁾

Nauw had dit, door de goede zorgen van den Topografischen dienst zoo keurig uitgevoerd, de pers verlaten, toen Dr. F. de Haan, Landsarchivaris, mij onverwacht een groot aantal nieuwe mededeelingen aangaande Pakoean Padjadjaran ter hand stelde, vlijtig door hem bijeengegaard uit reisbeschrijvingen van Compagnie's dienaren en alleen hem bekend. ²⁾

Tot mijn groote geruststelling bleek al spoedig, dat trots het in kultuur brengen van de gronden, waarop zich vroeger Pakoean Padjadjaran verhief, veel van hetgeen die oude berichtgevers nog in wezen vonden verdween, mijn opnamen zeer wel door hunne beschrijvingen worden gedekt, zoodat, waar ik geheel onafhankelijk van hen heb gezocht, ik daaraan een nader bewijs meen te mogen ontleenen, dat ik de juiste plaats heb begrensd.

Niettemin blijve de beslissing in deze aan beter oordeel overgelaten.

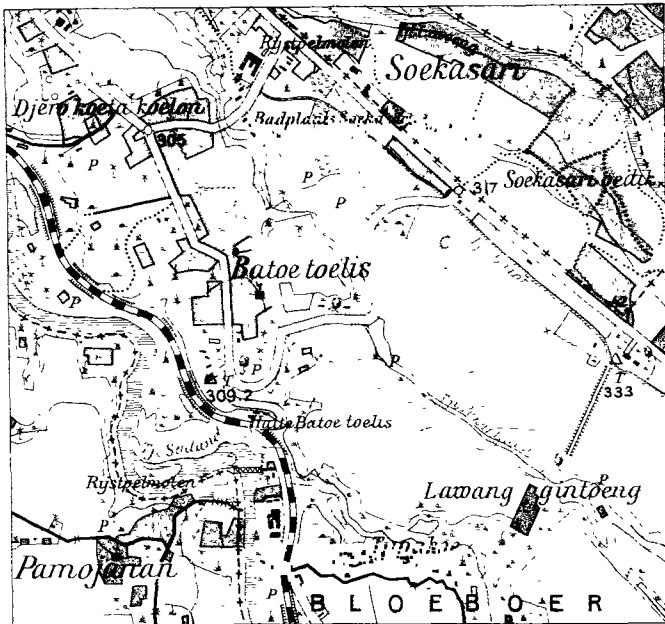
Het ligt voor de hand, dat ik inmiddels ook de teksten, door Holle aangewezen, een voorwerp van nader onderzoek gemaakt had.

In de eerste plaats was dit geboden ten opzichte van het onvertaalde uittreksel van de Tjarita Parahyangan, als zijnde deze de eenige meer uitvoerige inlandsche kroniek, die bepaaldelijk de oude geschiedenis van de Pasoendan behandelt ³⁾, in de tweede werd zulks voorgeschreven door

1) Het bovenste bedoelt een hulpmiddel tot orienteering.

2) Thans zijn deze in druk verschenen in het IIe deel van zijn standaardwerk Priangan, Bijlagen XIV, XV, XVIII, XXII en XXXI.

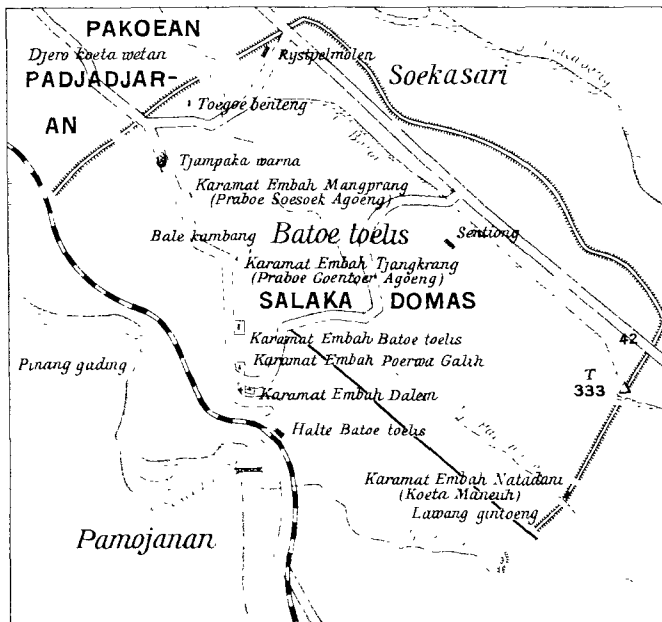
3) Bylage I.

GRONDPLAN VAN DEN KRATON

„SRI BIMA POENTA NARAJANA MADJERA SOERADIPATI.”

2

LEGENDA

Kampong.	Voetpad.	Int. graf.	Koffie.
a. Schaarsbew. streken
b. Kreupelhout.	Rgweg. a afstandpaal.	Mesigit.	Herkenbare boom.
Koffietuin.	Karreweg.	Steenen gebouw.	Bamboe brug.
Bosch.	a x Waterleiding. a duiker.	Bamboe.	Steenen brug.
Bergsawah.	Spoorweg.	Houten.	Bamboe.
Regelm. aang. tuin.	Eu-ropeesch graf.	p Pisang.	Klapperboom.
Grens.	Chineesch graf.	Signaal.	Hoogtepunt.

de hiaten, die Holle's transcriptiën hier en daar vertoonen.

Een poging om deze aan te vullen, zou innumers tot nadere opheldering kunnen leiden.

Ook dit is een uiterst tijdroovende bezigheid geworden, én wegens het slechte schrift, dat de jongere oudsoendasche stukken kenmerkt, én uithoofde van het weinige, dat van het toenmalige Soendasch bekend is.

Zoeken en vergelijken, gestadig door, vroeg tallooze uren met naar verhouding van den langen arbeid maar zeer matig bevredigenden uitslag, want al konden dusdoende hier en daar enkele gedeelten verder worden opgehelderd, tot een volledige vertaling van de oude schrifturen voerde dit ook thans nog niet, daar ommissies in de origineelen en wan-spelling, mitsgaders tal van woorden wier beteekenis onbekend geworden is, tot cursorisch overzetten even zoovele beletselen bleven vormen.

Niettemin is de onderhavige Batoe-toelis er geheel door duidelijk geworden en laat, wat vooral van gewicht is, op één woord na, een zekere vertaling toe.

Aangezien mijn lezing nog al van die door Holle gegeven verschilt, worden beide transcripties hier nevens elkander geplaatst met een fotografische reproductie van den tekst zelf ter vergelijking en tot contrôle. Plaat A.

Holle's lezing. ¹⁾

*Watoe g'ng poen. Inī saka-
kala p'rbœe ratœe Iœrana poen
di wastoe dija di ngaran p'rbœe
goeroe Dewata-S na di wastoe
dija di ngaran sri badoega
maharadja ratœe hadji di Pa-
kwan Padjadjaran sri sa ng)
ratœe Dewata poen ja noe njœe-
soekna Pakwan dija anak ra-
hijaang Dewa Niskala, sasida
mokta di goena tiq i n'tjoe*

Mijne lezing. ²⁾

*Gawangna poen. Itœ saka-
kala Prœboe ratœe poerane
poen. Di wastoe dija winga-
ran Prœboe Goeroe Dewata-
bhana. Di wastoe dija dinga-
ran Sri Badoega Maharadja,
Ratœe Hadji di Pakwan Pa-
djadjaran. Sri Sa(ng) ratœe
Dewata poen ja noe njœe-
soekna Pakwan. Dija anak
Rahyang Dewa Niskala, sa-*

1) Zie de noottekens 1 en 2 op de volgende pagina.

<i>rahijang Niskala-Wastoe Ka(n)</i>	sida mokta di Goena tiga,
<i>tjana, sasida mokta ka noesa</i>	i(n)tjoe rahijang niskala
<i>Lara(ng) ja sija noe njan</i>	Wastoe Ka(n)tjana, sasida
<i>(njeun) saka(n)taka goeroe</i>	mokta ka Noesa lara(ng).
<i>noesan. njan samida,</i>	Ja sija noe <i>njan sakocta ka</i>
<i>njan sanghijang talaga Rëna</i>	<i>goegoenoengan ngabalaj, njan</i>
<i>maha widjaja ja sija, Isaka</i>	<i>sazida, njan sanghijang ta-</i>
<i>pantja pandawa (tiban) boe-</i>	<i>laga Rëna Mahawidjaja, ja</i>
<i>mi. ¹⁾</i>	<i>sija poen. oo Isaka pantja</i>
	<i>pandawa eban boemi</i> etc. ²⁾

De afwijkende vertolking geeft uitteraard een anderen zin, dan door Holle in den tekst werd gelegd.

Niettemin blijft, waarbij aan R. Friedrich de eer gelaten wordt, het eerst de verklaring der letterwaarde van de gebezigde karakters te hebben beproefd, ³⁾ hetgeen Holle aangaande den Batoe-toelis te boek stelde, een aanmerkelijken stap voorwaarts tot betere kennis van den inhoud daarvan, welke, gegeven de hulpmiddelen waarover hij beschikte, zelfs nu nog alle waardeering verdient.

Allerminst wordt het belang daarvan dan ook te niet gedaan, door de omstandigheid, dat sedert het tijdstip waarop Holle het laatst over den Batoe-toelis heeft gesproken, thans bijna dertig jaren geleden, een betere interpretatie daarvan kan gegeven worden, immers daartoe zijn heden vertrouwbaarder richtsnoeren dan te zijner tijd ter hand.

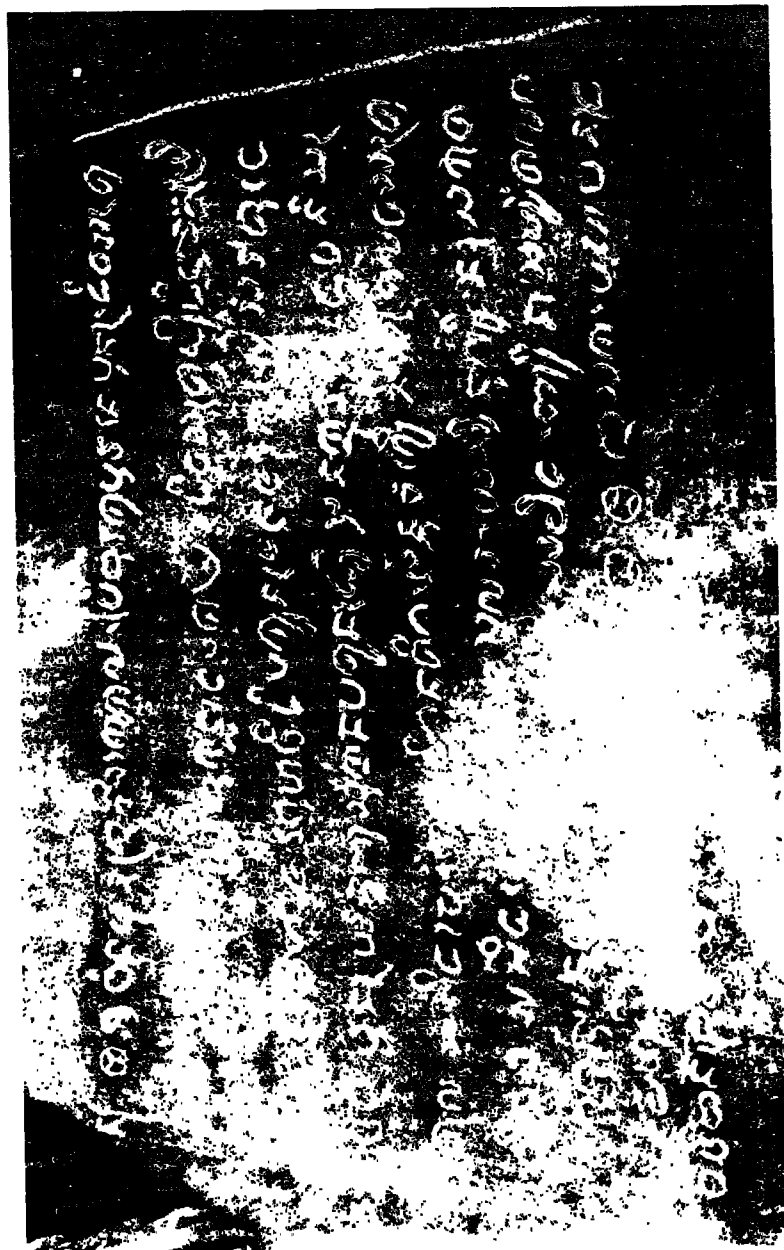
Voorgelicht door Prof. Kern, die met mijn transcriptie accoord gaat, vertaal ik als volgt.

De opening er van, Ginder de Çakadateering. Vroeger heette hij Prëboe ratoe. Later werd hij genaamd Prëboe Goeroe Dewata-bhana. Daarna werd hij geheeten Sri Badoega Maharadja, koning vorst te Pakwan Padjadjaran. Zijne Majesteit Sangratoe Dewata was het, die Pakwan stichtte.

1) Tijdschr. v. Ind. T.: L- en Vk., v. Ned. Indie, dl. XVII, blz. 184; dl. XXVII, blz. 91 en blz. 187.

2) Gemakshalve zijn de verschillen geconsiveerd.

3) Tijdschr. v. Ind. T.: L- en Vk., v. Ned. Indie, dl. I, blz. 442.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

TEKST OP DEN BATOE TOELIS TE BATOE TOELIS.

Hij was de zoon van Rahyang Dewa Niskala, zalig afgestorven en begraven in Goena tiga, kleinzoon van Rahyang Niskala Wastoe Kantjana, zalig afgestorven en bijgezet op Noesa larang. Ja hij was het, die maakte een burecht in het bergland, met een muur omgeven, die maakte een ? . . da, die maakte het heilige meer Rēna Mahawidjaja, ja hij was het. In het Çakajaar: vijf — pandawa's — dienstmaagden — aarde.

Een en ander vereischt nadere toelichtingen. *Gawang*, opening, houd ik voor wanspelling van *lawang*, poort; *wingaran* is een verschrijving van *dingaran*. *Itoe*; ginder, versta men als: onderaan.

Vervolgens zien wij den stichter van Pakwan achtereenvolgens nieuwe titels ontvangen: Prēboe ratoe en Prēboe Goeroe Dewata-bhana, welke bij zijn troonsbestijging Sri Badoega Maharadja wordt.

Daarop vernemen wij zijn naam: SRI SANGRATOE DEWATA, mitsgaders de namen van zijn overleden vader, Rahyang Dewa Niskala, en dien zijns grootvaders Rahyang Niskala Wastoe Kantjana.

Na de mededeeling van zijn afkomst, worden 'skoning's goede werken vermeld als: het grondvesten van den *ladaton*, het maken van een ? da, en het doen graven van het heilige meer, Rēna Mahawidjaja, ¹⁾ waarna ten slotte het jaar waarin dit plaats

1) Met Friedrich houd ik de badplaats Kota batoe op het land Tji-omas voor het meer Rēna Mahawidjaja, atgaande op den dubbelen naam in verband met de twee bassin's, die aldaar aangetroffen worden.

Ook de afstand van Batoe-toelis is ongeveer gelijk aan dien welke soortgelijke verlustingsoorden elders van de vorstelijke residentien scheiden, bijv het geheel, op den vijver na verdwenen, Tasik kardi, dat bij Socia soan, den Bantenschen sultanszetel, behoorde, en het vervallen Soenja taga, op eenige palen afstands van het verblijf der Sultans Kasepohan van Tji-rebon.

Beide waterpartijen zijn in recenten tijd aangelegd en leveren daardoor een treffend bewijs voor het feit, dat lang nadat de Islām gezegenpraald had, het oud-indische instituut, dat vorsten als goede werken voorschreef, lusthoven met vijvers te stichten, zich wist te handhaven.

Hoezeer die last door de behijders van het Hindoeïsme in den Ind. Archipel ter harte genomen werd, getuigen de prachtige lusthoven op Bali en inzonderheid op Jombok, waaronder het thans zoo veel bezochte Narmada de kroon spant.

vond. genoemd worden. beantwoordend de gegeven *sangkala* aan 1455 1) Çaka = \pm 1532 A. D.

Het vaststellen daarvan is lang een struikelblok geweest, omdat het honderdtal zich hardnekkig verborgen hield, zelfs nadat uit de Këbantënanische oorkonden de waarde van den aanvangsletter daarvan = *e* met beslistheid was gebleken.

Eban toch trotseerde alle navorsching; in de bekende *sangkala*-lijsten komt het woord niet voor, zoodat waar het in hoofdzaak om ging, ononthuld bleef.

Wegens de overeenkomst van het schrift op den Batoe-toelis met dat van den beschreven steen, bekend als van Gëgër handjoeang, 2) doch ten rechte gevonden op de *ka-boejoetan* Lingga wangi, die het jaartal 1333 Çaka draagt, 3) meende ik 3 voor *eban* te mogen stellen, doch een afdoend bewijs daarvoor, kon ik niet bijbrengen.

Nogmaals derhalve onderwierp ik het materiaal aan Prof. Kern's beslissing, welke mij in het begin van Januari 1910 in dezer voege gewerd.

„Wat het jaarcijfer betreft, meen ik nu dat het twijfelachtige woord *eban* = *ëmban*.”

„Nu komt het in de Indische verhalen gedurig voor dat rijkelui's kinderen vier minnen (daaronder een nurse en drie dry nurses) hebben. Daarom vermoed ik dat *ëmban* (zoowel nurse als dry nurse) de cijferwaarde vier heeft.

„Vroeger dacht ik dat een datum 1455 Çaka te laat was. Maar uit Portugeesche berichten blijkt, dat vóór dien tijd de vorst van Bantën nog niet den Islâm beleed; van dien kant is er dus geen bezwaar tegen 1532 A. D.”

1) Pantja = 5, Pandawa = 5, E (m) ban = 4, Boemi = 1.

2) Archaeol. Verz. Bat. Gen., D. No. 29

3) Holle Tijdschr. v. Ind. 1 - 1 - en Vrk, dl. 24 blz. 586. De heer Holle, die ook dit opschrift besprak, heeft het maar gedeeltelijk kunnen lezen. Er staat aan het teeken: *bah 3, goema 2, apoej 2, ditya 1*.

It sakakala. Nae matak disoesaek, ka bataru hyang paen.

Hieromtrent schreef Prof. Kern mij ddo 2 XII, 1908 „in 't opschrift van Gëger handjoeang zijn de tekens na *goema* en *apoej* tontiet, niet 2 maar 3 moet er staan, *goema* heett de vaste waarde van drie wegens de drie Goema's in het Sangkhyastelsel, ook *apoej* wegens de drie vuren.” Later over dit opschrift nader.

Het raadsel, dat steeds aller pogingen om het tot oplossing te brengen had getart, was daarmede op bevredigende wijze van de baan gebracht.

Zoo dan verdiende het thans aanbeveling, de reeds eerder genoemde, oude historische gegevens nog eens in verband met den nieuwen datum te beschouwen om te beproeven vast te stellen, in welk tijdsgewricht de daarin vervatte berichten omtrent Pakoean Padjadjaran ons verplaatsen.

De stukken, die daartoe het eerst in aanmerking kwamen, waren natuurlijk de koperen oorkonden van den stichter van Pakoean Padjadjaran en zijn voorzaten, voorheen te Kēban-
tēnan bewaard. ¹⁾

Als oudste daarvan meen ik te moeten aannemen, het door Holle II en III genummerde document, wijl dit een vernieuwing is van een door Sangratoe Dewata's grootvader, den hoogen, onstoffelijken god, d. w. z. overleden vorst Wastoe Kanjtjana uitgevaardigden last aan zijn nazaten om, hetgeen vermoedelijk der goden gewijden stichtingen van hem geweest zijn, te onderhouden.

Aldus luidt de tekst, gelijk nevensgaande afbeeldingen I—III doen zien.

Ong awignamastoe, Nihan sakakala ²⁾ *rahyang niskala*
Wastoe Kanjtjana poen.

Toroen ka Rahyang Ningrat Kanjtjana maka ngoeni ka soesochoenan, ajeuna di Palwan Padjadjaran, moelah mo mihepe dajehan di Djaja giri deung dajehan di Soc(n)da sembara.

Aja ma ³⁾ *noe ngabayocaninja, Oelah dek ngaherjananinja koe na dasa, tjalagara kapas, timbang pare dongdang poen.*

Mangya ditoedi ng) ⁴⁾ *ka para moehara moelah dek mentaan*

1) De eerste transcriptie daarvan is van de hand van Cohen Stuart, die de letter waarde der gebezigde karakters vaststelde. Not. Bat. Gen. dl. V, 1867, blz 38, en ook reeds mededeelde, dat de oorkonden heilighdommen betroffen.

2) Kan hier niet beteekenen in 't Gakajar, dus nam ik de andere vertolking; Kawi Bal. Wrdh. I. v. *saka*

3) *ma* beheerscht een conjunctief. Meded. Prof. Kern.

4) Er staat duidelijk *ditoedi*, waarvoor Holle *ditoedjany* wilde lezen, hetgeen echter onmogelijk is, daar dit geen zin geeft. Ik nam *toedung* in den zin van *toedoech*, dat beter schijnt te passen.

inja beja(s) poen, kena inja noe poerah dibochaja mibochajakeunna katjaritann poen: noe pagent ngawakanna dewa sasana poen.

Hiervan laat zich slechts de eerste helft met zekerheid vertalen en wel als volgt.

Heil, er zij geen hindernis.— Ziehier het van den tot god geworden Wastoe Kanjtjana overgenomene.

Het is nedergedaald (geërfd) op Rahyang Ningrat Kanjtjana om te kennen te geven aan den Soesoehoenan, thans te Pakwan Padjadjaran, dat hij ten zeerste aan zijn zorg toevertrouwt, de hoofdplaats te Djaja giri en de hoofdplaats te Soenda sěmbawa.

Mogen er zijn die dezen onderhouden.

Men moet dezen geen overlast aan doen (ten opzichte van de *na dasa*, ¹⁾ de *tjalagara kapas*, het wegen van ge-*dongdang*²⁾ de, ongepelde rijst.

Mangga, ³⁾ het worde aangezegd aan alle riviermondingen, aldaar geen gestampte rijst te vragen, want hij die belast is met ? is hem bericht geworden). ⁴⁾

Die krachtig de hand houdt aan *dewa sasana*. ⁵⁾

Uit het stuk blijkt dus, dat op last van den verscheiden vorst Wastoe Kanjtjana, de latere Soesoehoenan van Pakoean Padjadjaran, geen andere dan Sangratoe Dewata, zooals dra zal blijken, de instandhouding van een vrijplaats *dewa sasana*, ⁶⁾ dus voor godsdienstige doeleinden bestemd, zoo te Djaja giri als te Soenda sěmbawa beveelt.

De vraag rijst derhalve, wie was Wastoe Kanjtjana en waar lagen gemelde, gewijde gronden?

1) Liederen door eigen schuld in leed geraakt en daarvoor boete doende, zie Bijlage 2.

2) *Dongdang* moet een werkwoord zijn, idem.

3) *Mangga* beantwoordt volledig aan het Duitse „*bitt*“

4) | | de vertaling is ver van zeker. Zie voor *bachaja* Kaw. Bal. Wralb., de daar gegeven beteekenis past hier wel niet.

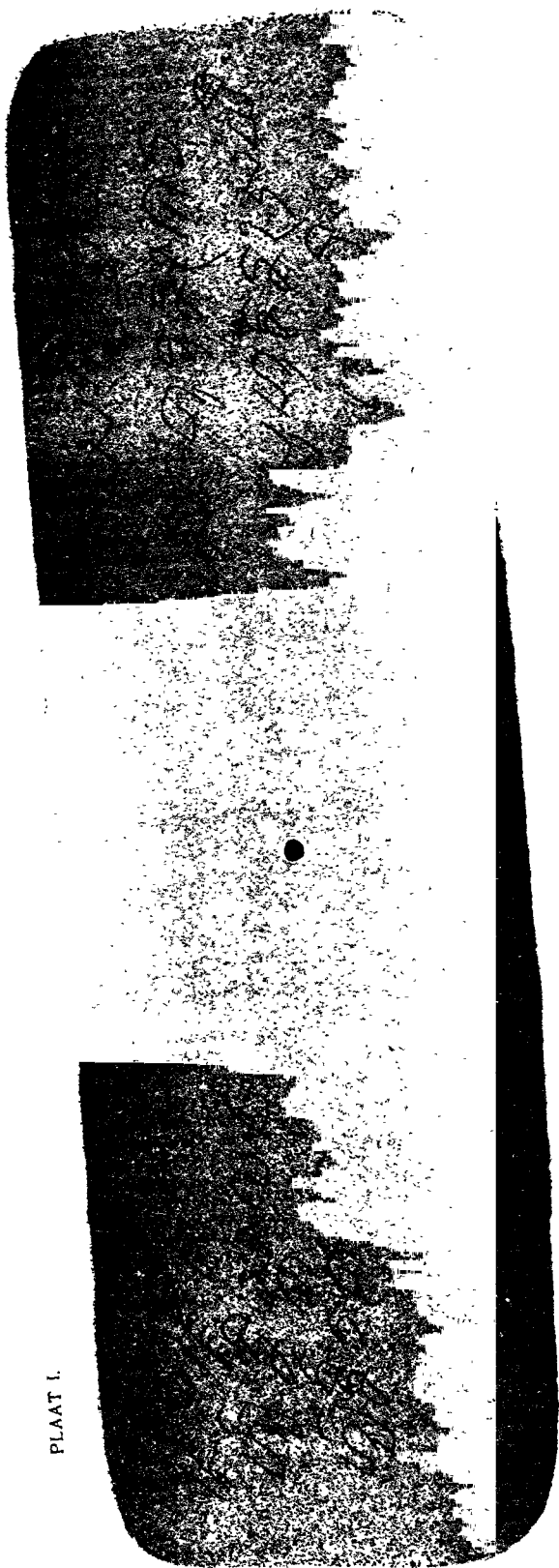
5) Schijnt de onderteekening = de vorst. Dewa-sasana is geen eigennaam, doch beteekent ten behoeve der goden verboden, dus een den goden gewijd stuk grond.

6) *sasana* = *gasana*, bevel, ten onrechte in de oudere berichten voor een samen-trekking van *sa-sana* gehouden en dus met een zetel vertaald.

I recto

PLAAT I.

OORKONDE VAN RAHYANG NISKALA
WASTOE KANITJANA.

PLAAT II

I verso

OORKONDE VAN RAHYANG NISKALA
WASTOE KANJTJANA.

II vervolg

PLAAT III.

OORKONDE VAN RAHYANG NISKALA
WASTOE KANJTJANA.

Eerstgenoemde is niet met volledige zekerheid te beantwoorden, omdat de Tjarita Parahyangan, die zijn naam bewaarde, zich niet doorlopend lezen laat. Alles wijst er echter op, dat hij eenmaal in Galoeh den scepter moet hebben gevoerd, ¹⁾ daar hij een afstammeling der koningen van Galoeh was.

De plaats waar hij voorkomt zegt:

„dwalikoer tahoen saloemah ing Kiding. Lawasnja ratoe toedjoch tahoen manak Aki kolot. Lawasnja ratoe sapoeloch tahoen manak deui Prëboe Maharadja. Lawasnja ratoe toedjoe(h) tahoen. kena kabawa kalawisaja kabanjtjana koe seuweu, dimanten ngaran Tohaan: moendoet agoeng dipipanoembasna: oerang reja sakan noe angkat ka Djawa: moemoel noe lakja(n) di Soenda. Pangprang di Madja pahit. Ajana seuweu Prëboe Wanggi ngaranna injana Prëboe Niskala Wastoe Kanjtjana. noe soeroep di Noesa larang ring giri Wana koesoema. . . .²⁾

Dit kan beteekenen:

„tweeëntwintig jaar (werd hij) opgevolgd door Kiding. Toen deze zeven jaar vorst geweest was, gewan hij Aki kolot. Toen hij tien jaar vorst geweest was, gewan hij wederom Prëboe Maharadja. Toen deze zeven jaar vorst geweest was, werd hij het slachtoffer van een valstrik en bedrog, naar gezegd wordt door een dochter genaamd Tohaän, ³⁾ wie een groote ten huwelijk vroeg.

Vele lieden trokken uit dien hoofde naar Java. Zij wilden niet, dat zij in Soenda trouwde. Men voerde strijd te Madjapahit.

Er was een zoon van Prëboe Wanggi, genaamd Prëboe Niskala Wastoe, die inging tot Noesa larang, ⁴⁾ tot den berg Wana koesoema.

Het zal duidelijk wezen, dat wij hier met twee verschil-

1) Zie echter Bijlage 3.

2) Kropak 406, fol. 21a 21b half.

3) Afgaande op *tohaan*, welk woord nog voortleeft in *sambalaan*, huwbaar, adellijk meisje, én *tombas*, én *lakam*, wat slechts op een vrouw kan slaan, zie ik in *seuweu* eene dochter. Vergelijk ook 't nog gebezigde *mitohat*.

4) Thans Noesa kambangan.

lende mededeelingen te doen hebben, waarvan de eerste wellicht slaat op den slag bij Boebat, in \pm 1356 A. D. gestreden tusschen Hajam Woeroek, vorst van Madja pahit en den Maharadja van Soenda.

Deze onderstelling berust op de overeenkomst van de omstandigheden, die tot dit krijgshedrijf aanleiding gaven. Ziehier de feiten.

Hajam Woeroek begeerde een prinses uit Soenda te trouwen en zond om die reden Gadjah madoe naar Soenda, ten einde de zaak te bespreken. Hajam Woeroek's verzoek werd ingewilligd. Daarop is de vorst van Soenda zelf met zijn dochter naar Madja pahit gegaan, gelijk uit het boven aangehaald citaat der Tjarita Parahyangan blijkt.

„*Těka ratoe Soenda maring Madjhapahit, sang ratoe Maharadja tanpangatoerakén poetri.*

Wong Soenda koedoe avira(ng) mēna(ng) tingkah ing djoe-roengēn. Sira patih ing Madjhapahit tanpojoen jen wirahanēn, reh sira radja poetri makatoeratoera.”

„Toen de vorst van Soenda te Madja pahit aangekomen was, gaf Z. M. Maharadja de prinses niet af.”

De Soendaneezen hadden wel reden om zich te ergeren wegens de handelwijze van den gezant, den patih van Madja pahit, die niet wilde dat hij (de vorst) haar huwde, omdat de prinses zoo trots was. ¹⁾

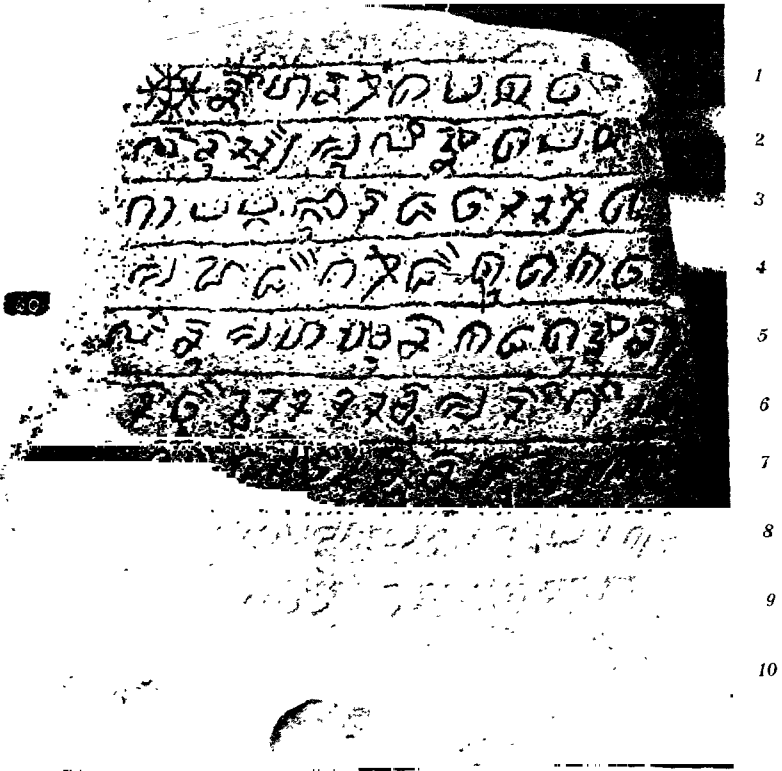
Gaat men met deze conjectuur mede, dan is de lezing duidelijk, want Brandes' zeer onvolledige vertaling brengt geen oplossing.

Integendeel, zij is hier zelfs onbestaanbaar, aangezien eenige regels verder blijkt, dat Hajam Woeroek haar wel degelijk tot gemalin gekregen heeft, nadat eerst de Soendaneezen tot den laatsten man toe over de kling gejaagd waren.

Dit bloedbad had plaats te Boebat, doch heeft verder

1) Brandes, J. A. Pararaton, Verh. Bat. Gen. v. K. en W. dl. 49, blz. 28, n. 29 vv. en blz. 134—135. De geënsiveerde vertaling ontbreekt bij Brandes. *Makatoeratoera* wordt als trotsch, hardvochtig opgegeven.

Zie verder de Kidung Soenda uittreksels bij Brandes, Beschrijving der Jav. Balin, en Sa-saksche handschriften, 2e stuk i. v. Kidung sungda en Juynboll, Supplem. op de Jav. en Madoer, hss. der Leidsche Universiteit, dl. I, blz. 234.

PARĒBOE WASTOE'S WIJSTEEN.

ASTANA GĒDE, KAWALI.

geen politieke gevolgen gehad en allerminst tot de onderwerping van de Pasoendan geleid, gelijk Brandes aannam. ¹⁾

Ware het aldus geweest, dan zou daarvan uit het vervolg van de Pararaton moeten blijken, doch niets wijst er op, dat de Soendalanden ooit aan Madja pahit onderhoorig zijn geweest.

Mij komt het dan ook voor, dat de slag bij Boebat geen andere oorzaak heeft gehad, dan dat der Soendaneezen *adat* met die der Javanen in strijd is gekomen, ²⁾ waarvan eerstgenoemden het slachtoffer geworden zijn.

Hoe het hiermede echter zij, van belang blijft het jaartal, omdat als de Prëboe Maharadja der Tjarita Parahyangan inderdaad dezelfde is als de Sangratoe Maharadja van den Pararaton, Wastoe Kantjana na dien tijd, dus na 1356 A. D. moet geleefd hebben.

Dat hij dezelfde is als Wastoe Kanjtjana van den Batoe-toelis lijdt geen twijfel, daar ook op dezen zijn laatste rustplaats Noesa larang wordt genoemd.

Waar Wastoe Kanjtjana, gelijk gezegd, zeer waarschijnlijk een Galoeher was, ligt het voor de hand, dat naar nadere bijzonderheden omtrent zijn persoon in dat gewest moest gespeurd worden.

En dan valt bijzonder op, dat op de oude begraafplaats te Kawali, nu Astana gëde geheeten, een gedenksteen wordt aangetroffen van dezen inhoud:

Nihan tapa Kawali noe sanghyang moelia tapa bhagya Pareboe radja Wastoe mangadég di koeta Kawali noe mahajoe-na kadatoean Soera Wisesa noe mariyi sakoeliling dajech nôe nudjoer sagala desa.

Aja ma noe pandewi pakena gawe rahajoe pakeun heubeut djaja dina bocana. ³⁾ Plaat B.

1) Pararaton, blz. 141.

2) Om een zeltde reden als die zich nog altijd slecht met elkaar verdragen.

3) Aldus de lezing ter verbetering van Holle's transcriptie in Tijdschr. v. Ind. T. I. en Vk., dl. XVI, blz. 465.

Zie voor de moderne overlevering aangaande Praboe Wastoe, Bijlage 3. Aange- teekend zij verder, dat thans drie West-javaansche *kabatoen* met den naam Soera bekend zijn: Bantën, Soera soan; Boetoë toelis, Soera dipati, Kawali, Soera wisesa,

Vertaald luidt dit:

Ziehier den heremiet van Kawali, den goddelijken hoogvereerden heremiet, den gelukzaligen Heer, koning Wastoe, die regeerde in de veste Kawali, die verfraaide het vorstelijk verblijf Soera wisesa, die een gracht maakte rondom de stad, die 't geheele land bevestigde.

Mogen er (vorsten) zijn, die in de toekomst goede werken verrichten, opdat zij langblijvend overwinnaars zijn in de wereld. 1)

Tot zoover over den grootvader des stichters van Pakoean Padjadjaran, thans een enkel woord over zijn vader, volgens den Batoe-toelis Rahyang Dewa Niskala.

Dit kan een eigennaam wezen, doch ook beteekenen de hoogere, onlichamelijke god, als posthume titel. Want ook deze was bereids overleden, toen de Batoe-toelis opgesteld werd, daar hij is bijgezet in het heiligdom Goena tiga.

Ook dit moet in Galoeh gezocht worden, getuige alweer de Tjarita Parahyangan, waarin het voorkomt als laatste rustplaats van Manoeradja Soenija Tohaän di Galoeh. 2)

Mag aangenomen worden, dat Rahyang Dewa Niskala inderdaad zijn posthume naam is, dan heeft hij bij zijn leven vermoedelijk Rahyang Ningrat Kanjtjana geheeten, zooals uit den tekst van de op blz. 164 behandelde oorkonde blijkt.

Verder vond ik niets aangaande hem; thans dus de stichter zelf, Sangratoe Dewata.

Ook deze woorden behoeven niet noodzakelijk een eigennaam te zijn, immers vertaald luiden zij Z. M. de koning der goden of *dewata* = god geworden, d. w. z. overleden.

Niettemin meen ik Sangratoe Dewata als eigennaam te moeten beschouwen, en wel volgens de overige Këbantënan-sche oorkonden, die nu ter bepaling der bovengenoemde *dewa sasana* behandeld zullen worden.

Opmerking allereerst verdient, dat Djaja giri daarin niet

1) Vertaling van Prof. Kern.

2) Fol. 22-2.

genoemd wordt, wel daarentegen behalve die te Soenda sěmbawa, een andere *dewa sasana* op den Goenoeng Samaja gelegen, zoodat het vermoeden rijst, dat het stuk betrekkelijk Djaja giri in den loop der tijden is verloren geraakt. ¹⁾

Omtrent Soenda sěmbawa vernemen wij:

Poen. Ini pitékét Çri badoega maharadja ratoe hadji di Pakwan Çri Sangratoe Dewata. Noe dipitékétan mna lémah dewa sasana di Soe(n)da sěmbawa. Moelah waja noe ngoebahja, moelah waja noe ng'heurjanan. Tebeh timoer hanggat Tji-raoeb ka sanghijang Salila, ti barat hanggat Roesěb ka Moe(n)djoel, ka Tji-bakekeng, Tji-hondje ka moewara Tji-moe(n)tjang poen. Ti kidoel hanggat leuweung Tjomon. Moelah mo mihapeja(n), kenana dewa sasana sanggar kami ratoe. ²⁾

Saparah djalan gěde kagirangkeun lémah larangan pigeusaneunna parawikoe poen. Oelah dek waja noe kědeu di beunangning ngagoerat, kenana aing heman di wikoe poen.

„Poen. Deze is een vermaning van Çri badoega maharadja ratoe hadji te Pakwan, Çri Sangratoe Dewata.

„Hetgeen de waarschuwing geldt, is het terrein den goden voorbehouden te Soenda sěmbawa,

„En zij niemand, die er onheil stichte, noch er overlast veroorzake.

„Aan de oostzijde loopt het langs de Tji-raoeb tot aan het gewijde lustoord. ³⁾

„Van 't westen volgt het Roesěb tot de Tji-bakekeng en Tji-hondje tot aan de monding der Tji-moentjang.

„Van 't zuiden paalt het aan 't bosch Tjomon.

1) Djaja giri wordt in de Tjarita Parahijangan vermeld, doch zonder opgaaf van hging. Fol. 24-6 heeft *Sang pandita ti Tji-roendjina pueđjahhan tanpa dosa kabhan kor tapak kaku sang pandita di Djaja Giri linaobohakén ring sugara-Hanu pandita handu dosa namu di radhjang ngaranja linobohakén ring sugara tan kěnenng pati hoerup moerah moksa tanpa tunggal raga ti kang ri ibonja sangpohnya ngaranya hyang kalungganannya jat-jatwa sang kawo ri lagra ta sara kabalik. Zie Bijl. 2.*

Ik versta, dat hier sprake is van een priester, die in zee geworpen wordt, doch niet verdrinkt, omdat hij onschuldig is.

2) Koperen plaat van Kěbantenan door Holle genummerd I.

3) *Salila=salila*, spelend, schertsend.

Tijdschr. v. Ind. T. I. en Vk., deel LIII, afl. 1 en 2.

„Dat 't volstrekt aanbevolen zij, want de *deva sasana* is de huistempel van ons, den vorst.”

„Ter zijde van den grooten weg, bergopwaarts, is het verboden grond, strekkende deze tot verblijf aan den monnikken.”

Wil niet dulden, dat men zich voorbedachtelijk toeëigene van het afgebakende, want ik ben den monnikken genegen.

Deze last schijnt — minzaam gesteld als hij is — niet voldoende nagekomen te zijn, want later herhaalt de vorst meer krachtig zijn waarschuwing, getuige de verbolgen toon van zijn aanmaning.

Ini pitêkêt noe seba di Padjadjaran, mitêkêtan ka kaboejoetan di Soe(n)da sêmbawa. Aja ma noe babajocan, moelah aja noe moenah-moenah inja noe laheurjanan, lamoen aja noe kêdeu paâmbahna, loerah Soenda sêmbawa koe aing dilitah dipahan, kena eta loerah kawikwan. 1)

Deze waarschuwing van hem die te Padjadjaran hofhoudt, tot waarschuwing ten opzichte van het voorvaderlijk heilighdom te Soenda sêmbawa.

Moge er zijn, die het doen in stand blijven, dat niemand er diefstal plege, noch er iets beschadige of er opschudding veroorzake.

Indien er van zins zijn hun weg daarover te nemen, dan wordt den opzichter van Soenda sêmbawa door mij bevolen hen te dooden, zijnde hij het hoofd des kloosters.

De andere oorkonde luidt.

Poen. Ini pitêkêt Uri badogya maharadja ratoe hadji di Pakwan, Uri Sangratoe dewata.

Noe dipitêkêtan mama lêmah deva sasan di goenoeng Samaja. Soegan aja noe dek ngahaurianan inja koe paloeloerahan, koe palêlêmahan; moelah aja noe ngahaurianan inja.

Ti timoer ha(ng)gat Tji-oepih, ti barat ha(ng)gat Tji-lêboe, ti kidoel ha(ng)gat djalan gède poen.

Moelah aja noe heurianan inja koe dasa, koe tjalagara oepeti panggeurès reuma.

1) Koperen plaat van Kébanténan, door Holle genummerd V.

Oelah aja noe me(n)tañ inja kena sanggar kami ratoe poen.

Noe poerah miboehajakeunna ka ratoe poen, noe pageuh ngawakan. ¹⁾

Poen. Deze is er waarschuwing van Çri badoega Maharadja ratoe hadji di Pakwan, Çri Sangratoe Dewata.

De waarschuwing betreft den grond van de *dewa sasana* op den berg Samaja.

Wellicht zijn er, die er de rust willen verstoren ter plaatse waar de loerah woont, en waar de bewerkers van den grond gevestigd zijn; dat er niemand zij, die hen hindere.

Van het oosten volgt het de Tji-oepih, van het westen volgt het de Tji-lëboe, van 't zuiden volgt het den grooten weg.

Dat niemand er de rust verstore ten aanzien van de boetelingen, de *tjalagara oepëti*, *panggeureus reuma*. ²⁾

Dat men er niet bedele, want het is de tempel van ons, den vorst.

Die belast is aan den vorst, die het krachtig handhaaft.

Uit het voorgaande blijkt, dat al weten wij niet, waar de genoemde heilighdommen gelegen hebben, de macht van den koning vrij uitgebreid moet zijn geweest, daar er meermalen *mocara's* riviermondingen genoemd worden, hetgeen op de zee kust wijst. ³⁾

Duidelijker wordt dit echter nog door de schattingen, die Padjadjaran in de Preanger hief en wel volgens inzetting van den legendarischen Maharadja Traroesbawa, streeks-gewijs in volgender voege:

1) Door Holle genummerd II.

2) Holle, Tijdschr. v. Ind. T.-, L- en Vk.- dl. XVIII, blz. 360 is te lezen. *Ndhar moerah djaga orang kadatangan koe soma(h), pangperang, dasa, tjalagara oepeti, panggeureus reuma, maka socka ngom orang, maka rusa kadatangan ku kula-kadang, koe baraya, koe ati-lan n'jenk.*

Voorts houde men in 't oog, dat indien wij bezocht worden door schatting-gaarders, boetelingen, belastingheffers en *reuma*-opziensers, dat wij hen dan behoorlijk aanhooren en het beschouwen alsof gekomen zijn verwanten, magen en oudere en jongere broeders. Zie Bylage. 3.

3) Zie ook de noot bij Djaja giri.

ti Galoenggoeng ma pamwat sya ka Pakwan: penjdljo salawe, minjak haneut sagobang deung tjisanti pïmandieun deung boeh poetih sakajoeh, hajam sakoerën:

ti Denoeh pamwat sija ka Pakwan: penjdljo salawe, tipoe-loeng salawe, tjisanti pïmandijan;

ti Sanghyang talaga warna: minjak haneut sagobong, lilitan salawe têték, oejah salawe këleik, boeh sakajoeh, hajam sakoerën:

ti Gëgër gadoeng pamoeat sya ka Pakwan: tipoeleeng salawe, penjdljo salawe, minjak haneut sagobong, oejah salawe këleik, lilitan salawe têték, boeh sakajoeh, hajam sakoerën:

ti Windoe pépët pamoeat sija ka Pakwan: penjdljo salawe, tipoeleeng salawe, minjak haneut sagobong, djahe sapoeleoh sahid, boeh poetih sakajoeh, hajam sakoerën:

ti Galoeh wetan pamwat sija ka Pakwan: moe dëlîma, boeh salawe, beubeur sakajoeh;

ti Malaka oetama djangkar pamwat sija ka Pakwan: boeh salawe, (beubeur) sakajoeh, lilitan salawe têték, oejah salawe këleik, andjing panggërëk sakoerën, boeh djatikëmbang sakajoeh;

ti Ma(n)dala poetjoeng pamwat sija ka Pakwan: pelah salawe, deungkang landak salawe, manoeek daoen pamikatan, boeh woeloeng sakajoeh:

ti Poema pamwat sija ka Pakwan: moending lima, kasoemba dwa kampil, boeh salawe, boeh beureum sakajoeh:

ti Léwa pamwat sija ka Pakwan: boeh salawe, oejah salawe këleik, lilitan salawe têték, kere salawe, pakasëm salawe rocas, boeh warna sakajoeh;

ti Kandang wësi pamwat sija ka Pakwan: pëdlës tiloe baroet, kapas sapoeleoh tjarangka, oejah salawe këleik, boeh salawe;

Keh sakitoena kabwatan anak ing sang prëboe, rama, rësi, samadaja sarerea sija marék ka Pakwan oenggal tahoen. ¹⁾

In andere woorden:
uit Galoenggoeng is hun opbrengst aan Pakwan, vijfen-

1) Tjarita Parahyangan, fol. 6 en 7—2.

twintig *penjdjo* ², één *gobong* ² heete ¹⁾ olie en *tji-santi* om te maken tot geneesmiddel en één *kajoch*. ³⁾ wit weefsel: uit Denoeh is hun opbrengst aan Pakwan: vijftwintig *penjdjo*, vijftwintig *tipocloeng*, *tjsa(n)ti* om te maken tot geneesmiddel:

uit Sanghijang talaga warna één *gobong* heete olie, *lilitan* ³⁾ vijftwintig *tetek*, ⁴⁾ vijftwintig *kélek's* zout, één *kajoch* weefsel, één koppel, hoenders:

uit Windoe pëpët is hun opbrengst aan Pakwan: vijftwintig *penjdjo*, vijftwintig *tipocloeng*, één *gobong* heete olie, tien korven gember, een *kajoch* wit weefsel, een koppel hoenders:

uit Guloeh wetan is hun opbrengst aan Pakwan: . . . ? granaatappels, ⁵⁾ vijftwintig (stukken) weefsel, een stuk (tot) buikgordels:

uit Malaka oetama djangkar is hun opbrengst aan Pakwan: vijftwintig stuks weefsel, vijftwintig stuks *lilitan*, vijftwintig *kélek* zout, een koppel ? honden ⁶⁾ en een stuk *djati kembang* weefsel:

uit Ma(n)dala poetjoeng is hun opbrengst aan Pakwan: vijftwintig *pelah* ², vijftwintig stekelvarken- . . . ?, *daoen*-lokvogels, een stuk donkerkleurig weefsel:

uit Poema is hun opbrengst aan Pakwan: vijf karbouwen, twee zakken saffloer, vijftwintig stukken weefsel, één stuk rood weefsel:

uit Lëwa is hun opbrengst aan Pakwan: vijftwintig stukken weefsel, vijftwintig *kélek's* zout, vijftwintig stuks *lilitan*, vijftwintig stukken gedroogd vleesch, vijftwintig bamboe's *pakasém*, ⁷⁾ een stuk gekleurd weefsel:

uit Kandang wësi is hun opbrengst aan Pakwan: drie

1) verwarmende"

2) rol of stuk.

3) iets om er een lang voorwerp om heen te slingeren.

4) *tuakluk* — stuks"

5) vermoedelijk is bedoeld *mounding lima*, vijf karbouwen.

6) *panagerek*, *andjag panagerek* werd mij verklaard met jachthond.

7) fijn gemaakte, licht gezouten visch, heden gewoonlijk *lakasem* genoemd.

zakjes ¹⁾ peper, tien manden *kapas*, vijfentwintig *kêlek's* zout, vijfentwintig stuks weefsel;

zie daar aldus hetgeen de atstammelingen der vorsten, vaders en wijzen op te brengen hebben, (bovendien) moeten zij eenmaal 's jaars hun opwachting te Pakwan maken”.

Al moeten nu ook eenige namen van maten en voortbrengselen onverklaard blijven, omdat de beteekenis daarvan buiten de huidige taal ligt, dan blijkt er toch voldoende uit, dat toen de Tjarita Parahijangan werd opgesteld, Pakoean de hegemonie in de Pasoendan had, en allerwegen in het oosten daarvan belasting vorderde.

Ten blijke hiervan zal thans de ligging der voornoemde cijsbare gebieden worden nagegaan, die evenals hun ophrengsten, door even vermelde Maharadja Traroesbawa werden omschreven.

Ti inja digoeratna alas koe Maharadja Traroesbawa.

Alas Galoenggoeng ti timoer hanggat Pelang datar, ti kaler hanggat Sawal, ti barat hanggat Tji-hoelan.

Alas Gëgër ti barat hanggat Tji-langlaja, ti kaler hanggat Parakoean, oenggahna Gëgër handiwoe. g. Pasir taritih, moehara Tji-pager djampang diléroes hoeloe Tji-lala alas, ti 'arat Tji-patoedjah di moehara Tji-palatih, ti barat hanggat Goenoeng Kē(n)dëng).

Alasna Denoeh ti barat hanggat Tji-pahengan, ti hoeloe Tji-sogong.

Alasna Poentang ti timoer (hanggat hoeloe Tji-pakoe, ti kaler hanggat hoeloe Tji-lamaja, ti barat hanggat Abwana.

Alasna Windoe pëpët, ti barat hanggat Tji-karadoekan, alasna Poentang, ti barat hanggat Pakoedjang, Goenoeng Mandala wangi, ti kaler hanggat Kalahédong, Goenoeng Hanoeman, ti timoer hanggat Tji-haroes.

Alasna Léwa, ti barat hanggat Tji-mangkah, ti kaler hanggat watës.

Alasna Kandang Wësi, ti barat hanggat Tji-Kandang wësi, ti kaler watës. ²⁾

1) *barot*, een zak ter groote van een gelbzak.

2) Tjarita Parahyangan, fol. 3-2 en 4-2.

Vervolgens werden door Maharadja Traroesbawa de bosschen afgeteekend — vermoedelijk voor ieders *hoema*-bouwdaar het later heet, dat men elkanders grenzen niet schenden mag. ¹⁾

Het woud Galoenggoeng grenst in het oosten aan Pelang datar, in het noorden aan (den berg) Sawal, in het westen aan de Tji-hoelan.

Het woud Gëgër gadoeng grenst in het westen aan de Tji-langlaja, in het noorden aan Parakoekan opgaande den berg Handiwoeng (tot den?) mond der Tji-pagër djampang en rechtstreeks naar de bron van de Tji-lala alas, in het westen aan de Tji-patoedjah bij de samenvloeiing met de Tji-palatih; in 't westen paalt het aan den Goenoeng Këndëng.

Het woud Denoeh strekt zich uit van de Tji-pahengan ²⁾ en van den oorsprong der Tji-sogong.

Het woud Poentang paalt in het oosten aan de Tji-pakoe, in 't noorden aan de bronnen van de Tji-lamaja, in het westen aan de Abwana.

Het bosch Windoe pëpët grenst in het westen aan de Tji-karadoekoën, het woud Poentang, in het westen aan de Pakoedjang, en den Mandala wangi, in 't noorden aan den Kala hëdong ³⁾ en den Goenoeng Hanoeman, ⁴⁾ in 't oosten aan de Tji-haroës.

Het bosch Lëwa ⁵⁾ grenst in 't westen aan de Tji-mangkah, in 't oosten aan de grens.

Het bosch Kandang wësi paalt in 't noorden aan de grens.

Daarmede de verdeeling der bosschen beeindigd hebbend, stelde Maharadja Traroesbawa voor ieder dier wouden een centrum vast.

Anggens ta pahi kadocemna hoe Maharadja Traroesbawa dja ini pawitrana alas pawitrana desa.

1) Ibidem fol. 5 1.

2) Tji-pakaengan.

3) Kaledong.

4) Hanoeman.

5) Lewo.

Soemoer hoeloe alas Galoeh heuleutna ti laler.
Soeka sangkoeh hoeloe alas Galoenggoeng.
Mèdang kamoelan hoeloe alas Tji-datar, Bantar bodjong.
Tji-salak hoeloe alas Gëgër gadoeng,
Goenoeng tiga hoeloe alas Oetama djangkar,
Djamboe dipa hoeloe alas Denoeh. ¹⁾
Hamaing hoeloe alas Poetjoeng,
Goenoeng manik hoeloe alas Windoe pëpët,
Goenoeng Sri hoeloe alas Poentang,
Patjëra hoeloe alas Lëwa, Papandajan hoeloe alas Kandang
wësi. ²⁾

Aldus werd ieders aandeel in de bosschen door Mahara-dja Traroeshawa vastgesteld, [want deze is de louterende der wouden, de louterende der landstreken?]. Soemoer is het centrum van het woud Galoeh, de grens aan den noordkant.

Soeka sangkoeh is het middelpunt van 't woud Galoeng-goeng.

Mèdang kamoelan is het middelpunt van 't bosch Tji-datar en Bantar-bodjong.

Tji-salak is het centrum van het bosch Gëgër gadoeng, de Goenoeng tiga ³⁾ is het middelpunt van 't bosch Oetama djangkar,

Djamboe dipa is het middelpunt van 't bosch Denoeh,

Hamaing is het middelpunt van het bosch Poetjoeng.

de Goenoeng manik is het middelpunt van 't woud Windoe pëpët,

de Goenoeng Sri is het middelpunt van 't woud Poentang, Patjëra van 't woud Lëwa, de Papandajan van 't woud Kandang wësi."

1) Te Denoeh, distrikt Taradoe, was langen tijd een *kaboejatan*, in een vijver welker inbond een paar jaar geleden naar den berg Seda lembang nabij Tji-patoeljah werd overgebracht. Tot de heilige zaken behooren s. m. een pistool en een bronzen stukje geschut. Opmerkelijk is dat men nagenoeg in alle *kaboejatan*'s wapenen en kanonnenes aantreft die zeker met getuigen voor rust in den onvolprezen, ouden tijd

2) Tjarita Parahyanzan tel. 4 2

3) Goenoeng tiloe

De berg-, rivier- en plaatsnamen, voor zoover die heden nog bestaan, wijzen alle op de Midden- en Oost-Preanger: de West-Pasoendan schijnt met Pakoean te dier tijde nog niet in betrekking te hebben gestaan.

Keeren wij na deze uitwijding derwaarts terug, in verband met nog enkele andere opgaven der Tjarita Parahyangan.

De stichter van Pakoean komt daarin voor en wel bijna onder denzelfden naam en met dezelfde titels als op den Batoe-toelis, doch in zulk een zonderlingen samenhang van zaken, dat er niet veel wezenlijks uit af te leiden valt.

De tekst luidt. 1)

Sanghyang Aloe wési noe njaeuran Sanghyang Rantja maja midjel naha Sanghyang Rantja maja; ngaran koela ta Sang Oedoe Lasoe, Sang Poeloegeana Sang Soeroe gana ratoe hyang banaspati Sang Soesoek toenggat injana nyjana palaka sriman sriwajana Sri badoega Maharadja di radja, ratoe hadji di Pakwan Padjadjaran, noe mikadatwan Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soera dipati injana Pakwan Sanghyang Sri Ratoe Pawa, lawekawan Sang Soesoek toenggat parawatan lémah soehsi, lémah hade la prémawa.

Radja octama lawas nya ratoe saratoes tahoen.

Rahyang Bangga lawas nya ratoe toedjoeh tahoen ke a trah sya mo makejanna bènér.

Rakejan Tarimédang lawas adég ratoe toedjoeh tahoen,

Rakejan Tadiwoes lawas nya ratoe opat likoer tahoen,

Rakejan Taroewoes lawas nya ratoe toedjoeh poelveh dwa tahoen,

1) Fol. 30. - Fol. 31. Laatstgenoemd brengt in de laatste regels een nieuw hoofdstuk met dezen aanvang

„*Nedah nahan trahou Sang Rasi Goetoe misewerakan Sang Halitwoenggan nya Sang Soesoek toenggat noe moenarna Pakwan reudjoeng*”.

Een hierbij aansluitend blad is niet te vinden. Opgemerkt zij, dat Haliwoenggan nog in Tji-haliwoeng voortleeft.

Dat juist ook hier een hiaat is, is dubbel te betreuren, omdat *noe moenarna Pakwan* beteekent die 't oude Pakwan door een nieuw verving, hetgeen tot de onderstelling leidt, dat een oudere stad van dien naam verwoest werd-misschien door Moslims- en later herbouwd door Sang Soesoek toenggat. Mag men dit aannemen, dan wordt de Tjarita Parahyangan wel iets duidelijker hier en daar, doch uit te maken, wat in casu op 't oude en wat op 't nieuwe Pakwan slaat, is niet mogelijk. Vergelijk Bylage 3.

Saloemarik enz. ¹⁾

Sanghyang Aloe wēsi, die 't heiligdom Rantja maja ²⁾ aan 't ophoogen was, kwam te voorschijn: „wel heilige van Rantja ma'a, onze namen zijn Sang Oedoe-basoe, Sang Poeloeng-gana en Sang Soeroe-gana de vorst-goden der bosch geesten, Sang Soesoek toenggal is het, die maakte *palaka? sriman srivatjana* Sri badoega Maharadja di radja, ratoe hadji di Pakwan Padjadjaran, die tot burcht heeft Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati, welke is te Pakwan; Sanghyang Sri Ratoe Dewata (in opdracht van?) Sang Soesoek toenggal (ontgon?) een gereinigd (?) stuk grond, een goede grond aan zijn vervanger.

Radja Oetama was vorst honderd jaar, Rahijang Bangga was koning (slechts) zeven jaar, want niet hij beleed den waren godsdienst.

Rakejan Tarinēdang bekleedde het koningschap zeven jaar.

Rakejan Tadiwoes was koning vierentwintig jaar:

Rakejan Tawawoes was koning tweeënzeventig jaar:”

Veel bizonders lezen wij uit deze mededeeling niet, maar toch verdient de daarin voorkomende naam Sang Soesoek toenggal = de goddelijke, eenige stichter, de aandacht in verband met het heiligdom van Embah Mangprang = Praboe Soesoek agoeng, dat een weinig noordwestelijk van den Batoe-toelis wordt aangetroffen. Want onderstellend, dat Sang Soesoek toenggal en Praboe Soesoek agoeng dezelfde zijn, dan zou dus de *karamat* Embah Mangprang een vorstelijk graf wezen.

Vervolgens moet melding gemaakt worden van deze plaats ³⁾ *saloemah ing Windoe radja misceureukeun Rakejan Darma siksa, Metoe Pata(n)djala sakti menta lēmah ka(n)tar ti Rahyang Sēmpak wadja, basa di(n)tarkeun bajoe, basa nyjan satwa, diintarkeun ka Saeng calah ka Rahyang Sēmpak wadja, dingaranan Sang Karma saja koe Rahyang Sēmpak wadja.*

1) *saloemah ing* ?

2) een dorpje van dien naam ligt dicht bij Buitenzorg.

3) Fol. 8-2, 9.

A(ng)geus ta dipenta koe kejan Darma siksa na Saoeng galah, dibikeun koe Danhyng Goeroe, kena njilihan Rahyang Sèmpak wadja dibikeun koe Batara Danhyang Goeroe.

Anggeus ta dieusikeun na kejan Darma siksa na Saoeng galah diheuleutan.

Hanggat Tji-palëbakan alas, ti kidoel heuleutna Gëgër gadoeng, Gëgër handiwoeng, Pasir taritih na moehara Tji-pagër djampang.

Heuleutna ti Windoe pëpët Manglajang, Pada beunghar.

Sakitoe diberean alas Rakejan Darma siksa koe Batara Danhyang Goeroe di Galoenggoeng.

Heubeul sya ngadég di Saoeng galah dwavrélas tahoen deung anak Sang radja poetra dieusikeun di Saoeng galah.

Meme(h) angkat ka Pakwan ngadégkeun prëmana di Saoeng galah koe Rakejan Darma Siksa.

Ti inja angkat ka Pakwan.

Patang ka Pakwan mangadég di kadatuan Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati.

Anggeus ta pahi dieusian oeroet Sri parapasëla parasyanghyang, ti beh kidoel, koelon, wetan tina parapasëla parahyangjan koe Rakejan Darma siksa.

Ti inja dibeukah kabwatan.

Katjarita Rakejan Darma siksa heubeul sya ngadég di Pakwan, saratoes sapoeloch tahoen heubeul sya adég ratoe di Pakwan Padjadjaran poen.

Télas sinoerat bwana kapadém".

Na den dood van Windoe radja volgde hem op Rakejan Darma siksa. Uitgaande van Patandjala sakti, vroeg hij den verlaten grond van Rahyang Sèmpak wadja ¹⁾

[Men zegt dat door hem achtergelaten werd de levenskracht, men zegt te maken het wezen.] ²⁾ door hem werd achtergelaten gaande naar Saoeng galah, naar Rahyang Sèmpak wadja: hij werd Sang Karma saja genoemd door Rahyang Sèmpak wadja.

Nadat door Kejan Darma siksa om Saoeng galah gevraagd

1) Een der vorsten van Galoeh.

2) [] Vertaling gegist.

was, werd hem dit door Danghyang Goeroe gegeven, want ter vervanging van Rahyang Sěmpak wādja werd het hem gegeven door God Danghyang Goeroe.

Toen Rakejan Darma siksa Saoeng galah betrokken had, paalde hij het af.

Het volgt de Tji-palėbakan alas.

In het zuiden wordt het begrensd door den Gėgėr gadoeng den Gėgėr handiwoeng, den Pasir taritih en de monding van de Tji-pagėr djampang.

Van Windoe pėpėt wordt het gescheiden door den Mang-lajang en Pada beunghar; in dezer voege werd Rakejan Darma siksa door God Danghyang Goeroe op den Gəloeng-goeng met bosch begiftigd.

Lang richtte hij te Saoeng galah; twaalf jaar vervulde hij met zijn zoon Sang Radja poetra Saoeng galah.

Op 't punt van naar Pakwan te vertrekken, werd door Rakejan Darma siksa een plaatsvervanger te Saoeng galah aangesteld.

Daarop vertrok hij met zijn gezin naar Pakwan.

Aangekomen te Pakwan, zetelde hij zich in den koningsburcht Sri Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati.

Dan vulde Rakejan Darma siksa dezen met de overblijfselen van de doorluchtige . . . ? . . . van alle heiligdommen uit het zuiden, westen en oosten uit alle . . . ? . . . der Parahyangan.

Vervolgens breidde hij het gestichte uit.

Men verhaalt van Rakejan Darma siksa, dat hij lang te Pakwan regeerde; honderd en tien jaren was hij vorst te Pakwan Padjadjaran.

Afgebroken het geschrevene, wereld, dood. ¹⁾

Aldus eindigt het eerste fragment.

Van het tweede vraagt inzonderheid het volgende de aandacht.

Lawas nija ratoe sadewreuda satėmbeuj datangna prėbeda

1) Wereld is gelijk 3, dood gelijk 6 — wij kregen dus 't jaar 30 maar van welke eeuw? *tėlas* en *saorat* vertegenwoordigen geen waarden.

*bwana alit soemoeroep ring ganal mětœ sang harati sêlam
prang ka radja Galoeh, elehna radja Galoeh, prang ka Kalapa,
elehna ¹⁾ Kalapa prang ka Pakwan, prang ka Galoeh,
prang ka Data, prang ka Madiri, prang ka Patega ²⁾, prang
ka Djawa kapala, elehna Djawa lapala. Prang ka Gëgëlang,
njabrang ka Saladjo pahi eleh hoe sêlm: kitoe kawisesa ka
Dëmak deung ti Tji-rëbon poen. ³⁾*

Hij was koning.
. . . kwam er een ommekeer der wereld, het kleine gaat
op in het groote, uitgaande van Sang harati voerden de
Moslims krijg tegen den vorst van Galoeh, de vorst van
Galoeh verloor het, zij beoorloogden Kalapa ⁴⁾ en versloegen
Kalapa. Zij streden tegen Pakwan, tegen Galoeh [sic] tegen
Data, tegen Madiri, tegen de Portugeezen, tegen Djawa
kapala. Djawa kapala verloor het.

Zij bevochten Gëgëlang ⁵⁾, staken over en streden tegen
Saladjo, wjl het zij verloren tegen de Moslims, kwamen
zij onder de macht van Dëmak en die van Tji-rëbon.

Hieruit blijkt dus wel, dat de strijd om de opperheer-
schappij tusschen Hindoeïsme en Islâm in vollen gang was
toen de Tjarita Parahyangan opgesteld werd.

Rest dus de vraag: hoe moeten wij het bericht lezen d. w. z.
behelst het een eersten ondergang van Pakoean ja dan neen.

Waar uitdrukkelijk gezegd worët, dat Galoeh, Kalapa en
Djawa kapala verslagen werden, schijnen de overige plaat-
sen de Moslims afgewezen te hebben, doch twijfel daaraan
blijft bestaan in verband met de slotwoorden.

Jammer genoeg geeft de keerzijde van het blad geen
nadere inlichting, dit begint toch:

*Di inja oeroet kadatwan, hoe Boedjangga Seda manah nga-
ran Sri kadatwan Bima Poenta Narajana Malœra Soeradipati
A(ng)geus ta toelœj diprëbokta hoe Maharadja Tranoesbawa*

1) Fol. 28—2 laatste regels.

2) Parteges? = Portugeezen.

3) Fol. 29—1.

4) Thans Batavia.

5) Een onderhoorigheid van Galoeh.

deung Boedjangga Seda manah disiar ka hoeloe Tji-paka(n) tjilan.

Katimoe Bagawat Soenda majaja djati, koe Boedjangga Seda manah dibaän ka harépeun Maharadja Traroesbawa. Ditanja koe Maharadja Traroesbawa, tjarek:

Aldaar (waar zegt de schrijver niet, wellicht omdat dit later blijkt) was het overblijfsel van een koningsburcht, door Boedjangga Seda manah genaamd het doorluchtige, vorstelijke verblijf Bima Poenta Narajana Madoera Soeradipati.

Daarop werd het ? vervolgens werd door Maharadja Traroesbawa en Boedjangga Seda naar de oorsprong van de Tji-pakantjilan ¹⁾ gegaan. Zij ontmoetten er Bagawat Soenya majaja djati. ²⁾

Door Boedjangga Seda manah werd hij gebracht in tegenwoordigheid van Maharadja Traroesbawa. Hem werd gevraagd door Maharadja Traroesbawa, zeggende. "

Gelijk men ziet, heeft dit met het te voren verhaalde niets te maken. Dit is heel dikwijls het geval met de achter elkaar vertelde gebeurtenissen en zal wel moeten toegeschreven worden aan het feit, dat althans het tweede fragment door een tot den Islâm bekeerden geschreven is, getuige het feit dat de auteur op een gegeven oogenblik vlak achter elkaar drie Arabische woorden bezigt.

Na verteld te hebben, dat Prëboe Soera Wisesa vijftien malen gelukkig krijgvoerde o. a. tegen Kalapa, Wahantën girang en vervolgens naar Pakwan terugkeerde, waarna het jaren rust was, wordt gesproken over Prëboe Ratoe Dewata, die bijgezet is te Sawah tampian dalem. *Loemakoe ngaradja rësi tapa pwa(h) soesoe soembelchan niat tinjdj³⁾ brësi(h) soetji, wasah⁴⁾ disoenat ka toekangna Djati Soenda⁵⁾.* . .

Vorst zijnde, gedroeg hij zich als een wijze en boeteling

1) 't Riviertje dat den *ladatan* van zuid naar noord doorsnijdt; zie het kaartje.

2) Later heet deze Soetji enz.

3) *istindji* '.

4) *wasoh* ? in de beteekenis van zich onthouden van zingenot.

5) Fol. 24—1.

[onthield hij zich] van vrouwen en slachttē ¹⁾ voornemens tot *istindja*, ²⁾ (een ritueele reiniging), tot reiniging, heiliging en zuivering: door hem werd besneden daarna Djati Soenda. ³⁾

Bij deze uittreksels wensch ik het laten, omdat al wat verder verteld wordt, even abrupt is neergeschreven en omtrent Pakoean zelf verder niets bizonders leert. 't Aangehaalde toont bovendien meer dan voldoende aan, dat zonder aanvullenden tekst, heel weinig feitelijks uit de Tjarita Parahyangan te putten valt, terwijl de lezing ervan in hooge mate belemmerd wordt door vele, thans buiten gebruik zijnde woorden, wier beteekenis het tegenwoordig geslacht zelfs niet bij benadering weet te bepalen. ⁴⁾

Geen mij toegankelijke bron om op andere wijze tot de kennis daaraan te geraken, heb ik ongebruikt gelaten, doch de uitslag daarvan is slechts bedroevend geweest, getuigen de hiaten en fouten, die mijn vertalingen aanwijzen.

Dit heeft mij echter niet kunnen weerhouden van te geven wat uit den ouden tijd omtrent Padjadjaran tot ons kwam, ten einde anderen op te wekken, daaraan ook hun krachten eens te beproeven.

Thans rest mij nog verslag te doen omtrent hetgeen ik vermeen in het vrije veld aangaande Padjadjaran, te hebben kunnen vaststellen.

Waar alle legenden, zoowel als de meer geloofwaardige historische berichten, het huidige dorpje Batoe-toelis, als plaats waar eenmaal Padjadjaran's koningsburcht stond, aanwijzen, kwam het er alleen nog op aan, naar eenige precieëring in deze te trachten.

De Batoe-toelis doet ons een der toegangen daarvan ken-

1) Ritueel dooden door keelen.

2) v. d. Berg, Fath al Qarib, blz. 43.

3) Aldus meen ik deze overigens met zeer duidelijke passage te moeten opvatten.

4) v. d. Tuuk's Kawi Balineesch-woordenboek bevat verschillende dier woorden, doch als het op het verklaren daarvan aankomt, dan laat het, na tal vān verwyzingen, met een lang citaat in 't Sanskrit of Balineesch, den zoeker als regel in den steek.

nen; de Tjarita Parahyangan spreekt in hetzelfde verband van de Tji-pakantjilan.

Dit laatste is vooral van gewicht, omdat dit riviertje, hoewel in historischen tijd gekanaliseerd, nog altijd onder den oorspronkelijken naam zijn bedding volgt: tusschen de Gasfabriek en Hôtel Bellevue te Buitenzorg, valt het in de Tji-sadane.

Voor de hand lag derhalve te beginnen met dit riviertje stroomopwaarts te volgen en de markante punten in het doorloopen terrein op te nemen.

Dit bracht mij ter hoogte van Bondongan op het huizen- en tuinenkomplex, dat nog steeds den naam van Djëro koeta wetan draagt en aan de zuidzijde afgesloten wordt door een meermaals doorbroken, aarden wal, die bij de rijstpelmolen te Soeka sari aanvangend, zich in nagenoeg zuid-westelijke richting tot aan de Tji-sadane voortzet. Krachtens de beteekenis van Djëro koeta wetan, is het evengenoemde grondstuk dus binnen een oosterwal gelegen.

Dezen doorgaan, steeds de Tji-pakantjilan volgend, komt men in het zuiden bij de *kampoeng* Lawang gintoeng voor een tweeden, soortgelijken wal, bijna in dezelfde richting als de eerstgenoemde verloopend, en naar het oosten toe ongeschonden tot aan de waterleiding Tji-batok.

Zoowel bij Lawang gintoeng als bij de Tji-batok, achter het buiten van den heer Steuerwald, vertoont de doorsnede van dezen dijk een bijna gelijkbeenig trapezium, zoodat het duidelijk is, dat deze een kunstwerk moet wezen.

Zijn naam luidt *koeta*, kunstmatigen wal, evenals die van eerstgenoemden.

Westelijk van Lawang gintoeng is deze wal vergraven, o. a. ten behoeve van het aanleggen van een schietbaan, doch de gracht, die aan de zuidzijde er langs loopt, is minder veranderd; Tji-koeta heet deze.

Bij Lawang gintoeng doorwaadde ik de Tji-pakantjilan om de *koeta* te kunnen beklimmen en op den kruin gekomen, stond ik eensklaps voor een volledig onbekend heilig-

HEILIGDOM TE LAWANG GINTOENG.

dom, bestaande uit eenige ruwe steenen, zoo maar neerge-
worpen, doch daaronder ook een tors van een Maha
dewa. Plaat C. 1)

Rieten tot in handspannen af meten, een bezempje van
rijststroo en een klapperschil met brandsporen, die aanduid-
den dat deze tot wierookvat gediend had, bewezen, dat de
plek nog heden vereerd wordt.

Gegeven het fragment van een Çiwabeeld, gegeven ook
de naam van de *kampoeng*, die Gintoeng-poort betee-
kent, liet het voor mij geen twijfel, of ik stond hier op
de plek, die eenmaal de zuidertoegang tot de oude vesting
was.

Oude lieden der evengenoemde *kampoeng*, noemden dit
punt Koeta manueh.

In zuidwestelijke richting van Lawang gintoeng den dijk
houdend, komt men al spoedig aan de Tji-pakoe, die door
een tamelijk diep ravijn, met aan den oostkant hooge oevers
naar het noordwesten stroomend, weldra door de Tji-sadane
opgenomen wordt.

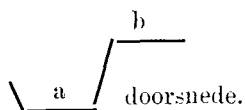
Even vóór de samenvloeiing van beide rivieren, stoot men
op den spoorweg, wiens aanleg, alles wat daar eenmaal was,
deed onderst boven werpen, maar den noordelijken dam
spaarde.

Volgt men dezen oostwaarts van zijn snijpunt met den
spoorweg, dan komt men uit op den grooten weg, vlak bij
de plek waar deze de verbinding met den weg naar Soe-
ka boemi ontvangt.

Steekt men dezen over, en loopt men den dijk langs tot
Soeka sari aan den weg naar Soeka boemi, dan staat men
andermaal voor een wal, die met wat bochten, parallel aan
den weg naar Soeka boemi gaand, bij paal 42 plotseling
ophoudt na bij den straks genoemden zuiderwal aangesloten

1) Het kruisje duidt het fragment aan, dat een laat type vertoont, doch te
zeer beschadigd is om aangaande den vermoedelijken onderdom iets naders te
kunnen bepalen.

te zijn. Aan de oostzijde van dezen derden dijk vindt men meerdere sporen van een gracht.

a gracht, *b* kruin van den dijk.

Een en ander uitgezet op de kaart, geeft een nagenoeg rechthoekig terreinstuk te aanschouwen, met den Batoe-toelis ongeveer in het centrum, begrensd door de Tji-sadane en de Tji-pakoe in het westen en door een wal aan de zijden der overige windstreken.

Is dit alles louter toeval?

In verband met medegedeelde, kan zulks bezwaarlijk aangenomen worden.

Er is bovendien meer wat daar tegen pleit. Op hetzelfde grondstuk toch liggen meerdere, nog steeds vereerd wordende heilighdommen.

De meesten dezer treft men langs den zgn. Empang-weg aan, zoodra men den noorder wal, kenbaar aan een stijging in dien weg, over is.

Achtereenvolgens passeert men Tjampaka warna, een ouden gewijden boom, de Karamat Embah Mangprang alias Praboe Soesoek ageung, vroeger besproken, Karamat bale kambang, dat herinnert aan een optrekje in een vijver, gelijk men in alle kraton's en in navolging daarvan bij de regentswoningen aantreft, Karamat Embah Tjangkrang, alias Praboe Goentoer agoeng, Karamat Batoe-toelis, den beschreven steen, Karamat Embah Poerwa Galih, een steenen beeldje met twee trawanten, Patih Gêlap njawang en Patih Kidang panandjoeng, en Kramat Embah Dalëm.

Laatstgenoemde plek draagt een Moslimsch graf, gezegd dat van Dipati Olia en ook opgegeven als laatste rustplaats van den legendarischen Kean Santang, een wali, die op meerdere plaatsen heet begraven te liggen; ¹⁾ overigens zijn

1) O, a te Godog en te Tji-laoet eureun.

't alles voor-islâmische overblijfselen. als hoedanig zij ook door de hedendaagsche bevolking worden beschouwd.

De beschreven steen en de beeldjes bevestigen die opvattingen en vooral doet dit de *kaboejoetan* nabij Lawang gintang, daar het fragment van het Çiwa-beeld daartoe een afdoend bewijs levert.

Een afzonderlijke beschouwing vraagt de steenhoop, heden *sentiong*, d. i. Chineesch graf, geheeten, westelijk van den heerbaan naar Soeka boemi.

De stapeling vormt een ovaal van rolsteen, zoo uit de rivier gehaald, en gelijkt zeer weinig op een Chineesch graf. Wellicht is het daarom het overblijfsel van een anderen bouw, dat zeker nader onderzoek verdiend had, waartoe mij echter de noodige middelen ontbraken.

De verkregen gegevens nog eens overziende, kom ik tot deze slotsom, dat het afgepaalde grondstuk een onde nederzetting moet wezen en dat deze, waar alle berichten Pakoean Padjadjaran aldaar plaatsen, geen andere geweest kan zijn dan de koningsburcht Sri Bima Poenta Narajana Soeradipati.

Ten noorden daarvan lag de eigenlijk stad, onmiddellijk daaraan grenzend en in 't noorden afgebakend door een wal gaande parallel met dien van den burcht in het noorden en zuiden en aldus de Tji-haliwoeng met de Tji-sadane verbindend. Ook deze bestaat nog gedeeltelijk en loopt dwars door Buitenzorg als straatje. Lawang saketeng genoemd, welks naam dus eveneens op een poort wijst.

Thans rijst deze vraag, waar kwamen de Padjadjaranners van daan?

Zeer waarschijnlijk uit Galoeh, aangezien de Tjarita Parahyangan doorlopend hoofdzakelijk over dat gewest en de omringende landschappen spreekt en zoo nu en dan ook over Pakwan Padjadjaran.

Dat het daarom een onderhoorigheid van Galoeh was, blijkt echter niet, integendeel uit de schattingen, die een deel der Preanger aan Pakwan moest opbrengen, is men veel meer

geneigd af te leiden, dat het een afzonderlijke staat vormde, zeer zeker althans toen de Tjarita Paryangan geschreven werd.

Dit doet, in verband met de verhuizingen naar Saoeng galah van Galoehers en vervolgens van daar naar Pakwan, zoomede met het late jaartal 1533 van Pakoean's stichting, het vermoeden ontstaan dat, nadat Galoeh voor den Islâm had moeten bukken, een deel des volks zich naar Pakwan verplaatste om daar nog \pm een halve eeuw een onafhankelijk bestaan voort te zetten.

Algeheele zekerheid bestaat te dien aanzien echter niet, wel groote waarschijnlijkheid in verband met het bericht uit de Tjarita Parahyangan, dat Dëmak het oude geloof in Tji-rëbon omver wierp, een feit dat ook door de overlevering, waarover zoo dadelijk nader, werd vastgehouden.

Aangezien de naam Dëmak voor het eerder Bintara geheeten gebied, niet optreedt vóór den val van Madja pahit, d. i. omstreeks 1518, passen de gegeven data zeer wel bij elkander, te beter, daar er toch eenigen tijd verlopen moest, vóór dat Raden Fatah, nadat hij Madja pahit ten onder had gebracht, een werkzaam aandeel in de bekeering van Tji-rëbon kon nemen, zooals de legende wil.

Aldus verhaalt deze: *„satoe waktœ Sech Maoelana dan Soeltan Dëmak pigi di goenoeng gëde Cheribon. Parawali toeroet djoega: sémoea naik koeda.*

Datëng di tanah Talaga, ada satoe orang kaandjêk koeda sampe mati. Soedara-soedaranja méngamock dan ada jang kasi taœ pada Soenan Talaga, Poetjoek oemoen.

Lantas Soenan Talaga dan balanja kloear di témpat orang méngamock.

Troes Soeltan Dëmak madjoe pérang.

Soenan Talaga lepaskén panah, kéné pada Soeltan Dëmak sampe loeka.

Soeltan Dëmak balés lepaskén panah lagi, kéné moekanja Soenan Talaga, lantas Soenan Talaga lari sëmboeni.

Loekanja Soeltan Dëmak diobati sama Sech Maoelana; troes baik, Lantas Sech Maoelana pigi ka Talaga tjari Soenan Talaga.

Poetjoek oemoen, dan tanja pada dia poenja anak, nama Aria Panoenting. Tapi dia bilang, dia poenja bapa pigi djaoch.

Lantas Sech Maoelana bitjara ini: „sapa jang akoe indjêk?”
Aria Panoenting bilang: „ja itoe saja poenja bapa.”

Poetjoek oemoen soedah minta ampoen pada Sech Maoelana dan soedah dirimpoeni, disoeroe doedoek sama-sama, troes diislamlakên dêngan balanja sémoca.

Baroe dapét toedjoek hari, itoe Poetjoek oemoen méninggal doenia, dikoeboer dékét Sindang kasih. Nama pakoeboeran Dalam Panoengtoeng. 1) jaitoe péngabisannya radja di tanah Djawa bangsa boeda.

Op zeker tijdstip gingen Sech Maoelana en de Soeltan van Dëmak, vroeger is reeds in de sadjarah gezegd, dat laatstgenoemde Raden Fatah is, naar den grooten berg van Tji-rëbon (den Tjërëme). De wali's volgden evenzeer; allen waren bereden.

In het landschap Talaga gekomen, werd iemand door een paard vertreden, zóo dat dood er op volgde. Zijn verwanten gingen tot geweldpleging over en er was iemand, die den vorst van Talaga, Poetjoek oemoen, hiervan kennis gaf.

Daarop toog de vorst van Talaga met zijn heer naar de plaats, waar men aan 't vechten was.

Onmiddellijk aanvaardde de Soeltan van Dëmak den strijd.

De vorst van Talaga schoot een pijl af, deze raakte den Soeltan van Dëmak en verwondde hem.

De Soeltan van Dëmak antwoordde met een pijlschot en trof den vorst van Talaga in het gelaat. Vervolgens vlood de vorst van Talaga en verschool zich.

De wond van den Soeltan van Dëmak werd door Sech Maoelana behandeld en genas onverwijd.

Vervolgens ging Sech Maoelana naar Talaga om den vorst van Talaga, Poetjoek oemoen, te zoeken en raadpleegde diens zoon, genaamd Aria Panoenting.

Deze antwoordde echter, dat zijn vader ver weggegaan was.

1) *toengtoeng*, Soendasch = einde.

Sech Maoelana vroeg daarop: „wien heb ik vertreden?”

Aria Panoenting hernam: „deze was mijn vader.”

Poetjoek oemoen heeft vergiffenis aan Sech Maoelana gevraagd en deze hem begenadigd hebbend, beval hem neder te zitten met hem; vervolgens besneed hij hem met zijn geheele leger.

Juist zeven dagen daarna, overleed Poetjoek oemoen en werd begraven nabij Sindang kasih. De naam van zijn graf is Dalēm Panoengtoeng, omdat hij de laatste der hindoevorsten op Java was.”

Aldus laat de naneef den geloofsstrijd in Tji-rëbon beslechten, als ware dit een hoogst eenvoudige zaak geweest.

Padjadjaran echter, daarover luiden de berichten vrijwel eenstemmig, werd minder gemakkelijk gewonnen, getuigen de verhalen van bloedvergieten en verraad, die daaromtrent bleven voortleven.

Met dat al geven zij geen zekerheid omtrent de juiste toedracht van het drama, dat zich aldaar heeft afgespeeld, noch aangaande het jaar, waarin dit voorviel.

- Wel bevatten de verschillende redacties der Sëdjarah Bantën opgaven dienaangaande én in *sangkala*-vorm, én volgens den Arabischen kalender, doch dit zijn slechts zinledige combinaties.

Niettemin geloof ik toch aan de Sëdjarah Bantën voldoende gezag te moeten toekennen om de verovering van Pakoean aan Pangeran Joesoef, den zoon van Maoelana Hasanoe'ddin, Bantën's eersten Moslimschen heerscher, te mogen toeschrijven, gelijk voornoemde kroniek doet.

Het komt er dus op aan, zoo mogelijk het jaar daarvan te bepalen.

Uit eigen geschiedenis is bekend, dat toen de eerste Nederlandsche vloot op 23 Juni 1596 voor Bantën ten anker kwam, de derde Maoelana, Mohammad, kort te voren in Palembang gesneuveld was.

Zijn regeeringsduur wordt gesteld op zes jaren, zoodat zijn vader Maoelana Joesoef in 1590 aan het bewind kwam.

Joesoef, heet het, regeerde tien jaar, dus voert zijn bestuursaanvaarding ons terug tot 1580.

Pakoean veroverde hij nog tijdens het leven van zijn vader Hasanoe'ddin, alzoo vóór 1580.

Hasanoe'ddin zou zeventwintig jaar geregeerd hebben en in 1543 overleden zijn; hier is dus een gaping.

Nemen wij echter 1543 als jaar van Hasanoe'ddin's komst in stede van dat van zijn dood, dan komt de chronologie in orde en gaat ook beter samen met de Portugeesche berichten.

Joesoef sproot uit een Bantënsche vrouw en trok op tweeëntwintig jarigen leeftijd tegen Pakoean op, d. i. derhalve in ± 1575.

Het ligt niet op mijn weg de juistheid van deze, in Bantën verkregen opgaven, verder na te gaan, waartoe mij trouwens de noodige schriftuurlijke bronnen ontbreken.

Er zijn nog oude geschriften in Bantën, doch deze houdt men vooral voor den Westerling verborgen.

Volstaan zij daarom ten slotte met een der toegankelijke jezingen van Padjadjaran's val.

Maelana Hasanoe'ddin geeft zijn zoon opdracht Pakoean te vermeesteren. Dientengevolge trekt deze, gesteund door Ki Djoeng en Ki Djoe, ¹⁾ twee bekeerde — tot een persoon gemaakte — bovenlanders, die in Bantën girang grooten invloed hebben, met een machtig leger tegen het bedreigde punt op.

Woes prapteng djadjahan woekir: „inggih kangdjéng Paněmbahan mondok in Paroenq sihadji, hanantra sakehing wadja, emoettěna mangsa iki, nalika ke-ah poenikoe, ing sasih Moecharam singgih, wimbannig sasih sapisan, dinten Ahad tahoen alip ing sangkalanja boemi, roesak, moniko iki.”

En vervolgens: *„poen Djoengdjoe matoer aris: „inggih Paněmbah m, jen soewawi lan karsa, kawoela amit roemihin,*

1) Naar een handschriftje in mijn bezit, indertijd te Mènes verkregen, moet namelijk de naam Djoengdjoe der sědjarah als twee namen gelezen worden. De afstammelingen van eerstgenoemden voeren het praedikaat Ki-mas en Nji-mas; die van Djoe, in Mènes Ki-djo geheeten, Ki-ěntol en Nji-ajoe.

goesti anglébéttana ing dalém kita dingin. Amoeng kawoela nêda sarentjang prawira gangsalatoes roemihin, malébet kawoela têngah daloe poenika, marga kawoela ing mangkin, sing pintoe sarta kang moenggoeh kidoel, singgih."

Angandika Maelana Joe-oep poenika: „sapa kang mangénani maléboe pakara?"

Matoer poen Djornigoe nêmbah: „saderek kawoela, goesti, kang toenggoe lawang, kawoela woes pradjangdji. Poen saderek kawoela poenika toean, kamaratoewa singgih, dening Praboe Seda, lara hatine ika, sakehe poenggawaneki, djoeméneng sangsanj, sanakkoe datan, dadi pansakile manah, kawoela makmak kalawat dening losih, nanjing kawoela tedaha, jen bendjang kawoela djajaha saleler, kawoela nêda mardikahikaneki."

Angandika Maelana: „ija, insja Allah sok oegi oleh kardi, saleler pakara, dadija wong mardika."

Sampoening palasta nanging warnanen ika, ratoe Pakoewan iki apan sami sajaga, lan para-poenggawa, jen ana moesoe prapti, geger wong Pakoewan, tan karoehan idépnja, poluhe woes borak-barik. Adan kotjappa mangke woes têngah wengi, ijata ki Djoengdjoe adan mandjing djroning koeta, wajahe têngah wengi, geger wong djro koeta, tan koningan lèbtanja, ki Djoengdjoe koeuat ngamoeki, sarewangira, wong limangatoes ngoeni. Ramening prang goesrékan toendjang-tinoendjang, angréboet anak-rabi ingkang gasik ngulas, kang katoetoet tan pédjah. Kotjappa ratoenireki, sang Praboe Seda lan Poetjoek Oemoen malih.

Praboe Seda anglengleng lan kakaleng ika sami moesna tan kikas, jen oedjare ika, ingnyaran ngahyang, ilangan wa kawarni. Kotjappa bala, ing sakatahe kang kari. Sampoén kalah Pakoewan sabala nira, sami dipoen djarahi, lan kinen amandang kalimah-kalih ing sjahadat, saweneh karsa pribadi, mangke kawasna Panëmbahan nireki.

Panëmbahan lami loenggoeh ing Pakoean." ¹⁾

1) XIX Kinanti vers 16—17. I naar een Hs. van den heer P. de Roo de la
XX Doerma vers 3—14. J Faillie.

Aangekomen in de bergstreek, vestigde Z. H. de Panëmbahan zich tijdelijk te Paroeng hadji, om aldaar zijn troepen op te stellen.

De mangsa waarin hij vertrok, dat was de maand Mohar-ram, de eerste maand, ten dage Adjat van het jaar Alif, overeenkomende met de sangkala: „boemi, roesak, mongko, iki”

Djoengdjoe zeide minzaam: „Ja, Panëmbahan, wanneer U het goed mocht vinden, dan vraag ik oorlof, heer, om vooraf den dalëm (het vorstelijk paleis te Pakoean) binnen te gaan? Alleen verzoek ik om dappere volgelingen ten getale van vijfhonderd tot voorhoede; in het midden des nachts leidt mijn weg door de poort, die zich aan de zuidzijde bevindt.”

Daarop antwoordde Maoelana Joesoef: „maar wie zal die openen?”

Djoengdjoe hervatte eerbiedig: „mijn broeder, heer, bewaakt die poort, ik heb al een afspraak met hem getroffen. Die verwant van mij is namelijk de *maratoewa* van Praboe Seda en hij gevoelt zich zeer gegriefd.

Alle *ponggarwa's* hebben hunne investituur gekregen, doch niet alzoo mijn maag, deswegen is zijn verbittering zeer groot. Later moge ik opgenomen worden onder de *mardahika*.”

Maoelana hervatte: „Ja, zoo Allah wil, dan zal het ter zijner tijd geschieden, dat je slaagt in je wensch.” . . .

Wij verhalen thans dat de vorst van Pakoean vernam, dat de vijand in aantocht was. De bevolking geraakte in opschudding, zoodat hem hooren en zien vergingen. Hij verloor het hoofd.

Te middernacht drong Ki Djoengdjoe de stad binnen, de bewoners kwamen in 't geweer; zij wisten niet dat Ki Djoengdjoe met zijn vijfhonderd man voornoemd, was binnengedrongen en een woesten aanval deed. Hevig stelden zij zich te weer; zij liepen tegen elkander aan om vrouwen en kinderen machtig te worden, die naar het bosch vlucht-

ten. Die achterhaald werden, gingen over de kling.

Laat ons nu spreken over Praboe Seda en Poetjoek Oemoen.¹⁾

Praboe Seda geraakte geheel van streek, hij sloeg zijn arm om zijn gemalinne en zij vervluchtigden. Bespreekt men dit vooral, dan heet het, dat hij tot de goden opging; werwaarts wordt niet gemeld. Al zijn troepen liet hij achter; zij werden gedwongen tot het aanvaarden der geloofsbelijdenis. Lang verbleef de Panëmbahan te Pakoean.

Daarmede was ook dit pleit beslecht.

Maar een deel der bevolking vlood naar zuid Bantën om aldaar de oude traditiën voort te zetten: daarvan zijn de hedendaagsche Kanekes de nazaten, over wier godsdienstige beschouwingen ik reeds vroeger sprak.²⁾

1) Ontrent Poetjoek Oemoen zijn tal van verhalen in omloop, die allen gemeen hebben, dat hij absoluut onwillig is gebleven den Islām te aanvaarden, vermoedelyk de eenige ware trek in de dikwijls sterk atwijkende overleveringen.

Zoo vertelt een Midden-Bantensche legende, dat hij na een mislukte eerste poging om hem te bekeeren, te Djoeng koelon als askeet terug gevonden werd, waarop M. Hasanoe'ddin hem aldus toesprak:

„Heh, Poetjoek Oemoen, koemaha, sia ajeuna rek anort atara hēnten ka agama islam?”

Djauab Poetjoek Oemoen: „koela hēnten swaja noerort ka islam, tjek koela oge sabab qens kagol, lamoen sampiran rek djadi ratue di poeloe Djawca, mungga, ahdi mah nga-doe'kean bar sabab qens kolot.”

Samgeus ngomong kitor, toeloe moengga ngalaang, hiber ka awang-awang, barang ditembak koe djin dora daboran ka awang-awang, tapi teu kabedag.

Sawer M. Hasanoe'ddin: „heh, djin, eta Poetjoek Oemoen tjampoer djeung awoen-awoen, djadi sehan.”

Ela me matak ka ajeuna hēnten bisa hōron ka alam doemat.

Dina poe Alahd, nayah lingsir poelot hāji, eta wrakoe ngalaang Poetjoek Oemoen.

Zie Bijlage 4.

2) Artja domas, Tijdschr. v. Ind., T., L., en Vk., dl. I, blz. 494 v. v.

De Tjarita Parahyangan.

De aanvang luidt:

Nédah nihan tjarita parahyangan.

Sang rəsi Goeroe majoega Radja poetra. Radja poetra miseuweukeun Sangkan di awan lauan Sangkan di awati sida.

Sapilantjenkan ngangaranan manch (Rahyang ta dewa, Radja ta basa loemakoe ngaradja rəsi, ngangaranan maneh) Rahyang ta ri Mědang djati.

Inja Sang Lajoe watang nja noe njian Sanghyang Watang ageung, basa atngkut saboemi djadi manik sakoeroengan, miseuweukeun pantja poetra, sangapatyan: Sang Koesika, Sang Garga, Sang Mestri, Sang Poeroesa . . .

Waar Sang Patandjala, de vijfde der Koesika's hier volgen moet, doch in het geheele handschrift, één enkel en 46 dubbel beschreven folia bevattend — niet voorkomt, ontbreekt dus reeds blad 2.

Hierop dient de aandacht gevestigd te worden, aangezien men uit Holle's „enz.”, aan het einde van zijn afschrift van dit blad, waaraan bovendien 10 woorden, de tusschen [] geplaatste ontbreken, in den waan komt, dat de tekst doorloopt, hetgeen niet het geval is.

Ik versta: Ziehier aldus het relaas van alle tot goden gewordenen, i. e. der overleden vorsten.

Sang rəsi Goeroe (= (iwa?) verwekte Radja poetra (of aorstelijke telgen), Radja poetra gewan Sangkan di awan benevens Sangkan awati sida. De oudere noemde zich 1) Rahyang ta dewa.

De koning, zegt men, regeerde wijs; hij noemde zich Rahyang van Mědang djati.

Het was Sang Lajoe watang, die het heiligdom Watang

1) men noemde hem?

ageung maakte en, zegt men, hij vertrok met één gezin, dat in volle harmonie leefde: het gewon vijf prinsen, de eerwaarde heeren: Sang Koesika, Sang Garga, Sang Mestri, Sang Poe-roesa

De vraag, die ik wensch te stellen, is deze: hebben we in dit uittreksel den aanvang van een kroniek te zien, dan wel die van een mystiek geschrift?

Het antwoord daarop moet ik schuldig blijven, daar ik geenszins zeker ben van mijn overzetting en, als men bij *watang* denkt aan het menschelijke lichaam en bij de *koesika's* aan de zintuigen, dan wordt de beteekenis een geheel andere. ¹⁾

Is laatstgenoemde zienswijze de juiste, en wordt alzoo in de aangehaalde woorden op de schepping van den mensch gezinspeeld, dan is deze voorstelling van zaken ongetwijfeld naar een Indisch voorbeeld ontworpen.

Ik vermag niet, dit verder na te gaan, en beveel mitsdien de kwestie in de belangstelling van deskundigen aan, daar is het stuk inderdaad mystiek, hetgeen nu als eigennamen opgevat werd, ook anders gaat luiden.

De folia van het handschrift zijn genummerd, naar de hand te oordeelen, door Cohen Stuart. Waar ik nog geen betere nummering geven kan, slaan de verwijzingen op die nummers, zoodat de aangehaalde plaatsen aanstonds te vinden zijn.

1) Kern, Geschiedenis van het Buddhsme in Indie, dl. I, blz. 323—324.

Nog een paar opmerkingen omtrent de oorkonden.

Van de koperen platen uit Këbantënan is de laatste aan de keerzijde met 8 regels tekst beschreven, die echter zóo uitgesleten zijn, dat ik er slechts enkele woorden van terecht brengen kan en wel als volgt.

1. . . *pitékět Sri badoega maharadja*.
2. . . *pitêlētun*
3. . . *ma poen sa* *waja noe heuri* . . .
4. . . *ngaheurianan inja koe paloeloerahan koe palêlémahan
moelah aja*
5. . . *heurianan inja ti timoer hanggat Tji-oepih, ti barat
hanggat Tji-*
6. . . *ti kaler hanggat djalun géde poen, moelah waja noe
ngaheurianan.*
7. . . *inja* *miboehajakeun*
8. *adi poen.*

Dit kan de plaat van Djaja giri wezen, doch die naam is er niet uit te lezen.

Aangaande den steen van Kawali zij nog opgemerkt, dat, hetgeen Holle onvermeld liet, ook de zijkanten zijn beschreven, vermoedelijk met lofprijzingen voor den koninklijken asceet, doch onverstaanbaar voor alsnog.

Zij luiden.

1. *Bha aneker bhagya ager.*
2. *Bhagya ni ? ? bhagya rôpag,*
3. *Hajoe adi par ? nini par?*
4. *Hajoe adi woch na woch.*

Nu een enkel woord over de cursief gedrukte functionarissen in de Këbantenansche teksten.

De daarin genoemde categorieën van personen hebben herhaaldelijk een voorwerp van onderzoek uitgemaakt, dat tot de onderstelling heeft geleid, dat men hier met belastingen te doen heeft. Dit is slechts ten deele juist. Wel is er sprake van heffingen, doch niet van deze zelf, maar van de lieden, die deze innen.

Van de verschillende opgesomde rubrieken komen de *tjalagara* het meest frequent voor. Men treft ze o. a. passim aan in Cohen Stuart's transcriptiën der Madjapahitsche oorkonden, onder den naam van *walagara* bij Jonker in zijn Oud-javaansch wetboek. ¹⁾ en in meerdere Oud-soendasche geschriften.

Ook v. d. Tuuk geeft het woord op ²⁾, en oppert: misschien = *bhūla ghāra* met verwijzing naar *bikang* en *papas*, hegeen ons echter niet verder brengt.

In de voorgaande bladzijden maakten wij kennis met *tjalagara kapas* en *tjalagara oepēti*. Waar *oepēti* belasting beteekent en *kapas* tot de heffingen behoort, wordt het duidelijk, dat wij hier met de gaarders daarvan te doen hebben, niet met de belasting zelf.

Dit vaststaande, verdiende een nader onderzoek der Oud-soendasche handschriften omtrent deze lieden aanbeveling en ik heb het geluk gehad, een plaats te vinden, die nadrukkelijk aantoot, dat de *tjalagara* personen zijn.

Tevens leerde deze mij de beteekenis van *na dasa* of *dasa* kennen, eveneens een nog onverklaarde term en die van *pangoerang*.

In kropak No. 96 getiteld: *Ndah sanghyang sasana Maha Goeroe, ngaran sanghyang poestaka*, d. i. Aldus het heilige gebod van Maha Goeroe (Ciwa), genaamd het gewijde boek, vond ik fol. 16.

Hwa(ng) papa ma noe babotoh,

Wong kalesa ma na dasa,

1) Blz. 76, 142, 203.

2) Kaw. Bal. Wrdb. i. v.

Si-manarĕng ma tjalagara,
Si-manareka ma na pangocerang.

in andere woorden:

rampzalige lieden zijn die dienstbaar (?) zijn

Kalesa's zijn de *dasa's*

Si-manarĕng is de *tjalagara*,

Si-manareka is de *pangocerang*,

Hiervan beantwoordt *kalesa* aan *klĕca*, lieden die door eigen bedrijf in het verderf geraakt zijn en ten einde de helsche straffen deswege te ontgaan, daarvoor boete doen. Burnouf beschrijft ze uitvoerig in zijn: *Le Lotus de la bonne loi*.¹⁾

De *dasa* zijn dus boetelingen.

Tjalagara is gelijk *si-manarĕng*. *Manarĕng* bestaat als zoodanig niet meer, doch kan verband houden met *barĕng*, zoodat men dan tot gaarder komt.

Reka is iets een vasten vorm geven, zoodat *si-manareka* kan beteekenen, hij die iets een vasten vorm geeft, in casu den aanslag vaststelt.

Onder *pangocerang* zouden dus wellicht schatters te verstaan zijn.

In 't zelfde verband worden genoemd *panggeureus reuma*, blijkbaar dus ook een soort van belastingheffers.

Onder *reuma* verstaat men braakliggend bouwland; de beteekenis van *geureus* kon ik niet vast stellen.

Kan het woord gelijkwaardig zijn met het hedendaagsche *roris* = *loris*, *ngaroris*, inspecteeren, onderzoeken? in dat geval kunnen de *panggeureus reuma*, opzieners van braakliggende gronden geweest zijn.

Wat betreft *dongdang*, vond ik in hetzelfde geschrift onder de landbouwgereedschappen een *peso dongdang* genoemd, een mes om te *dongdang*-en dus, hetgeen te denken aan de hedendaagsche beteekenis van *dongdang*, draagbak, uitsluit.

1) Sur le mot *Klĕca*, Appendice No. II, pag. 413 s.s. Opmerking verdient, dat *papa* — *kalesa* in den volksmond nog voortleeft en wel in de beteekenis van iemand, die door zijn slecht levensgedrag, na zijn dood in een *rarua*, boezen geest, verandert.

Uittreksel van de Soedjarah babad nĕgri Cheribon dari doeloe sampe sĕkarang ini ¹

Tĕrsĕboet soedaranja Maharadja Tjioeng Wanara jang dja-di radja di sangiang Talaga ada doea soedara jang:

1 Sangiang Boeloe poetih,

2 Sangiang Djati.

Sangiang Boeloe poetih ada satoe anak, nama Sangiang Panggoeng kantjana dan bĕranak nama Loetoeng kasaroeng.

Sangiang Djati ada doea anak, 1 nama Sangiang Talaga, 2 Sangiang Talaga manggoeng.

Sangiang Talaga manggoeng bĕranak nama Djaka tawa.

Pada satoe waktoe sĕmoea bĕrhimpoen. Lantas Sangiang Talaga manggoeng bitjara pada Loetoeng kasaroeng: „kowe tĕmtoe bĕbini pada Ratoe Poerba sari, sĕbab tida ada jang bisa boenoeh api mĕlainkan kowe, tatapi jang diboeat akĕn boenoeh itoe api, moesti kowe poenja soedara Djaka tawa.”

Dan kowe misti taoe, mangka itoe api diboenoeh sama orang tida maoe mati, sĕbab dalĕm itoe api ada anaknja Sangiang Tamba lajoeng, jang nama Indang Rara panas. Nanti kaloe kowe soedah datĕng di tĕmpat api itoe, Djaka tawa lantas kowe lemparkĕn di mana itoe api, nanti tĕmtoe itoe Djaka tawa dan Rara panas lari ka Bantĕn sela wati dan itoe api lantas mati: itoe Rara panas djadi bini-nja Djaka tawa.”

Loetoeng kasaroeng dan Djaka tawa lantas pigi dan mĕngadĕp pada Sri Maharadja Tjioeng Wanara, moehoen akĕn toeroet boenoeh api.

Maharadja bilang baik sĕkali. Kapan datĕng di tĕmpat

1) De Regent van Tjirĕbon, R. A. A. Salmon Salam Soerjadiuningrat, gat mij dit geschrift ten geschenke. Het loopt tot 1865; de hier onder aangehaalde plaats is fol. 44—57.

api, Djaka tawa lantas dilemparkên di mana api. Troes itoe api mati; Rara panas dan Djaka tawa lari ka Bantên sela wati.

Troes Loetoeng kasaroeng dikawinkên pada Ratoe Poerba sari dan diangkat nama Praboe Loetoeng Kasaroeng. Sê-moea nêgri dia jang koewasa orang-orangnja di bawah prentah pada Maharadja Loetoeng kasaroeng dari Bajongbong ka wetan; Maharadja Tjioeng Wanara dari Bajongbong ka koelon dikasi nama Prajangan.

Praboe Loetoeng kasaroeng bëlom bisa baik dêngên itoe Ratoe (Poerba sari) dan soedah tjari-tjari obat di noesa Djawa; tida bisa dapêt.

Lantas Praboe (Loetoeng Kasaroeng) soeroe Patih Rangoe range akên pigi ka tanah sabrang sama brahmana Manik lingga wajang, boeat minta obat dan itoe brahmana harêp soepaja datêng sëndiri.

Lantas patih bërangkat, bawa toedjoeh praoe isi barang-barang.

Kapan soedah datêng di tanah sabrang, troes mêngadêp pada brahmana hatoerkên sêgala barang-barang dan matoer sêbêgimana prentahuja praboe.

Tapi brahmana bilang: „dari hal itoe kasianuja maharadja, banjak trima kasih, tapi soepaja dibawa kombali.” Di sitoe brahmana bilang: „saja maoe mêngadêp sëndiri pada maharadja.”

Troes patih poelang dan oendjoek oeninga pada radja apa bitjaranja brahmana.

Praboe bilang: „baik, toenggoe sadja.” Kamoedian brahmana datêng di Padjadjaran mêngadêp pada praboe; troes dihormat-hormat.

Di sitoe praboe bitjara pada brahmana: „maka di-soeroe datêng ka sini, pêrlœ maoe minta obat boeat saja poenja bini, soepaja bisa baik bolenja laki-bini.”

Lantas itoe brahmana bilang: „dari itoe djangan kwatir, têtapi kapan maharadja soedah tjampoer, saja toeroet, taoe rasanja.”

Maka lantas Praboe Loetoeng kasaroeng marah; troes tjaboet krisnja, ditikènkèn pada brahmana sampe brahmana mati.

Majitnja brahmana bitjara: „he, radja Soenda térlaloe amat sokokèr, maoe dikasi rasa jang enak, djadi kasi rasa jang sakit, barangkali djoega tida bisa lama djadinja radja Soenda.”

Dari gëmèsnja radja ada majit bisa bitjara, lantas itoe majit dibakar.

Troes itoe majitnja brahmana ilang masoek dalèm péroetnja Praboe Loetoeng kasaroeng, tjampoer djadi satoe darah.

Maka lantas Ratoe Poerba sari tjnta sèkali pada Praboe Loetoeng kasaroeng, dan soedah bisa tjampoer.

Soedah baik sèkali bégimana orang laki-rabi, lama-lama ada anak laki-laki.

Itoe anak, baroe kloear, lantas bitjara, katanja: „saja trima papa poenja kasian, tètapi nanti kaloe soedah sampe oemoer, saja maoe balèskèn brahmana (Manik) Lingga (wang), jang doeloe papa soedah boenoeh.”

Troes praboe marah pada itoe anak, lantas itoe anak dikasi minoem ratjoen, tapi tida bisa mati: dan ditjangtjang djoega, tida mati dan tida loeka.

Ratoe Poerba sari bétreak dan matoer pada Maharadja Tjioeng Wanara jang sèkarang Praboe Loetoeng kasaroeng kèna pénjakit dia poenja anak diboenoeh.

Dari sèbab itoe anak ditjangtjang tida maoe mati, dimasoekkèn dalèm pèti, troes dilempar di kali Tji-loetoeng, lantas anjoet.

Kapan Ratoe Poerba sari dan Maharadja Tjioeng Wanara datèng tengok, itoe anak soedah trada: ditjari-tjari di itoe kali, tida kètèmoé.

Kabétoelan ada satoe orang kètjil, nama Péntes pèrès, itoe waktoe lagi ambil ikan di Tji-loetoeng, nèmoe itoe pèti isi anak ketjil. Lantas dibawa ka roemahnja.

Itoe anak troes dipiara, dikasi baboe.

Srenta, kira oemoer satoe boelan, itoe anak bitjara, katanja: „papa, nama saya minta dikasi Lingga hijang?”

Lantas itoe Pëntes pērēs bilang: „baik, akoe kasi nama Lingga hijang.”

Itoe kaki-kaki nini-nini heran sĕkali, anak kĕtjil bisa bitjara, soedah tĕmtoe, kaloe bĕsar, ada bĕdjadiannja.

Srenta, oemoer toedjoeh taoen dia main-main di soenge. katĕmoe dĕngĕn kapala toekang bĕsi nama Ki tjalangtjang, djalan-djalan di pinggir Tji-loetoeng.

Lantas tanja: „kowe anak dari mana, sapa kowe poenja ma-bapa?”

Itoe anak mĕnjaoet: „saja tida poenja ma-bapa. saja pake bolsak tanah, slimoet mega, jang kasi minoem tete ini kali Tji loetoeng: saja biasanja idoep dari pĕrtoeloengannja Pĕntes pĕrēs jang kasi makan-minoem, lama-lama klakoe jang saja poenja nama Lingga hijang.”

Troes dibawa, dipoengoet anak oleh Ki tjalangtjang dan itoe anak klakoeannja baik, adjar toeroet djadi toekang bĕsi. Kaloe ada pĕkĕrdjaän jang misti dikĕrdja tiga boelan, lantas dia garap satoe hari sadja abis

Lantas Lingga hijang bikin satoe roemah bĕsi kĕtjil di oetan Tji-kandang, tiga boelan abis: dan troes bikin rante bĕsi bagoes sĕkali, boleh dipake ikĕt pinggang dan kaloe diboeka, boleh dipake doedoek.

Sadoedahnja lantas itoe Lingga hijang pake itoe rante, troes pigi di Padjadjaran.

Masoek di kraton, di tanah tinggi, di sitoe ada gamĕlan poesaka Padjadjaran. Lantas gongnja dipoekoel oleh Lingga hijang.

Orang Padjadjaran sĕmoea kaget, dikira radja mati.

Srenta, diliat jang poekoel itoe gamĕlan anak-anak, ditanja: „apa sĕbabnja loe bikin roesoeh?” Lingga hijang bilang: „maka akoe brani poekoel, krana ini poesaka dari akoe poenja waris, kowe poenja mata boeta, djadi mantri tida poenja taksiran?” Sĕmoea orang tangkĕp itoe anak, tapi tida kĕna; mantri banjak jang djatoh ditĕndangin.

Praboe Loetoeng kasaroeng dĕngĕr ada roesoeh-roesoeh, lantas kloear, tjaboet kĕris. Itoe anak ditikem: sĕ-

kali djadi doea, ditikēm doea kali djadi anēm, ditikēm tiga kali djadi doea blas.

Srenta soedah banjak, itoe anak tangkēp Maharadja Loetoeng kasaroeng dan diikēt sama rante tadi.

Di sitoe Maharadja Loetoeng kasaroeng baroe ingēt ini anak jang doeloe soedah dilempar di kali Tji loetoeng: „sēkarang akoe soedah bērasa salah.”

Lantas Maharadja Loetoeng kasaroeng dibawa ka oetan, dimoesoekkēn dalēm roemah bēsi, tida bisa kloear lagi.

Dan itoe anak bitjara, katanja: „papa, ini balēsannja brahmana Lingga wajang jang doeloe papa boenoeh.”

Maharadja Loetoeng kasaroeng bilang: „ja, memang bēgitoe adat, orang misti balēs-balēsan, soedah, sēkarang kowe pigi djadi radja mēngganti akoe.”

Lama-lama Dewi Bradja lara branak, kloear sapērti batoe, tida kroeiän. ¹⁾ kapala kakiuja.

Maharadja Tjioeng Wanara bilang: „heran sēkali.”

Lantas soeroe panggil indang ²⁾ goenoeng Sakati.

Sadatēngnja, Maharadja Tjioeng Wanara bilang: „Ma indang, bēginana ini anak tida sapērti orang?”

„Saja minta soepaja Ma kasi obat, soepaja itoe anak bisa djadi orang. krana kaloe soedah sampe oemoer, boeat ganti bapanja.”

Lantas itoe anak dikasi obat dan dikatjain oleh indang, lantas djadi orang: troes dikasi nama Lingga wēsi.

„Tjoemah halangannja Lingga wēsi slamanja idoepp tida boleh katja, nanti kaloe katja, tēmtoe djadi batoe lagi, maka misti didjaga bētoel-bētoel.”

Srenta itoe Lingga wēsi soedah oemoer sēmbilan taoen dia poenja kapintēran sapērti orang toea sadja. Lantas diangk-kat djadi radja Praboe Lingga wēsi ganti dia poenja bapa. ³⁾

Praboe Lingga wēsi soedah oemoer tiga bēlas taoen, lantas bēbini boeat nommer satoe, anaknja Soenan Goenoeng Poen-

1) *Karochan*. = niet te onderscheiden.

2) Kluzenares, hier tevens vroedvrouw.

3) Thans volgt een opgave van de praestatie van den jongen vorst bij vrouwelijke tijdgenooten, die verder niet ter zake doen.

tang nama Raralisning; diangkat prameswari dan soedah boenting doea taoen blom branak.

Praboe Lingga wësi panggil doktër boeat obatin bininja jang boenting tiga taoen blom branak.

Akèn mënèrangkèn: „apa bëtoel branak atawa pënjakit?”

Doktër bilang: „bëtoel boenting, maka tida branak, toenggoe waktœ.”

Satoe waktœ Praboe Lingga wësi dan bininja sore djalan-djalan di empang bësar sèkalian ambilin këmbang dengèn soeka-soeka ati.

Tjoemah Dewi Bradja lara, iboenja, tida toeroet.

Troes Dewi Bradja lara soeroean orangnja panggil Praboe akèn poelang, djangan main-main krana soedah sore.

Sampe doea-tiga kali tida maoe: srenta, katiga kalinja itoe Praboe maoe poelang.

Di djalan matanja kamasoeapan binatang këtjil atawa sambër mata.

Praboe betreak lantas Raralisning boeroe-boeroe liat-liat itoe mata, tapi binatang tida kliatan. Djadi lantas Raralisning ambil katja, soepaja Praboe bisa liat sëndiri.

Kapan itoe katja dipasang di moekanja Praboe, srenta Praboe liat, lantas itoe Praboe djadi batœ, sapërti waktœ dibranakan.

Bininja bëtreak-treak.

Dewi Bradja lara boeroe dengèn mënangis, liat Praboe soedah djadi batœ lagi, dan troes marah pada Raralisning jang kasi katja.

Tapi Raralisning bilang: „sëbab tida taoe jang Praboe tida boleh liat katja.”

Tida lama Maharadja Tjioeng Wanara datëng kasi ingët jang Praboe Lingga wësi soedah sampe temponja, tida boleh dibikin marah-marah.

„Tjoemah kita misti pikir anak jang masi dalëm përoet boeat gantinja, tjoba, ma indang goenoeng Sakati panggil,

soepaja lēkas branak, dan Praboe Lingga wēsi ditanēm di tjandi-wērgi ¹⁾ di tēpi laoetan kidoel.

Kapan indang soedah datang, dia minta sapotong kain poetih boeat toedoeng dan doepa: minta-minta pada dewa soepaja Raralisning lēkas branak.

Lantas indang pake toedoeng dēngēn bakar doepa di moekanja Raralisning. Di sitoe indang soeroe Poerwa tali, Tali barat ²⁾, soepaja pegang Raralisning dari blakang jang kēras, kata: „kranu nanti kaloe branak tida moefakat sama orang.” Dan Dewi Bradja lara pegang kēpalanja.

Tida lama Raralisning branak.

Anaknja laki-laki kloear bērsama sapērti kilat dan kawahnja ³⁾ djadi Gēlap sēnggrang, ari-arinja djadi Gēlap sangiang, poesēruja, djadi Gēlap njawang.

Djadi tēritoeng sēkali branak dapēt ampat anak jang dibranakan, lēbih doeloe bangsa manoesia, jang di blakang kali bangsa aloes, tiga-tiga saperti goentoer, tiga-tiga djaga bangsa manoesia.

Dewi Bradja lara soeka hati sēkali dapēt tjoetjoe lēlaki bagoes sekali dan baroe oemoer anpat poeloeh hari, soedah diangkat djadi radja ganti bapanja: dikasi nama Praboe Wastoe.

Dan Maharadja Tjioeng Wanara poenja boeroeng jang bisa oeroes-atoer nēgri dan bisa bitjara, troes dikasihkēn pada Praboe Wastoe boeat djaga siang-malēmnya, dan dikasi nama Kiai Patih Boeroeng Kranda. ⁴⁾

Srenta, Praboe Wastoe soedah sampe oemoer, lantas bēbini pada anaknja Brama Soe-soek lampoeng nama Dewi Ratna sarkati, roepanja bagoes sēkali. Dipake bini nommer satoe dan dikasi nama prane-wari Ratna sarkati. ⁵⁾

Akēn tētapi sampe bēgitoe lama blom ada jang poenja anak. ⁶⁾

1) familie-begraafplaats.

2) Broers van Raralisning.

3) vruchtwater.

4) Kranda.

5) Volgt de lijst der overige vrouwen, die met haar 's vorsten gunsten deelden.

6) te weten van de 45 gemalinnen en bijwijven.

Maka Prameswari bitjara pada Praboe Wastoe: „bĕgimana sĕkarang Praboe soedah sampe oemoer blom ada anak, kwatir barangkali poetoës toeroenan Padjadjaran.”

„Kaloe kaka praboe rĕmpoeg, saja moehoen pĕrmissi akĕn minta obat, soepaja saja dapĕt anak laki-laki, pada saja poenja papa?”

Praboe bilang: „soekoer sĕkali, kaloe prameswari ada ingĕtan bĕgitoe.”

Lantas prameswari brangkat ka Lampoeng.

Kapan soedah mĕngadĕp pada papanja, lantas matoer jang dia kĕpengen diobati, soepaja dapĕt anak.

Akĕn tĕtapi papanja bilang: „hal itoe anak, tida ada jang bisa bikin kaloe blom waktoenja.”

Di sitoe prameswari bilang: „kaloe papa tida bisa toe-loeng, lĕbih baik saja mati, sĕbab saja ualoe poelang di Padjadjaran.”

Lantas Praboe Loetoeng kasaroeng ilang, tida kliatan. Lingga hijang lantas mĕngadĕp pada Maharadja Tjioeng Wanara. Lantas Maharadja Tjioeng Wanara bĕrsabda, kata-nja: „Poerba sari ini Lingga hijang kowe poenja anak jang doeloe dilempar di kali Tji-loetoeng. Sĕkarang, kowe, soepaja djaga baik-baik

Dan Lingga hijang diangkat nama Praboe, ganti bapanja djadi radjanja antero tanah Soenda.

Praboe Lingga hijang soedah banjak bini dan sĕlir, tapi tida ada jang koet: banjak jang mati sĕbab dia poenja kĕmaloean sapĕrti bĕsi.

Sĕmoea prampoean banjak jang takoet dan tida maoe dikawin atawa disĕlir.

Dari kĕpengennja, prampoean tida jang maoe, lantas ambil sĕlir binatang doea, satoe mandjangan, satoe kidang: itoe doea binatang bisa tahan. Lama-lama sampe dapĕt anak: dari mandjangan dapĕt anak lĕlaki nama Mandjangan goe-miring-sing dan dari kidang dapĕt anak lĕlaki, nama Kidang panandjoeng.

Di sitoe Maharadja Tjioeng Wanara dĕngĕr jang dia poenja

tjoetjoe binatang, lantas Praboe Lingga hijang dipanggil. Dikasi taoe jang di noesa Soerandil ada satoe pë rampoean, anaknja brahmana Talikatma nama Bradja lara, dia poenja këmaloean bësi djoega; „tëntoe koeat sama kowe, sëbab sama-sama bësi.”

Di sitoe Praboe Lingga hijang lantas soeroean toemëngoeng Djati pamor dëngën mantri-mantrinja bawa siri-lamaran¹⁾ pada brahmana.

Kapan soedah datëng ka Soerandil, lantas toemëngoeng Djati pamor mëngadëp pada brahmana, dan hatoerkën lamaran, minta Bradja lara.

Brahmana lëbi-lëbi soeka ati dan koempoelkën famili dan soedara-soedaranja.

„Dewi Bradja lara, sëkarang diminta boeat bini Praboe Lingga hijang.”

Sëmoea soedara-soedara rëmpoeg. Lantas itoe hari djoega toemëngoeng Djati pamor brangkat iringkën Dewi Bradja lara dëngën diantër soedara-soedaranja.

Ditjriti soeda mëngadëp di Praboe Lingga hijang di Padjadjaran.

Dewi Bradja lara soedah disampekën pada Praboe, maka Praboe soeka hati dan soedah masoek di kraton.

Lama-lama Dewi Bradja lara boenting.

Dapet toedjoeh boelan Sangiang Panggoeng kantjana taoe jang dia poenja anak, Praboe Loetoeng kasaroeng soedah ditoetoep di roemah bësi di oetan Tji-kandang oleh anaknja sëndiri Praboe Lingga hijang. Djadi Sangiang Panggoeng kantjana tida enak ati.

„Kënapa dia brani sëkali sama papanja sampe bisa hoekoem? Kaloe bëgitoe, nanti akoe bikin ilang lagi.”

Djadi lantas dia poenja napsoe tërbang di atas, dikasi nama banaspati. Saban malëm ada di atas kraton Padjadjaran: sëmoea orang Padjadjaran tërkedjoet, liat bëgitoe roepa.

1) Hier is de auteur in de war gemaakt, *siri-lamaran* schrijft hij, doch dit is onzin. *Souruh lamaran* heeft hem voorgezweefd, maar dit is niet bedoeld, wel *soerat panglamar*.

Troes prameswari ambil barang tadjēm, maoe boenoeh dirinja.

Lantas dirēboet oleh papanja. Papanja bilang: „kaloe bēgitoe, lēbih baik papa doeloe mati kowe, soepaja slamēt dan barangkali kowe dapēt anak laki-laki.”

Itoe waktoe djoega, lantas papanja bikin api bēsar dan dianja troes masoek dalēm api.

Lantas mati djadi aboe dan aloesnja troes masoek pada anaknja, dan prameswari soedah mrasa jang dia bakal ada anak.

Itoe waktoe, lantas poelang di Padjadjaran dan soedah boenting Praboe Wastoe banjak soeka-ati.

Tētapi bērdjandji katanja: „kaloe itoe boenting bisa branak dalēm sēmbilan boelan, itoe bētoel akoe poenja anak, kaloe lēbih dari sēmbilan boelan, tēmtoe boenting sama laki-laki lain.”

Prameswari tida enak ati dan banjak kwatir, barangkali bolehnja branak lēbih sēmbilan boelan.

Srenta, sampe-sampe sēmbilan boelan, bētoel blom branak; branaknja oemoer doea blas boelan, kloear laki-laki bagoes sēkali.

Itoe Praboe Wastoe tida maoe mēngakoe anak sēbab liwat djandjinja, maka itoe prameswari dioesir.

Di itoe hari djoega soedah pigi di Lampoeng-karas.

Maharadja Tjioeng Wanara marah-marah pada Praboe Wastoe dari kasian pada itoe anak. Troes kasi prentah pada Poerwa tali, Tali barat, Gēlap sangiang, Gēlap sēnggrange akēn djaga itoe anak di Lampoeng-karas.

Prameswari lagi tidoer mēngimpi katēmoe sama papanja dan papanja bitjara, katanja: „kasian datēng di sini bawa anak, biarlah nanti akoe minta padu dewa, soepaja kowe poenja anak nantinja pegang sēmoeanja nēgri Soenda.

Dan itoe anak kowe kasi nama Soesoek toenggal.”

Srenta itoe Soesoek toenggal soedah oemoer sēpoeloeh taoen pigi di laoetan kidoel.

Lama-lama bēbini sama Baramoentji larang anaknja Gēde rara siloeman.

Radja Toelang bawang nama Kanda rawana dan mantoe. nama Detia wĕlara, bawa bala-bala kapradjoeritan.

Datĕng di Padjadjaran maoe rĕboet Ratna tjalitji dan maoe bocnoeh Patih Boeroeng Kranda.

Di Padjadjaran soedah sĕdia.

Troes prang: bala Padjadjaran moendoer, jang madjoe prang Patih Boeroeng Kranda.

Bala Toelang bawang moendoer.

Troes Patih Detia wĕlara madjoe prang sama Patih Boeroeng Kranda, itoe Patih Detia wĕlara kalah lantasi mati.

Troes Kanda warana madjoe prang Patih Boeroeng Kranda kalah, dipotong lehernja, diboeang di moekanja Maharadja Tjioeng Wanara.

Di sitoe maharadja mĕngarti jang pĕrangnja kalah, djadi troes dia dĕngĕn bini sĕkalian hamba-hambanja pigi di laetan kidoel tjari Soesoek toenggal.

Slamanja prawali Poerwa tali, Tali barat, Gĕlap njawang, Gĕlap sangiang, Gĕlap srĕnggang tida ada di Padjadjaran banjak sĕkali jang brani jang adjak prang dan sagala kaboejoetan soedah tida ada goenanja.

Orang Toelang bawang dia poenja snapan pĕlornja kotor-kotor.

Praboe Wastoe mrasa kalah, lantasi dia poenja bini-bini dan hamba-hamba di bawa pigi masoek ka dalĕm sangiang Talaga. ¹⁾

Kanda rawana soedah bĕdiri radja di nĕgri Padjadjaran dan disĕboet Praboe Kanda rawana.

Slamanja dia djadi radja tjari hasilannja nĕgri-negri, bikin djalan-djalan dan tanah lapang, dibikin desa dan kampoeng dan djoega banjak Tjina jang dagang.

Itoe waktoe Soesoek toenggal maoe poelang tengok orang toeanja.

1) Een meeting tusschen Talaga en Madja waartoe men nog altijd, hoewel heden niet meer zoo druk ten *djagah* gaat. Zij, die zich daartoe derwaarts begeven, moeten in *boeh* gekleed gaan. Thans heet dit *babong sangiang*; vrouwen mogen er niet komen.

Kabêtoelan trang boelan, Praboe Lingga hijang dan bininja Dewi Bradja lara djalan liat kembang-kembang.

Tida lama Praboe Lingga hijang dibawa terbang ka atas sama banaspati: soedah ilang saperti papanja. ¹⁾

Bradja lara mēnangis sampe kēdēngēran sama orang-orang di dalēm kraton.

Maka Maharadja Tjioeng Wanara bitjara sama Bradja lara: „soedah, diēm, djangan mēnangis krana tjoemah. Akoe minta itoe anak jang di dalēm pēroet slamēt tida koerang apa-apa boeat gantinja kowe poenja laki.”

Di djalan katēmoe dēngēn eangnja Maharadja Tjioeng Wanara.

Di sitoe itoe Maharadja Tjioeng Wanara bitjara jang nēgri Padjadjaran soedah diambil sama radja Toelang bawang nama Praboe Kanda rawana. „Kowe poenja bapa prangnja kalah, soedah masoek ka dalēm sangiang Talaga, soepaja kowe bisa ambil lagi itoe nēgri sēbab kowe poenja.”

Maka troes Soesoek toenggag pigi di Padjadjaran: Maharadja Tjioeng Wanara dan bini-bininja dēngēn bala-balanja toeroet di Padjadjaran.

Sadatēngnja di sitoe siang-malēm tida brēnti-brēnti: lindoe tanah gojang dan goentoer, roemah-roemah banjak jang antjoer, goenoeng-goenoeng banjak jang pētjah.

Praboe Kanda rawana tēlaloe takoeť dan kēťjil ati: liat nēgri-nēgri banjak jang roesak, djadi troes itoe praboe dan balanja poelang ka nēgrija Toelang bawang.

Boepati-boepati di Padjadjaran bērēmpoeg maoe tjari toeroenan Padjadjaran boeat radja.

Lantas Maharadja Tjioeng Wanara sama Soesoek toenggag datēng, troes itoe Soesoek toenggag diangkat djadi radja, kwasa antero tanah Soenda dan dikasi nama Praboe Soesoek toenggag.

1) Zie zoo, de auteur is waar hij komen moest, Lingga hyang is de verdwenen Lingga, hoezeer, *hyang*, dat goddelijk beteekent, geenszins identiek is met *hyang*, *ngahyang* verdwijnen. Niettemin wordt dit heden imphieete geloofd van daar dat de steenen *lingga* op Astana gede te Kawali, welke het opschrift, sanghyang lingga hyang, de goddelijke lingga, draagt, algemeen als *mawisan*, gratversiering, van den verdwenen Praboe Lingga hyang wordt beschouwd.

Lama-lama, nĕgri-nĕgri jang roesak, soedah baik lagi sapĕrti doeloe.

Dan volgt een fantastisch verhaal omtrent Praboe Soesoek toenggäl's zoon, Angga larang, die hem, nadat de vader te Sindang kasih, aan de zuidkust, ten hemel gevaren is, als vorst over Soenda opvolgt.

Uittreksels uit de SĚRAT BANTĚN.

K I N A N T I 21. ¹⁾

Soesoehoenan sampoen wĕroeh,
Maoelana Djoedah iki,
kangdjĕng soe(soe)hoenan ngandika,
kjai mas pajoe mariki,
kita pada tatan-tatan,
midĕr-midĕr ing pasisir.

Poenika ing karsa nipoen,
karjanĕn koĕta ing riki,
ingkene gawenen pasar,
(lan) poeniki gosong tĕpigi,
noelja soe(soe)hoenau andoä,
tan soewe gosong woes radin.

Ingkene ĕnggon loen-aloen,
lan watoe gigilang iki,
patjoean gingsir sing pĕrnah,
salawas-lawase iki,
lamoen ta iki gingsira,
jakti roesak kang nĕgari.

Lan padalĕman ing rikoe,
maka soe(soe)hoenan alinggiĕh,
sela ing watoe gigilang,
noelja angandika malih,
ki mas sĕdĕng noelja loengah(a),
angloeroega ikoe malih.

1) *Serat Bantĕn*, Handschrift Collectie Brandes No. 625 blz. 66 vv.

Ing pagoenoenan jwa kantoen,
 oewoes idzine Jang Widi,
 iki ma-saning akalab,
 apasang kopar poeniki,
 lan adja koerang Kahi mas,
 gawea patapan maning.

Ing Goenoeng Pinang poenikoe,
 gawenën patapan adi,
 manira ajoen moelia,
 abali ing Goenoeng Djati,
 andika Moelana Djoedah,
 kantoenna wonten ing riki.

Sampoen asoeng salam wahoe,
 lan kesah ing Woekir Djati,
 tan oeijapën soe-oechoenan,
 kawarnaha ingkang kari,
 sampoen akoempoele ponggawa,
 karsane kesah ing woekir.

Palastra sadaja sampoen,
 mantri kalajan ponggawi,
 kawarnaha kang ponggawa,
 djënengan ingkang pinilih,
 ika oetamaning radja,
 kalajan Ki Maha patih.

Senapati Dëniak ikoe,
 kandoeroean pase iki,
 lan Dipati Tëgoeh Sela,
 lajan lék-amana goesti,
 kalajan Ki hétib Padjang,
 radja Baloe ikoe maning.

Sami këna këmbar ikoe,
 nuwah Ki Ngabehi mantri,
 kalawan Ki Danoeredja,
 kalajan Sahbandar Kéling,
 ponggawa kang saking sabrang,
 dadija tjoetjoeking adjoerit.

Miwah Ki Djongdjo poenikoe,
 djoemënëng Ki Maha patih.
 sëtja dening angawoela,
 malah poenika nanggoepi.
 kalahe ratoe Pakoean,
 tan loewe aninggala sih.

Para poetra sami toemoet,
 Maoelana Joesoef loemiring,
 miwah raji[nə] poenika,
 sami toemoet anoet wingking,
 amoeng kang botën toemoeta,
 [ja] Pangeran Djapar iki.

Lajan malih botën toemoet,
 ratoe Bagoes Angke iki,
 samia toenggoe nĕgara,
 poenika kang winoeloengi
 sampoen samakta sadaja,
 sagagamaning adjoerit.

Mahdoem Djoedah mangke moewoes,
 anĕda sadang mangkeki,
 sami amaos bismillah,
 anĕda pitocloeng lan sih,
 orana koeat wise-a,
 anging jang kang Maha tinggi.

Kita sabiloellah agoeng,
 Mahdoem Djoedah anoet margi,
 sadalan amaos doä,
 mangkene pinĕdaneki,
 datĕnge ing kang sinĕdja,
 sami amit kang ponggawi.

Sampoen katah kang tjinatoer,
 woes prapteng djadjahan weckir,
 inggih kangdjĕng Panĕmbahan,
 mondok ing Paroeng sahidji,
 anata sakehing wadia,
 imoetĕna mangsa iki.

Nalika kesah poenikoe,
 ing sasih Moe Haram singgih,
 wimbaning sasih sapisan,
 dintèn Ahad taheen alip,
 poenika ing sangkalanja,
 boemi roesak rêkeh iki.

Sampoening kadia poenikoe,
 apandjang lamoen winarni
 tjinoepoeting kang tjarita
 salampah ing mangoen djoerit,
 kinanti den ambilana,
 doerma tēmbangan ing woeri.

DOERMA, 20. 1)

Kapahetana gagaman kang loenga përang,
 limangewoe keh neki,
 kang moenggeng pëtingan,
 amoeng titiang domas,
 lan tandang sing Pakoengwati,
 gagaman domas,
 lan saking Angke malih,
 Kalihatoes gagaman saking pangeran.

Angke warnanèn malih,
 dadanël sing Dëmak
 limangewoe keh neka,
 akoempoel ing kasi adji,
 sampoena goenëm
 lan sakehing ponggawi.

Woes samakta pagoenëmaning ponggawa,
 poen Djongdjo matoer aris,
 „inggih panëmbahan,
 jen sawawi lan kërësa,
 kaoela karoehoen goesti,
 anglëbëtana,
 sadalëm kita neki.

1) *Scrat Banten*, Handschrift Collectie Brandes, No. 86 blz. 138—vv.

Kang kaoela tēda pradjoerit kang kesah,
 pērang kaoela dingin,
 gangsalatoes koeda,
 kang agagah prēkosa,
 tēngah daloe lēbēt kami,
 lawang saharta
 kang moenggoeh kidoel iki.”

Angandika Moelana Joesoef ing sira.

„Djongdjo sapa mēnganni,
 malēboeng djro koēta,”
 poen Djongdjo matoer nēmbah,
 „sadoeloer kaoela goesti,
 kang toenggoe lawang,
 kaoela sampoen djangdji.

Pan sadoeloer kaoela poenikoe toean,
 ka maratoea singgih,
 dening Praboe sida,
 lara ati neka,
 sakehe ponggawa neki
 djoemēnēng sang-sang.
 sanak koela tan dadi.

Pan poenikoe larane ati kaoela,
 gēsēng kaliwat lēwih,
 anging amba tēda,
 jen bendjang amba gēsang,
 saleler kaoela goesti,
 nēda kaoela,
 amērdika ing bendjing.

Angandika Moelana Joesoep sa Allah.
 lawan bērkating Nabi,
 soek sira djajaha,
 mapan saleler kita,
 dadia mērdika bendjing,
 mangke kawarna,
 ratoe Pakoean bendjing.”

Endjing tinggal sasampoen amēpēk bala,

samaktaning adjoerit,
 geger kang nġgara,
 tan karoehan adġpnja,
 ponggawa woes boerak-barik,
 ja-tah kotjapa,
 mangke woes tġngah wġngi.

Ja tah Ki Djongdjo adan malġbeng kiġa,
 watara tġngah wġngi,
 geger djro nagara,
 tan koningan lġboenja,

Ki Djongdjo ing djro ngamoeki,
 sarowangira,
 limangatoes prġdjoerit.

Rame ning wong djro koġa toendjang-tinoendjang,
 angrġbat anak rabi,
 maladjġng ing wana,
 kang katoet tan pġdjah:
 kotjap ratoe nira neki,

Sang Prġboe seda,
 lan Poetjoekoemoen iki.

Prġboe anglengleng lawan sanghjang kakaleng ika.
 moesna ngahiang leungit,
 jen oedjare ika,
 moendjoek maring kahjangan,
 ilang rekeh tan kawarni;
 kotjapa bala,
 sakehe ingkang kari.

Sampoen kalah Pakoean sabala nira,
 kabeh woes den djarahi,
 lan kinen nandang kalimah,
 (ing) sġahadat sawġneh karsa;
 pribadi mangke kawarni,
 ja tah kotjapa,
 panġmbahan neng reki.

Panġmbahan lami alinggeng Pakoean,
 ngoempoelakġn ponggawi,

ingkang doeroeng seba,
 pĕraptane ingandikan,
 sadaja mangke woes prapti,
 moewah pĕranakan,
 kabeh sampoen agoesti.

Woes kapĕtek wong tjilik dalĕm ing kiĕa,
 moewah wong tĕpis wiring,
 panĕmbahan moedjar,
 datĕng poen Djongdjo sira,
 „nĕdja rajat kabeh iki
 lah koempoelĕna,
 aneng arsa ingwang iki.”

Atoeripoen Ki Djongdjo ing panĕmbahan,
 „inggih poenikoe goesti,
 sadaja nakdara,
 katoer datĕng (sang) Nata;”
 angandika Sri bopati,
 „lah mardikaha,
 sahanak poetoe neki.

Timbalana Djongdjo sakabeh ponggawa,
 kang gĕde lan kang tjilik,
 pada ngestokakĕna,
 Sjareüt Nabi Doeta,
 lan tĕtĕpa ing nĕgari,
 saloeloenggoehan,
 moelia kaja dingin.”

Woes dinapoerakĕn pangadika Nata,
 poen Djongdjo asroe angling,
 „eh para-ponggawa,
 mantri moewah wong djaba,
 ikoe andekjaning goesti.”
 kabeh wong ika,
 goemoeroeh sahoer paksi.

Angandika sang Nata maring ponggawa,
 „lah, karija ingwang iki,”
 atoering ponggawa,

kabeh anderek toean,
datěng ing Garage goesti,
„adjana milja,
betjikana ing nagari.”

Paněmbahan kakalih lajan kang poetra,
mantoek maring Pakoeng wati,
tan kotjap ing marga,
aglis parapteng nagara,
woes marėk ing Goeng Djati,
woes linggih atap,
parapoetoe ngoendjoengi.

April, 1911.

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS DER PREANGERLANDEN.

Priangan. De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811, door Dr. F. DE HAAN, Landsarchivaris te Batavia. Tweede deel. I. Bijlagen, II. Excursen. Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, XVIII en 906 bladzijden.

G. KOLFF & Co. Batavia, Mart. Nijhoff, 's Gravenhage; gedr. ter boekdr. G. KOLFF & Co. 1911.

Kort na het eerste is het niet minder omvangrijke tweede deel van Dr. F. DE HAAN's historiewerk verschenen.

Het zoude niet voor de soberheid van den referent getuigen, indien hij wederom uitvoerig de loffelijke qualiteiten van stijl en methode des auteurs opsomde. Dit tweede deel is meer technisch, geeft dus volop gelegenheid tot waardeering van systeem en vakkennis, aanhangsels en excursen leggen getuigenis af van des schrijvers stijl- en stofbeheersching: voor beide appreciaties kan dus naar het bij de aankondiging van het eerste deel (Zie dit Tijdschrift, deel LII, bl. 171, sqq) opgemerkte verwezen worden.

Er is een klassicistische geest in dit oorkondendeel. Als bij de uitgaven der Klassieken is de materie in capita en pericopae verdeeld, wat den schrijver bij citeeringen en in zijn register vrijmaakte van het aanhalen van bladzijden, en den gebruiker het voordeel biedt van de stof geregeld te kunnen overzien; als bij de oude klassieke literatoren is tekst met tekst vergeleken, teksteritiek met omzichtigheid toegepast, en van variae lectiones of interne evidentie rekenschap gegeven; als bij de editoren van klassieke teksten is op palaeographische kennis bijzondere nadruk gelegd; als bij klassieke geschriften ten slotte — en hier haleu wij de

eerste woorden van het voorwoord aan — „is hier voor het eerst eene poging gewaagd om eene reeks van documenten over onze O.-I. Comp. te voorzien van een doorlopenden zakelijken en taalkundigen commentaar”.

Dat kennis van het oude schrift en begrip van afkortingen e. d. voor hem die documenten uit den Compagniestijd goed wil uitgeven onmisbaar zijn, is indertijd op overtuigende wijze aangetoond door den auteur in zijne aantekeningen op het door zijnen voorganger bewerkte gedeelte van een door hem uitgegeven deel der Daghregisters: Dat DE HAAN's kennis in deze niet te kort schiet blijkt hier op elke bladzijde.

Dit tweede deel vormt dus de vakmatige adstructie van het historisch overzicht in deel I.

Coquis non convivis dus?

Tot zekere hoogte: ja, maar dit neemt niet weg dat zoowel taalkundige en historicus als zij die belangstellen in de dagen en daden der compagnie en het vermogen hebben om te voelen voor stijlvolle behandeling van een veelszins dor onderwerp, van de lectuur van dit deel kunnen genieten.

Taalkunde en philologische acribie hebben den historicus geen oogenblik in den steek gelaten; dat hij philoloog van origine en van neiging is, blijkt uit elke noot, elke commentatie en het geheele register. De tallooze taalkundige opmerkingen vormen bijkans eene syntaxis van het officieele Hollandsch der Compagnie; veel moge daarin zijn dat slechts enkelen belang inboezemt, doch een ieder die de ongetelde taalkundige noten beschouwt, moet tot de overtuiging komen dat die notities niet latere, accidenteele bijvoegsels zijn, maar werden aangebracht volgens een van den aanvang van den arbeid gevolgd systeem, waaruit eene onverbroken homogeniteit in het samenstel van schijnbaar heterogene onderdeelen is geboren.

Allereerst treft ons de beschrijving van het platenmateriaal; doch ook hier wordt volstaan met verwijzing naar

de bespreking van het eerste deel, en slechts de belangrijkheid der toelichting op de Nos. 3, 5, 16 en 17 aangestipt.

Daarop volgt een vijftigtal Bijlagen, waarnaar in Deel I werd verwezen, en die reeds tal van verwijzingen naar de §§ van de nog te publiceren deelen bevatten; aanhaling der bladzijden waarop in het eerste deel de verwijzing naar de betrokken bijlage te vinden is, treft men hier echter niet aan. Enkele Bijlagen zijn voorzien van een Aanhangsel, een enkele van eene Aanteekening, eene ook van een Aanhangsel en Opmerkingen.

Na de Bijlagen volgen 23 Excursen.

Daarop volgt eene welsprekende Lijst van gebruikte afkortingen en van de in de beide eerste deelen geciteerde literatuur.

Het boek wordt besloten door een minutieus, volledig register, een wegwijzer voor de lezers van dit werk, maar niet minder een gids voor alle onderzoekers en aanstaande uitgevers van bescheiden, welke geschreven zijn in de eigenaardige taal der Compagnie.

Eene kenschetsing van Bijlagen en Excursen moge thans volgen.

Een woestijn van dorheid is het Compagniesgeschrijf; onze gids door de „akelige grauwhed die in de 18e eeuw over alles ligt wat tot het Compagnieswezen behoort” heeft echter zijne opgewektheid niet verloren. Wat meer is: hij is er in geslaagd zijne lezers te behoeden voor afmatting gedurende den tocht door het troosteloos gebied van schier onafgebroken mufte eenvormigheid. Geen geringe verdienste bij een voorgaan op eene reize door een en vijftig bijlagen, met noten en uitweidingen! *Facetiae* versmaadt de auteur allerminst, menige snaaksche opmerking verlicht den zwaren gang, en pakkende vergelijkingen met de toestanden van nu en in andere landen houden de belangstelling levendig.

De noten zijn uit den aard der zaak overwegend historisch-geographisch en taalkundig; vooral op laatstbedoeld terrein is een kapitaal van wetenschap, door onverdroten

zoeken verkregen, in die bijna eindeloze reeks van annotaties vertegenwoordigd. Buiten de geographie en taalkunde zijn ook realia in behandeling genomen, het huishouden en de keuken vinden evenzeer bespreking als de verstandelijke ontwikkeling en de religie, zelfs het netelig strijdpunt der praedestinatieleer komt ter sprake.

En de critiek is steeds in actie, hier ter aantooning van de onechtheid van een officieel stuk, ginds ter herstelling van bedorven plaatsen of verkeerde lezingen.

De palaeographie leidt nu tot verrassende emendaties zooals, om slechts één voorbeeld te noemen, de verbetering van Poedong gaba in Kedoengalang (bl. 132, noot 1), dan tot aanwijzing van bedenkelijke tekortkomingen in tekstuitgaven van oudere historici.

Het Overzicht van Deel I ziet men in de Bijlagen van dit deel met de stukken bevestigd. Van den val van Malakka tot het optreden van Daendels is de duur der tijdruimte welke de bescheiden en journalen bestrijken: reisverhalen met excursen over oude en nieuwe wegen, rapporten van expedities, statistieken en inventarissen, aanhangsels over bronnenvergelijking, verslagen omtrent inspecties, instructies en brieven, kleine en schijnbaar onbeduidende fragmenten naast groote onderdeelen als het boek-van Riebeek (XXII-XXIII, ± 150 bladzijden), beschrijvingen van eenzame rondzwervingen in ellende en krankheid naast schilderingen van mateloze tafelweelde en waanzinnigen praal en pronk bij feesten door van matroos af begonnen Hoog Edelheden gegeven, vonnissen en technische verslagen, hospitaalrapporten nevens feestprogrammas; allerlei documenten met tekst en uitleg volgen elkander op als even zoovele argumenten voor de historiciteit van het Overzicht in het eerste Deel des books.

Een werk van ontzagwekkende volheid, maar voor den lezer ongevaarlijk en dikwijls afwisselend door de zekere leiding en den goeden luim van den bij uitstek competenten auteur. In alle opzichten: een monument van historiographie!

Thans de excursen.

Het is ondoenlijk al het wetenswaardige daaruit aan te stippen, maar de gedocumenteerde wijze van behandeling der in die aanhangsels ter sprake komende onderwerpen maakt eene afzonderlijke bespreking tot eene plicht.

Het gevoel voor Indisch natuurschoon was, blijkens Excurs I, in den Compagniestijd zeer gering ontwikkeld, en waar eene lyrische pen in een of ander journaal de tropennatuur tracht te schilderen, is óf navolging der klassieken óf onbeholpenheid van stijl een reden van vermindering onzer appreciatie. Bij den uitvoerigen Valentijn worden slechts enkele aan natuurschildering gewijde regels aangetroffen, en bij hem, evenals bij vele andere vaderlandsche en Britsche schrijvers, is slechts gevoel voor het lieflijk, vlak, landelijk schoon. Gevoel voor het woest natuurschoon werd eerst onder den invloed van Rousseau meer algemeen; trouwen^s in een relaas als dat van Van Sevenhoven is de invloed van Jean Jacques duidelijk merkbaar.

Meer nog dan deze excurs leidt ons de 2e in den Muzenkring der Indischen van de dagen der Compagnie binnen, daarin toch wordt al wat uit bundels en boeken bijeen te garen was over *Indische verzemakers* te onzer kennis gebracht. Allerlei verzensmeden, poëtasters en rijmelaren worden vermeld, telkenmale met verwijzing naar analoge Parnas-toestanden in patria, en met mededeeling van feiten die ons doen concludeeren tot het heerschen eener endemie van rijmen, ook in periodes waarvan geen Apollo-sporen over zijn.

Ligt in de herinnering aan het verzengedoe voor ons niets vernederends, beschamend is hetgeen Excurs III ons leert over de geschiedenis van *het baden in de Oost*, immers daaruit komen wij te weten dat het dagelijksche bad te danken is aan het Engelsche voorbeeld, dat in 1829 die gewoonte lang niet algemeen was, en dat in de Buitenbezittingen zelfs in 1830 de badkamer niet overal was aan te treffen.

Vermakelijk en instructief is Excurs IV over *Indische volksetymologieën*. Naar het voorbeeld der Hollandsche verhaspelingen van Engelsche woorden werden Inlandsche termen allerzonderlingst veretymologiseerd. Wij vinden de Bock voor Depok, de Baviaan voor Bawean, de Boezeroens voor Boegeroen, Keey Maes de penninghraedt voor Ki Mas Dipaningrat, Jan Kriek voor djangkrik, Sondaars voor Soendaasch, slokhaan voor slokan, etc. Evenals alle etymologie biedt de volksetymologie voetangels en klemmen; De Haan's sceptische voorzichtigheid heeft hem voor struikelen bewaard, én hier én in excurs XIII.

Hoe noodig die omzichtigheid is, blijkt uit de door eenen anderen historicus gegeven verklaring van het woord *leggers*, dat geenszins overliggende schepen maar resideerende kooplieden beteekent; die titel met de latere *resident en fctor* worden in Excurs V behandeld.

Van aanvullenden aard is Excurs VI, waarin eene reeks bewijspplaatsen wordt toegevoegd aan de uiteenzetting van Veth in zijn „Oost en West” aangaande het woord Ristje. De afleiding van het woord blijft onzeker, en veronderstellingen „op den klank af” vinden bij den schrijver nu eenmaal geen genade.

In Excurs VII „De bewapening van de Europeesche soldaten der Compagnie” vindt de beoefenaar der krijgsgeschiedenis, en eigenlijk een ieder die zich rekenschap wil geven van de toestanden te velde in den Compagniestijd, veel van zijn gading, evenals de belangstellende in oude Realia door de mededeelingen in Excurs VIII, over het loopen op bloote voeten, allerlei nieuws zal leeren.

Op afleidkundig gebied bewegen zich de Excursen IX — XIV. De 9^e geeft literatuur over *inkhoorn*, de 10^e brengt materiaal voor de verklaring van den naam pitsjaarboom, en de beteekenis van waringin, de 11^e herleidt het woord *bonkes* tot het Maleische *boengkoes* en vermeldt voorbeelden van het eigenaardig gebruik daarvan, en de twee laatsten leggen in hunne volledigheid een bewijs af van des auteurs voor-

zichtigheid, die hem van *djabon* in Excurs XII doet verklaren dat hij nog geen volle zekerheid omtrent de beteekenis daarvan heeft. en in Excurs XIII eene vroeger opgevatte meening omtrent de herkomst van het woord Tijferen doet verwerpen, en voorloopig, in afwachting van bewijs ondergeschikt stellen aan eene verzekering van bovenbedoelden historicus dat tijferen „positief Tamil” is. Het is inderdaad niet duidelijk van welk Tamil-woord tijferen dan wel afgeleid zoude zijn! Een dergelijk proces van prijsgeven eener langgekoesterde meening en aanvaarding van andere opheldering — doch nu zonder noodzaak van afwachten van bewijs — teekent zich af in de uiteenzetting, in Excurs XIV, over het woord *kombaars*, dat tot het Portugeesche *coberta* wordt teruggebracht.

De drie volgende Excursen brengen informatie over realia.

No. XV behandelt een reeds meermalen ter sprake gebracht punt: de kleuren van de prinsenvlag. Bijzonderheden over de vroegere tropenkleedij in verband met de muskietenplaag — waarbij wij vernemen dat *mosquyt* ook voor *mesigit* gebezigd werd — brengt Excurs XVI, terwijl No. XVII, een resultaat van veel narekenen, over de vage termen Mijl en Roede handelt.

Nu vragen weder etymologische Excursen onze aandacht.

De XVIIIe levert alles wat bijeen te lezen was over de woorden Kadel (Tamil *kattil*, Mal. *katil*, rustbank) en Diggedig (eveneens een soort rustbank), de XIXe brengt nieuwe bewijzen voor Veth's verklaring van *laskar*, en de XXe, eene verhandeling op zich zelf, toont ons de resultaten van een jarenlang onderzoek naar de Portugeesche woorden in het Compagnies-Hollandsch. Het feit is dat in oud-Hollandsche stukken Portugeesche of althans Portugeesch-klinkende woorden voorkomen „welker beteekenis in den regel zoo duidelijk is en zoo alledaagsch, dat men zich afvraagt waarom niet liever het Hollandsche equivalent is gebruikt”, wat tot de gevolgtrekking leidt dat in de spreektaal der Compagniesmensen vele Portugeesche woorden in omloop waren

die in de schrijftaal overgingen, en dat vooral de mindere klassen, die meestal geen Hollandsch woord hoorden, die bezigden. Zijne onbekendheid met het Portugeesch erkennende, en de noodwendige onvolledigheid van een modern woordenboek ten aanzien der oudere taal begrijpende, heeft de auteur zijn glossarium naast Michaeli's lexicon gelegd, en zoo oud of verbasterd met nieuw en zuiver Portugeesch vergeleken. Als een imperium in imperio is de excurs op dezen excurs: de behandeling van het woord bestant (Port.) — bestand (Holl.), welke dubbelterm historisch verklaard en syntactisch toegelicht wordt.

Over de doode weermiddelen, wallen, grachten en terrassen geeft Excurs XXI alles wat uit des schrijvers adversaria, naar oude boeken en kaarten, als tot dit onderwerp behorende, kon opgenomen worden.

Na eene korte geographische opheldering nopens de Goe-ha-Tjandi (Excurs XXII) komen wij aan den laatsten en grootsten Excurs, die in een dertigtal bladzijden een historisch opstel vormt over de Wijnkoopsbaai. Het eerste gedeelte geeft zekerheid omtrent de benamingen der baaien aan de Zuidkust, inzonderheid van de anonieme baai, de latere Bogt van Wijnkoopsbergen (wellicht naar Wijncoop die waarschijnlijk de hoogste civiele ambtenaar aan boord van het schip onder bevel van Dirk de Vries was, vóór 1618), die eerst in 1780 „de baai van Wijnkoop”, en niet eerder dan in 1800 Wijnkoopsbaai genoemd werd, een naam die pas door Raffles' kaart meer algemeen is geworden. Het tweede gedeelte behandelt de tochten naar de Wijnkoopsbaai en de Preangerkust.

In dezen laatsten excurs zijn alle groote qualiteiten van het standaardwerk waarneembaar tot in alle kleinigheden.

April, 1911.

Red.

GEDATEERDE INSCRIPTIES VAN JAVA

DOOR

Dr. N. J. KROM.

Inleiding.

Het is reeds bijna twintig jaar geleden, dat het eerste volledige overzicht van de gedateerde inscripties op Java het licht zag. In 1891 toch verscheen het bekende werk van Dr. R. D. M. Verbeek, getiteld Oudheden van Java en opgenomen in deel XLVI van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarin op pag 7 en volgende een door Dr. J. L. A. Brandes samengestelde opgave van de „Jaartallen der inscriptie's op Java” te vinden is. Sindsdien heeft de hernieuwde belangstelling in de Javaansche oudheden een menigte nog onbekende jaartallen aan het licht doen komen. Toch is er nooit een systematische aanvulling van genoemde lijst verschenen, alleen over den tijd van de vorsten van Tumapël en Majapahit komen nadere aanwijzingen voor in Tabel VI van de Pararaton-uitgave van Dr. Brandes, later gedeeltelijk herzien in het Rapport der Oudheidkundige Commissie over 1903 p. 71. Ook voor andere tijdperken had diezelfde geleerde rijke bouwstoffen verzameld, gelijk de bij zijn dood door hem nagelaten aantekeningen bewijzen, waarop wij hier beneden terugkomen. Tot een nieuwe uitgave van de lijst der jaartallen kwam het intusschen niet en dat deze toch lang niet overbodig zou zijn, blijkt alleen reeds uit het feit, dat op

het oogenblik meer dan anderhalf maal zooveel gedateerde inscripties bekend zijn als in 1891.

Dit groote aantal nieuwe jaartallen gaf ons aanleiding niet een aanvulling op de oude opgave, doch een geheel nieuwe lijst samen te stellen; tevens was er daardoor gelegenheid eenige wenschelijk gebleken wijzigingen in de inrichting ervan te brengen. Het is de bedoeling om, voorzoover dat noodig zal zijn, van nieuwe vondsten geregeld melding te blijven maken, zoodat het mogelijk zijn zal steeds van den stand van zaken op dit gebied op de hoogte te blijven.

Aangaande de inrichting dezer lijst ga het volgende vooraf. De bronnen, waarvan gebruik werd gemaakt, blijken voldoende uit de litteraturopgave. Alleen moet daar nog aan worden toegevoegd, dat de geheele lijst na haar samenstelling uit de vermelde bronnen, zorgvuldig is vergeleken met de bovengenoemde gegevens in de epigraphische nalatenschap van Dr. Brandes. Het gevolg daarvan was, dat niet alleen verscheidene nog ongepubliceerde jaartallen konden worden toegevoegd, doch ook van meerdere andere een juistere lezing kon worden opgenomen. Daar het nu, gelijk gezegd, ongepubliceerde gegevens betrof, die dus voor degenen, die van onderstaande lijst gebruik zouden maken, toch niet na te slaan zouden zijn, achtten wij het overbodig in deze gevallen de overigens ook nit den aard der zaak zeer lastig te citeeren aanteekeningen van Dr. Brandes in onze litteraturopgave op te nemen; wij stellen dus voorop, dat overal, waar de aangehaalde litteratuur een ander jaartal geeft dan het in deze lijst opgenomene, men te doen heeft met zulk een latere, verbeterde, lezing van Dr. Brandes.

Vergelijkt men onderstaande lijst met die van 1891, dan ziet men eenig verschil in de indeeling. Vooreerst moest nu een litteraturopgave bijgevoegd worden, wat bij de vroegere lijst onnoodig was, daar de lezer immers alles direct kon opzoeken in datzelfde werk van Dr. Verbeek, waarin alle oudheden van een nauwkeurig litteratuuroverzicht voorzien waren. Vervolgens kwam het ons wenschelijk voor terwille

van de overzichtelijkheid in een aparte kolom de aard van het voorwerp kort te omschrijven; bij het nagaan van de gedateerde inscripties uit een bepaalden tijd of van een bepaalde plaats moet met één oogopslag kunnen blijken, met welk soort inscripties men te maken heeft: een koperplaat is nu eenmaal lichter verplaatsbaar dan een rotsinschrift. En ten slotte bleek het om practische redenen aan te bevelen, ook de plaats aan te geven, waar de voorwerpen in kwestie zich op het oogenblik bevinden.

Verder wijkt deze opgave van haar voorgangster af, inzooverre niet West-, Midden- en Oost-Java afzonderlijk behandeld zijn, doch de volgorde der jaartallen uitsluitend chronologisch is. Deze verdeeling in drie groepen heeft iets aanlokkelijks, omdat de afdeelingen geographisch zich zoo goed laten begrenzen. Daar staat echter tegenover, dat zulk een geographische indeeling een groot deel van haar nut verliest, wanneer de groepen, gelijk hier het geval is, in ander opzicht een samenhang vertoonen, die scheiding verbiedt. West-Java, dat is waar, staat geheel apart; doch er zijn vandaar slechts vier jaartallen opgenomen. Wanneer men echter Midden- en Oost-Java scheiden gaat, is het gevolg, dat bv. twee inscripties uit den zelfden tijd van den zelfden koning Dakṣottamabāhubajrapratipakṣakṣaya op geheel verschillende plaatsen behandeld worden, omdat de ééne in Jogjakarta, de andere in Pasoeroehan gevonden is, en zoo zouden er meer voorbeelden te geven zijn van oorkonden, waarvan de ééne uit Midden-, de andere uit Oost-Java afkomstig is, terwijl ze toch blijkens den inhoud ongetwijfeld bij elkaar behooren. Het is trouwens van verscheiden inscripties bekend, dat ze van het ééne deel van Java naar het andere vervoerd zijn en het ligt dus voor de hand dat ditzelfde ook gebeurd kan zijn met inscripties, waarvan we het *niet* weten. Men kan dus wel met zekerheid zeggen, dat een groepeerings als de hier bedoelde altijd onzuiver blijven moet, terwijl zij bovendien het ontstaan van een vierde groep, die van de inscripties van onbekende afkomst,

tengevolge heeft. Deze redenen maakten het ongewenscht aan de geographische scheiding der inscripties vast te houden en deden de voorkeur geven aan een zuiver chronologische volgorde. Tevens werd het daardoor mogelijk ook de enkele uit andere deelen van den Archipel bekende jaartallen op te nemen, wat als vergelijkingsmateriaal niet onwelkom zijn zal; door het verschil in druk van de plaats van afkomst vallen deze inscripties voldoende in het oog, om geen verwarring te veroorzaken.

Het laatste jaartal van de lijst is hetzelfde als dat van Dr. Brandes, zooals men ziet, nl. 1433. In het trekken van zulk een grens is altijd iets willekeurigs, doch er is veel voor te zeggen bij deze inscriptie, die dus eenigen, doch niet al te langen, tijd na den ondergang van Majapahit valt, te eindigen. Theoretisch is de val van het laatste Hindurijk het einde van Java's oude geschiedenis, maar het spreekt vanzelf, dat met de vernietiging van het rijk niet direct de geheele cultuur daarvan te gronde ging en daarom is het gewenscht, nog eenige speling te nemen. Maar aan den anderen kant mag men ook weer niet te ver door gaan, want, gegeven dat de Oud-Javaansche letters nog zoolang in gebruik gebleven zijn, zou men zodoende ongemerkt midden in den Islamitischen tijd belanden. Daarom is aan de door Dr. Brandes getrokken grens vastgehouden en zijn geen latere jaartallen opgenomen.

Aangaande de verschillende rubrieken der lijst, worde nog het volgende opgemerkt.

Jaartal. Onder de jaartallen zijn er eenige, waarvan alleen het eeuwcijfer aangegeven is. Bij enkele is dit een bewijs, dat op de inscriptie in kwestie de beide laatste cijfers van het jaartal onduidelijk of niet aanwezig zijn, terwijl de eerste cijfers er wel voorkomen. De meeste jaartallen van dezen aard duiden echter op oorkonden, waarop het jaartal geheel ontbreekt, doch die door den er op voorkomenden koningsnaam met zekerheid in een bepaalde eeuw te stellen zijn, in de negende voor Sindok, de tiende voor

Airlanggha, de elfde voor Jayabhaya, de twaalfde voor Çrînga; die van de vorsten van Sînhasâri en de eerste dynastie van Majapahit zijn zelfs nog juister te determineeren ten gevolge van onze bekendheid met de regeeringsjaren dier heerschers. Er zijn dus alleen inscripties bij opgenomen met volkomen vaststaand eenweijfer: niet oorkonden als bv. die van Pelem en Gambar (zie Not. Bat. Gen. resp. 1902 p. 95, 107 sq. 1903 p. 16 en 1902 p. 29), waarin schenkingen van onderscheidenlijk de koningen Râjasanâgara en Vikramavariddhana bevestigd worden, zoodat er alleen in de bekende regeeringsjaren dier vorsten een *terminus a quo* gevonden kan worden, doch de *terminus ad quem* in het onzekere moet blijven. Daar van de hierboven met name genoemde vier vorsten de regeeringstijd slechts bij benadering vaststaat, d. w. z. men slechts kan zeggen dat zij „in het midden” of „in het begin” hunner eeuw heerschten, konden de van hen afkomstige oorkonden slechts aan het einde der desbetreffende eeuw een plaats vinden.

Vindplaats. Deze is telkens zoo nauwkeurig mogelijk volgens de bronnen aangegeven; doch deze laatste zijn natuurlijk in het eene geval veel precieser dan in het andere. Vandaar, dat in deze kolom namen van gehuchten met die van afdeelingen afwisselen; was alleen de residentie bekend, dan is de tweede rubriek geheel opengelaten en slechts de derde ingevuld.

Omschrijving. Ook hier is de benaming gevolgd, door de bronnen gebezigd. Alleen is, voorzoover dat bleek, dit onderscheid gemaakt, dat de term „beschreven” steen, beeld, enz. uitsluitend is gebezigd, waar van een werkelijke inscriptie, bestaande uit meer dan het jaartal alleen, sprake was; voorwerpen met alleen een jaartal missen in de omschrijving het bijvoegsel „beschreven.” De bronnen zijn overigens ook in dit opzicht niet altijd even nauwkeurig in hun opgaven, zoodat dit beginsel niet consequent is toegepast kunnen worden.

Tegenwoordige plaats. In deze kolom is het principe aangenomen, dat een voorwerp wordt geacht op het oogenblik in loco te zijn, wanneer niet geconstateerd is, dat het daar niet meer aanwezig is. Het gevolg daarvan is, dat waarschijnlijk verscheiden voorwerpen, die „in loco” heeten te zijn, in werkelijkheid niet meer ter plaatse gevonden worden, want dat de oudheden meer versleept worden, dan men zou denken, zal geen lezer van de Rapporten der Oudheidkundige Commissie tegenspreken. Andererzijds ging het echter niet aan te veronderstellen, dat een oudheid niet meer ter plaatse zou zijn, alleen omdat in de laatste jaren niemand is gaan kijken, of het voorwerp er nog was. Practische redenen leidden dus tot bovenvermeld principe; natuurlijk is hier met den term „in loco” niet bedoeld, dat het voorwerp nog op de plaats zou zijn, die het in den Hindutijd had, doch alleen, dat het zich bevindt, waar het het eerst is aangetroffen.

Van de in musea bewaarde oudheden is zooveel mogelijk het inventaris- of catalogusnummer aangegeven. Voor de koperplaten van het Museum te Batavia kon slechts gebruik gemaakt worden van ongepubliceerde gegevens.

Litteratuur. Voor dat deel der inscripties, dat reeds in het bovenaangehaalde werk van Dr. Verbeek vermeld wordt, is steeds naar dat werk verwezen en alleen de na 1891 verschenen litteratuur toegevoegd. Die latere opgaven zijn voor een deel te danken aan den heer G. P. Rouffaer, van wiens litteratuur-aanteekeningen bij de transcriptie-bundels van Dr. Brandes wij een dankbaar gebruik hebben gemaakt. Van de steen-inscripties in het Museum van het Bataviaasch Genootschap bestaat een afzonderlijke opgave, eveneens van de hand van den heer Rouffaer, welke opgenomen is als Bijlage in de Notulen van voormeld Genootschap over 1909; ook van het daarbij gevoegde litteratuuroverzicht is in onze lijst nota genomen.

De gebezigde afkortingen zijn in hoofdzaak de volgende:

De Notulen der Algemeene en Bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de Verhandelingen van hetzelfde Genootschap en het eveneens daardoor uitgegeven Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde zijn onderscheidenlijk geciteerd als Not., Verh. en Tijdschr.

Met Bijdr. zijn bedoeld de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Rapp. duidt aan de Rapporten der Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, terwijl met foto O. C. de door diezelfde Oudheidkundige Commissie opgenomen fotografieën worden aangegeven.

K. O. is Cohen Stuart's bekende uitgave Kawi-Oorkonden; het werk van Dr. Verbeek is aangeduid door Verb.

De overige aangehaalde werken en periodieken zijn op zoodanige wijze geciteerd, dat zij tot geen misverstand aanleiding kunnen geven.

Aan de lijst doen wij een klein statistisch overzicht voorafgaan van het aantal gedateerde inscripties uit verschillende periodes in verschillende deelen van Java gevonden. De geographische indeeling is die der hedendaagsche residenties; uitdrukkelijk wordt echter het voorbehoud gemaakt, dat om de bovenvermelde redenen een geographisch overzicht der vindplaatsen nooit een geheel juist beeld kan geven van het al dan niet voorkomen der inscripties in den Hindutijd. Daar zal dan ook bij het trekken van conclusies rekening mee moeten worden gehouden.

De periodenverdeeling verschilt aanmerkelijk van die bij Dr. Verbeek.

Dit is een gevolg van den voortgang, die de kennis van de Javaansche geschiedenis sinds het verschijnen van dat werk gemaakt heeft, met name door Dr. Brandes' uitgaven van Pararaton en Nagarakrätägama. Het is daardoor, althans

in het laatste deel dier geschiedenis, niet meer noodig verdeelingen in periodes te maken volgens de volle eeuwen der Çaka-jaartelling, doch men kan thans belangrijke jaren uit de geschiedenis van Java zelf aan de indeeling ten grondslag leggen, wat uit den aard der zaak een veel zuiverder beeld van den toestand geeft.

In de eerste perioden zijn wij overigens nog niet zoo gelukkig dit te kunnen doorvoeren. Als eerste grens is het jaar 760 genomen, niet omdat er in dat jaar iets bijzonders gebeurd is, maar omdat na dit jaar voor het eerst een min of meer aaneengeschakelde reeks jaartallen begint, terwijl de zeven, die ouder zijn, door groote tusschenruimten gescheiden worden van elkander. Sinds 760 spiegelt zich de bloeitijd van Midden-Java af in de menigte der inscripties daar gevonden; een geschikt slot vormt het jaar 850, na hetwelk Midden-Java zijn beteekenis verliest en Oost-Java op den voorgrond treedt. De afscheidingen 900, 1000 en 1100 zijn slechts een gevolg van onze armoede aan nauwkeurige gegevens; die armoede betreft overigens slechts de juiste tijdstippen, waarop de ééne periode gerekend moet worden voor de andere plaats gemaakt te hebben, niet het feit van het bestaan dier periodes, want wél is het bekend, dat op elk dier tijdperken een vorst van beteekenis zijn stempel heeft gedrukt, zoodat men het volste recht heeft, den tijd van Sindok van de eeuw van Airlangga en deze laatste van die van Jayabhaya te scheiden. Na 1100 komt dan de periode van Çrînga. Een zeer belangrijk jaar, dat bepaaldelijk de grens vormt tusschen twee verschillende tijdperken, is vervolgens 1144, het jaar, waarin de hegemonie overgaat van het rijk van Daha in Kediri op dat van Siñhasāri in het Pasoeroehansche. Vervolgens geeft 1216 de val van Siñhasāri en de stichting van Majapahit aan. Ook in de geschiedenis van dit laatste rijk kunnen weer eenige afzonderlijke tijdperken aangenomen worden, vooreerst dat van opkomst, dan dat van den grootsten bloei; dat als grens tusschen die beide Hayam Wuruk's geboortjaar, 1256, is

genomen, is weer eenigszins willekeurig; de dood van Jayanāgara was b. v. een even goede afscheiding geweest. Met den dood van den grooten koning treedt dan een stilstand in, die op zijn beurt overgaat in den tijd van het verval; het begin van dat laatste kan weer zeer goed gesteld worden op 1351, het jaar van den dood van Devī Suhitā en van het begin van het eerste koninglooze tijdperk.

Op grond van dit alles zijn dus de volgende periodes aangenomen: vóór 760; 760 — 850; 850 — 900; 900 — 1000; 1000 — 1100; 1100 — 1144; 1144 — 1216; 1216 — 1256; 1256 — 1311; 1311 — 1351 en na 1351. Min of meer willekeurig, voorzover niet zeer bepaalde gebeurtenissen er aan ten grondslag liggen, is zulk een periodenverdeeling natuurlijk altijd.

Overzicht der gedateerde inscripties.

	voor 760	760- 850	850- 900	900- 1000	1000- 1100	1100- 1144	1144- 1216	1216- 1256	1256- 1311	1311- 1351	na 1351	Totaal
West-Java												
Preanger.				1					1	1		3
Tjirebon.						1						1
Midden-Java												
Kedoe.	3	23				1						27
Jogjakarta.	2	8	1									11
Soerakarta.		1								1	11	13
Samarang.					1						3	4
Rembang.				1					1	1		3
Madioen.		1		5	2	1		1	1	4	4	19
Oost-Java												
Kediri.		1	3	1	15	13	9	13	18	11	7	91
Soerabaja.		4	12	15	3	2	7	7	21	10	13	94
Pasoeroehan.	1	2	7		1		2(6)	4	6	4	5	32(36)
Besoeki.							1	1	3		6	11
Madoera.							1				1	2
Verdere Archipel												
Bali.		1	2	4	1	1						9
Lombok.				1								1
Sumatra.				2	1				6			9
Bangka.	1											1
Borneo.									1			1
Onbekend.		14	1	1	1	3	1	11	17	2	2	54
Totaal.	7	55	26	31	25	22	21(25)	37	75	34	52	386(90)

Wanneer er nu iets blijkt uit een overzicht als het bovenstaande, dan is het wel dit: dat men slechts met de grootste voorzichtigheid van zulke statistische gegevens gebruik mag maken in gevallen, waar men van andere zijden over geen aanwijzingen omtrent den politieken toestand beschikken kan. Een treffend voorbeeld is de periode 1144—1216, waarvan wij weten, dat het politiek overwicht gedurende dien tijd bij het in Pasoeroehan gelegen Sinhasāri berustte. Toch zijn van de één en twintig ¹⁾ uit dat tijdperk bekende inscripties bijna de helft uit Kediri en slechts twee uit Pasoeroehan afkomstig. Dat mag nu toeval zijn of een gevolg van de mogelijkheid, dat hoewel de hege-monie verloren was het eerstgenoemde gewest oconomisch toch nog bovenaan stond, een feit blijft het, dat, waren geen andere berichten tot ons gekomen, men uit de jaartallen alleen zeker niet zou hebben geconcludeerd tot eenige politieke beteekenis van Pasoeroehan in dit tijdperk.

Daartegenover staan echter weer andere gevallen, waarin deze getallen toch wel iets leeren; zoo zal het bv. geen toeval zijn, dat van de negen jaartallen van Sumatra er zes vallen in de periode van de imperialistische politiek van het Majapahitsche rijk. Een enkele beschouwing van zeer algemeen aard naar aanleiding van dit overzicht zal dus niet misplaatst zijn.

Vooreerst blijkt dan, dat de nieuwe vondsten geen anderen kijk geven op het verschijnsel, reeds lang geleden opgemerkt, dat de beteekenis van het in den beginne op den voorgrond tredende Midden-Java, na 850 geheel ophoudt: tegenover de twee-en-dertig jaartallen uit de eeuw aan dat jaar voorafgaande staat er slechts één en dat nog wel het twijfelachtige van den (Civatempel te Prambanan) in de volgende eeuw. Uitgezonderd de twaalfde-eeuwsche rots-inscriptie van

1) De byvoeging (25) in het overzicht heeft daarop betrekking, dat men de vijf replieken van den Toempang-schen Amoghapāca zoowel voor een als voor vijf kan rekenen.

den Dieng, komt er geen levensteeken van Midden Java meer voor, tot in het tweede deel der veertiende eeuw de jaartallen van den Lawoe en uit het Samarangsche verschijnen.

Op Oost-Java, waar de enkele jaartallen van vóór 850 geen conclusies toelaten, vinden wij in de eerste halve eeuw na dat jaar negentien jaartallen in Soerabaja en Pasoeroehan en slechts drie in Kediri. Daaruit mag worden opge maakt, dat het zwaartepunt van Koning Sindok's macht in beide eerstgenoemde gewesten te zoeken is, vooral ook omdat deze gevolgtrekking gesteund wordt door de ontdekking van Dr. Brandes, welke in den op de grens van die beide provincies gelegen tempel van Goenoeng Gangsir een met Midden Javaansche motieven versierd bouwwerk, het oudste ons bekende van Oost-Java en vermoedelijk uit den tijd van Sindok zelf, terugvond. ¹⁾

In de volgende periode, de tiende eeuw, valt weer op, dat slechts één jaartal uit Kediri tegen vijftien uit Soerabaja voorkomt. Dit is van belang, omdat dit de eeuw van Air-langgha is, den vorst, dien de overlevering als heerscher van Kediri kent. Bevestigd is dat nooit, doch evenmin hebben latere gegevens er zich tegen verzet. Zooals men ziet, zouden de jaartallen er eerder toe brengen, het centrum van de macht van dezen vorst in Soerabaja te zoeken.

Wat de elfde eeuw betreft, zijn daarentegen de jaartallen en de overlevering omtrent Jayabhaya van Kediri weer met elkaar in overeenstemming. Eveneens klopt in de eerste helft der twaalfde eeuw de verhouding van het aantal inscripties met wat van elders bekend is; tezamen genomen geeft de tijd van 1000 tot 1144 niet minder dan acht-en-twintig jaartallen uit Kediri, doch slechts vijf uit het te voren zoo belangrijke Soerabaja.

Van de zonderlinge verhouding der jaartallen in de Siñhasāri-periode werd reeds melding gemaakt. Ook in den eersten tijd van het rijk van Majapahit blijft Kediri belangrijk; dertien inscripties uit dat gewest staan tegenover elf uit

1) Zie Rapp, 1903 p. 38, sq.

Soerabaja en Pasoeroehan samen. Na 1256 blijft voor elk afzonderlijk tijdperk Soerabaja, waarin immers de hoofdstad des rijks gelegen was, de meerdere van Kediri, echter slechts weinig, want in 't geheel blijken uit dien tijd vier-en-veertig uit dat eerste, zes-en-dertig uit dat laatste geweest bekend te zijn. Pasoeroehan blijft zich zelf gelijk met zes, vier en vijf jaartallen; opmerkelijk is dan weer het voorkomen van negen stuks in het jaartallen-arme Besoeki.

De overige gewesten geven tot geen bijzondere opmerkingen aanleiding. Wat de andere eilanden van den Archipel betreft, werd Sumatra reeds genoemd. De steen van Bangka worde afzonderlijk vermeld, daar hij zijn hooge belangrijkheid voor een deel ontleent aan het feit, dat hij, is het jaartal goed gelezen, de oudste gedateerde oorkonde uit den Archipel bevat. Het jaartal van Borneo daarentegen heeft als zoodanig niet de minste waarde, daar het op een zoo gemakkelijk verplaatsbaar voorwerp als een beker voorkomt. Van Bali zal het opvallen, dat alle bekende jaartallen vallen vóór den Majapahitschen tijd, in welken toch dit eiland onder Javaansche heerschappij stond; hier zullen het toeval en onze geringe bekendheid met de nog op dit eiland aanwezige godheden medegewerkt hebben.

In het maken van gevolgtrekkingen verder te gaan dan deze algemeenheden, is vooralsnog niet raadzaam. Mits met voorzichtigheid gebruikt, zijn echter de uit de jaartallen geputte aanwijzingen niet zonder waarde bij de pogingen tot reconstructie van Java's verleden en met voldoening mag geconstateerd worden, dat de woorden, waarmee Dr. Verbeek zijn beschouwingen sloot: „Het resultaat waartoe uitsluitend de jaartallen geleid hebben, zal in hoofdzaak ongetwijfeld juist blijven” door de feiten niet weersproken zijn.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijvinge.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
608?	<i>Kota Kapuer.</i>	<i>Bangka.</i>	beschreven steen	Batavia Mus. D. 90.	Not. 1893 p. 106 sq. 141, 157.
654	Tjanggal.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 4.	Verb. p. 156 sq.
682	Dinaja.	Paseroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 113.	Rapp. 1904 p. 9; foto O. C. 743.
700	Kalasin.	Jogjakarta.	beschreven steen	Jogjakarta, coll. Die- duksman.	Verb. p. 176 sq. Tijdschr. 47 p. 450.
704?	Keloerak.	Jogjakarta.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 44.	Verb. p. 182; Not. 1909 p. 149 sqq.
731	Dieng.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 58.	Verb. p. 124 sqq.
746?		Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 1.	Verb. p. 130 (= K. O. XVIII).
762	Djaha.	Soerabaja.	koperplaten	Batavia Mus. E. 2.	Verb. p. 249 sq. (= K. O. II); Paraton p. 94—97; Rapp. 1906 p. 120; 1907 p. 231 sq.
765	Mandang.	Kedoe.	zilveren pajong	Batavia Mus. B. 685a.	Verb. p. 134.
769	Ganda-soeli.	Kedoe.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 139 sq. Tijdschr. 47 p. 455.
769	Karang tengah.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 27 en 34; 1 stuk ver- loren.	Verb. p. 138.
774	Tj. Perot.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 80.	Verb. p. 137, 149.
775			beschreven steen	Batavia Mus. D. 7.	Groeneveldt Catalogus p. 374; Tijdschr. 47 p. 455.
776			beschreven steen	Batavia Mus. D. 28.	Groeneveldt Catalogus p. 382.
779			beschreven steen	Batavia Mus. D. 10.	Groeneveldt Catalogus p. 375 (= K. O. XXV).
782					Zie 1295.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
783 785	Kali beber. Pereng.	Kedoe. Jogjakarta.	beschreven steen beschreven steen	Batavia Mus. D. 20. Batavia Mus. D. 77.	Verb. p. 87, 120. Verb. p. 191 (= K. O. XXIII); Tijdschr. 47 p. 460.
786	Argapocora.	Kedoe.	beschreven steen	Tenanggoeng, regents- erf.	Verb. p. 135, 140 sq.
786	Argapocora.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 81.	Verb. p. 135, 140 sq.
788	Beralhol.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 74.	Verb. p. 120
795	Keboan pasar.	Soerabaja.	koperplaat	Batavia Mus. E. 3.	Verb. p. 250; Rapp. 1906 p. 120; 1907 p. 237 sq.
796	Magelang.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 107.	Verb. p. 149 sq.
796	Kerta.	Jogjakarta.	beschreven lingga	in loco.	Verb. p. 167.
796	Tj. Asoe.	Kedoe.	zuil	in loco.	Not. 1896 p. 89, 112; 1897 p. 43.
800	Magelang.	Kedoe.	koperplaten	Batavia Mus. E. 5.	Verb. p. 150 (= K. O. XI); Not. 1892 p. 24.
800	Koentjen wetan.	Kedoe.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 142.
801	Ngabean.	Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 6.	Not. 1892 p. 23 sq. 1893 p. 68.
801	Ngabean.	Kedoe.	koperplaat	Batavia Mus. E. 7.	Not. 1892 p. 23 sq. 1893 p. 68.
802 (en 827?)					(= K. O. X.)
803	Magelang.	Kedoe.	koperplaten koperplaat	Batavia Mus. E. 8. Batavia Mus. E. 9.	Verb. p. 150 (= K. O. XIV); Not. 1892 p. 24.
803	G. Gondang.	Soerakarta.	beschreven zuiltje	Batavia Mus. D. 64.	Verb. p. 192.
804	Prambanan.	Jogjakarta.	beschreven lingga	Batavia Mus. D. 45.	Verb. p. 164 sqq.
804	Nanggoelan.	Jogjakarta.	beschreven lingga	Batavia Mus. D. 46.	Verb. p. 164 sqq.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
804 804?	Pendem. Mangelang.	Kedoe. Kedoe.	beschreven steen koperplaat	Batavia Mus. D. 62. Batavia Mus. E. 10.	Verb. p. 116 sq. Verb. p. 150 (= K. O. XV); Not. 1892 p. 24.
805	Ngabean?	Kedoe.	koperplaat		Not. 1893 p. 91, 101.
805 of 905	Rhambonin?	Jogjakarta.	koperplaat	Leiden Mus. 360/5392.	Not. 1898 p. 90; Juynboll Catalogus p. 230.
806	Mangelang.	Kedoe.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 39.	(Groeneveldt Catalogus p. 387 sq.
806 808 808 809 813	Poerworedjo. Singasari.	Kedoe. Paseroesahan.	beschreven steen koperplaten beschreven steen beschreven steen beschreven Gra- nea beeld	Batavia Mus. D. 63. Batavia Mus. E. 11. Batavia Mus. D. 35. Batavia Mus. D. 54. Batavia Mus. D. 109.	Verb. p. 116. (= K. O. IX.) Groeneveldt Catalogus p. 384 Verb. p. 298 sqq.
820	Penampan.	Kediri.	beschreven steen	in loco.	Rapp. 1901 p. 7; Not. 1901 p. 132 sq.; 1902 p. 35 sq.
823 823	Bara tengah. Panaraga.	Kedoe. Madioen.	beschreven steen koperplaten	Batavia Mus. D. 78. Batavia Mus. E. 12.	Verb. p. 261.; Rapp. 1908 p. 203 sqq. Copie. Verb. p. 116.
824			koperplaten	Kopenhagen, in par- ticulier bezit.	Verb. p. 213; Rapp. 1906 p. 78.
826 826	Pesindon. Pesindon.	Kedoe. Kedoe.	gouden plaatje zilveren plaatje	Batavia Mus. B. 791. Batavia Mus. B. 791.	Not. 1898 p. 89; Rapp. 1908 p. 56. Verb. p. 119. Verb. p. 119.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
828 829	G. Kidoel.	Jogjakarta.	beschreven steen beschreven (Ga- neca-beeld	Batavia Mus. D. 17. Blitar, regentserf.	Verb. p. 164 sqq. (= K. O. XXIV). Verb. p. 272 sq. (= K. O. XXVI); Not. 1893 p. 120 sq; Rapp. 1908 p. 48, 54 sqq.
830 832	Djedoeng.	Soerabaja.	beschreven steen koperplaat	Batavia Mus. D. 40.	Greeneveldt Catalogus p. 388. Verb. p. 243 sq.; Tijdschr. 47 p. 453, 456.
833			koperplaat	Jogjakarta, coll. Die- duksman.	Not. 1896 p. 53.
837	Singasari.	Paseroeahan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 87.	Verb. p. 298 sqq.; Not. 1893 p. 28.
841 841?		(Jogjakarta?)	koperplaten koperplaat	Batavia Mus. E. 13. Leiden Mus. 2299.	Verb. p. 164 sqq. (= K. O. I) (= K. O. XX; Juyhbol Catalogus p. 230.
844 846	Sembiran. Soerabaja.	Bali. Soerabaja.	koperplaat beschreven steen	in loco. Minto House, Schof- land.	Tijdschr. 33 p. 25 sqq. Verb. p. 224 sq.; (= K. O. XXIX); Rapp. 1907 p. 216 sqq.
848	Djedoeng.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjasari, controleurs- erf.	Verb. p. 243 sq.; 246; Rapp. 1907 p. 83 sq. 86 sq.
849			koperplaat	Jogjakarta, coll. Die- duksman.	Verb. p. 164 sqq.
849	Tandjoeng Ka- lang.	Kodiri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 66.	Verb. p. 255 sq.
851	Madjakerta.	Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 14.	Verb. p. 235 sq.; Rapp. 1907 p. 17.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
851	Glagahan.	Soerabaja.	beschreven steen	Djombang, pasanggahan van den regent.	Verb. p. 228; Rapp. 1907 p. 133.
851	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 88.	Verb. p. 298 sqq.; Not. 1893 p. 3, 28.
851	Soekthj.	Pasoeroehan.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 303 sq.; Rapp. 1904 p. 24.
851	Lawadjadi.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 103.	Rapp. 1901 p. 5; Not. 1901 p. 132.
851	Djeugcala?	Soerabaja.	koperplaten		Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 234 sqq. (Copie?)
852	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 70.	Verb. p. 298 sqq.; Tijdschr. 47 p. 451 sq., 457.
853	Gresik.	Soerabaja.	koperplaten	Batavia Mus. E. 20.	Verb. p. 222; (= K O. VII); Tijdschr. 47 p. 454, 456; Rapp. 1907 p. 258 sq.
856	Bakalan.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco.	Verb. p. 238; Rapp. 1907 p. 86.
857	Tengaran.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 124.
857	Tj. Lor.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 59.	Verb. p. 256; Tijdschr. 47 p. 459.
859	Koedjon manis.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 67.	Verb. p. 255.
861	Betra.	Soerabaja.	koperplaten	Leiden Mus. 2092 — 93.	Verb. p. 251; Tijdschr. 47 p. 454; Rapp. 1906 p. 120; Jhynboll Catalogus p. 250. (Copie?)
865	Malang.	Pasoeroehan.	koperplaten		Verb. p. 297; Tijdschr. 47 p. 449.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
865 866	Siman. Singasari.	Kediri. Paseroeroehan.	beschreven steen beschreven steen	Malang, ass.-residents- erf.	Verb. p. 284. Verb. p. 297 sqq.; Rapp. 1902 p. 262.
886 873 888	Prambanan. <i>Sembiran</i> . Trawoelan.	Jogjakarta. <i>Bali</i> . Soerabaja	relief Ciwatempel koperplaten koperplaat	in loco in loco Kepandjen bij Malang, in particulier bezit.	Bijdr. 7; VI p. 133 sq. ¹⁾ Tijdschr. 1890 p. 25 sqq. Not. 1898 p. 102, 122, 153, 181.
893	Pelenn.	Soerabaja	koperplaten	Batavia Mus. E. 21.	Not. 1902 p. 68, 95, 107 sq.; 1903 p. 16.
897 899	<i>Sembiran</i> . Djalatoenda.	<i>Bali</i> Soerabaja	koperplaat badplaats	in loco in loco	Tijdschr. 1890 p. 46 sqq. Verb. p. 241 sq.; Tijdschr. 47 p. 456; Rapp. 1907 p. 92 sqq.
8..	Dinaja.	Paseroeroehan	{ beschreven steen { beschreven steen	Batavia Mus. D. 95. in loco	Verb. p. 297 sq.; Not. 1895 p. 50, 90, 99; Rapp. 1902 p. 330 sq.
8..	Blota.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 235; Rapp. 1907 p. 71.
8..		Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus. D. 21.	Verb. p. 224; Rapp. 1907 p. 210 sq.
8..		Jogjakarta?	koperplaat	Leiden Mus. 2120.	Verb. p. 165; (= K. O. XVII); Tijdschr. 47 p. 454; Juyneboll Catalogus p. 229.
8..	Gata.	Jogjakarta	beschreven steen	Batavia Mus. D. 36.	Verb. p. 178 sq.

1) Over de juiste lezing bestaat verschil van gevoelen; Prof. Kern las 886, Dr. Juyneboll 963. Op grond van een onderzoek in loco meen ik mij bij de opvatting van Prof. Kern te moeten aansluiten. Zie Not. 1910 Sept. en Rapp. 1910, 3de kwartaal.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
8 . .			beschreven steen	Batavia Mus. D. 6.	Groeneveldt Cat. p. 373 sq.
908	Madioen.	Madioen	loemboeng	Batavia Mus. A. 370.	Verb. p. 210 sq.; Rapp. 1906 p. 25.
913	Sendang kamal.	Madioen	beschreven steen	Batavia Mus. D. 37.	Verb. p. 209; Rapp. 1906 p. 57.
924	Gelang.	Madioen	loemboeng	Batavia Mus. A. 371.	Verb. p. 211; Rapp. 1906 p. 32 sq.
932			koperplaat	Leiden Mus. 3340.	Juyaboll Catalogus p. 231.
933	<i>Sangsil.</i>	<i>Lombok</i>	grot	in loco	Not. 1895 p. 23; 1896 p. 21.
934	Poeh sarang.	Kediri	beschreven steen	in loco	Verb. p. 260; Not. 1908 p. 34 sqq.; Rapp. 1908 p. 273 sqq.
938		<i>Bali</i>	koperplaat	in loco	Tijdschr. 1890 p. 25 sqq.
943	<i>Sembiran.</i>	Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus. D. 25	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 211 sq.
945		Soerabaja	koperplaten	Batavia Mus. E. 22.	Verb. p. 224 sq. (= K. O. V en III); Rapp. 1907 p. 231.
946	<i>Lochoey begaloeng.</i>	<i>Padang</i>	bronzen Lokanäthabeeld	Batavia Mus. B. 626 ^d	Not. 1887 p. 176 sqq.; 1889 p. 15; 1890 p. 16.
950	Madioen	Madioen.	loemboeng	Batavia Mus. A. 372	Verb. p. 210 sq.; Rapp. 1906 p. 26.
952	Tjijtjatih.	Preanger Reg.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 73	Verb. p. 43.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
953 ?	Ketanen.	Soerabaja	beschreven (Gadega)	Madjakerta, regentserf ¹⁾	
953	Panaraga.	Madioen	loemboeng	in loco, stadstuin	Verb. p. 213; Rapp. 1906 p. 77.
955	Soembergoeit.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 127 sq.
956	Simpang.	Soerabaja	beschreven steen	Batavia Mus. D. 16.	Verb. p. 223 sq.; Tijdschr. 47 p. 450 sq.; Rapp. 1907 p. 208.
959		Soerabaja	beschreven steen	Calcutta Indian Mus.	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 222 sqq.
959	Kelagen.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 249; Rapp. 1906 p. 119.
963		Soerabaja	beschreven steen	Calcutta Indian Mus.	Not. 1909 p. 177; 180 sqq.
964	Pamotan.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 221; Rapp. 1907 p. 268.
964	Keboun pasar.	Soerabaja	koperplaten	Batavia Mus. E. 23.	Verb. p. 250; Rapp. 1906 p. 120. (opie?)
965	Pasarlegi.	Soerabaja	beschreven steen	in loco	Verb. p. 221; Rapp. 1907 p. 269 sq. (opie?)
980	Blantih.	Bali	koperplaten	Sangsit, in particulier bezit	Tijdschr. 30 p. 60 sqq.
986	Solok.	Djambi	steen en makara	Batavia Mus. (A 450 ^b) D. 110.	Not. 1902 p. 34 sqq.; Tijdschr. 45 p. 129 sqq.; pl. 1.
987	Sembiran.	Bali	koperplaat	in loco	Tijdschr. 33 p. 49 sqq.
987	Blantih.	Bali	koperplaten	Sawan, in particulier bezit	Tijdschr. 30 p. 604 sqq.

1) Deze nog onbekende inscriptie werd in 1910 aangetroffen bij den regent te Madjakerta; het jaartal is onzeker. Zie Not. 1910-Sept. en Rapp. 1910. 3de kwartaal.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
9..	Kotemas.	Soerabaja	beschreven steen in loco		Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 126.
9..	Grogol.	Soerabaja	beschreven steen in loco		Verb. p. 227; Rapp. 1907 p. 127.
9..	Troemeng.	Soerabaja	beschreven steen in loco		Verb. p. 227.
9..		Soerabaja	beschreven steen Batavia	Mus. D. 16.	Verb. p. 224 sqq.
9..	Toeban.	Rembang	beschreven steen Batavia	Mus. D. 23.	Verb. p. 203; Tijdschr. 47 p. 452.
1010	<i>Loebach tuca.</i>	<i>Tapanaeli</i>	beschreven steen Batavia	Mus. D. 42.	Not. 1873 p. 80 sq.; 167; 1881 p. 77 sq.; 1892 p. 80.
1012	Banaran-Lor.	Kediri	beschreven steen in loco		Rapp. 1908 p. 201.
1020	<i>Ranth.</i>	<i>Bali</i>	koperplaten Sawan, in particulier bezit.		Tijdschr. 30 p. 604 sqq.
1022	Podjok.	Senarang	koperplaten Batavia	Mus. E. 24.	Verb. p. 97.
1026	Sirah keteng.	Madioen	beschreven steen Batavia	Mus. D. 33.	Verb. p. 214 sq; Rapp. 1906 p. 82 sq.
1037			tumpang		Not. 1892 p. 18.
1038	Pikatan.	Soerabaja.	beschreven steen	1)	Verb. p. 272 sq.; 276; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1041	Djedoeng.	Kediri.	losse steen		Verb. p. 243 sq.; Rapp. 1907 p. 80 sqq.
1041		Soerabaja.			Rapp. 1908 p. 244.
1056	Tapan.	Kediri.	sarkofaag?	Kediri, regentserf.	Verb. p. 276 sq.; Rapp. 1908 p. 190.
(en 1051)		Kediri.	beschreven steen in loco		Verb. p. 288; Tijdschr. 47 p. 455; Rapp. 1902 p. 292 sq.
1057	Ngantang.	Paseroehan.	beschreven steen Batavia	Mus. D. 9.	

1) Deze steen en die van 1106 waren indertijd op het regentserf te Bliitar. Volgen Rapp. 1908 II. was er één van over, het blijkt echter niet welke.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1058	Goerit.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 269; Not. 1893 p. 72 sq.; Rapp. 1908 p. 161. Rapp. 1908 p. 189.
1060	Patik redja.	Kediri.	bovendrempel	Pelem (Toeloeng-agoeng).	
1060	Pelem.	Kediri.	langwerpige steen	in loco	Verb. p. 262; Rapp. 1908 p. 198.
1061	Karang patihan.	Madjoen.	steen	in loco	Verb. p. 215; Rapp. 1906 p. 87.
1062	Ploembangan.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 269; Rapp. 1908 p. 162.
1068	Soengkoeh.	Kediri?	beschreven steen		Tijdschr. 47 p. 452 sq.
1070	Soerabaja.		tempajan	Batavia Mus. A. 391.	Groeneveldt Catalogus p. 123.
1081	Goewa tritis.	Kediri.	vrouwenbeeldje	in loco	Verb. p. 263; Rapp. 1908 p. 197.
1082	Kajoenan.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 278; Rapp. 1908 p. 270.
1082	Wadjak lor.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 265; Rapp. 1908 p. 192.
1082		Oost-Java	tempajan	Batavia Mus. A. 390.	Groeneveldt Catalogus p. 123.
1086	Rini.	Kediri.	steen	in loco	Not. 1893 p. 72, 101; Rapp. 1908 p. 162.
1093	Djemekan.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 277; Rapp. 1908 p. 302.
10. .	Pikatan.	Kediri.	beschreven steen	Pinggirsari.	Verb. p. 276 sq.; Rapp. 1908 p. 192.
1101			beschreven steen	Malang, coll. Berger.	Rapp. 1904 p. 9; foto O. C. 774.
1102	Manggar.	Kediri.	beeld	in loco	Rapp. 1908 p. 143.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1103	Djarang.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 268; Rapp. 1908 p. 140.
1103	<i>Sembiran.</i>	<i>Bali.</i>	koperplaten	in loco	Tijdschr. 33 p. 54 sqq.
1106	Semanding.	Kediri.	beschreven steen)	Verb. p. 271 sqq.; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1107	Tjeker.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 260; Rapp. 1908 p. 276.
1111	Sadapaingan.	Tjirebat.	klok	Batavia Mus. B. 970.	Verb. p. 62.
1116	Pemampihan.	Kediri.	vrouwengeheel	in loco, administrateurswoning.	Verb. p. 260 sq.
1116	Kemoelan.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 262; Rapp. 1908 p. 229 sq.
1119	Panataran.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
111.	Semen.	Kediri.	waterbak	in loco	Rapp. 1908 p. 282 sq.
1120	Pertapan.	Kediri.	beschreven steen	Dermasari, Pingirsari	Verb. p. 276 sq.; Rapp. 1908 p. 117.
1122	Pandjerdja.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 266; Rapp. 1908 p. 217.
1124	Toeliskripa.	Kediri.	steen	in loco	Rapp. 1908 p. 136 sq.
1125		Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 13.	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 214 sqq.
1126	Tadji.	Madjoen.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 31.	Verb. p. 209; Rapp. 1906 p. 56.
1127	Ketanen.	Soerabaja.	tempajan	in loco	Rapp. 1907 p. 11, 78 sq. ²⁾ .

1) Deze steen en die van 1088 waren indertijd op het regentschap te Bilar. Volgens Rapp. 1908 11. was er één van over het blijk echter niet welke.

2) Bij de lezing 1227 ben ik afgegaan op de afteekening Rapp. 1907 11., de Heer Knoch leest daar 1137 (?).

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1131			tempajan		Verb. p. 272; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1132	Dieng.	Kedoe.	rotsblok	in loco	Verb. p. 124 sqq.
1139			Ganeqabeeld	Leiden Mus. 2803.	Juyndoll Catalogus p. 24.
1145	Sepande.	Soerabaja.	tempajan	Batavia Mus. A. 391a.	Verb. p. 248 sq.; Rapp. 1906 p. 95.
1148	Poerwakarta.	Kediri.	beschreven steen		Verb. p. 277 sq.; Rapp. 1908 p. 302.
1149		Kediri.	steentje	Kediri, regentserf	Rapp. 1908 p. 247.
1160	Kedoeng dawa.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Not. 1895 p. VII; 1896 p. 21.
1161	Bara.	Kediri.	Ganeqabeeld	in loco	Verb. p. 267 sq.; Not. 1894 p. 101; Rapp. 1908 p. 135 sq.
1189	Djedoeng.	Soerabaja.	poort?		Verb. p. 243 sq.; Tijdschr. 47 p. 456; Rapp. 1907 p. 82 sq.
1191	Petoengamba.	Kediri.	beschreven steen	Blitar, regentserf	Verb. p. 270, 272 sq.; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 43, 158.
1191	Penampihan.	Kediri.	koperplaten	coll. v. d. Plus	Not. 1898 p. 78 sqq., 151; Rapp. 1908 p. 174 sqq.
1195	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen		Pararaton p. 213. ¹⁾

1) Van dit jaartal is niets verder bekend, dan dat het wordt opgegeven in Tabel VI van de Pararaton-uitgave.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
11.. (eerste helft der eeuw)		Kediri?	beschreven steen	Batavia Mus. D. 1.	(Groeneveldt Catalogus p. 372.
11.. (eerste helft der eeuw)	Wates.	Kediri.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 263.
11.. of 12.. (tussen 1176 en 1214)	(Toempang)	Paseroehan)	bronzen Amoghapāca (vijf exemplaren bekend)	a. Malang, coll. Wiedehold. b. Malang, coll. Prillwitz. c. — e in Duitschland; waarvan c. coll. Oefele. verg. Bat. Mus. B. 626e. Londen, Britsch Mus.	Not. 1905 p. XCVIII sq.; Versl. Med. Kon. Akad. 4, VI p. 138 sqq., 184, 253 sqq.; Tj. Djago p. 32 sqq.; Tj. Singasari p. 100; Rapp. 1907 p. 159 sqq.
1202 1203	Trawoelan.	Soerabaja.	zodiakbeker grafsteen		Not. 1900 p. 67; Rapp. 1907 p. 51.
1204	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1207		Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 32.	Verb. p. 224 sqq.; Rapp. 1907 p. 212.
1208 1211 1211	Goenoenggrongra. Bajalangoe. Trawoelan.	Paseroehan. Kediri. Soerabaja.	klok oempak beschreven Ak- sobyabeeld	Batavia Mus. B. 958b. in loco Soerabaja, Kroeseunpark	Not. 1896 p. 25 en p. (IV). Rapp. 1908 p. 187. Verb. p. 223 sq.; Tijdschr. 47 p. 453 sq.; Rapp. 1907 p. 51, 204 sqq.; Tijdschr. 52 p. 99 sqq. Verb. p. 315; Rapp. 1908 p. 18.
1212	Andjoek.	Madoera.	rotsinscriptie	in loco	

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie,	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1213	Ladaja.	Kediri.	steen en kikvorsch	Blitar, regentserf	Verb. p. 272 sq.; Rapp. 1908 p. 34.
1213	Soembertjanteng.	Besoeki.	grot	in loco	Not. 1896 p. 20.
1214	Ganbar.	Kediri.	steen	in loco	Verb. p. 266; Pararaton p. 213; Rapp. 1908 p. 221 sq.
1216	G. Boetak.	Soerabaja.	koperplaten		Verb. p. 238 sqq. (= K. O. XXVIII); Tijdschr. 47 p. 459 sq.; Pararaton p. 78 sqq.; Rapp. 1907 p. 109 sq. Not. 1901 p. 136; Rapp. 1901 p. 15.
1220	Panataran.	Kediri.	zuilte	Blitar, regentserf	Rapp. 1908 p. 86.
1221	Panataran.	Kediri.	râksasabeeld	in loco	Rapp. 1908 p. 155.
1222	Kotes.	Kediri.	tempel	in loco (trapvleugel)	Verb. p. 270; Rapp. 1908 p. 154.
1223	Kotes.	Kediri.	tempel	in loco (kroonlijst)	1)
1223 ?	Wlingi.	Kediri.			1)
1224 ?	Wadjak ?	Kediri.			Verb. p. 214; Rapp. 1906 p. 81.
1231	Tegalsari.	Madioen.	steen	in loco, traprede-moskee	Verb. p. 272 sq.; Not. 1893 p. 121; Rapp. 1908 p. 50.
1236			beschreven steen	Blitar, regentserf	Verb. p. 273, 276; Rapp. 1908 p. 56 sq., 147.
1237	Pertapan ?	Kediri.	tjandizerik		Verb. p. 224; Groeneveldt Catalogus F. 123.
1241		Soerabaja.	rijstblok	Batavia Mus. A. 389.	Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1241	Panataran.	Kediri.	râksasabeeld		

1) Deze jaartallen zijn met de vraagteekens overgenomen uit de aantekeningen van Dr. Brandes, die geen nadere aanwijzing geeft.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1241	Panataran.	Kediri.	raksasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1241	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1242		Kediri.	beeld	Toeboeng-Agoeng, re- gentsof.	Rapp. 1908 p. 182.
1242	Panataran.	Kediri.	raksasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1242	Panataran.	Kediri.	raksasabeeld		Verb. p. 274 sq.; Rapp. 1908 p. 86.
1243	Goeboeg klakak.	Pasoeroehan.	koperplaat	Soerabaja, coll. Paets.	Not. 1909 p. 190 sqq.
1243			zodiakbeker		Verb. p. 283.
1245	Sidateka.	Soerabaja.	koperplaten	Batavia Mus. E. 25.	Verb. p. 226; Rapp. 1907 p. 91 sq.
1246			pijlertje	in loco	Rapp. 1908 p. 159.
1248	Seloemboeng. Djedoeng.	Kediri. Soerabaja.	poort		Verb. p. 243 sq.; Rapp. 1907 p. 82 sq.
1248	Keniri.	Besoeki.	zodiakbeker	Leiden Mus. 3013.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 138.
1249			zodiakbeker	Leiden Mus. 2881.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll Catalogus p. 138.
1249			zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 26.
1250	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	Amsterdam Mus. Artis O. 50.	Not. 1899 p. 129.
1251	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 25.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1252			zodiakbeker	Leiden Mus. 2427.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juyneboll Catalogus p. 137.
1252			zodiakbeker	Batavia Mus. B. 797.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128.
1253	Tengger.		zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 27.
1253	Penanggoengan.	Paseroehan.	zodiakbeker	Batavia coll. Moquette.	
1253		Soerabaja.	zodiakbeker	Leiden Mus. 3464.	Juyneboll Catalogus p. 139.
1253			zodiakbeker	Batavia Mus. B. 796.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 127.
1253			zodiakbeker	Leiden Mus. 876/9.	Juyneboll Catalogus p. 139.
1253			zodiakbeker	Malang coll. Berger.	Rapp. 1901 p. 8.
1253			badknip	Batavia Mus. A. 392g.	Not. 1899 p. 141, 171.
1253			zodiakbeker	Batavia Mus.	Not. 1909 p. 158 sq.
1260	Madjakerta.	Soerabaja.	zodiakbeker	Leiden Mus. 1647.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juyneboll Catalogus p. 137.
1260	Tengger.	Paseroehan.	zodiakbeker	Leiden Mus. 1691.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juyneboll Catalogus p. 137.
1260			zodiakbeker	Amsterdam, Mus. Artis O. 46.	Not. 1899 p. 128.
1260			zodiakbeker	Batavia Mus. Ethn. 2567.	
1260	Bandjarmasin.	Borneo Z. O.	bronzen beeldje	Batavia Mus.	Not. 1910 p. 57 (schenking Paets).
1261	G. Pontang.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 322.
1261	Tengger.	Paseroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 22.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1261			zodiakbeker	Batavia Mus.	Not. 1910 p. 57 (schenking Paets).
1261			zodiakbeker	Londen, Britsch Mus.	Verb. p. 283.
1263	Tjikapoendoeng.	Preanger Reg.	z. g. n. Polynesisch beeld	Batavia Mus. A. 479c.	Verb. p. 48; foto Twentieth century impressions p. 136.
1264		Oost-Java?	kris		(Groeneveldt Cat. p. 316 sq.; foto O. C. 458.
1264		Besoecki.			¹⁾
1265	Kali kelepoch, Toempang.	Paseroehan.	beschreven Manjuciribeeld	Berlijn Ethnog. Mus.	Verb. p. 275; Grünwedel Buddh. Kunst p. 174 sq.; Tj. Singasari p. 101 sqq.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Panataran.	Kediri.	rākṣasabeeld	in loco	Verb. p. 275 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1269	Batoe berayong.	Sumatra's West-kust.	beschreven steen	in loco	Verb. 26 p. 18 sqq.; Zeitschr. D. Morg. Ges. 10 p. 594 sqq.; Bijdr. II: 8, p. 16, 188, III: 7 p. 289; IV: 1 p. 158; Not. 1902 p. III (verg. 1877 p. 55).
1269	Padang tjandi.	Batang Hari distr.	beschreven Amoghayācabeeld	in loco	Zie Tijdschr. 49 p. 159 sqq.

1) Volgens de aanteekening van Dr. Brandes „jaartal van den Heer Terlé.”

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1271	Kali tjilik.	Kediri.	poort	in loco	Verb. p. 275 sq.; Rapp. 1908 p. 148.
1272			zodiakbeker	Amsterdam, Mus. Ar-tis O. 48.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128.
na 1256 en vóór 1273, 1)		Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 38.	Verb. p. 224 sq.; Rapp. 1907 p. 212 sqq.; Pararaton p. 121 sqq.; Bijdr. VII: 4 p. 357 sqq.
1273	Singasari.	Pasoeroehan.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 111.	Rapp. 1904 p. 4 sq.; foto O. C. 74J en 74Ja; Bijdr. VII: 4 p. 655 sqq.; Tj. Singasari p. 38 sq. pl. 66.
1274			zodiakbeker	Leiden Mus. 2953.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Juynboll 'at. p. 139. Not. 1891 p. 101.
1275	Nabo.	Kediri.	badkuip	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 23.
1275	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Tijdschr. 39 plaat fig. 24.
1275	Tengger.	Pasoeroehan.	zodiakbeker	in loco	Rapp. 1908 p. 159.
1276	Seloemboeng.	Kediri.	steenblokje	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1276	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1276	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64.
1276	Tralaja.	Soerabaja.	tjandisteen		Not. 1910 p. 57 (schenking Paets).

1) De dateering berust op het feit, dat de oorkonde uitgegeven moet zijn tusschen de geboorte van Hayam Wuruk in 1256 en het overlijden van zijn grootmoeder in 1272 (zie Nagarakretagama 1 en 2).

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1277	Nabo.	Kediri.	badkuip	in loco	Not. 1891 p. 101.
1278	Balongmasin.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjakerta, regentserf	Verb. p. 247; Rapp. 1907 p. 35, 9.
1278	<i>Puggervoerjong.</i>	<i>Sonatra's West-hut.</i>	beschreven steen	in loco	Als 1269 Batoc beragong; Tijdschr. 47 p. 453.; verg. Not. 1880 p. 11.
1279	Madjakerta.	Soerabaja.	Kalabeeld	Batavia Mus. A. 76.	Verb. p. 235 sq.; Rapp. 1907 p. 13.
1279	Madjakerta.	Soerabaja.	steen	Batavia Mus. D. 101.	Not. 1900 p. 139.
1281			zodiakbeker	Leiden Mus. z112.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128; Junybol Cat. p. 137.
1282	Ploembangan.	Soerabaja.	Pärvatibeeld	Batavia Mus. A. 115.	Groeneveldt Catalogus p. 43.
1282		Kediri.	zuiltje	Blitar, regentserf.	Verb. p. 269, 273; Rapp. 1908 p. 49.
1282	Bogem.	Kediri.	dubbelpaard	Batavia Mus. A. 337.	Verb. p. 278 sq.; Rapp. 1908 p. 248.
1283		Oost-Java.	lingga	Batavia Mus. A. 352 = D. 89.	Groeneveldt Cat. p. 114; Tj. Singasari p. 30 pl. 61.
1286	Gresik.	Soerabaja.	waterbak		Verb. p. 222; Rapp. 1907 p. 246.
na 1272 en vóór 1291 ¹⁾	Bendasari.	Kediri.	koperplaten	Batavia Mus. E. 35.	Not. 1896 p. 45 sq., 64.
1291	Kedaton.	Besoeki.	tempel	in loco	Verb. p. 321; Rapp. 1903 p. 47; 1904 p. 113, 130.

1) De inrichting is te dateeren vóór den dood van Gajamada in 1290 (Pararatton 29-28), doch na 1272, het sterfjaar van Hayam Wuruk's grootmoeder (verg. noot op de vorige bladzijte).

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1291	Pandjor.	Soerabaja.	lange steen		Verb. p. 246 sq.; Rapp. 1907 p. 91.
1291	Panataran.	Kediri.	kleine tempel	in loco	Verb. p. 273 sqq.; Rapp. 1908 p. 86.
1291	Bajalangoe.	Kediri.	neut	in loco	Not. 1899 p. 168 sqq.; Rapp. 1908 p. 187 sq.
1291	Bajalangoe.	Kediri.	neut		Not. 1899 p. 168 sqq.; Rapp. 1908 p. 188.
1291	Bajalangoe.	Kediri.	neut		Not. 1899 p. 168 sqq.; Rapp. 1908 p. 188.
1292 1293	Pari.	Soerabaja.	zodiakbeker poortsteen	Londen, Britsch Mus. Batavia Mus. D. 49.	Verb. p. 247 sq.; Rapp. 1906 p. 98.
1293			raksasbeeld	Leiden Mus. 2546.	Juynboll Catalogus p. 28.
1294	Nglocjor.	Rembang.	steen	in loco	Verb. p. 203.
1294	Panglombang.	Soerabaja.	voetstuk	in loco	Verb. p. 235; Rapp. 1907 p. 70.
1294 (of 1194)	Merapi.	Taparodli.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 84.	Not. 1891 p. 82 sqq.; Pa- raraton p. 104.
1. 95	Gedangan.	Soerabaja.	koperplaten (overgenomen oorkonde 782)	Leiden Mus. 401/22.	Verb. p. 250 sq.; Pararaton p. 137 sq.; Rapp. 1906 p. 120; Juynboll Catalogus p. 229 sq.
1295	Panataran.	Kediri.	losse steen		Verb. p. 273 sq.
1. 96	Soemengka.	Soerabaja.	pot	in loco	Verb. p. 237; Rapp. 1907 p. 76.
1296	Batoe berangong.	Sumatra's West- kust.		in loco	Zie 1269.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Onschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1297	Panataran.	Kediri.	z.g.n. pendapa	in loco	Verb. p. 273 sq.; Rapp. 1908 p. 86, 104.
1297	Madjakerta.	Soerabaja.	steen	Batavia Mus. D. 99.	Not. 1900 p. 139.
1298	Djedoeng.	Soerabaja.	losse steen		Verb. p. 243 sq.; Rapp. 1907 p. 82.
1298	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 231 sq.; Rapp. 1907 p. 62 sqq. ¹⁾
1299	Nabo.	Kediri.	mijpaal of voetstuk	in loco	Not. 1891 p. 101.
12... 1301	<i>Kuchur radja.</i>	<i>Saustra.</i>	beschreven steen	in loco	Not. 1880 p. 85 sqq.
1302	Tralaja.	Soerabaja.	tempelwachtersbeeld	Leiden Mus. 2817.	Juynboll (catalogus p. 29.
1302 1306	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 64. ¹⁾
1307	Djedoeng.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 272; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1308		Madjoen.	poortsteen		Verb. p. 243 sqq; Tijdschr. 47 p. 456; Not. 1903 p. 25.
1309			beeld		Verb. p. 210 sq; Rapp. 1906 p. 31.
1309			Wisunbeeld	Kediri	Not. 1894 p. 84.
1309	Losari.	Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 106	Not. 1903 p. 23, 27.
1313	Ngloejoe.	Rembang.	Durgabeeld	Batavia Mus. A. 147.	Verb. p. 203 sq.
1314	Ngandjoek.	Kediri.	sluitsteen	in loco, regentserf.	Not. 1898 p. 190; Rapp. 1908 p. 312.

¹⁾ Voor de jaartallen van Tralaja kan verwezen worden naar een afzonderlijk artikelje, als Bijlage II in Not. 1910 op te nemen; nieuw gevonden werden 1302, 1320 en 1394.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1314	Madjadjedjer.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjakerta, regentserf.	Rapp. 1907 p. 37 sq.
1315	Djambé.	Kediri.	drempel	in loco	Rapp. 1908 p. 137.
1316		Soerabaja?	koperplaat	Batavia Mus. E. 26.	Verb. p. 225 (= K. O. IV).
1317 en		Soerabaja?	koperplaat	Batavia Mus. E. 27.	Verb. p. 225 (= K. O. IV).
1318					
1318	*Setana.	Madioen.	sarkofaag	in loco	Verb. p. 214; Rapp. 1906 p. 85.
1319	Rahos.	Paseroehan.	beschreven steen	in loco	Rapp. 1904 p. 31.
1319		Kediri.		Kediri, begraafplaats.	Not. 1894 p. 94.
1319	Karanglo.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 237; Rapp. 1907 p. 78.
1320	Waroedjereng.	Madioen.	watervat		Verb. p. 212; Rapp. 1906 p. 39.
1320	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	1)
1323	Bajahangoe.	Kediri.	vrouwenbeeld		Not. 1899 p. 168 sqq; Rapp. 1908 p. 189.
1324	Wangkal.	Paseroehan.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 311.
1325	Djoendjoeng.	Kediri.	beeld	in loco	Verb. p. 255; Rapp. 1908 p. 215.
1325	Trawoelan.	Soerabaja.	kalksteen	Batavia Mus. D. 115.	Rapp. 1907 p. 52; Not. 1908 p. 27.
1326	Ngampel.	Kediri.	beeld	in loco	Not. 1895 p. V; 1896 p. 21.
1327	Djadjar.	Kediri.	grot	in loco	Verb. p. 267.
1327	Wanadajaja	Paseroehan.	koperplaat	Batavia Mus. E. 28.	Not. 1899 p. 62, 64 sqq.
1330	Bendoengan.	Kediri.	Parwatbeeld	in loco	Rapp. 1908 p. 232.
1331	Djaha.	Kediri.	vrouwenbeeld	in loco	Rapp. 1908 p. 225.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1332	Gambarwetan.	Kediri.	rāksasabeeld		Verb. p. 272 sq, 275; Rapp. 1908 p. 56 sq.
1333	Geger Handjoe-wang.	Praanger Reg.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 26.	Verb. p. 52 sq; foto Twentieth century impressions p. 138.
1335	Grogol.	Soerabaja.	beeld	Batavia Mus. A. 310a.	Verb. p. 249; Rapp. 1902 p. 11, 1906 p. 96; foto O. C. 258.
1336	Selabradja.	Pasoeroehan.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 289; Rapp. 1903 p. 295.
1336	Tandrageni.	Madioen.	oempak	in loco	Rapp. 1908 p. 27.
1337	Panataran.	Kediri.	badplaats	in loco	Verb. p. 273 sqq.; Rapp. 1908 p. 104.
1337			zodiakbeker	Batavia Mus. B. 802a.	Verb. p. 283; Not. 1899 p. 128.
1338	Gelang.	Madioen.	Durgabeeld	Ngebel, pasanggrihan	Verb. p. 212, 215 sq.; Rapp. 1906 p. 32, 87 sq.
1338	Barbek.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 61.	Verb. p. 257.
1338	Sekoh.	Soerakarta.	beschreven steen		Verb. p. 196 sqq.
1340	Gresik.	Soerabaja.	zuiltje of zerk	in loco	Verb. p. 222; Rapp. 1907 p. 246.
1340	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. ¹⁾
1340			koperplaat	Batavia Mus. E. 29. ²⁾	
1342	Madjakerta.	Soerabaja.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 102.	Not. 1900 p. 39.

¹⁾ Zie hand op pag. 262.

²⁾ Nieuwe aanwinst.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Literatuur.
1352		Soerabaja.	bronzen doos	Leiden Mus. 401/22.	Verhand. 39 p. 2; Juynboll Catalogus p. 230.
1353	Selamungleng.	Kediri.	voetstuk	in loco	Verb. p. 258.
1355	Panaraga.	Madhoen.	steenblok		Rapp. 1908 p. 27.
1358	Botjok.	Pasoeroehan.	tempelsteen	Batavia Mus. D. 47.	Verb. p. 288; Rapp. 1902 p. 284 sq.
1358	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. ¹⁾
of 1359		Soerabaja.	Laksmitbeeld	Batavia Mus. A. 310.	(Groeneveldt catalogus p. 42; foto O. C. 495.
1360	Petoengamba.	Pasoeroehan.	losse steen		Verb. p. 292 sq.; Rapp. 1902 p. 340 sq.
1360	Andjoek.	Madoera.	rots	in loco	Verb. p. 315; Rapp. 1908 p. 18.
1360	Tadjoek.	Semarang.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 71.	Verb. p. 95 sq.
1361	Soekoh.	Soerakarta.	relief	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1361	Soekoh.	Soerakarta.	steenen varken	Tawang mangoe.	Verb. p. 196 sqq.
1362	Petoengamba.	Pasoeroehan.	losse steen		Verb. p. 292 sq.; Rapp. 1902 p. 340 sq.
1362	Soekoh.	Soerakarta.	mannenbeeld	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1362	Soekoh.	Soerakarta.	beschreven steen		Verb. p. 196 sqq.
1363	Soekoh.	Soerakarta.	Gardabeeld	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1363	Soekoh.	Soerakarta.	voetstuk obelisk	in loco	Verb. p. 196 sqq.
1364 of 5	Soekoh.	Soerakarta.	z. g. n. binabeeld	Tawang mangoe.	Verb. p. 196 sqq.
1365	Pertapan?	Kediri.	vrouwenbeeld	Blitar, regenterf.	Verb. p. 272 sq.; Rapp. 1908 p. 35, 147.
(1367			beeld	Leiden Mus. 80a.	Leemans Catalogus p. 21).

¹⁾ Zie noot op pag. 262.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	L i t t e r a t u r.
1667	Soekoh.	Soerakarta.	phallus	Batavia Mus. A. 357, D 5.	Verb. p. 196 sqq.; Tijdschr. 47 p. 459.
1368	Soeklit.	Besoeki.	lingga	Bandawasa	Not. 1894 p. 62.
1369	Tadjoeck.	Semarang.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 105.	Verb. p. 95 sq.; Not. 1902 p. 31, 44.
1370	Trawoolan.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 231 sq.; Tijdschr. 47 p. 456; Rapp. 1907 p. 42 sqq.
1370	Tjeta.	Soerakarta.	Çiwabeeld	Leiden Mus. 1620.	Verb. p. 195 sq.
1371	Adonan.	Semarang.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 96; Jyumboll Cata- logus p. 229.
1373	Patirana.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 322 sq.
1376	Panataran.	Kediri.	losse steen	in loco	Verb. p. 273 sqq.
1377	Widara pasur.	Besoeki.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 321; Rapp. 1904 p. 150.
1378	Tjeta.	Soerakarta.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 195 sq.
1378	Djedoeng.	Soerabaja.	losse steen	in loco	Verb. p. 273 sq.; Pararaton p. 218.
1378?		Besoeki.	voetstuk	Bandawasa, secretaris- erf.	Rapp. 1904 p. 148.
1379	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. ¹⁾
1379	Soekoh.	Soerakarta.	relief	Batavia Mus. A. 422a.	Not. 1895 p. 46; Rapp. 1902 p. 12; foto O. C. 266 en 266a.
1380	Tamiadjeng.	Soerabaja.	beeld		Leidsch Ms. or. 3276 van v. d. Tunk.

Jaartal.	Vindplaats.	Residentie.	Omschrijving.	Tegenwoordige plaats.	Litteratuur.
1381	Sine.	Madioen.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 3.	Verb. p. 207; Rapp. 1906 p. 65.
1382	Penampihan.	Kediri.	beschreven steen	Batavia Mus. D. 8.	Verb. p. 260 sq.
1387	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. ¹⁾
1389	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 230; Rapp. 1907 p. 63 sq. ¹⁾
1389 ?	Sirah kentjong.	Kediri.	steen	in loco	Rapp. 1908 p. 173 sq.
1391	Madioen.	Madioen.	steen	Batavia Mus. D. 60.	Verb. p. 210 sq.; Rapp. 1906 p. 31.
1392 ?	Doepak.	Madioen.	paaltje	Adiredja, Madioen.	Verb. p. 210; Rapp. 1906 p. 59. ¹⁾
1394	Tralaja.	Soerabaja.	grafsteen	in loco	Verb. p. 324; Rapp. 1904 p. 150.
1395	Agel.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 324; Rapp. 1904 p. 150.
1395	Agel.	Besoeki.	steen	in loco	Verb. p. 324; Rapp. 1904 p. 150.
1397	Slorok.	Kediri.	nandi	in loco	Rapp. 1908 p. 73.
13..	Talkandang,	Paseroehan.	pijlerfragment	in loco	Rapp. 1904 p. 106.
13..	Sirah kentjong.	Kediri.	steen	in loco	Rapp. 1908 p. 173 sq.
1408	Doekoehan doe- ko.	Soerabaja.	beschreven steen	in loco	Verb. p. 238; Rapp. 1907 p. 111 sq.
1408	Dijjoe.	Soerabaja.	beschreven steen	Madjakerta, regentserf.	Verb. p. 246; Rapp. 1907 p. 37, 90.
1408	Dijjoe.	Soerabaja.	beschreven steen		Verb. p. 246; Rapp. 1907 p. 90.
1408 ?	Dijjoe.	Soerabaja.	beschreven steen		Verb. p. 246; Rapp. 1907 p. 90.
1433	Gendaga ardjaja- sari.	Paseroehan.	steen	Batavia Mus. D. 48.	Verb. p. 291; Rapp. 1902 p. 358 sq.

1) Zie noot op pag. 262.

ADDENDUM.

Sedert de samenstelling der voorafgaande lijst zijn nog een drietal nieuwe jaartallen bekend geworden, waarvan er echter nog slechts één is gepubliceerd.

Deze jaartallen zijn:

- 814. Koperplaat, afkomstig van Balak, onder Magelang, res. Kedoe, thans als E. 46 opgenomen in de Oudheidkundige verzameling van het Bataviaasch Genootschap. Het stuk zal nader beschreven worden in de Notulen der Juli-vergadering van 1911.
- 1211. Bronzen hangklok, afkomstig van Ngerdjo, onder Toeloeng-agoeng, res. Kediri, thans No. 958 i van de verzameling te Batavia. Zie Notulen 1910 p. 16 sq. en Bijlage III p. XXXIII.
- 1303. Kalkblokje, afkomstig van Padoesan, onder Modjokerto, res. Soerabaja, thans deel uitmakend van de verzameling oudheden van den regent van Modjokorto. Het stuk zal vermeld worden in het oudheidkundig Rapport over 1910, als No. 66 van genoemde verzameling (Bijlage 52).

Juni 1911

DE HEILIGEN VAN JAVA III.

Soenan Geseng.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Op een paar paal afstand van de distrikts-hoofdplaats Grabak (regentschap Magelang), vlak aan den weg, die langs de Télamaja naar Salatiga leidt, bevindt zich de kampong Tirta halverwege den heuvel van dien naam, op welks top verder een vierkant gebouwtje staat van baksteen, met lagen ingang, en gedekt met sirap's, terwijl het dak wordt gekroond door een ornamentje, van zinkplaatjes aan een gesoldeerd.

Binnen in dit gebouwtje bevinden zich twee graven, die mij door den bewaker, Hadji Abdoerrahmān werden verklaard te zijn die van Soenan Geseng en zijne echtgenoot, over welke personen hij ongeveer de volgende geschiedenis verhaalde.

Soenan Geseng was afkomstig uit de desa Krèndetan (Bagelen, thans Kedoe), en heette, vóórdat hij zijn lateren naam kreeg, Tjakra djaja.

Hij was de schoonzoon van kjai Koeat, uit hetzelfde dorp. Dat deze kjai hem zijne dochter ten huwelijk had gegeven, was als volgt geschied.

Tjakradjaja was namelijk de salat ¹⁾ gaan doen in de masdjid van kjai Koeat. Zijn meegebrachte dracht gagarijst had bij neergezet voor de plaats van kjai Koeat's dochter. Deze deed haar toen het voorstel om haar aan Tjakradjaja uit te huwelijken, waarin zij gaarne toestemde. De vader vroeg nu aan Tjakradjaja zelve of deze lust had zijn schoon-

I) Een vreemd anachronisme, zooals beneden zal blyken.

Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., deel LIII, afl. 3 en 4.

te worden. Gelukkig bleek Tjakradjaja eveneens bereid tot dien stap, want hij voelde zich zoo alleen, zonder verwanten, op de wereld, zoodat de vader, beider wensch aldus geconstateerd hebbende hun den zegen gaf, „zooals dat in dergelijke gevallen gebruikelijk is”.

Na een aantal dagen sprak kjai Koeat tot zijn schoon-zoon, om de rijst, die hij te voren had meegebracht, op schoonpapa's bouwvelden uit te planten. De toegesprokene toonde zich gewillig en toog onmiddellijk aan den arbeid om het aangewezen veld voor de cultuur te bewerken. Toen dat klaar was, ging hij met zijne vrouw het zaad op den akker uitstrooien, en daarna een hutje maken dat als wachthuisje moest dienen.

Zelf bleef hij toen op het veld, terwijl zijne vrouw op zijn verzoek huiswaarts keerde. „Want”, zeide hij, „ik wil bij deze hut, die geheel omgroeid raakt met arèn-planten, in afzondering blijven. Zoodra later de vruchtstelen uitkomen, zal ik die dan gaan aftappen. Ik weet wel hoe dat moet.”

Na verloop van vele, lange jaren kwamen er vruchtstelen uit de opgeschoten arèn-palmen. Tjakradjaja ging ze bekloppen onder het uitspreken van de formule:

lompong lompong
sing wadon digawa oewong, jakak ¹⁾

i. e. stengel, stengel,
de (of mijne) vrouw is door (vreemde)
lieden weggevoerd,
O. Waarachtige!

Tot driemaal toe herhaalde hij de formule. ²⁾

Zulks werd gehoord door Soenan Lèpèn (= S. Kalidjaga), die juist daar beneden passeerde. Hij sprak: „Wat een keurig versje zeg jij daar op. Ik wil het wel inruilen tegen een versje van mij, zeg!”

1) Dit laatste schijnt te staan voor يا حق

2) Over de palmtappery en de daarbij gebruikelijke ceremonien moet ik verwijzen naar de artikelen van J. Kremer, in Meded. Zend. Gen. dl. 26, en van C. M. Pleyte, in Bijdragen 7, V.

Tjakradjaja vroeg: „Hoe luidt dat versje van u, laat mij eens hooren.”

En hij bleef daarbij maar boven in den boom zitten. (Hij had dus niet het besef met zoo'n groot heilige te spreken ¹⁾.)

Soenan Kalidjaga sprak: Mijn versje luidt: „lakilah lakilèlah, moekamadarrasoelèlah”, en dat zeide hij driemaal op.

Tjakradjaja antwoordde: „'t Is goed, ik wil het wel hebben.”

Soenan Kalidjaga zeide: „Afgesproken, ik neem jouw versje mee, en het mijne mag jij houden.

Toen hij zoo gesproken had, ging hij weer verder.

Tjakradjaja ging door met kloppen, waarbij hij het versje (de formule) gebruikte, die hem door Soenan Kalidjaga was gegeven ²⁾).

Na het bekloppen werden de vruchtstelen afgesneden, waarop het sap uitstroomde als water uit de tuit van een trekpot.

Hij ging thans zijne schoonouders mededeelen, dat gedurende zijne afzondering bij de arèn-planten deze groot waren geworden, en hij al met aftappen bezig was. Daarom verzocht hij hen te komen helpen om er suiker van te kookken.

Dadelijk togen zij op weg naar de veldkeet, scharrelden ketels van diverse grootte bij elkaar, en gingen aan het koken. Klapperdoppen werden mede aangevoerd, en toen het sap voldoende was ingedampt, begon men het in de batok's te scheppen. Wel 100 stuks kreeg men er mee vol.

Zoodra de massa gestold was en koud was geworden, werden de suikerkoekjes uit de batok's geklopt en ontwaarde men dat alles in goud veranderde. Geheel stom van verbazing zag Kjai Tjakradjaja zulks aan, en honderd-

1) Aardig is ook, dat de verhalen Tjakradjaja eerst wel beleefd, maar toch wat familiêr laat spreken, later hem alleen in de uitgezochteste termen met Soenan Kalidjaga laat converseeren. De expressieve mimiek van den verteller kwam daarbij mede aan de levendigheid van het verhaal ten goede.

2) Merkwaardig zijn in deze voorstelling eerstens de slimme manier waarop S. Kalidjaga aan den pahntapper de sjahadat leerde, en verder dat in de gedachten-gang van de Javanen woorden, formules en zoo ook wetenschap min of meer als concrete zaken worden beschouwd, die men kan ruilen, cadeau geven, en waarvan de eigen stock, door onderwijs bijvoorbeeld, kan verminderen.

maal achtereen sprak hij nu de basmalah uit, zonder dat hij die geleerd had. Het goud stelde hij zijne schoonouders en zijne vrouw ter hand, en zelf ging hij op weg dengene te zoeken, die hem die formule bij het kloppen had geschonken.

Hij trof Soenan Kalidjaga midden in een oerbosch aan; deze vroeg hem toen: „Wel, Tjakradjaja, jij hier heelemaal, wat is er van je dienst!”

Het antwoord luidde: „U wil ik volgen in leven en dood.”

S. Kalidjaga vroeg weer: Zoo, en heb je wel permissie gevraagd aan je (schoon)onders, en vindt je vrouw het goed?”

„Ja, dat is al in orde.”

„Nu, als gij dan werkelijk oprecht mij wilt volgen, houdt dan dit takje ampèl-bamboe goed vast. En let wel, gij moogt volstrekt niet wegggaan, vóórdát ik hier (weer) gekomen ben.”

Soenan Kalidjaga ging heen en Tjakradjaja bleef alleen over met zijn bamboe-takje. Intusschen, die bamboe schoot wortel, groeide welig op en breidde zich snel uit, zoodat het ten slotte een heel bosch werd.

Na verloop van tijd schoot het Soenan Kalidjaga te binnen wat hij Tjakradjaja had opgedragen. Hij speedde zich naar het wond terug om zijn discipel te bezoeken, doch had groote moeite hem terug te vinden omdat alles bamboe-bosch was geworden ¹⁾. Daarom stak hij de bamboe maar in brand, en ging, toen alles door het vuur geraséerd was, de bamboe-ash uiteenhaken. Zoo vond hij Tjakradjaja terug, die nog zijn takje in de hand hield. Hij was echter heelemaal verschroeid door de hitte van het vuur, zooals zich licht laat denken.

Soenan Kalidjaga vroeg hem: „En, zijt gij niet weg geweest van hier?”

Tjakradjaja antwoordde: „Nee, ik was veel te bang om uw bevel te durven overtreden.”

1) Eene soortgelijke beproeving had Soenan Kalidjaga o. m. zelf ook na zijne bekeering moeten doorstaan, zie daarover nog beneden.

Toen sprak Soenan Kalidjaga; „Nu, Tjakradjaja, dan begiftig ik je thans met den naam Soenan (Geseng ¹⁾). Je wenschen zullen bevredigd worden, in deze wereld en hiernaamaals.”

Soenan Geseng ging thans naar de zijnen terug, verstrekte godsdienstonderricht aan zijne vrouw, en gaf toen aan zijne schoonouders te kennen dat zij beiden plan hadden om te gaan trekken.

Dit geschiedde. Langen tijd bleven zij rondzwerven totdat zij eindelijk kwamen aan de desa Kali alang, dichtbij het dorp Tirta. Daar vestigde zij zich, oetenden landbouw uit, en onderwezen het landvolk met behulp van de leerboeken: serat karah, toeroetan en sittin ²⁾.

Aangezien zij te Kali alang vooral vele leerlingen uit Tirta kregen, lieten zij op laatst genoemde plaats ten slotte een masdjid bouwen.

Toen men de masdjid te Demak wilde oprichten, werd ook Soenan Geseng door Soenan Bonang daarheen ontboden. Intusschen, het oogsten en drogen der padi nam hem voorloopig zoo zeer in beslag, dat hij niet kon komen.

Na den oogst toog hij echter op weg en kwam te Demak, maar direct na het opzetten van de moskee werd hem verlof tot terugkeer gegeven, omdat het padidrogen eigenlijk nog niet goed afgelopen was.

Soenan Bonang gaf hem bij vertrek het afgebroken stuk van een steunpilaar mee, met opdracht dat niet los te laten, voordat het initiatief daartoe van het hout zelf uitging.

1) Geseng = verschoeid verband.

2) Karah wellicht voor قرآن, het Koran-reeks; de toeroetan is een spelboekje voor eerstbeginnenden, waarin het alphabet, eenyondige klankcombinaties en een paar Koran-soerah's, de sittin bevattende zestig vraagpunten, is een elementair werkje over tigh. Een en ander is van betrekkelijk recenten datum, en het kwam voor, dat men dit anaachomsne ook alleen beging, om alle verdere neigingen bij mij, naar eventueele mystieke leeringen van Soenan Geseng te vragen, den pas af te snijden. Men wil zich daarover niet steeds even gaarne uitslaten, omdat door hoorden en geesteliken reeds geronnen tijd het mystieke onderwijs zooveel mogelijk wordt tegengegaan, waardoor uit den aard der zaak de Moslimsche orthodoxie wordt bevorderd.

Mèt dat hij nu thuis was gekomen te Kali alang, „ontsnapte” het stuk hem, en nu richtte hij ter plaatse een loodsje op, waarbij het stuk pilaar als steunsel voor een watervat werd gebruikt, waarvan de inhoud moest dienen voor de ritueele afwasschingen. ¹⁾

Op zekeren dag kwam iemand zich aldaar vervoegen, die een kip meebracht, welke hij wilde offeren, opdat hij een schuld spoedig zou kunnen afdoen, en waarvan hij het vleesch aan den Soenan eerbiediglijk aanbood.

Later kwam er iemand die bras meebracht. Hij wilde offeren, opdat zijn ziek kind zoude mogen herstellen.

Op grond van deze twee antecedenten wordt nog ten huidige dage voor genoemde doeleinden een kip, resp. rijst gevorderd van de lieden die komen offeren.

Kort daarop stierf Soenan Geseng, en werd, volgens eigen aanwijzingen, begraven boven op den heuvel Tirta, waar zijne echtgenoot hem spoedig in het graf volgde.

Dicht bij het grafgebouwtje bevindt zich voorts een groote steen, *watoe gadjah* geheeten. Daaromtrent heeft Soenan Geseng zich uitgelaten, dat ieder die deze steen zou kunnen omvademen, zijn genoegen zou erlangen ten opzichte van intelligentie, aardsche goederen, en zijn echtelijke verplichtingen jegens meerdere vrouwen zou kunnen vervullen.

Maar men moet daarbij in het oog houden, dat het niet de steen is die dat heil verschaft, doch de bemiddeling van Soenan Geseng.

Tot zoover het verhaal van den djoeroe koentji, die verbeugd de zilverlingen opstak, welke hem daarvoor werden toegeschoven.

Behalve deze mondelinge traditie van Soenan Geseng,

1) Een stuk hout, dat identiek zou zijn met het door Soenan Geseng meegebrachte, wordt nog ter plaatse vertoond. Het huisje is sedert meermalen vernieuwd, naar men mij mededeelde, maar nog steeds gaan de desa-lieden, of bijgeloovige passanten daar nu en dan „ajer sembaljang” nemen.

bestaan ook diverse schriftelijke overleveringen, waarvan 1)
ééne hieronder ter vergelijking moge volgen:

Dichtmaat: dangdang goela.

.

ing Bagelèn tanah ingkang djalmi
Tjakradjaja dèrès karsanira
desa ing Keḍoe ḍoekoehé
tan wonten rowangipoen
moeng kang èstri lan anak sidji
lanang pan meksih botjah
meskiné kelangkoeng
awisma pinggiring wana
pakarjané dèrès klapa moeng sak-oewit
matengé pendak pasar

datan ana karjanira malih
amoeng dèrès saktangkep sepasar
tan mawan² liané
moeng nrima mangan toeroe
jèn wis dèrès nembang sakwengi
kongsi prapta rahina
peparikanipoen
lamoen ia lawan ora
seprandéné awaké mentis kalimis
labeté wong narima

pan tjinoba mring djeng soenan Kali
noedjoe nembang winoeroek parikan
klimah loro parikané
Tjakradjaja anoeroet
aparikan kalimah kalih
éndjing anitis goela

1) Genomen naar een Babad Demak, atkomstig uit Djoeja, p. 120 seq. van de copie in de boekerij van het Bat. Gen., zie Not. Jan. 1911.

dadi mas sedaroem
 pitoeng tangkep katalira
 Takradjaja andjoemboel atakèn ngèlmi
 anoeli poeroehita

anggegoeroe mring djeng soenan Kali
 pan tinanda ing katemenanja
 kinèn koemoerep tapané
 laminja woes setaoen
 djeng soesoenan sigra miliki
 dateng satengah wana
 prapta prenahipoen
 gènja tapa Tjakradjaja
 ketoekoelan gelagah lawan ri bendil 1)
 anoelja binabadan

para moerid kang samja oemiring
 mring djeng soenan kang tapa tan panggja
 kinèn be-mi babadané
 ingobong apau sampoen
 ponang glagah woes sirna enting
 telas pinangan brama
 kang tapa tan kégoeh
 sandangé kobar sedaja
 Tjakradjaja kéwedan koemoerep djengking
 kangdjeng soenan ngandika

Tjakradjaja tangia soenprapti
 apa lali marang swaraningwang
 ngandika geseng gigiré
 Tjakradjaja awoengoe
 ngaras pada asemoe tangi-
 ngandika kangdjeng soenan
 soentrina rëningsoen
 lan sira soenlih kang aran

1) Ten rechte bandil, een doornige struik, zie Flet, Plantkundig Wdb. in vog

pangran Geseng déné geseng kenèng api
tan owah idepira

awismaha Nglowanoe abetjik
déné anakira kaki djaka
noenggak semia arané
pan Tjakradjaja patoet
ja wis djebèng moeliha aglis
dèn mantep ing agama
jèn djoemoeah wetoe
salata mring masjid Demak
salat sira marang Mekah moenggah kadji
pangeran matoer nembah

kangdjeng soenan pan ladjeng loemaris
pangran Geseng ladjeng ing wismauja
kepanggih lawan garwané
njang poetranira kakoeng
djaka Boedoeg noelja ngabekti
kang garwa sroe karoena
tan njana katemoe
pangéran aris ngandika
adja nangis mengko sira soentoetoeri
ingsoen mentas atapa

anglampahi paréntahing goesti
walioe'llah soenan Kalidjaga
poelo Oepih negarané
maoe panggih lan ingsoen
ingsoen kinèn locar mertapi
lan kinèn ngalih wisma
ing désa Lowanoe
lan ingsoen ginaudjar nama
pangran Geseng déné namaningsoen lami
soemilih poetranira

djaka Boedoeg sira soenarani
Tjakradjaja ia aranira

kang poetra nembah atoeré
 pangéran malih moewoes
 goela emas pendemen noeli
 ing séla sasabana
 brahala ja ikoe
 lawan sira ja ngliweta
 ingsoen loewé sakwarsa doeroeng aboekti
 mengko pađa riaja

woesnja modjar ladjeng marang kali
 bekta pantjing arsa ngambil oelam
 angoelon mring kali gedé
 prapta ing kali sampoen
 sesingedan dènira mantjing
 nlesep ampingan wreksa
 malih kang winoewoes
 ki djaka noesoel ing rama
 marang kali angindjen semoené adjrih
 mènèk anpingan wreksa

ingkang rama waoe doek ningali
 kagèt modjar kaja ketèk sira
 ngindjen wong sarwi memènèk
 mandi sebda sang wikoe
 djaka Boedog analih warni
 warni ketèk bangkokan
 bejès aranipoen
 déné meksih mawi njandang
 lawan meksih saged ngoetjap tata djalmi
 nangis asambat rama

pangran Geseng kèndel gènja mantjing
 noelja mautoek kang poetra toet woentat
 praptèng wisma ngandika lon
 wis menenga nakingsoen
 narimaha lamoen pinesti
 sira anak-pandita

salah roepanipoen
 djer sira tan mèloe tapa
 karsaningwong sira kinèn mangoen tapi
 toenggoenen goela emas

lan dèrèsa kelapa sakwidji
 adja mangan jèn tan dadi emas
 amriha malih warnané
 sira soenwèhi djoeloek
 Nila sraba ikoe prajogi
 toetoeten oedjaringwang
 kang poetra wotsantoen
 doeh rama atoe sandika
 anglakoni pakoné bapa kjai
 moegi noentena loear

ingkang garwa lara² nangis
 wlas mring poetra pangéran ngandika
 wis njai adja ngrerontjé
 lah pajo mangkat goepoeh
 mring Lowanoe toedoehé goesti
 lah oewis kaki sira
 karia nakingsoen
 lan sira babada wana
 tandoerana kang énak pinangan djalmi
 kang poetra toer sandika

noelja mangkat pangéran sarimbit
 mring Lowanoe marga tan winarna
 sampoen prapta ing lampahé
 pangran noelja dedoekoeh
 mring Lowanoe papané resik
 laminé tan winarna
 dènira dedoekoeh
 katalah wong toemoet gegria
 gemah ardja Lowanoe kados negari
 singa mara kasmaran

Tot dusverre. Behoudens enkele bekortingen van den al te wijdloopigen tembang-stijl, staat er vrijwel het volgende:

In het landschap Bagelen woonde een zekere Tjakradjaja, een palmtapper. Zijne plaats van vestiging behoorde tot de desa Kedoe, doch hij woonde geheel alleen, slechts met vrouw en zoon, de laatste was nog een kind.

Hij had het zeer armoedig, woonde aan den rand van het oerbosch, en leefde van het aftappen van klappers. Om de vijf dagen slechts was er weer één boom voor behandeling geschikt.

Hij was tevreden met eten en slapen, andere behoeften of begeerten had hij niet. Wanneer het palmtappen was afgelopen, reciteerde hij den geheele nacht tot aan den volgenden ochtend zijne (tap-¹⁾) liedjes. Nochtans was zijn lichaam goed gevuld en glimmend (van gezondheid), het teeken van tevreden, berustende lieden.

Nu stelde Soenan Kali eens voor, terwijl hij juist aan het reciteeren was, om een ander liedje te leeren, en wel het dubbele Woord ²⁾. Tjakradjaja ging hierop in en nam de twee zinsneden als liedje. Den volgenden dag liet hij (weer) suiker(sap) uitdruppelen, het werd alles goud, zeven stel koekjes suiker in getal.

Tjakradjaja sprong op van vreugde en vroeg om onderricht in de Wetenschap. Hij ging daarom bij Soenan Kali in de leer. Nu werd hem aangezegd, om te bewijzen, dat het hem ernst was, tapa te doen plat vooroverliggende.

Deze tapa had reeds een jaar geduurd. Schielijk ging de Soenan hem nu midden in het woud opzoeken. Bij de plaats gekomen waar Tjakradjaja zijn tapa verrichtte, bleek deze door glagah en bandil-doorns overgroeid te zijn. De discipelen, die den Soenan volgden, togen aan het kappen, doch de tapa-verrichter werd niet aangetroffen. Hij ge-

1) De regel lamoen na lawan ora is mij in dit verband niet wel duidelijk, tenzij men moet aannemen, dat de steller bedoeld heeft den eenzamen tapper alleen dat zinnetje den ganschen nacht te laten repeteeren.

2) Of de twee zinsneden, bekende uitdrukking voor de mohammedsche geloofsbelijdenis.

lastte het afgekapte in brand te steken. Daar, het was reeds verbrand, de glagah was verdwenen, weg, verteerd door het vuur. De tapa-verrichter bleef onwankelmoedig. Zijne kleeren waren alle verbrand. Tjakradjaja voelde zich bezwaard ¹⁾, hij bleef stijf vooroverliggen.

De Soenan sprak nu: „Tjakradjaja, sta op, ik ben gekomen. Zijt gij mijn stem vergeten?“ Hij zeide nog: „Zijn rug is verschroeid.“

Tjakradjaja stond op en kuste des heiligen voeten met bevreugdetraind gelaat. De Soenan sprak: „Ik accepteer je als jongere broer ²⁾ en ik wijzig je naam tot pangeran Geseng, omdat, hoewel geschroeid door het vuur, je gehoorzaamheid ongewijzigd bleef.

Het zou goed zijn nu te Lowanoe te gaan wonen. En wat je jonge zoontje betreft, het is passend dien vaders naam ³⁾. Tjakradjaja, te geven.

Welnu, mijn waarde, ga thans vlug naar huis, blijf standvastig in den geloove, en kom op Vrijdagen op ter godsdienstoefening naar Demak.“ ⁴⁾

De nieuwe pangeran betuigde eerbiedig zijn instemming, waarop de Soenan heenging.

Pangeran Geseng ging nu naar huis, waar hij zijne gemalin ⁵⁾ aantrof, en zijn zoontje, Boedoeg (Buikje of de melaatsche geheeten, die hem hulde brachten. Zijne vrouw weende luide, zij had er geen idee meer op hem weer te zullen zien.

De pangeran sprak op zachten toon: „Je moet niet huilen, ik zal je alles vertellen. Pas heb ik tapa ver-

1) Hij schaamde zich, nu zijne kleeren verbrand waren.

2) Ré = ari = adi.

3) Soenggak semu, als een oude stam, die weer spruitjes krijgt; gewone uitdrukking o. a. voor het geval, dat een kind zijns vaders of grootvaders naam overneemt en niet, zooals meer gebruikelijk, een combinatiernaam krijgt, getrokken bijvoorbeeld uit dien der grootvaders.

4) De opmerking over het gaan naar Mekka ter hadj past heelmaal niet in dit verband. Wellicht kwam de steller een versregel te kort, of heeft de gewone verbanding van galat met hadj en de rest hem door het hoofd gespeeld.

5) De steller gebruikt thans de krama-inggil termen garwa en poetrakakoeng, terwijl hij te voren, toen Tjakradjaja nog palmtapper was, uit den aard der zaak de dagelijksche uitdrukkingen bezigde.

richt, ter voldoening aan de orders van Soenan Kali djaga. Hij woont op het eiland Oepih ¹⁾. Daar straks zocht hij mij op en ontsloeg ²⁾ mij van het tapa, terwijl hij mij aan zeide, naar het dorp Loanoe te verhuizen. Bovendien begiftigde hij mij met den naam van pangeran Geseng, terwijl mijn oude naam overgaat op jou zoon. Boedoe, ik geef je den naam van Tjakradjaja".

De jongen aanvaardde dat eerbiediglijk.

De pangeran sprak wederom: „De tot goud geworden suiker moet gij thans begraven, dek het toe met een steen. Dien afgod versmaad ik ³⁾. En ga nu rijst koken, ik heb honger, een jaar lang heb ik niet gegeten. Straks gaan wij samen ons feestelijk te goed doen".

Nadat hij gesproken had, ging hij westwaarts naar de rivier met een hengel om te gaan vissen. Bij den oever gekomen, ging hij op een verborgen plekje, geslopen achter een boom als schut, aan het vissen.

Het zoontje was zijn vader achterop gegaan naar de rivier en begluurde hem angstigjes; toen klom hij in den boom.

Met dat zijn vader hem zag, schrok hij en sprak: „Jij bent net als een aap, de menschen beghuren en in de boomen klimmen".

Tooverkrachtig was het gesproken ⁴⁾ woord van den heilige, en (door den invloed daarvan) veranderde Boedoe van gedaante, hij werd een slanke aap, bedes geheeten. Intusschen had hij zijne kleeren nog aan en kon nog spreken als een mensch. Hij weende en riep zijn vader smeekend aan.

1) Zie Heilgen II, p. 28. Oepih is de blad-schede van de pinang. Men zou dus geneigd zijn bij poelo Oepih aan poelo Pinang te denken. Intusschen deelt de heer Rouffaer mij mede, dat Oepih de grootere West-kampong van Malaka was, (tegenover Ilir, de kleinere Oost-kampong). Het lijdt dus bezwaarlijk twijfel of met Oepih is Malaka bedoeld, te meer daar men in andere Babad's juist van een reis van Soenan Kali djaga naar Malaka gewag vindt gemaakt.

2) Kinèn loear = nglocaraké, of wel . beval mij, mijn ascese te staken.

3) De woordelijke vertaling van den Javaanschen tekst dat is een afgod, klinkt in het Hollandsch geheel krachteloos.

4) Talrijk zijn in de inland-sche e. a. litteraturen de gevallen, waarin een of andere persoonlijkheid door het al of met opzettelijk gesproken woord van een halfgod, een heilige of dergelijk persoon, dan wel van een gewoon mensch, mits onder bepaalde voorwaarden geent, gedaanteverwisseling ondergaat, of ook in onaangename omstandigheden van de meest uiteenlopenden aard vervalt.

Pangeran Geseng hield op met hengelen en keerde naar huis terug, terwijl zijn zoon achter hem aan liep.

Thuis gekomen sprak hij op zachten toon: „Kom, wees nu maar stil, mijn jongen, berust maar, als het toch zoo voorbeschikt is. Gij, het kind van een pandita, zijt nu wanschapen. Immers, gij hebt niet mée tapa verricht. Ik wensch thans dat gij tapa doet, bewaak de goudsuikers. En één klapper moet gij aftappen, niet moogt gij eten zoolang het geen goud wordt, om te trachten dat gij weer van gedaante moogt wisselen ¹⁾. Ik geef je den toenaam van Nila sraba: nu, volg op wat ik gezegd heb.”

De zoon antwoordde eerbiedig: „Ja, vader, ik zal uwe aanwijzingen ten uitvoer brengen, in de hoop dan later verlost te worden.”

Zijne vrouw weende bitter, zij voelde deernis met het kind. De pangeran sprak: „Genoeg, vrouw, maak het niet te lang, komaan, laten wij haastiglijk heengaan naar Loanoe, volgens de aanwijzing van ZEd. den Soenan. En gij, jongen, hou je maar goed, mijn kind, ga het bosch maar ontginnen, en plant dan wat maar lekker is voor de menschen om te eten.”

De zoon verklaarde zich eerbiedig daartoe bereid.

Toen gingen de pangeran en zijne vrouw naar Loanoe. Aldaar aangekomen vestigden zij zich op een opengekapte

Voor al ook de Hindoe-litteratuur is rijk aan zulke voorvallen, zoodat men haast zou denken, dat een ordentelijke held zijn bestaan zoo wat van de eene vloek (want dat is het meestal) in de andere doorbrengt. Geen oprechte god of demon, of hij heeft wel een vloek of wat van den hier bedoelden aard op zijn register, en een vaste trek daarbij is, dat het gesproken woord niet recht-streks krachteloos kan worden gemaakt, dat men soms allerlei slimme akals en snuggerheden moet verzinnen om de gevolgen ten minste eenigszins te elimineeren.

Het ware dus gemakkelijk geweest allerlei parallellen, al was het alleen uit de inlandsehe litteratuur, van het in den tekst genoemde bijeen te brengen, maar op zichzelf heeft dat geen waarde, en nadere beschouwingen over deze aangelegenheid zouden afzonderlijke behandeling eischen.

1) De bedoeling is dus, dat de aap zich niet zoolang van eten moet onthouden totdat hij met zijne door die tapa verkregen macht in staat is suiker in goud te doen veranderen. Dan ook zal hij zijn vorige menschen-gedaante weer vermogen aan te nemen.

plaats. ¹⁾ Langen tijd verbleven zij aldaar, vele lieden bouwden zich daar eveneens hunne woning, zoodat Loanoe welvarend werd als een hoofdplaats: ieder, die er langs kwam, werd er door bekoord. ²⁾

Een derde redactie gewerd mij door vriendelijke bemiddeling uit Bagelèn zelve (Keboemen), van waar de heilige in alle tradities afkomstig heet. In hoofdzaak is deze gelijkkluidend aan de twee vorige: de palmwijntapper heet hier Petoeng mlarat, en is geboren te Bedoeg (district Tjangkrep, onder Poerwardja). Om de schaarschte der opbrengst moet hij wel op zeven verschillende, zeer uiteenlopende plaatsen, waarvan Tjerma, en Mendéra worden opgegeven, zijn bedrijf uitoefenen. Zijn tap-formule luidt: „lontang lanting boentoeting pring.

adoeh laé andèrès akèh legèné.”

Soenan Kalidjaga instrueert hem de sahadat, en nu worit de suiker tot goud. Hij volgt den leeraar tot in Sérang (Banten) en krijgt last op Soenan's stok te passen. Dit doet hij drie jaar zonder van plaats te veranderen, raakt overgroeid door struikgewas en om hem terug te vinden, laat Soenan Kalidjaga het bosch dat zich vormde, in brand steken. Men vindt Petoeng mlarat nog levend terug, en nu blijft hij een trouwe aanhanger van S. Kalidjaga.

Naar een opgegeven geslachtslijst zou de tegenwoordige regent van Poerwardja van dezen heilige afstammen in het achtste geslacht.

Volgens deze traditie ligt Soenan Geseng begraven bij de desa Bedégolan, (district Koëta winangoen, onder Keboemen, ongeveer 8 paal van de halta K winangoen) en wel op een eilandje in de rivier aldaar. Naar het verhaal gaat, had men van wege de Irrigatie gepoogd de boel op

1) Resik, dat bij landbouwers dikwijls in de beteekenis van schoongewied, opengekap, voorkomt

2) Kasmaran, met welk woord tevens de maat, asmaradana, van het volgende gezang wordt aangeduid.

te ruimen, doch wat vermogen zulke menschelijke bemoeienissen tegen een heilig graf van eeuwenoude traditie!

Een geheel ander verhaal wordt op naam Soenan Geseng medegedeeld in een Maleisch blad, 1) dat ik hier volledigheidshalve weergeef zonder nadere bespreking, omdat het grootelijks uit het kader der eerstgenoemde, klaarblijkelijk meer authentieke verhalen valt.

Er woonde, zoo luidt het verhaal, ergens in het Temanggoengsche een zekere Pak Djolang, die twee karbouwen bezat, waar hij erg mee ophad. Op zekeren ochtend bleken de beesten verdwenen, en uit het feit dat er nog stukken van het touw, waarmee ze vastgebonden waren geweest, in de kraal lagen, concludeerde men, dat ze waren weggelopen.

Pak Djolang ging op weg om ze te zoeken, na aan zijne vrouw geheele vrijheid van handelen te hebben gegeven als hij na drie maanden niet terug zou zijn.

Eerst zoekt hij op de bouwvelden in de nabijheid van de nederzetting, doch op den duur dwaalt hij hoe langer hoe verder af en komt in het oerwoud, klaarblijkelijk dat op de Oengaran, terecht, waar hij maar voortdurend in blijft rondloopen, zich schaarsche-lijk voedende met de vruchten, die hij in het bosch vindt.

Zeventien maanden is hij zoo aan het dwalen, en reeds in het landschap Koedoes gekomen, ergens op de Moeriah, en steeds gaat hij door tot aan de noordkant van het gebergte, in Djapara. 's Nachts pleegt hij onder groote boomen of in het struikgewas zich te ruste te leggen maar op zekeren keer kan hij maar geen geschikt plaatsje vinden. Al zoekende ziet hij ergens een lampje schemeren, en wel voor het eerst na zijne lange omzwerving. Schielijk loopt hij er op toe, echter met vreeze in het hart: het mochten eens dju's of erger nog zijn, die daar huishielden! Naderbij gekomen ziet hij een langgar zoo maar midden in het bosch, hetgeen

1) Selompret melajoe, 11 Maart 1911, bijvoegsel, overgenomen uit de Bintang Soerabaya.

Tijdschr. v. Ind. T. I. en Vk., deel LIII, afl. 3 en 4.

uitermate zijne verbazing wekt. In de langgar ziet hij negen lieden gezeten, (welke de bekende hoofdheiligen van Java blijken te zijn), die over het Zijn der wereld, en verwante onderwerpen redeneeren.

Een der lieden daarbinnen resumeert de meeningen dan aldus: „Alzoo, naar onze bevinding hebben wij de gezamenlijke wereldsferen (om zoo te zeggen in onze vuist, en het Zijn van de wereld is weetbaar voor ons’). 1)

Het was Soenan Kali djaga, het hoofd der evenvermelde wali's, die zoo sprak.

Pak Djolang, die zich voortdurend verstopt hield in de duisternis buiten, hoorde een en ander met belangstelling, en nam zich voor den spreker zooeven nader uit te hooren, want die moest toch ook wel weten waar zijn karbouwen waren.

De wali's gingen nu één voor één naar buiten, en waren verdwenen, zoodra ze uit de deur waren, zonder dat men zag waarheen ieder ging. Pak Djolang postte zich daarom achter de omwandring vlak bij de deur, opdat Soenan Kali djaga hem niet zou ontsnappen.

Bij het naar buiten treden vatte hij toen den heilige om de voeten, en liet niet los voordat deze hem welwillend het spoor van zijne karbouwen gewezen had. Hij moest maar pal westwaarts gaan, en zou dan zijne weggelooopen dieren wel ergens vinden, daar ze nu juist op een open veld ten Westen aan het grazen waren. En voor het geval deze mededeeling onjuist mocht blijken, dan kon hij terugkomen bij den langgar in het bosch, welke plaats gemakkelijk aan de vier omringende boomen te herkennen was.

Mèt dat Pak Djolang nu deze aanwijzingen ging volgen, zag hij dat de Soenan, evenals de anderen, spoorloos verdwenen was. Omstreeks halfzeven in den ochtend, steeds westwaarts gaande, komt hij aan een open veld en ziet ook al spoedig zijn beide beesten daar grazende. Vreugdetranen plengende, grijpt hij de halsters, en de dieren volgen heel gewillig.

1) „Adapoen dari pendapetan kita, sekalan alam ini sudahlah ada dalam genggamannya kita, dan kitapoen taue djoga kaadaannya alam ini”.

Doch nu is hij de weg huiswaarts geheel kwijt. Hoe zal hij dien, na zoo langen tijd dwalens in de machtige oerwouden, terugvinden! Het is hem of de zon in het Westen op is gegaan, zoozeer is hij de kluts kwijt geraakt. Maar dan nog, wat zou hij eigenlijk thuis doen na die lange afwezigheid. Zijne vrouw en zijne buren wanen hem toch reeds lang dood, zou het maar niet beter zijn naar de langgar van daar straks terug te keeren, en zich in de Wetenschappen te laten onderrichten. Welke kennis hij zou kunnen vergaderen, wist hij zelf niet, doch een onbestemd gevoel dreef hem naar leering. Aldus was het, dat Allah zijne ondoorgrondelijke beschikking liet werken, want deze man was voorbestemd een machtig wali te worden, immers, door zijne lange omzwervingen zonder spijs of drank, en met beperkte nachtrust, had hij reeds een soort tapa vericht.

De even opgevatte karbouwen laat hij los, en draagt hen op maar zelf naar huis te gaan, met verzoek zijne vrouw, die hij zonder middelen van bestaan heeft achtergelaten, door hunne werkzaamheid van levensonderhoud te willen voorzien.

De beide karbouwen huilden van aandoening, als waren het menschen, en volgden den hun gegeven last. Ter bestemder plaatse gekomen, kon Pak Djolong's vrouw uit hunne gelaatsuitdrukking opmaken hoe het er mee stond: zij begreep dat haar man gelukkig nog leefde, doch stellig in langen tijd nog niet terug zou komen.

Pak Djolang ging intusschen terug naar de langgar; van uit het open veld, waar hij zijne karbouwen gevonden had, ging hij recht oostwaarts, zoodat hij de plaats niet kon missen. Die plaats vond hij dan ook met de kenmerkende vier groote boomen, maar het was niets dan bosch wat hij zag, de langger was er niet en 't scheen of er nooit zoo iets geweest was.

Drie dagen en drie nachten bleef hij in onbewegelijke houding volharden, en toen hij nu tegen den ochtend min of meer was ingesluimerd, zag hij zich in eens in de langgar

met de negen lieden van te voren, die als gewoonlijk met elkaar raad hielden. Hij stelde zich verdekt op, doch toen hij ook Soenan Kali djaga zag, die hem immers zoo goede aanwijzing had gegeven, vatte hij moed en wilde zich onder het gezelschap bewegen. Een der wali's hield hem echter tegen, en S. Kali djaga heette hem nog een oogenblik buiten te wachten. Kort daarna waren acht van de aanwezigen verdwenen, alleen S. Kali djaga bleef over. Deze riep hem nu en vroeg, waarom hij terug kwam en of hij de kar-kouwen niet had gevonden.

Pak Djolang verklaart den heilige de ommekeer in zijne plannen, en hoe hij thans van ganscher harte dezen als zijn meester en leidsman overal wil volgen. S. Kali djaga onderricht hem daarop in de Wetenschappen, met name over het hiernamaals, want hij doorzag de Beschikkingen van Allah nopens dezen man, die ontwijfelbaar tot wali was voorbestemd.

Overal volgde Pak Djolang thans zijn leermeester, en iederen Vrijdag ging hij mee naar Demak voor het bezoek aan de masjid aldaar.

Na verloop van tijd kon hij al wat meepraten bij de beraadslagingen in de langgar en enkele vraagpunten, die de andere wali's hem voorlegden, eenigszins beantwoorden, zoodat hij ten slotte als gelijkberechtigde werd erkend en door S. Kali djaga onder het aantal der wali's werd opgenomen, terwijl hem de streek in den omtrek van de langgar als terrein van werkzaamheid werd aangewezen. De dichtstbij zijnde nederzetting was de doekoeh Geseng, vanwaar hij den naam Soenan Geseng erlangde.

In die buurt zouden nog reliquien (patilasan) van den heilige bewaard zijn gebleven, namelijk bij de desa Boetjoe, in het district Bandjaran, onder Djapara, terwijl ook de langgar er nog is in de gedaante van een tjandi „roepanja bak ilmoe.“¹⁾

1) Wat met deze laatste uitdrukking is bedoeld, zou ik niet durven zeggen: gissingen zijn gemakkelijk, voor de juiste verklaring houd ik mij aanbevolen.

Met deze tradities kan worden volstaan, om de legenden, die zich aan den naam Soenan Geseng hebben vastgezet, eenigszins te kenschetsen.

De laatste, die geheel afwijkt, is wellicht, om het voorkomen van weenende karbouwen (in Javaansche vertellingen een niet onfrequent motief), van inheemsche vinding: aangezien het verband met den naam S. Geseng van toevalligen aard schijnt, blijft zij thans buiten beschouwing.

Uit de andere redacties blijkt, dat de legende van den „verschroelden” heilige enkele trekken vertoont, die ons ook van andere heiligen worden medegedeeld. Bijvoorbeeld het geheel overgroeid raken van den aspirant-wali door allerlei boschgewassen gedurende het verrichten van zijn proefstuk op het gebied van tapa. Bij eene nadere beschouwing van de verhalen nopens S. Kali djaga zal blijken, dat van dezen constant hetzelfde verteld wordt, ¹⁾ alleen met dit verschil, dat hij er nog uit kan komen, zonder dat het bosch verbrand behoeft te worden.

Ook in de Indische litteratuur komen meermalen voorbeelden voor van kluizenaars en dergelijke, die zich bij het uitoefenen hunner ascese zoo onbewegelijk weten te houden, dat zij met de omringende natuur als het ware één geheel gaan vormen. In Mahābhārata ²⁾ vindt men verhaald van een kluizenaar Tjyavana, die bij zulk eene gelegenheid met een mierenest bijna werd overdekt, dat verder met allerlei kruipplanten overgroeid raakte. ³⁾

Een tweede punt, waarin overeenkomst met andere verhalen nopens heiligen kan worden geconstateerd, is de verandering van geringwaardige stoffelijke zaken in goud, en de minachting die Soenan Geseng daarvoor ten slotte blijkt te gevoelen. Ook andere heiligen maken hunne aanstaande

1) Thans verwijs ik alleen naar Pararaton, p. 198

2) Vanapaiva, Tirthayātrā, 122. In de Calcutta-editie (1834) dl I, p. 577 seq.

3) Deze episode is o. a. overgenomen door Stenzler, Elementar-buch der Sanskrit-Sprache (7e ed. München 1902), p. 57 seq. Van de aldaar in noot 1 geciteerde werken kon hier alleen Gatapathabrāhmaṇa worden vergeleken.

proselieten gaarne op die wijze met hunne superioriteit bekend. Veelal wordt het verhaal gegeven in den volgende vorm: Een roover legt zich in hinderlaag, om voorbijgangers te bestelen. Er passeert een wali, die op een of andere wijze de attentie en de begeerlijkheid van den dief opwekt. De wali bemerkt het voornemen om hem te berooven (zij weten immers toch wat er in de harten der menschen tot deszelve geheimste roerselen omgaat), en laat nu voor oogen van den bandiet allerlei zaken, een boom, een staf etc. in goud veranderen. Daarmee toont hij aan, dat dit metaal toch geen innerlijke waarde kan hebben, daar hij het naar welgevallen kan verschaffen, dat er dus nog iets hoogers is, iets waardvollers, waar hij naar streeft, iets dat meer begeerenswaard is dan het kostbaarste der metalen. De roover ziet dat in, toont zich berouwvol over zijne slechte voornemens en bekeert zich. ¹⁾

Intusschen laat zich heel goed denken, dat het bovenstaande een, ook in oorsprong, ander verhaal vertegenwoordigt, dan de legende die omtrent Soenan Geseng werd medegedeeld. Want in de biographie van iederen wali, die zich een weinig respecteert, treden nu en dan roovers met onheusche bedoelingen op, die echter op verschillende onaangename wijzen met de wondermacht van den betrokken kennis maken, en zich dan onveranderlijk tot trouwe aanhangers

1) Aldus wordt regelmatig de bekeering van Raden Said, later Soenan Kali djaga, door Soenan Bonang (soms wordt een ander genoemd) verhaald in verschillende Babad's, zooals later bij de behandeling van dien wali wel ter sprake zal komen. De dagelijkse B. T. Dj. ed. Meinsma, wijkt hier eenigszins af, doch geeft (p. 30 — 31) toch in hoofdzaak hetzelfde.

Een dergelijk verhaal wordt echter ook gedaan omtrent Sarib Hidayat (de latere Soenan Goenoeng djati), die in een bosch tien rooverheden ontmoet, hun al het geld, dat hij bij zich heeft, atstaat, en dan voor hunne oogen alles rondom in goud doet veranderen. (Jay. Hds. Bat. Gen. No. 481, p. 40 seq.) De roovers zijn hierop verbaasd, bekeeren zich van Joden tot Mohammedanen, en volgen den heilige op zijn verderen tocht.

Ook het omgekeerde, het veranderen van goud in nietswaardige zaken, wordt door heiligen wel bedreven, zooals Prof. Goldsilver, Moh. stud II p. 282 mededeelt, en wel om dezelfde redenen als het goud maken, namelijk... „um den eiteln Machthabern zu zeigen, welcher Natur der Flitter sei, dem sie nachjagen.“

bekeeren. Maar van omzetting in goud is in die verhalen geen sprake meer.

Een meer directe parallel van de legende nopens Soenan (Geseng komt voor in een Babad Tjerbon, ¹⁾ waar de palm-tapper, die te voren in dat geschrift Ki Bajan heet, tijdens dat hij een mais-aanplant bezat, zich Ki Djagoeng noemt, en thans den naam Ki Dèrès draagt. Sèh Sarip Hidajat ²⁾ verandert door de kracht van de Moslimsche geloofs-formule pinang-vruchten in goud, hetgeen Ki Dèrès tot ontzag en nadenken stemt, waarna hij de opdracht krijgt later te Goenoeng djati bij Sarip Hidajat onderricht te komen nemen.

De opvatting, dat het kunnen omvademen van een of anderen steen geluk aanbrengt, vindt men eveneens elders in de volkstraditie terug. Zoo bevindt zich in het landschap Ponorogo een steenen stijl: die deze omvademen kan, zal het in den vervolge aan niets ontbreken. ³⁾

Op zich zelf beschouwd zou men meenen dat bij zulke proefnemingen langarmige personen, met breede borst in het voordeel zijn, doch in werkelijkheid, zoo deelde men mij mede, is dat geenszins het geval. Dergelijke steenen toch hebben de eigenaardigheid, dat naar gelang van het gunstbetoon, dat Allah dezen of genen van Zijne schepselen wil bewijzen, zij zich uitzetten of inkrimpen naar noodzaak, juist op het moment dat eene poging tot omvademing wordt gedaan. ⁴⁾ Het resultaat hiervan is, dat meermalen kortarmige

1) No. 498 uit de Collectie van Dr. Brandes (Zie Not. Bat. Gen. 1906, Bijlage I.), p. 105-108.

2) Zie boven p. 290, noot 1. Beide vormen Sarip en Sarip komen voor van het Arabische شريف

3) Bijdragen, 5 VIII, p. 65-66.

4) Nopens de grot waarin Mohammad en Aboe Bakar zich bij de „vlucht“ zouden hebben verscholen, wordt iets dergelijks verhaald. Lichtgeloovige haddjangers worden er heen geleid, waarna men hen door de nauwe ingang laat kruipen. Lukt hen dit dan strekt dat ten bewijze dat zij wettige kinderen zijn uit een legitiem huwelijk. De meesten kunnen er echter niet door, waaruit blijkt dat er volgens de Moslimsche Wet een of ander aan hunne legitimiteit moet haperen. Het maakt daarbij niet uit of men corpulent of mager is: de opening verwijdt zich voor eerstgenoemden als er niets aan hunne wettige afkomst ontbreekt, en vernauwt zich, dat zelfs de kleinste zingeling zich er niet door zou kunnen wringen, wanneer het omgekeerde zich voordoet.

personen de steen wel, langarmige daarentegen deze niet kunnen omspannen, ja zelfs, dat kinderen in staat blijken de proef te kunnen verrichten, terwijl volwassenen daarin verre te kort schieten. Een feit is, dat sommige personen met zooveel vrees en ontzag den steen naderen, en zich bij de proef op zoodanigen afstand houden, dat zij alleen daarom niet kunnen slagen, ook al mocht hunne lichaamsbouw overigens toereikend voor dit doel zijn.

Eenmaal een Soenan Geseng aangenomen zijnde, om wien zich een soort legende vormde, die uit ook elders gangbare bestanddeelen werd samengesteld, heeft de traditie ook andere aangelegenheden, wier behandeling gemeenlijk aan „de wali's” wordt toegeschreven met zijn naam in verband gebracht. Volgens opgaven, vervat in Bramartani No. 36, van 7 September 1882 ¹⁾ zouden de verschillende wali's ieder een der moderne dichtmaten hebben samengesteld, waarbij de maat midjil van Soenan Geseng afkomstig heet te zijn.

Behalve in de traditie, die te Tirta voortleeft (zie boven p. 272), wordt hij ook elders aangehaald als mede te helpen aan de moskee-bouw te Demak. ²⁾ terwijl hij, evenals vele andere notoire personen, een bezoek brengt te Ngampel. ³⁾

Ook een leering heeft men Soenan Geseng toegeschreven en wel volgens de reeds vroeger vermelde geschriften ⁴⁾ Serat Wirid, Niti mani e. a. dezelfde leer, die men met Siti djenar in verband heeft gebracht, de *sasaidin*, welke

Immers, het harde gesteente is naar de volks-opvatting, als weke klei in de hand van Hem, die het Al heeft geboetseerd.

1) Door den heer Poensen weergegeven in Mededeel. Zend. Gen. dl. 53, p. 307.

2) Pararaton, p. 199, en elders in Jav. Bat. Gen. No. 7, waaruit ook de mededeeling in de Pararaton is geput.

3) Ib., p. 196. Hij wordt daar ook Said Ali genoemd. Dr. Brandes spelt Soenan Gesang, doch dit is eene vergissing in het betrokken handschrift (Jav. Hds. Bat. Gen. No. 7 deel V, p. 204, resp. p. 209) staat *ṣṣṣ*, de tweede pepet is niet geheel boven de pa-sangan sa geplaatst, doch iets naar achteren. De conjectuur: Gosan (Pararaton, p. 196, noot 3) heeft dus geen zin.

4) Zie Heiligen II, p. 33.

door Soenan Geseng zou zijn beoetend in de latere decennien van het rijk van Demak en tijdens den bloei van Padjang. Voor den inhoud dier sasaidan leer moet ik naar het voorafgaande artikel verwijzen. Een derde persoon, welke volgens genoemde geschriften die leering verkondigde, was Pangeran Wangga, tijdens de regeering van Sultan Ageng. Deze beide laatsten schijnen daarvan geene bijzondere onaanname te hebben ondervonden.

Ten slotte dient nog vermeld te worden, dat evenals van andere wali's, ook van Soenan Geseng meerdere „graven” worden opgegeven, d. w. z. plaatsen, die om de een of andere reden met hun naam in verband worden gebracht, waar zij heeten te hebben gerust, tapa-verricht, vergaderd, gewoond, geleeraard of een bewijs van hunne wondermacht hebben gegeven. ¹⁾ Vooral omtrent Soenan Bonang en Soenan Kali djaga zijn in de volksoverlevering vele vereerde plaatsen bekend. Van Soenan Geseng vond ik behalve de reeds genoemde, als vereerde plaats aangegeven een der graven te Tralaja, ²⁾ terwijl mede bij Imagiri een graf van dezen heilige moet bestaan, doch een meer opzettelijk onderzoek brengt wellicht nog meerdere van denzelfden aard aan het licht.

1) Curieus is het dezelfde menigvuldigheid nopens het graf van Aeneas te zien vermeld. Men zie *Revue de l'histoire des Religions*, tome VI, p. 67: „Ils (c. à. d. les peuples divers etc.) le (= Enée) font mourir ça et là et montrent son tombeau dans des régions fort différentes.”

Voor Moslimsche heiligen buiten den Archipel zie men bijv. Prot. Goldziher, *Muh. Stud.* II p. 317 noot 1 en vooral p. 328 noot 3.

2) Oudheidkundige rapporten 1907. p. 65 sub IX.

Dec. 1910.

TOELICHTINGEN EN VERBETERINGEN.

HEILIGEN I. (Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde. deel LII, p. 556 seqq.)

p. 563, noot 4 en 5. Spoediger dan zich liet denken, meen ik eene oplossing te hebben gevonden voor de vraag of werkelijk een zoon van Abdoelmoehji pengoeloe in Kartasoera is geweest.

In or. cod. Lugd. No. 2310 (zie den Catalogus van den heer Vreede, p. 382.) komt namelijk voor een lijst van al de Javaansche vorsten van af de vroegste tijden, met aangifte van regeeringstijd en -duur, alsmede eene opgave van de voornaamste ambtenaren gedurende hun bewind. In het Mohammedaansche tijdvak komt daaronder ook de pengoeloe voor.

Moge deze lijst ten aanzien van het oudere gedeelte voor een groot deel op phantasie berusten, nopens de latere opgaven kan men haar in het algemeen betrouwbaar noemen, daar de medege-deelde feiten, die controleerbaar zijn uit andere geschiedbronnen, in den regel daarmee overeenstemmen.

Als pengoeloe onder Pakoe Boeana II wordt daar o. m. genoemd MAS PEKIH ¹⁾ IBRAHIM, die drie jaren te Kartasoera en

1) Aldus. Pekik is een drukfout.

nog een jaar te Soerakarta functioneerde. Gedurende het eerste jaar van zijne ambtsbekleeding was eigenlijk Soenan Mangkoerat mas, of Praboe Koening de regeerende vorst geweest. Het tijdvak van zijn optreden kan men dus op ongeveer 1741 — 45 stellen. (Al te nauwkeurig definieeren gaat niet, aangezien de betrokken tekst alleen bij volle jaren rekent.) In verband nu met de in Bijdrage Mystiek p. 96. sub 26 — 27 opgenomen silsilah, waaruit blijkt dat een Mas Pekih Ibrahim, zoon van Abdoelmoehji te Kartasoera de Sjattariah-tarékát voortplantte, komt eene identificatie van deze twee persoonlijkheden niet al te gewaagd voor.

De op zich zelfs weinig aannemelijk lijkende mededeelingen uit Pamidjahan vinden dan op die wijze bevestiging, hetgeen voor juiste beoordeeling der plaats die Abdoelmoehji c. s. in het geestesleven der Javanen in de eerste helft der 18^e eeuw en nog veel later heeft ingenomen, wel van gewicht is.

Hadji Abdoellah moet dan de zoon zijn geweest, die de traditie verder te Saparwadi voortplantte, hetgeen nader blijkt uit een silsilah, ter plaatse aangetroffen, als volgt:

.
 Abdoelmoehji,
 Haddji Abdoellah,
 Kjai M. nida Moḥammad Moḥji,
 M. Ali Amin,
 Ali Moesa.

HEILIGEN II. (Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde, deel LIII, p. 17 seqq.)

Door vriendelijke mededeeling van Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje kan ik hier de volgende ophelderingen plaatsen:

- p. 28, noot 5. Als Kasah geen schrijffout voor bijv. Kasan is, dan is misschien Mohammad's gezel عَمَّاشَةُ بْنُ مَحْسِنٍ bedoeld (zie Nawawī's Tahdzib alasmā', ed. Wüstenfeld Göttingen 1842-1847, p. 427), die meer in inlandsche verhalen voorkomt als Oekasah, Akasah en Kasah.
- p. 31. noot De afleiding van اِتِّخَذَ is stellig onjuist. اِتِّخَذَ is ook minder waarschijnlijk, اعتقاد schijnt het juiste origineel te zijn, hetgeen o. m. beteekent: innige overtuiging, geloof, het zoo opgaan in de overtuiging, dat men zijn aardsche zijn daarvoor prijsgeeft, en den dood zoekt. Vandaar ten slotte de beteekenis: wanhoopsdaad.
- p. 36, noot 3. De conjectuur: makdoes is niet juist. Makdoem, geeërbiedigde, wien men eerbied verschuldigd is, past echter zeer wel in den tekst.
- p. 37, noot 7. noekilan en toekilan (vergl. nikah naast tikah) waarschijnlijk van den genoemden Arabischen stam, نَقْل en wel van het pass. perf. نُقِلَ.

De heer R. M. Mangkoe dimedja te Djocja was mede zoo welwillend mij nopens

- enkele fouten en duistere punten van advies te willen dienen. Dankbaar maak ik er van gebruik, hopende door bekendstelling er van ook de lezers tegerieven:
- p. 19, r. 27, lees :.... *tiimbalan*.
 „ , r. 29, „ :.... *mantoeni*.
 p. 20, r. 7, „ :.... *gahib*, aangezien het woord *gahibit* in het Javaansch niet voorkomt, en de regel bovendien een lettergreep te veel heeft.
- „ , r. 19, „ :.... *dalemiréki*, nam. *dalem* + *ira* + *iki*.
 p. 29, noot 2, *ki* is in dit verband een afkorting van *kaki*. Met *baji* bedoelt men, dat de leerling in kennis tot den goeroe staat als een zuigeling tegen over een volwassene (of als een zandkorreltje tot den Mont Blanc, zooals een ondermeester op de lagere school mij vroeger verzekerde!)
- p. 30, r. 19, lees :.... *leboengiding*....
 „ , r. 29, a { regel b wordt omschreven met: *ing bab*
 p. 31, r. 1 en 2 { *kekentelaning sedya* (*tékad* = *sedya*
 b en c. { volgens deze opvatting), en regel c met:
èsti resiking pikadjengan (met woordspeling op *semèdi*).
 Regel a, b en c. zouden dan beteekenen:
Menggah ing pedjah, kekentelaning sedya ing semèdi kedah resik, tegesipoen boten katoenggilaken ing rembag sanès, pikadjengan waoe ingkang santosa, hetgeen de berichtgever zelf vertaalt met:....
 aanhouden, standvastig en vertrouwend, opdat men tot de zekerheid komt, dat het maar *Eén* is.
- p. 34 r. 12, *ilmoe sasaidan* zou in sommige mystieke

geschriften ilmoe bidangat ¹⁾ worden genoemd, ingkang njoelajani piwoelanging koran, i. e. die in strijd is met de leering van de Koran.

p. 35, r. 16.

{kadjenar en kamoening²⁾. Zulke klankveranderingen komen veel voor in dichtmaat ten gerieve van den dichter om de goede eindklanken beschikbaar te hebben. Indien koening aan het einde van een regel komt, en de dichtmaat eischt bijv. een *a* als eindklank, dan neemt men een woord van synonieme beteekenis, in casu djenar bijvoorbeeld, ter vervanging. Djati sari wordt soms Djati santoen, Djati sekar of Djati kem-bang. Soms gaat deze verwisseling gepaard met woordspelingen om het aantal lettergrepen vol te krijgen. Bijv. wong ageng ing Mataram (hiermee kan bijv. de Senapati bedoeld zijn) heeft zeven lettergrepen. Heeft men nu echter acht noodig, stel in de eerste regel van een sinom-vers, dan kan men omschrijven met: wong agoeng ing èksi ganda, èksi = mata, en ganda = (a)roem, = ram, want Mata-ram wordt in gevallen dat men een oe-eindklank noodig heeft, ook Mata-roem. Zou men nog te kort komen, dan kan men synoniemen van de reeds gevonden woorden gebruiken, bijv. wong agoeng ing najana ganda, etc. (najana = èksi). ²⁾

1) Van het Arab ^cبدعة nieuwigheid, ketterij.

2) Op die wijze wordt het lezen en begripen van dichtmaat gelijk aan het oplossen van kinderraadseltjes. Uit deze mededeelingen blijkt nog eens weer hoever de Javaansche dichtkunst reeds in de impasse van gekunsteldheid is geraakt, en hoezeer ze behoefte heeft aan verfrissing en leiding in nieuwe banen. Want van voortgaan in deze hjn is nooit iets hooger dichterlijks te wachten.

In navolging van die tembang-finesses gebruiken sommige schrijvers dergelijke uitdrukkingen ook in proza. om hun stijl „deftiger” te maken en zich geleerd voor te doen. Op die wijze is bijv. Kadjenar van Siti djenar verkort, en Soeltan ing Banaran (de eerste Sultan van Djocja) staat voor S. ing Kabanaran.

p. 35, r. 25 seq. Een andere Niti-mani redactie begint op de overeenkomstige plaats aldus: pratélaning wewedjangan ingkang kaping waloe dipoen wastani sasaidan, sampoen anjeboetaken makaten, ja sadjatining kang aran Allah ikoe lingganing soen, kang ingaran rasoel ikoe rasaningsoen, enz.

p. 36, r. 9. nartani genomen in de beteekenis van njartani, (evenals voor njembah ook nembah voorkomt, etc.) geeft als beteekenis: . . . om te voorzien, dat het geloof standvastig en vertrouwd blijft. Geheel duidelijk is het echter niet wat er staat.

p. 37, noot 2. Sampoen beteekent hier stellig niets anders dan oewis.

p. 40, noot 1. Het grondwoord is inderdaad tawoeng, duidelijk aan te zien. bijv. in: tawoengé wis tétéla betjik. (het is hem duidelijk aan te zien dat hij goed is) moelané pandakwamoe doeroeng kana ko-oegemi. Zoo komt in een vroeger gelezen vers voor: toemlawoeng ing dirgantara (weergalmen)

swara bendé oemjang katawoeng ing redi (. . . zoodat het geluid weerkaatste tegen de bergen.)

p. 51, r. 2. Eene figuurlijke uitdrukking voor doorsteken, of de keel afsnijden, verklaard

als volgt : katoewek oetawi kagorok ngantos rahipoen balabaran kados toja seganten tsaking katahipoen prasasat kados ngelemaken ingkang pinedjahan) i. e. de keel afsnijden, zoodat het bloed als het water der zee uitstroomt, en de patient als 't ware verdrinkt in de bloedmassa.

HET EEN EN ANDER OVER OUDHEIDKUNDIGE MONUMENTEN IN DE XXVI MOEKIMS (IX MOEKIMS TOENGKOEB).

IN

GROOT-ATJEH.

(met acht platen). ¹⁾

DOOR

W. G O L D I E,

Kapitein der Infanterie.

Van den 21sten tot en met den 31sten Maart van het jaar 1910 bezocht de Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden, Kolonel H. N. A. SWART, de XXVI Moekims. Op deze tournée werd den 30sten Maart van Lam Nga uit een bezoek gebracht aan Ladong, een strandkampong aan de Noordkust van die Sagi en twee uur gaans ten Westen van Kroeëng Raja gelegen.

Gedurende dezen tocht, die te paard geschiedde, in gezelschap van eenige bestuursambtenaren, de betrokken Atjehsche hoofden en ondergeteekende, passeerden wij eenige ruïnes, en bevreemde het ons, dat de Atjeher uit dat gebied zoo weinig wist te vertellen van hetgeen die gebrokkelde muren omsloten, waartoe zij gediend hadden en door wie zij oorspronkelijk waren gebouwd.

De Gouverneur kwam op de gelukkige gedachte een der minst beschadigden even te bezoeken en hoewel moerasterrein en kreupelhout de ruïne omringen, begaven wij ons naar

1) De fotografieën zijn vervaardigd door den heer L. M. F. Plate. Waar deze afwijken van die van den auteur, welke niet te reproduceeren waren, is de tekst naar behooren omgewerkt.

die, welke ongeveer vijftien minuten gaans ten Westen van de kampong Ladong is gelegen.

Wat zichtbaar was van dit monument, dat om zoo te zeggen geheel was dichtgegroeid, vond de Gouverneur belangrijk genoeg om aan ondergeteekende op te dragen deze en zoo noodig andere ruïnes open te leggen, het terrein in den omtrek te verkennen en gegevens te verzamelen, waarmede de herkomst kon worden vastgesteld. Hoewel ZHEG. voor zichzelf wel de overtuiging koesterde, dat dit monument uit den ouden Hindoe-tijd moest dateeren, verlangde hij toch naar eenige bewijzen.

Het is van belang hetgeen bij deze onderzoekingen is gebleken, te vergelijken met wat Dr. C. Snouck Hurgronje daaromtrent mededeelt in zijn werk „De Atjehers” (bladzijde 86 en 87, alinea Meutheugit Raja): ten 2de met wat K. F. H. van Langen in zijn werk over „De inrichting van het Atjehsche Staatsbestuur onder het Sultanaat” ons leert in hoofdstuk II en III; alsmede wat verteld wordt omtrent „Begraven steden van Ceylon” en „Doodte steden van Midden-Amerika” in het tijdschrift: *De Aarde en haar Volken* No. 6 en 11 resp. dateerend 8 Januari en 12 Februari 1910.

Het terrein, waarin de ruïnes zijn gelegen, is onmiddellijk achter het smalle, zandige gedeelte van het zeestrand in een modderige strook terrein, waarin kleine bergstroompjes zich verliezen. Bij vloed stroomt het zeewater op sommige plaatsen over het zandige gedeelte heen en houdt dan elke afstroming van het aangevoerde rivierwater tegen, waardoor meer landwaarts in zich moeras heeft gevormd. Vermoedelijk heeft in den loop der eeuwen de zee hier die zandige strook aangespoeld en bestond vroeger een goede afvloeiing van het aangevoerde water uit het gebergte, dat door de later te beschrijven waterleiding naar zee werd afgevoerd.

Bij het begin van den arbeid voor de openlegging van het terrein, was al het bouw- en metselwerk, behalve de bijna loodrecht opgebouwde muren bedekt met een

soms $\frac{1}{2}$ Meter dikke humuslaag, waarop behalve alang-alang en kreupelhout meer of minder zwaar geboomte welig groeide.

Langs de steilere gedeelten, waar die laag zich niet goed had kunnen vastzetten, hadden boomen met hunne wortels op vele plaatsen zware muren doen uit elkander barsten, om die ten slotte weder met diezelfde wortels te binden en verdere vernieling te voorkomen.

De eerste arbeid bestond in het openkappen van het geheele terrein, om te weten welke ruïnes zich aldaar bevonden en wat de omgeving zou openbaren nadat er meer zicht op was verkregen. Toen bleek, dat er behalve het bezochte monument, zich nog eenige andere bevonden, welke gedeeltelijk omgeven of wel verbonden waren door een gemetselde natte gracht of waterleiding. Het lag toen voor de hand aan te nemen, dat in vroegere eeuwen, misschien jaren, het thans bestaande moerasgedeelte niet had bestaan en voor een behoorlijke afvloeiing van het bergwater moest zijn gezorgd, en afgeleid naar een middels deze gevonden waterleiding. Het kon niet anders dan in het belang van het landschap zijn dien waterafvoer weder zoo goed mogelijk te regelen, en nadat de gracht, voor zoo ver die nog zichtbaar was, voldoende was opengelegd en schoongemaakt, zochten wij de bron op, van waar dit moeras zijn drassigheid erlangde.

De bron, een klein bergstroompje, dat zich in het terrein verloor, werd met die waterleiding verbonden, zoodat aan te nemen valt, dat hiermede het moeras zal verdwijnen, en na verloop van eenigen tijd het terrein weder geschikt zal worden voor den landbouw.

Een groot gedeelte van het bezochte terrein is omgeven door een gracht of waterleiding, waarbinnen de grootste en voornaamste bouwwerken zijn gelegen. Dit binnen de gracht gelegen terrein is bevloerd met groote riviersteen, waarover een ongeveer één centimeter dikke kalklaag. Bij het openleggen van gedeelten dezer vloer was het

niet meer mogelijk de bovenste laag te behouden; deze was te veel verweerd en liet brokkelend los. Alle monumenten zijn gebouwd uit op elkander gestapelde rivierkeien, die door een kalkspecie worden bijeen gehouden, en tot het aanbrengen van bouwwerkversieringen, en om ze een voltooid aanzien te geven, eveneens met die kalkspecie zwaar zijn afgepleisterd.

De vloeren van het grootste monument zijn eveneens op die wijze geconstrueerd.

Op enkele plaatsen leek het ons of in vroegere jaren die opgelegde laag een kleur moet hebben gehad, waar hier en daar de muren nog een rose tint vertoonen. Hoewel wij vermoeden, dat deze kalkspecie voor afpleistering en samenbinding in hoofdzaak zal zijn vervaardigd uit fijngestampte schelpen, moet zij toch van bijzondere goede kwaliteit zijn, waar zij trots de eeuwen nog bijna overal in zeer goeden staat is gebleven en nog hecht de muren in stand houdt.

Voor de verdere beschrijving wordt korthedshalve telkenmale verwezen naar de situatieschets en de daarop voorkomende letters, alsmede naar teekeningen, doorsneden en fotografien.

A. De waterleiding.

Uit Noordwestelijke richting zochten wij de waterleiding op, die bij A. (situatieschets) uit het bestaande moeras te voorschijn werd gebracht. Dit is ook het punt, dat verbonden werd met het kleine berggriviertje, dat het Westelijk gelegen terrein tot moeras had herschapen. Thans stroomt het water de opgelegde gracht binnen.

De gracht heeft een natuurlijken bodem en eene plus minus 4 Meter bovenbreedte van gemetselde wanden, die zooals de doorsnede aangeeft (fig. 1.), aan de binnenzijde eenigen versieringsvorm vertoont, doch minder zwaar blijkt te zijn dan die aan de buitenzijde.

Het gedeelte **BC** en **BI** (situatieschets) zijn het beste intact gebleven: op het eerstgenoemde stuk op enkele

plaatsen nog onbeschadigd, terwijl over het overige deel slechts restanten van beide oevermuren de plaats aanduiden waar de gracht heeft bestaan.

Zonderling kwam het ons voor nergens een spoor te hebben gevonden van een overbrugging, die in verband met het geheel ook zeker een permanent steenen bouwwerk moet geweest zijn.

Een toevoer van water uit Noordelijke richting bij C langs den Westvoet van het daar, buiten de gracht, gelegen monument leek ons waarschijnlijk, doch kon niet worden vastgesteld, evenmin dat de afvoer in Zuidelijke richting, bij H moet hebben plaats gehad.

B. Bouwwerken binnen de gracht.

a. Het grootste en belangrijkste monument.

Dit monument heeft den vorm van een zuiver vierkant van ongeveer 70 Meter zijde, welks buitenvoet rust op het geplaveide en afgemetselde omliggende terrein.

Fotografie No. 1. De steenen trap aan de hoofdfacade van het hoofdmonument (buitenzijde).

De buitenmuur verheft zich ruim $4\frac{1}{2}$ Meter boven den begane grond en geeft middels een zware, $3\frac{1}{2}$ Meter breede, steenen trap aan de Noord-facade toegang tot de binnenruimte. Deze bleek ook geheel geplaveid en afgemetseld te zijn, terwijl wij uit gevonden stukken steen met beeldhouwwerk (van trapleuningen) mogen opmaken, dat indertijd aan ornamenteering dit bouwwerk zeker rijk zal geweest zijn. Van die versieringen is of door den tand des tijds of door vernielzucht van latere islambelijders bijna niets meer te vinden.

Wat er nog was vertoonde ons een versieringsmotief in spiraalvorm.

De omgang Fig. 2, doorsnede CC—DD is ongeveer $3\frac{1}{2}$ Meter breed en, daarop wandelend, is de buitenmuur te hoog om daarover heen te zien.

De meeste dezer openingen zijn in de muren van dit monument echter dichtgemetseld in vroeger jaren, vermoedelijk door de Atjehers in den oorlog tegen het Nederlandsch Indisch Gouvernement, toen zij deze muren als verdedigingssteunpunt hebben willen benutten tegen de op hen afgezonden troepen.

Twee steenen trappen, een breede aan de Noord-Oostzijde en een smallere aan den Zuidhoek geven ons gelegenheid af te dalen in de binnenruimte, waarin is aangelegd een ophooging van twee meter omgeven van een muur, in vierkanten vorm en ongeveer 23 Meter zijde.

De buitenmuur van zestig centimeter tot meer dan een meter dikte, heeft op alle facen openingen, allen in denzelfden vorm, doch van verschillende grootte. Er zijn er van ongeveer 1 meter hoogte en breedte en van $1\frac{1}{2}$ Meter, die gewoonlijk afwisselend in de muren zijn gespaard; meestal 2 grootte en 1 kleine op één face. Fig. III geeft een beeld van den vorm dezer openingen, nog beter te zien in de fotografie No. 6, waar zulks duidelijk zichtbaar is links van een door ons tegen de muur aangebrachten ladder. Hier diende de opening als toegangspoort tot het binnengedeelte van dit (nader te beschrijven) bouwwerk.

Fotografie No. 2. Breede steenen trap aan de N. O.-zijde (binnenzijde).

Twee breede, steenen, vroeger zeker rijk geornamenteerde trappen geven gelegenheid die verhooging op te gaan. Beide trappen, een aan de Zuid-Oost en de andere aan de Noord-Oostface, brengen ons op een tweeden omgang, die weder een $3\frac{1}{2}$ Meter breed is. Deze omgang loopt om een ommuurd vierkant geplaveid gedeelte.

Deze geplaveide, door een muur van ongeveer één Meter hoogte, omgeven ruimte toonde ons niets wat aan vroegere overkapping of plaatsing van afgodsbeelden zou kunnen doen denken. De ingang lag tegenover de trap in de Zuid-Oostface; een tweeden, ongeveer een halve Meter breeden doorgang vonden wij nog nabij den Noordhoek (Situatieschets),

die binnen een eveneens door muren afgesloten ruimte leidde. Aan de overblijfselen voor het bouwwerk bij laatstgenoemd deel was niet te vinden of zij ook een toegangsopening naar de binnenruimte heeft gehad, wat wel aannemelijk zou zijn.

Fotografie No. 3.

Het hoofdmonument van binnen gezien van af den Noordpunt van den binnenomgang — zie f in de Situatieschets.

In de open ruimte tusschen den buitenomgang en het binnenbouwwerk bevinden zich 2 gemetselde steenen putten, die zooals de fotografiën aangeven gedekt zijn met Dagobvormige koepels. Beide, een aan de Noord-Oost- en een aan de Zuid-Oost face, zijn op den top versierd met een knop of punt van ongeveer $\frac{3}{4}$ à 1 Meter hoogte. Deze koepels hebben beide hetzelfde aanzien, alleen bestaat verschil in het uiterlijk van de puntvormige topversiering. Zij hebben ieder vier toegangspoortjes en zijn met zorg afgemetseld.

Het koepelvormige dak wordt aan de binnenzijde gesteund door een houten gebint straalsgewijze uit het midden van den top naar de zijwanden. Deze gebogen zware houten ribben, van circa 1/1 decimeter, worden met grove groote ijzeren klinkbouten aan het vierkante middenstuk vereenigd. Hoevele jaren deze houtconstructie moge bestaan hebben is zeer twijfelachtig en het is er geene die eigen is aan de inheemsche bevolking. Niettegenstaande de eeuwen is het hout, voor zoover het niet is weggenomen of vernield, nog in vrij goeden staat aangetroffen.

Aan dezelfde zijde van deze wat den vorm aangaat aan „Dagobs” herinnerende gebouwtjes, wordt gevonden een ovaalvormige gemetselde ophooging of rand van ongeveer een halve Meter breedte en een decimeter hoogte. Zooals de situatieschets aangeeft zijn beide gelegen tegenover de steenen trappen, die tot het binnenstuk toegang verleen.

Bij die aan de Zuid-Oostzijde gelegen werd bovendien vanaf die trap een verhoogde weg blootgelegd, die naar

dien ovaalvormigen rand leidt. Deze weg is ongeveer $1\frac{1}{2}$ Meter breed en ligt circa 1 decimeter boven het overige deel van den vloer.

Het bleef ons onopgelost waartoe die ovaalvormige verhoogde rand gediend zou moeten hebben; oorspronkelijk dachten wij door uitgraving van den grond binnen dien rand meer te weten te zullen komen; het leverde ons niets op wat wetenswaardig was.

Ten slotte vinden wij nog in het midden van elke zijde van het hoofdmonument een vierkant metselwerk op een rondgaanden voet. Slechts is van enkele nog een stuk buitenmuur blijven bestaan van een $\frac{1}{2}$ Meter hoogte; zij moeten, naar wat wij van die ruïnes konden opmaken gewelfvormige gebouwtjes geweest zijn van $4\frac{1}{2}$ \times $4\frac{1}{2}$ Meter met een hoogte van misschien $2\frac{1}{2}$ Meter, waarvan de ingang aan die zijde, zuiver naar het Oosten is gekeerd. Een kleine steenen trap van $\frac{3}{4}$ Meter breedte leidde naar den ingang. Wjl een der zijden juist naar het Oosten is gebouwd ligt het voor de hand, dat zij niet evenwijdig liggen met de overige zijden in dit geheele monument.

b. In het terrein Zuid-Oost van het grootste monument vonden wij drie steenen bemetselde putten (R. S. T. Situatieschets-), die met hun opstaanden rand circa een halve Meter boven den beganen grond mochten hebben uitgestoken.

c. Een ruïne van eigenaardigen vorm, op de situatieschets aangegeven met N. Waar de muren nog voor een klein gedeelte bestaan, blijkt deze ook bepleisterd te zijn geweest. Het was niet uit te maken welke bestemming dit gebouw moet hebben gehad. Het leek ons een groot deftig woonhuis te zijn geweest met een daarbinnen gelegen openruimte of hof. Naar de Noordwestzijde leiden twee steenen trappen naar binnen, terwijl aan de tegenovergestelde zijde een trapruïne is gevonden, die eveneens toegang zal hebben verschaft naar het achterhuis.

Voor nauwkeurige onderzoekingen kon voorloopig geen tijd worden gevonden.

d. en *e.* De bouwwerken M. en U. (zie Situatieschets), een in het Noordwesten en een in het Zuid-Oosten, beide aan de gracht gelegen, gaven ons alleen maar wat afgebrokkelde muren te zien. Onze eerste gedachte is geweest, dat deze beide ruïnes vroegere woonhuizen of wachtlocalen zouden wezen voor personeel, dat toezicht had op sluiswerken betrekkelijk wateraf- en aanvoer in de omgelegde gracht.

C. Bouwwerken buiten de gracht.

Thans zijn wij genaderd aan de bouwwerken buiten de gracht gelegen. Zij zijn slechts drie in getal namelijk:

een klein, in het Zuiden (Q. op de situatieschets), van dezelfde constructie als die in de vorige alinea beschreven en mogelijk ook met dezelfde bestemming:

twee grootere, die in alles aan elkaar gelijk zijn, doch allen hebben verschil in hoogte van de buitenmuren. Is die aan de Noordzijde vermoedelijk een 3 Meter hoog geweest, die aan het Zuideinde van de gracht gelegen heeft muren van meer dan 6 Meter hoogte. Het is voldoende één te beschrijven, en wel die welke het zuidelijkst ligt, wijl deze nog bijna geheel is gespaard gebleven

(O. en P. op de situatieschets).

Het monument P. (Fotografie No. 6) vertoont ons een zuiver vierkant, 6 Meter hoog bouwwerk met circa 1 Meter dikke muren, van ongeveer 37 Meter zijde aan den bovenrand gemeten.

Toen wij dit monument vonden was het niet alleen omringd door bosch, doch zcoals de fotografie nog goed laat zien van binnen een en al hoog geloofte. Nadat het omringende bosch was weggekapt voor zoover noodig was, bleek dat er geen ingang aan was te vinden. Middels boomwortels klonnen wij naar binnen en bevonden ons op een 2 Meter beneden den bovenrand gelegen ruimte, die nu wel met een humuslaag was bedekt, doch oorspronkelijk geheel uit zeezand had bestaan, hetgeen ons bij uitgraving is gebleken. Aan de binnenzijde van de muren werd een banket

van steen aangetroffen, die thans op bijna alle zijden is verzakt, doch normaal zoo hoog heeft gelegen, dat men, daarop staande, goed over den buitenmuur kon heen zien.

Opritten voor dit banket werden niet gezien, wel op een plaats de ruïne van een trap, en wij zagen duidelijk aan het metselwerk van den muur tegenover die trap, dat vroeger daar eene groote vierkante opening had bestaan. Het is mogelijk, dat daar eene gelegenheid had bestaan het monument in en uit te komen.

(In den Westelijken hoek van de Noordface.)

Boven het banket in de muren bevinden zich een kleine en aan weerszijden daarvan twee groote vensters of openingen, zooals in fig. 3 is geteekend.

Verder vinden wij in de binnenruimte nog drie ruïnes, die vroeger gewelfvormige gebouwtjes moeten geweest zijn: het gewelf werd toen gesteund door een houten gebint, dat gedeeltelijk in de rechtopstaande muren steun vond, die daar nog de sporen van droegen. Dit gebint is geheel verdwenen en heeft, nadat het er uitgenomen is alle steun aan het steenen gewelf ontnomen en een ineenstorting bespoedigd. Zij hadden ongeveer den vorm van fig. 5, met afmetingen binnenwerks gemeten een 3 Meter lang bij 2 Meter breed ongeveer. Naar de Westzijde waren zij niet dichtgemetseld.

Van de drie, die binnen deze ruimte stonden waren er twee gebouwd tegen den Oostermuur, zoodanig dat het groote venster daarin was opgenomen, terwijl de derde in het midden van het vierkant stond en een geheel dichtgemetselden Oostermuur had.

Gedurende ons verblijf nabij Ladong en in verband met de aan ons gegeven opdracht, bekwam ons de lust te onderzoeken of er meer dergelijke monumenten of liever gezegd „steenen dorpen” te vinden waren.

Het bezoek aan de groote ruïne nabij Neuheun, bij den Atjeher bekend onder den naam van „Koeta Po Daniet,” leverde ons op het eerste gezicht te weinig interessants.

nadat wij bij Ludong halden gewerkt, om tot ontgraven van die ruïne over te gaan, in aanmerking genomen den beperkten tijd en de geringe onervaren werkkrachten. (Misschien wordt met deze ruïne bedoeld die aan de Koeala Gigiëng of in Tjade in het werk van van Langen).

Een ander, een uur gaans Noordwest van Ladong, aan de Kroeëng Boei, leverde mede niets bijzonders op, waarom na de openlegging van het terrein geen voortgezet onderzoek werd ingesteld. In het midden-stuk van circa 10 Meter zijde schijnt eenige jaren geleden een Atjehsch huis te hebben gestaan, te oordeelen naar de plekken op den grond, die aanwijzen, dat daar palen moesten zijn opgericht.

Wij begaven ons toen naar Kroeëng Raja, waar ook een dergelijk monument moest staan. Wij vonden aan den linkeroever van de rivier, ongeveer 500 Meter van de monding, het monument, dat van binnen grootendeels was schoongemaakt door de Atjehers, en benut is om op het vierkante binnengedeelte hun bedehuis op te richten. Het geheel met den Mohanmedaanschen tempel heet thans „Meuthengit Kroeëng Raja.”

Van het oorspronkelijke gebouw en metselwerk was zeer veel vervallen; de zware muren verzakt en in elkander gestort. Nog vonden wij echter in elken hoek aan de face die aan de rivier grenst ook hier twee koepelvormige gebouwtjes, waaronder een put, die echter in zeer vervallen toestand zijn. Hier hebben echter die koepeltjes drie toegangsopeningen.

Bij besprekingen met Atjehers van allerlei stand, liefst ouden van dagen, werd meermalen het woord „Berhala” of afgodsbeeld gebruikt. Dat prikkelde ons de nasporingen niet op te geven. Het eerste beeld, dat wij ons lieten aanwijzen in de nabijheid van Kroeëng Raja was een „Batoe berhidoeng.” Maar onze gespannen verwachting werd deerlijk teleurgesteld, daar ons slechts een rotsklomp werd aangewezen met een puntvormig uitsteeksel, wat zij een neus geliefden te noemen.

De tocht ging daarop meer Oostelijk, want verhalen waren in omloop van een ander bestaand beeld bij de monding van de Kroeëng Loebo.

Intusschen vroegen wij aan den commandant van het detachement te Kroeëng Raja die op patrouille ging naar Pedirgrenzen, of hij bij zijn tehuis-marsch even een onderzoek wilde doen te Blang Oelam: wij kregen later bericht, dat zijne nasporingen aldaar vruchteloos waren geweest.

Gelukkiger was onze tocht naar de monding van de Kroeëng Loebo, hoewel wij daar niet hebben gevonden, wat wij zochten.

Wij begaven ons langs een voetpad naar de monding van de Kroeëng Loebo en al zoekende naar een afgodsbeeld stootten wij weder op den linkeroever van de Loebo, vlak bij de monding, op een zeer zwaren en hoogen muur. Wij vergaten voor het oogenblik het gezochte afgodsbeeld en beklommen den zeker wel 5 Meter hoogen muur en bevonden ons in een dergelijk monument als het monument P. (Zie situatieschets), doch grooter en met cirkelvormige bastions. Deze muur heeft een lengte van 105 Meter, de breedte was niet te bepalen, daar de andere lengtemuur geheel verdwenen was. De beide breedte-muren (hiermede bedoeld de muren die loodrecht op de bestaande en eerstgenoemde staan), waren ook gedeeltelijk verdwenen, toch konden wij er van vaststellen, dat zij minstens een lengte van 50 Meter moeten hebben gehad. Beide hoekpunten hadden cirkelvormige bastions van ongeveer tien Meter middellijn. De muur van deze bastions heeft drie boogvormige vensters, terwijl die aan de rivierzijde een vijftal heeft, drie groote en twee kleine. Het opkomende vloedwater spoelde, toen wij ons daar bevonden, tegen den voet van deze, wij zouden gerust kunnen zeggen „versterking.” Dit noopte ons eerder het monument te verlaten, dan wij wel wilden, want de gids moest ons nog het beeld laten zien.

Achter den Atjehschen gids, een visscher, marcheerden wij langs het strand naar Oedjang Bateë Kapal. Daar zagen wij op het strand onder een enkelen tamerindeboom

INGANG MET TRAP.

INGANG MET TRAP AAN DE BINNENZIJDE GEZIEN

GEZICHT OP HET GEHEELE BOUWWERK

OVERDEKTE PUT.

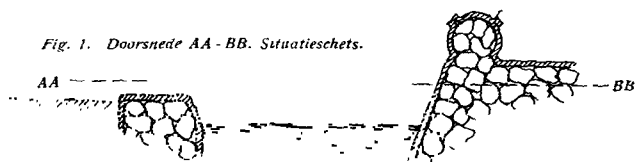

OVERDEKTE PUT.

EEN ANDER BOUWWERK.

Fig. 1. Doorsnede AA-BB. Situatieschets.

4. 50

Fig. 2. Doorsnede CC-DD. Situatieschets.

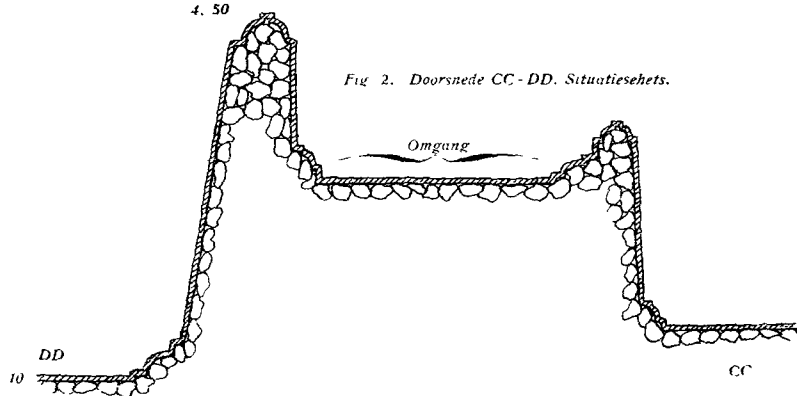

Fig. 3.

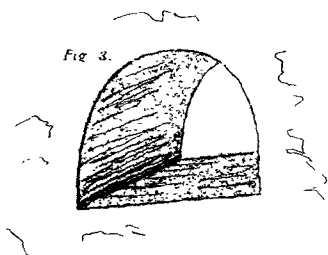

Fig. 4. Doorsnede EE-FF. Situatieschets.

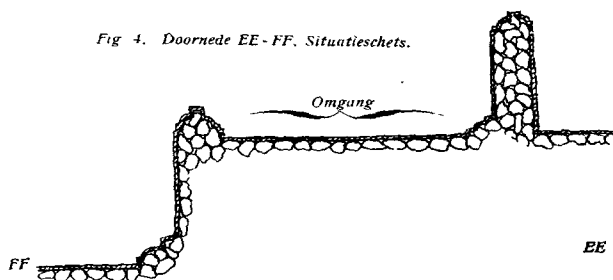

Fig. 5

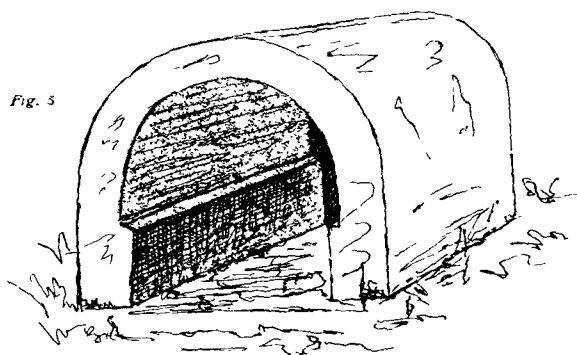
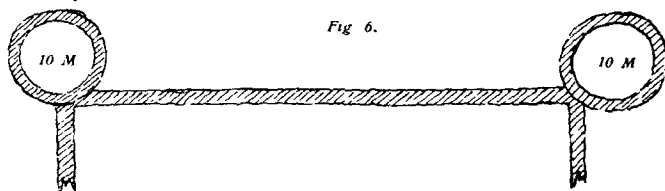
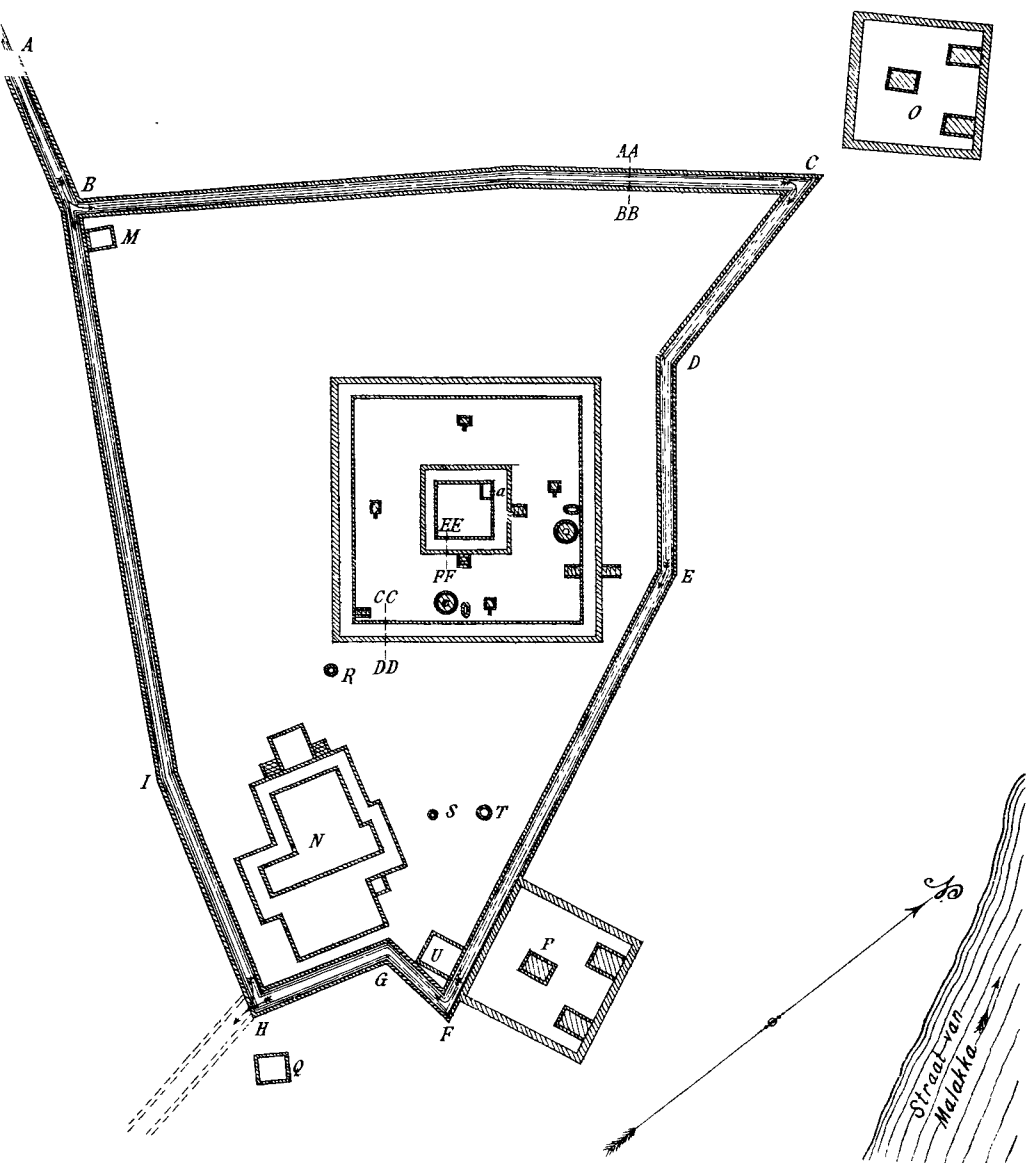

Fig. 6.

Situatie-Schets.

Schaal 1:2000.

een pyramidevormigen steen ter hoogte van een gehurkt mensch dat ons aangewezen werd als het gezochte beeld. Toen vertelde de gids ons de navolgende legende, die betrekking heeft op dat beeld en het voor de kust liggende kleine eiland, Poelo Rang Manjang.

Indertijd, vele jaren geleden, verliet een jonge man de monding van de Kroëng Loebo op een goed varend schip om in andere gewesten zijn geluk te beproeven en rijk te worden, eene arme moeder achterlatend. Deze vrouw ging, sinds die zoon de reis had aanvaard, telkenmale naar het strand, bij Oedjang Bateë Kapal om uit te zien of haar geliefde zoon reeds in het zicht was. Op zekeren morgen verscheen een schip op de zee en bleek aan de verlangende moeder dat dit het schip van haar zoon was, die in goeden doen en in welstand uit verre landen was teruggekeerd. Zij beduidde dat hij spoed zou maken en de Loebo rivier zou opvaren, maar hij, overmoedig in zijn weelde, voelde daar niet veel voor; hij had zich slechts eens willen laten zien en maakte spoedig aanstalten om zijn reis naar het Westen voort te zetten.

Dit ziende werd de arme moeder met wanhoop geslagen en zeide in vertwijfeling: „Welk een steenen hart heeft die zoon van mij, dat hij in plaats van hier te komen weder wil weggaan: het ware te wenschen dat God hem maar in een steen veranderde,” en ziet, haar wensch werd vervuld: het geheele schip, haar zoon en de bemanning veranderden in een steenklomp. Dit was de geboorte van het eiland Poelo Rang Manjang. De moeder ziende dat haar wensch vervuld was schrok: haar moederhart sprak en weenende in gehurkte houding, zich dekkend met haar kain, riep zij: „Wat is mij het leven nu verder waard, nu mijn geliefde zoon in een steen is veranderd: het ware nu maar beter, dat ik ook een steen ware.” Ook deze wensch werd vervuld en daarmee ontstond volgens deze legende de steen onder den eenzamen tamarindeboom aan Atjehs Noordkust tegenover het kleine eiland Rang Manjang.

Samalanga 15 Maart 1911.

NADERE GEGEVENS OMTRENT DEN BATOE PAHAT IN SEKADAU.

DOOR

J. BOUMAN.

(Contrôleurs van Sanggau en Sekadau.

(Met een plaat).

I. Brief aan den Resident der Westerafdeeling van Borneo.

In beleefd antwoord op Uw apostil dd. 5 Januari 1910 No. 153 en met verwijzing naar den mij gezonden overdruk uit het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LI aflevering 5, heb ik de eer U Hoog Edel Gestrenge te berichten, dat tijdens de tournée met de militaire colonne in Februari, Maart en April '11, in het landschap Sekadau inderdaad een belangrijke Hindoe-oudheid in de Boven-Sekadau door mij is aangetroffen. Alvorens echter tot een beschrijving daarvan over te gaan, welke U overigens onder de bijlagen dezes gelieve aan te treffen, zij het mij vergund vooraf naar aanleiding van het vermelde in bedoelden overdruk in eenige beschouwingen te treden.

Op de pagina's 457 en 458 wordt o. m. gewag gemaakt van de mythische benaming „Gascaro”, terwijl in de overige bladzijden nog eenige bijzonderheden daaraan zijn vastgeknoopt. De eerste bladzijde spreekt van een „Koning van Gascaro”, waaruit dus volgt, dat Gascaro nog in den jare 1779 een rijkje, een vorstendom moet zijn geweest, doch wordt op pag. 458 vermeld, dat volgens de beschrijving van den Luitenant-Ingenieur J. P. Pilon uit het jaar 1780 „Gascaro drie dagen opvarens lag aan de Sekadau-

rivier", hetgeen weer wijst op een plaats, veeleer dan op een staatje of op een landstreek.

Nu moge het al dan geen bevreemding wekken, waarheid is het niettemin, dat niemand in gansch Sekadau met dien naam van „Gascaro" bekend bleek te zijn. Noch de radja's, rijksgrooten, Maleiers en Chineezzen ter hoofdplaats Sekadau, noch ook de Maleische of Dajaksche bewoners van de meer dan 40 binnenlandsche dorpen, die op mijne reizen door mij zijn aangedaan of bezocht, hadden ooit van een „Gascaro" gehoord, en vandaar dat ik mij de vrijheid veroorloofd heb te spreken van een „mythische benaming."

Bestond de mededeeling van den heer Pilon niet, zoodat slechts het bericht van den heer Rademacher omtrent den Koning „van Gascaro" overbleef, ik zou het vermoeden willen opperen of met Gascaro niet bedoeld kan zijn geweest „Sekadau" zelf, alzoo een onjuiste spelling, gebaseerd op een wellicht slechte uitspraak van laatstgenoemd woord. En deze onderstelling ware dan, m, b. i. nog niet zoo geheel verwerpelijk te achten. Immers ook tegenwoordig spreken de Chineezzen, en sommige Maleiers eveneens, dit woord Sekadau lang niet uit, gelijk het geval moest zijn, doch klinkt het uit hun mond dikwijls als Sekalo, met een onduidelijke uitspraak van de S, terwijl de D als een L gehoord wordt. En wanneer men in aanmerking neemt, dat de *l* ook wel eens als een *r* wordt gehoord en onze voorouders alles behalve bedreven waren in het juiste weergeven van inlandsche benamingen in het algemeen, zou dan bovenstaand vermoeden al te gewaagd wezen?

Gelijk evenwel gezegd, zou ik die suppositie alleen durven maken zoo het bericht van den heer Pilon omtrent een plaats (?) drie dagen opvarens aan de Sekadau-rivier gelegen, niet bestond. Nu dit intusschen wel het geval is, doch niemand in Sekadau heden ten dage van die benaming afweet, kan ik niet nagaan of dat Gascaro wezenlijk bestaan heeft, en waar het gelegen was.

Ook omtrent de „twee vaartuigen van zonderlingen vorm", die

zich landwaarts in, vier dagen de Sekadau-rivier oproeiens bevonden hebben, alsmede aangaande de overblijfselen van Hindoetempels, waarover de Controleur Strikwerda geschreven heeft (vide bladzijde 462), is het mij niet mogen gelukken iets naders aan de weet te komen; wel omtrent het wrak dat door den heer Pik bij kampong Ngeris is aangetroffen.

Dat de naam Ngeris niet op de kaarten voorkomt, zelfs niet op de topografische, uitgegeven in 1893, vindt zijn verklaring hierin dat die kampong, voorheen een kleine Maleische vestiging aan de Sekadau-rivier, sinds 25 à 30 jaren niet meer bestaat.

De bewoners daarvan zijn sedert naar elders verhuisd, de woningen verdwenen of opgeruimd; doch de naam is bij de bevolking nog zeer goed bekend, terwijl eenige aanplantingen van kapok, klapperboomen en pisangs nog duidelijk de plaats aangeven, waar eens die kampong stond. Zij was voorheen gelegen een klein uurtje bovenstrooms de Maleische kampong Rawak, ongeveer ter plaatse waar de Sekadau-rivier de belangrijke noordwaartsche bocht naar het gehucht Nanga Dajak maakt.

Van de hoofdplaats Sekadau uit kan deze plaats Ngeris met een goed bemande roeiprauw en bij normalen waterstand in een dag bereikt worden, wel te verstaan na 11 à 12 uur geroeid te hebben.

Is echter de waterstand grooter, dan zijn hiervoor $1\frac{1}{2}$, 2, ja ook wel 3 dagen varens noodig.

Over het geheel genomen, mag aan de tijdsduren door de H. H. Pilon, Strikwerda en Pik in hunne mededeelingen aangegeven om de door hen genoemde plaatsen te bereiken, geen al te groote waarde worden toegekend, omdat meer nog dan in misschien enig ander deel dezer Residentie, in Sekadau bij tochten per prauw langs de hoofdriever, de tijd om ergens te komen, afhankelijk is van den waterstand dier rivier. Een enkele fiksche regenbui in de bovenlanden is in staat de Soengei Sekadau zoodanig te doen zwellen en bandjirren, dat de reis er aanzienlijk door vertraagd, zoo

al niet geheel onmogelijk gemaakt kan worden. Zoo kan Nanga Taman b. v. in normale gevallen in twee, hoogstens in drie dagen per prauw bereikt worden, doch hebben rapporteur en de militairen in de 2de helft van Februari 11. het genoeg (2) gesmaakt er zes dagen van zwaar roeien en boomen over te mogen doen.

Sedert de heer Pik zich de moeite gegeven heeft enkele planken van het door hem gevonden wrak bij kampong Ngeris uit te graven, moeten blijkens de door mij verkregen informaties, de omwonende Dajaks en Maleiers weinig tijds later ijverig in de weer geweest zijn dat voorbeeld na te volgen, en zijn mitsdien een aantal planken en balken door hen opgedolven, die zij hebben gebruikt bij den bouw hunner woningen.

Behalve dat zij van djatihout waren, moet, volgens mijne zegslieden, aan die houtwerken niets bijzondere te zien zijn geweest. Geen inscripties, insnijdingen of figuren waren er aan zichtbaar, maar was het den delvers wel opgevallen, dat aan die planken en balken geen spoor van ijzeren bouten of spijkers te bespeuren viel, doch het geraamte van het vaartuig blijkbaar bijeen was gehouden door verbindingen met idjoektouw.

Nieuwe opgravingen heb ik zelf niet verricht, omdat de waterstand dit niet toeliet en de beschikbare tijd evenmin. Echter meen ik thans wel te mogen betwijfelen, of na de ijverige pogingen der Maleiers en Dajaks om zich vroeger, evenals de heer Pik, ook een deel van die houtwerken toe te eigenen, ter plaatse van dat werk nog iets te vinden zijn zal.

In spijt des heeren Strikwerda's bewering, moeten ruïnen van Hindoe-tempels in Sekadau niet bekend wezen, althans niet bij de tegenwoordige bevolking. Gegeven de achterdocht en het achterhoudend karakter van de meeste Dajaks, is natuurlijk de mogelijkheid niet buitengesloten dat men zich daarover niet heeft willen uitlaten, maar komt het mij waarschijnlijker voor dat zij — zoo zij ook al werkelijk in

het landschap bestaan. — bij de huidige bevolking niet bekend, of in vergetelheid geraakt zijn. Aanleiding tot deze onderstelling geven mij de volgende feiten:

- ten 1^e. dat de gevonden Hindoe-oudheid, waarover in den aanhef dezes is gesproken, mij zonder eenigen tegenzin werd genoemd. hoewel ik destijds volkomen onbekend was met de plaats. — en zelfs met het bestaan ervan;
- ten 2^e. dat, hoezeer tijdens mijne menigvuldige hiervoren genoemde patrouilletochten in Sekadan zoowel bij de Maleiers als bij de Dajaks telkens en telkens weer naar andere oudheden geïnformeerd werd, altijd een ontkennend antwoord werd ontvangen, en
- ten 3^e. dat zelfs de uitloving van hooge premies voor het vinden c. q. de aanwijzing dier oudheden niet tot de gewenschte resultaten heeft geleid.

Ook den Mantri Politie, die in de laatste maanden meermalen het land heeft afgereisd, is het niet mogen gelukken iets naders omtrent andere oudheden te vernemen. Daarentegen moeten in het landschap Sepaoek nog vrij talrijke overblijfselen uit vervlogen tijden aanwezig zijn, zoo in den vorm van steenen in menschen-of dieren gedaante, als van inscripties, zoodat wellicht de berichtgevers van Controleur Strikwerda op Sepaoek hebben gedoeld, en misschien ook op Matan.

Wat nu de Hindoe-oudheid betreft, waarop in de voorgaande regelen reeds tweemaal werd gezinspeeld, zoo heb ik deze aangetroffen in het bergland in het uiterste Z.Z.O. deel van het landschap Sekadan, niet ver van de bronnen der S. Tekarah, zijtak der S. Mahap.

Te oordeelen naar het vermeldde in de gespatieerde regels op blz. 460 van meergenoemden overdruk ben ik overtuigd, dat de „zeer zware steen, op dewelke zeven Piramiden zijn uitgehouwen en met letters en cijffersgetallen gevuld zijn” dezelfde moet wezen als het door mij gevonden rotsblok.

Waar nu deze steen in één adem genoemd wordt met het legendarische Gascaro ware thans het vermoeden gewet-

tigd, of dat Gascaro niet eerder in den omtrek van Nanga Mahap moet gezocht worden dan in de buurt van Nanga Taman, dan wel van de verdwenen kampong Ngeris z. a. de heer Rouffaer gelooft. ja, wellicht zelfs gestaan heeft *ter zelfder plaatse* waar nu Nanga Mahap ligt?

De mogelijkheid bestaat, misschien valt aan de juistheid dezer onderstelling zelfs niet meer te twifelen, omdat Nanga Mahap ook op drie à vier dagen oproeiens van Sekadau is gelegen (bij normalen waterstand der S. Sekadau), en Gascaro in ieder geval wel een vrij groote handelsplaats geweest zal zijn, evenals nu Nanga Mahap is. Als evenwel gezegd, wist niemand in gansch Sekadau, zelfs niet te Nanga Mahap en in de omstreken daarvan, van Gascaro iets af, noch heeft het mij mogen gelukken iets te vernemen omtrent andere overblijfselen uit den Hindoetijd.

Afprenten van de inscripties en pyramiden op dien steen, heb ik tot mijn leedwezen niet kunnen maken, wel schetsen, die samen met de beschrijving daarvan hierbij worden aangeboden.

Ten slotte nog een enkel woord over de Sanggau-oudheden en de „Batoe Sampei“. De resultaten van dat onderzoek zijn helaas al even poover, hoewel gelukkig ook niet geheel vruchteloos geweest. Erkend wordt door de Maleische bevolking ter hoofdplaats Sanggau dat nog maar enkele jaren geleden, op de inlandsche graven achter de kampong Tandjong Kapoeas op weinige passen afstands van mijn woning gelegen, talrijke uitgehouwen steenen van verschillende vormen en grootte aanwezig geweest moeten zijn, alsook eenige kruikjes. Waar zijn die steenen gebleven? Twee ervan vond ik bij mijn optreden in deze afdeeling — Februari 1908 — onder mijn woning vermoedelijk hier neergelegd door den Controleur van der Meulen, die bij genoemde Maleische graven indertijd ook eenige opgravingen moet hebben verricht.

De andere oudheden zijn naar luid van berichten weggevoerd door de onderscheidene Europeesche mijnbouw-explo-rateurs die vroeger deze afdeeling bereisden.

De mededeeling van den heer Pik, voorkomende op pag. 464 van den overdruk uit het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap dat „het water der Soengei (Sampei) zijn afvoer vindt door een gewelfvormige grot onder den steen door” was onjuist, verklaarbaar intusschen door de onderstelling dat de Batoe Sampei door dien ambtenaar bezichtigd moet zijn geweest bij hoogen waterstand der Sekajan: toen de stroom dezer rivier langs de Batoe Sampei schoot en den onderkant van dien steen bespoelde. Door de telken jare voorkomende talrijke bandjirs van de Sekajan is die onderkant van de Batoe Sampei uitgespoeld: een „grot” bestaat evenwel niet, daarvan heb ik mij eenige weken geleden bij lagen waterstand der Sekajan zelf overtuigd.

Beter is de beschrijving van den heer J. J. K. Enthoven op pag. 703 van diens werk „Bijdragen tot de geographie van Borneo's Westerafdeeling,” dat „het oude schrift is aangebracht in een loodrecht gedeelte der steenbedding, waarlangs zich het water naar beneden stort.” Door boven dat loodrechte gedeelte, overigens slechts een manslengte hoog, een kleinen dam in de bedding der beek aan te brengen en ten gevolge daarvan het water van de beek tot een anderen loop te noodzaken, heeft het mij kort geleden mogen gelukken het beschreven gedeelte van den steen droog te leggen en daarvan na drie dagen zwoegens afprenten te vervaardigen. Die afprenten, die naar de volgorde de hiërogliefen van links naar rechts gemerkt te zijn met de nummers 1 — 2 — 3 en 4, zijn veiligheidshalve voor een richtige, onbeschadigde overkomst te Batavia zorgvuldig in een platte kist verpakt en zullen U per eerstvolgende bootgelegenheid samen met de twee uitgehouwen steenen, waarvan hierboven sprake, worden toegezonden.

Voor het overige zou ik U HoogEdeltGestrenge gaarne wenschen te verzoeken om, mochten eventueel de deskundige leden van het Bataviaasch Genootschap er in slagen de beteekenis vast in stellen van de gevonden Batoe Pahat in Sekadau en van de inscripties der Batoe Sampei, daarvan t.g.t.

eenig bericht te mogen ontvangen, terwijl ik hieraan nog de mededeeling vastknoop, dat deze aangelegenheid n. l. de opsporing van andere oudheden, steeds mijn volle aandacht zal bezitten en bij nieuwe vondsten d. z. niet nagelaten worden zal, daarvan ten spoedigste beschrijvingen, en, kan het zijn, ook afbeeldingen in te zenden.

Sanggau, 18 Augustus 1910.

II. Korte beschrijving van den z. g. Batoe Pahat, voorkomende in de Bovenlanden van Sekadau.

In het Z. Z. O. gedeelte van het laudschap Sekadau nabij de bronnen der S. Těkarek, rechterzijtak van de S. Mahap, bevindt zich op circa een halven kilometer vermijderd van de Dajaksche kampong Paït en op ongeveer twee honderd schreden afstands van den linkerrivieroever, verscholen in het struikgewas, een zwaar granieten rotsblok.

Het heeft de gedaante van een door de natuur gevormde, onregelmatige, vierzijdige pyramide, smal op de linker- en rechtervlakken, met een loodrechten vóórwand en een hobbeligen oneffen achterkant. Langs de ondervoorzijde gemeten, heeft dit blok een lengte van ± 6 meters, terwijl de grootste hoogte bijkans 4 meters bedraagt. Niet door dien vorm echter, maar wegens de zonderlinge figuren door een meesterhand in den voorwand uitgehouwen, alsmede door de kabalistische teekens daarin gegrift, wekt dit monumentaal gesteente in Sekadau, algemeen bekend onder den naam van „Batoe Pahat” of de gebeitelde steen, in hooge mate de aandacht van den reiziger.

Bedoelde figuren, zeven in getal, zijn naar hunnen vorm geheel aan elkander gelijk, maar overgaande van klein tot groot. Drie kleinere bevinden zich op de linkervoorzijde, de vier andere, grootere op den rechtervoorkant. De scheiding tusschen beide groepen wordt gevormd door een soort bord van eveneens vreemden vorm, min op meer gelijkende op de verticale doorsnede van een flesch met nauwen hals en wijde opening. Hier in dit bord zijn voornamelijk de kabalistische teekens gebeiteld, schoon zij ook voorkomen in de lengteassen van genoemde figuren.

Gelijk gezegd zijn de figuren op den steen uitgehouwen; zij komen er dus op voor als reliefs, maar zijn de hiërogliefen erin gebeiteld, zelfs ter diepte van méér dan een centimeter. Wat is de benaming en welke de beteekenis dier reliefs; welke ook de beteekenis van dat geheimzinnige schrift, waaruit het lekenoog slechts enkele cijfers zou meenen te herkennen, in één woord welke geschiedenis wordt hier door deze Batoe Pahat aan de vergetelheid ontrukkt? Geen der mij vergezellende Dajaks en Maleiers die dit wist te zeggen, noch eenige aanwijzing kon geven uit welken tijd ongeveer deze oudheid afstamt en wie er de makers van zijn geweest.

Moet deze rots geacht worden identiek te zijn aan den, „zeer zwaaren steen, op de welke zeven Piramiden zijn uitgehouden en met letters en cijffergetallen gevult zijn”, bedoeld door den heer J. P. Pilon bij zijn beschrijving der Kapoeas in het jaar 1780? En zullen, door dit raadselschrift, wellicht nadere gegevens verkregen kunnen worden omtrent dat geheimzinnige Gascaro, waarover, trots alle vragen wijd en zijd in gansch Sekadan gedaan, het aan steller nog maar niet heeft mogen gelukken eenige inlichting te bekomen? En ten slotte: waaraan moet of kan het worden toegeschreven, dat zóó diep in het Sëkadausch binnenland, op de uiterste grenzen van het landschap schier, een monument uit lang vervlogen dagen wel wordt aangetroffen terwijl soortgelijke steenen in de lager gelegen deelen des lands geheel schijnen te ontbreken? Zou het dan wel zoo absurd wezen te veronderstellen, dat mogelijk jaren en jaren geleden Hindoe-Javaansche pioniers uit Matan of Soekadana afkomstig, het Matansch-Sëkadausch scheidingsgebergte zijn overgetrokken om eens een kijkje te nemen aan gene zijde hunner woonplaatsen, en toen middels deze Batoe Pahat in dit land een herinnering aan hun bezoek achterlieten?

Dit zijn vragen, waarop deskundigen het antwoord mogen geven, doch valt het m. i. niet te betwijfelen of deze steen is inderdaad dezelfde als de door den heer Pilon bedoelde.

Alle pogingen ten spijt heeft steller er niet in kunnen slagen van de hiërogliefen papieren afprenten te maken.

Een proef met klei genomen faalde evenzeer, en andere middelen als gips of was waren destijds niet voorhanden. Daarom werd ten slotte overgegaan tot het eenige wat nog overbleef, het maken van schetsen van de figuren en van de inscripties op het bordvormig gedeelte. Tot het namaken van de andere hiërogliefen op de reliefs voorkomende, ontbrak de tijd.

Op volkomen zuiverheid van lijnen en teekening kunnen de schetsen niet bogen, al is er ook ernstig naar gestreefd het voorkomende op den bewusten steen zoo getrouw mogelijk weer te geven.

Van het origineel kan niet anders gezegd worden dan dat de reliefs, ondanks de invloeden van regen, weer en wind, nog prachtig intact zijn gebleven, aan fraaiheid van afwerking niets te wenschen overlaten en als zoodanig groote bewondering afdwingen voor de kunstvaardige handen der makers daarvan. Minder mooi en hier en daar reeds vrij onduidelijk, althans voor het lekenoog, zien de hiërogliefen er uit. Mogen echter de hierbij aangeboden schetsen ¹⁾ en deze korte beschrijving er toe aanleiding geven dat binnen niet te langen tijd de Batoe-Pahat aan de Soengei Tëkarek nogmaals, maar door bevoegder beoordeelaars dan ondergeteekende, zal worden bezocht.

Sanggau, den 18 Augustus 1910.

1) Écne daarvan werd als de belangrijkste en voor reproductie meest geschikte hier afgedrukt.

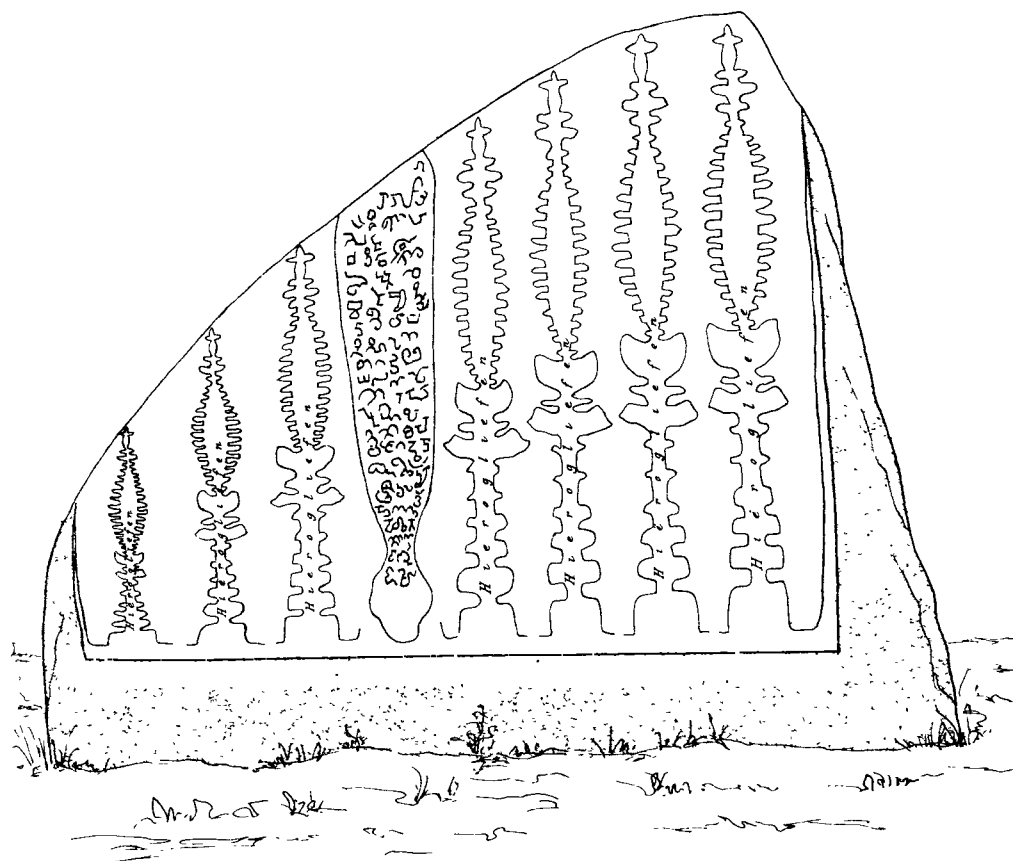
SCHETSTEKENING

VAN DE Z. G.

BATOE PAHAT

(Gebeitelde steen),

aangetroffen nabij de Dajaksche kampong Pait, op den linkeroever van den bovenloop der Soengei Tëkareh (Tëkarih), linkerzijtak van de S. Mahap, die weer een rechteraffluent is der Sekadau rivier.

AANVULLINGSNOTA VAN TOELICHTING BETREFFENDE HET RIJK VAN LANGKAT.

Inleiding.

Deze nota, opgemaakt naar aanleiding van het op 6 Juni 1907 gesloten en bij Gouvernements Besluit van 8 Augustus d. a. v. No. 13 goedgekeurde nieuwe contract met Langkat, is als een vervolg te beschouwen van de Nota betreffende dat landschap dd. 12 Juli 1893, aangeboden bij missive van den Resident der Oostkust van Sumatra van 15 Juli 1893 No. 2987/4.

De aanleiding tot het sluiten van nieuwe contracten met de Inlandsche Zelfbesturen in dit gewest, is uitvoerig uiteengezet in de aanvullingsnota betreffende Siak Sri Indra-poera dd. 12 Februari 1909, aangeboden bij missive van den Resident der Oostkust van Sumatra van dien datum No. 854/4, waarnaar dus korthedshalve kan worden verwezen; evenzoo wat betreft de bijzondere toelichtingen op den tekst der contracten, welke thans voor alle Sultanaten nagenoeg gelijkluidend is.

A. Grenzen, grootte en bevolking (godsdienst en ethnografische bijzonderheden) van het landschap.

Wijl de grenzen nog slechts voor een gedeelte zijn vastgesteld, en omtrent het beloop der overige nog geschil bestond, heeft nog eens eene algeheele opname daarvan plaats gehad en wel door personeel van den Topografischen dienst, met de bedoeling om voor goed aan de steeds zich herhalende grensgeschillen een einde te maken.

Kwesties doen zich thans niet meer voor en aan de Regeering is bij missive van den Resident der Oostkust van

Sumatra van 13 September 1909 No. 4907/4 in overweging gegeven de grenzen als volgt vast te stellen:

Van af de monding der Ajer Masin (ijzeren buis gemerkt L. T. 1) deze rivier stroomopwaarts langs grenssteen L. T. 2 (bij de brug in den weg van Séroewai naar Sèrang Djadja) tot hare samenvloeiing met de Ajer Tawar en dan deze rivier stroomopwaarts tot haren oorsprong bij den Doekoe Dasi. Van hier de waterscheiding volgend tusschen het stroomgebied van de Simpang Kiri eenerzijds en alle rivieren, welke ten Zuiden van de Ajer Masin uitmonden in Straat Malaka anderzijds, over de grenssteen L. T. 3 (op den Doekoe Dasi); L. T. 4; L. T. 5; L. T. 6 (naast den Paal Mèrah op den weg van Kwala Simpang naar Salah Hadji); L. T. 7 (naast den N. O. grenssteen der onderneming Soengei Lipoet); L. T. 8 (naast den weg van Soengei Lipoet naar Salah Hadji); L. T. 9 (naast den Z. O. grenssteen der onderneming Soengei Lipoet); L. T. 10 (naast het voetpad van Soengei Lipoet naar Toengkam); L. T. 11; L. T. 12 (aan de petroleumleiding naar Soendi Batoe, tusschen K. M. Paal 19 en 20); Goenoeng Sekoendoer, oorsprong der waterscheiding (Triangulatiepilaar T. T. 2450). Van hier den kam van het gebergte volgend naar den Goenoeng Missigit (Triangulatiepilaar P. 117).

Van laatstgenoemden pilaar de kam van het Serbo Langit-gebergte volgend over den Goenoeng Bandahara; Dëlëng Gogor; Dëlëng Natam; Boeloe Biang; Dëlëng Pèpèrkison (Triangulatiepilaar P. 116) Dëlëng Bidoel naar den Dëlëng Liang Garas (triangulatiepilaar S. 188).

Van den Dëlëng Liang Garas in Oostelijke richting afdalend tot den Dëlëng Toesam (grenssteen L. K. 14) en van hier de denkbeeldige rechte lijn naar grenssteen L. K. 13, aan de samenvloeiing van de Lao Tèba en de Lao Boeloe. Van hier eene denkbeeldige gebroken lijn over den Dëlëng Si Kèpèl naar grenssteen L. K. 12 (westwaarts van de kampong Moerba op het voetpad naar Kota Gadja). Van hier de steile wand van den Dëlëng Tëmanggoe volgend langs

den Triangulatiepilaar T. T. 2470, grenssteen L. K. 11; en verder de waterscheiding volgend over grenssteen L. K. 10 (aan den oorsprong van de Lao Kětoendal); grenssteen L. K. 9 (op het voetpad van de kampong Kěloeloeran naar Bawak); naar de monding van het tweede linkerzijriviertje ten Zuiden van Kěloeloeran in de Lao Bampoe (550 M. Westwaarts van den Meridiaan door de monding der Lao Kěloeloeran en in de Paralel 1450 M. ten Zuiden van die monding). Verder de Lao Bampoe stroomafwaarts tot de samenvloeiing met de Loa Kěloeloeran (grenssteen L. K. 8.) Van hier de waterscheiding volgend over den Dělěng Sěmólě (Triangulatiepilaar T. T. 2469). grenssteen L. K. 7 (op het voetpad van Kapěras naar Kota Boeloeh) L. K. 6; L. K. 5 (op het voetpad van Pěnampéan naar Soelkam bij een bivakplaats der Batakkers) en verder dit voetpad volgend naar den Dělěng Palpalan (Triangulatiepilaar T. T. 2462, signaal-boom). Van hier den kam van het gebergte volgend naar een Oostelijken voortop van de Dělěng Palpalan (grenssteen L. K. 4) en dan van dezen voortop den voornaamsten rug in Noordelijke richting afdalend tot grenssteen L. K. 3 (aan de samenvloeiing van de Lao Soelkam). Van dit punt de rechte denkbeeldige lijn naar het hoogste punt van den Dělěng Similir (315 M. Z. Z. W. van den Triangulatiepilaar S. 181). Van hieruit weder den kam van het gebergte volgend over grenssteen L. K. 2 (op het voetpad van Berkantjing naar Toradja); den Dělěng Pertjibalan West; Dělěng Bakal (Triangulatiepilaar T. T. 2463);

Dělěng Loemoet; Dělěng Simatjik; grenssteen L. K. 1 (op het voetpad van Oedjoeng Negeri naar Kota Djeriing); Dělěng Pertjibalan Oost naar grenssteen D. K. L. op den Dělěng Toengang.

Van den Dělěng de waterscheiding volgend der beide bronrivieren van de Soengei Bingei tot hare samenvloeiing (grenssteen D. L. 6) Van hier de Soengei Bingei stroomafwaarts tot grenssteen D. L. 5 (op een eilandje in de rivier en in de lijn, gaande door den Triangulatiepilaar

T. T. 2307 en den grenssteen D. L. 4). Van dezen grenssteen de bovenvermelde lijn tot aan D. L. 4 (naast een grenssteen, gemerkt B. D. & L. T. C. L. aan den oorsprong der Soengei Mentjirim). Van hier deze rivier stroomafwaarts tot hare monding in de Soengei Bingei en vandaar een denkbeeldige rechte lijn naar grenssteen D. L. 3, waar vroeger een herkenbare boom stond bekend als: „Si Alang naga bernedem” (deze lijn loopt van af de spoorbaan Timbang Langkat Kwala langs een waterleiding). Van grenssteen D. L. 3 de Soengei Loeboek Dalam tot grenssteen D. L. 2 (op den dijk langs de Soengei Loeboek Dalam, waar het z. g. pompkanaal (Soengei pomp parit) begint. Van dit punt eene denkbeeldige rechte lijn naar grenssteen D. L. 1 aan de samenvloeiing van de Soengei Karang Gading met de Paloeh Lamdaja en van hier de eerstgenoemde rivier stroomafwaarts tot hare monding in Straat Malaka.

Van af de Kwala Karang Gading de kustlijn volgend tot de monding der Ajer Masin in Straat Malaka.

De oppervlakte van het landschap Langkat bedraagt ongeveer 6000 K.M.² of 109 G.M.².

De bevolking van Langkat bestaat behalve uit de inheemsche Maleische en Batakbevolking, uit allerlei nationaliteiten, w. o. Chineezzen, Japanners, Javanen, Soendaneezen, Bantammers, Bandjareezen, Mandhelingers, Minangkabauers, Penangers, Atjehers, Klingaleezen, Bengaleezen en Europeanen.

Het aantal onderdanen van het Zelfbestuur bedraagt ruim 42000 zielen, dat der rechtstreeksche onderdanen van het Gouvernement ruim 67000 zielen, ongerekend Europeanen en Japanners.

Overwegend (Karo) Bataksch is de inheemsche bevolking in Boven Langkat (Langkat Oeloe); overwegend Maleisch daartegen in Beneden Langkat (Langkat Hilir) terwijl een groot aantal Atjehers, zich hoofdzakelijk op de pepercultuur toeliggende, zijn gevestigd rond de Aroebaai (Telok Haroe), op de eilanden Poeloe Kompei en Poeloe Sembilan, en in de Serangdjadja-, Ajer Masin- en Besitangstreken.

De Maleische bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst: de Bataksche bevolking is nog overwegend heidensch. Bij de laatste treffen wij een soort mythologie aan van waarschijnlijk Hindoeschen oorsprong, bewaard door mondelinge overleveringen en bevattende verhalen van eene geheele reeks van goden en godinnen, van de schepping der wereld en van den oorsprong van verschillende natuurverschijnselen en daarnaast de algemeene vereering van de geesten der voorvaders en van andere afgestorvenen, waarbij als zwakke verbinding tusschen die beide godsdienstige elementen de oude tooverformules eene plaats innemen. De gezamenlijke godheden (debata) worden naar hunne woonplaatsen onderscheiden in debata di atas, debata di tengah en debata di teroek, onder welke benaming zij bijna uitsluitend worden aangeroepen en bij het volk uit de gezangen der goeroes bekend zijn.

De zielen der afgestorvenen heeten in het algemeen bégoe, blijven op deze aarde rond rondwalen en hebben het vermogen in de menschen te varen; zij worden onderscheiden in:

- 1e. Betjara goeroe.
- 2e. Matei Sedanarei.
- 3e. Toengkoeb en
- 4e. Bégoe.

De bitjara goeroe's zijn zijn de geesten van kinderen, die dood ter wereld kwamen (hetzij tijdig of onvoldragen) of die stierven vóór het tanden krijgen. Naast dezen staan de Matei Sedanarei, waaronder men verstaat de geesten van hen, die een plotseligen dood zijn gestorven (binnen een dag krank en dood).

De Toengkoeb's zijn de geesten van vrouwen, die gedurende heel haar leven haar maagdelijken staat wisten te bewaren, terwijl eindelijk onder bégoe verstaan worden alle zielen van afgestorvenen, vallende in een der drie voorafgemelde categorieën.

Van anderen oorsprong en geaardheid zijn :

- 1e. de Hantoe,
- 2e. de Omang en
- 3e. de Orang Boenian,

waarbij onder Hantoe begrepen worden bepaalde natuurgeesten (berg-, rivier- en boschgeesten), terwijl onder Omang verstaan worden kabouters, die meest bij of op de bergen wonen, en onder orang boenian gewone menschen, die echter het vermogen bezitten niet alleen zich zelven, doch ook hunne huizen, hunne ladangs en tuinen onzichtbaar te maken.

Aan alle genoemde geesten kent de Batak een persoonlijk en zelfstandig bestaan toe en hij beschouwt die als de bewerkers van zijn voorspoed en van al zijn rampen. Hen gunstig voor zich te stemmen is dus een vereischte en van daar de offers, in den vorm van kippen en geiten hun gebracht.

In nauw verband met de godsdienstige begrippen der Bataks staan nog de z. g. pengeloebalang (steenen menschenfiguren), de toenggals penaloceans (tooverstokken) en amuletten van verschillenden aard, waaraan bij hen het denkbeeld van tooverkracht is verbonden.

Bij de verschillende inlandsche nationaliteiten in het Langkatsche die den Islambelijden, wordt het huwelijksrecht geregeld door de instellingen van dién godsdienst. Bij de Bataks wordt dat recht beheerscht door het patriarchaat, waarbij de vrouw tegen betaling van een bruidschat, die niet anders is dan een koopsoom, varieerende in grootte naar gelang van den stand van het meisje, geheel van haren stam (marga) en daardoor van hare familie wordt losgemaakt, terwijl ook na den dood van haren echtgenoot de vrouw deel blijft uitmaken van den stam (marga) van den man, en zij rechtens de echtgenoot wordt van een der leden van den stam, bij voorkeur een der bloedverwanten van den overledene, meestal van zijn oudsten broer.

Het erfrecht wordt voor die bestanddeelen der bevolking, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden, geheel beheerscht door de voorschriften van den Islam. Bij de

Bataks gaat de nalatenschap, geheel in overeenstemming met de begrippen van het huwelijksrecht, over uitsluitend in de mannelijke lijn. De kinderen erven alleen van den vader, niet van de moeder, daar deze zelve niets bezit en wat zij zelve mocht verkregen hebben, met haar het eigendom van den man geworden is.

Erflaters, zoowel als erfgenamen zijn alleen de mannelijke agnaten, n.l. vaders, zoons, zoonszonen, broers, broerszonen enz.

Behalve bij de Islamieten, vindt men de besnijdenis ook bij de Bataks, evenwel alleen bij de mannen en dan ook nog niet algemeen.

De kunstbewerking geschiedt door incisie.

B. Bergen en rivieren, waterleiding, wegen en bruggen.

Het rijk van Langkat is voor het grootste deel een alluviale laagvlakte, langzaam oplopend naar het Westen in de richting van het gebergte, vormende de grens met de Karolanden en met Atjeh.

Slechts in dit grensgebergte komen enkele hooge toppen voor van circa 2000 Meter.

De meest belangrijke rivieren van het Noorden naar het Zuiden gaande zijn: de *Aer Misin*, de Noordgrensrivier, voor welker monding een zandbank ligt, waarboven de waterdiepte bij laagwater slechts $1\frac{1}{2}$ voet bedraagt; voorbij de bank is de rivier tot aan de kampong Damar Tjondang bevaarbaar voor vaartuigen van 7 voet diepgang.

de *Soengei (of troes.in) Serangdjaja*, tusschen Poeloe Kompei en den vasten wal met 3 vaam en meer diepte behalve aan de Noord-monding, die afgesloten wordt door een zandbank met 3 voet water bij laagwater. In het Zuiden mondt zij uit in de Kompeigeul;

de eigenlijke *Serangdjaja rivier*, die den vasten wal in ongeveer W. O. richting doorstroomt en ontstaat uit de vereeniging van de Soengei Serang Djaja Kiri en Kanan, bezit tot aan de samenkomst dezer takken diepten van 16 voet en meer;

de *Soengei Boeloe Besar* en de *Soengei Bamban besar* zijn tot 1 à 2 zeemijlen stroomopwaarts bevaarbaar voor vaartuigen van 7 voet diepgang:

de *Salahadjirivier* met waterdiepten van minstens 9 voet tot aan Salahadji, ongeveer 7 zeemijlen van de monding:

de *Besitanrivier*, met eene minste waterdiepte van 9 voet, ontstaande uit de samenvloeiing van de vijf navolgende rivieren:

1e. de *Soengei Toengkam*, over een afstand van \pm 5 zeemijlen bevaarbaar voor schepen van 7 voet diepgang.

2e. de *Halaban*.

3e. de *Sikoendoer*,

4e. de *Sesirah*.

alle over \pm 3 zeemijlen bevaarbaar voor vaartuigen van 7 voet diepgang.

5e. de eigenlijke *Besitan rivier* met minste diepte van 3 voet, bij hoogwater voor vaartuigen van 7 voet diepgang bevaarbaar tot 4 à 5 zeemijlen stroomopwaarts: de *Soengei Sioer*, tot 2 zeemijlen ver bevaarbaar voor schepen van 7 voet diepgang. De bovengenoemde rivieren met uitzondering van de *Aer masin* en de *N. monding der Seraungdjaja rivier* monden uit in de *Aroe-baai*, die 3 zeemijlen breed is. Deze baai loopt met laag water grootendeels droog of behoudt slechts geringe diepte, vormt dus een groote bank, waarin de daarin uitmondende rivieren, in vereeniging met eb en vloed, vele geulen hebben gesneden, waarvan de 2 diepe hoofdgeulen als de voortzettingen van de 2 grootste rivieren n. l. de *Salahadji* en *Besitan rivieren* zijn te beschouwen.

De Noordelijke van deze beide geulen, de *Kompei-geul*, loopt tusschen de eilanden *Kompei* en *Sembilan* door; de Zuidelijke, de *Sembilan-geul*, scheidt het eiland van dien naam van den vasten wal. Beide geulen zetten zich voort over een 6 zeemijlen breede kustbank. De diepte neemt naar zee voortdurend af en bedraagt nabij de 3 vademlijn

bij laagwater nog slechts 12 voet op den drempel der Kompei-geul en 13 voet op dien der Sembilangeul. Deze laatste bleek echter door baggeren gemakkelijk op diepte te brengen en te houden, zoodat daarop groote verwachtingen worden gebouwd, als zou die tot een Oceaanhaven zijn te maken voor dit gewest. Zuidwaarts van laatstgenoemde geul ligt de Babalangeul, van waar men over een zandbank, waarop bij laagwater slechts 3 voet water staat, in de Babalanrivier komt, eer een zee-arm, waarin de Soengei Tandjong Balei en de eigenlijke Babalan rivier uitmonden. Deze beide rivieren zijn voor schepen van 7 voet diepgang stroomopwaarts bevaarbaar over een afstand van \pm 3 zeemijlen.

de *Soengei Lapan*, aan wier monding zich een bank bevindt, waarop bij laagwater 1 voet water staat, is stroomopwaarts voor schepen van 7 voet diepgang bevaarbaar tot Kampong Palawi;

de *Soengei Gebang*, in verbinding staande door een troesan met de *Soengei Lapan*;

de *Soengei Serapoh*, in verbinding staande met de Langkat-rivier en welke beide rivieren bevaarbaar zijn ongeveer een uur van hare mondingen, voor vaartuigen van 7 à 8 voet diepgang;

de *Langkat-rivier*, ontstaande uit de samenvloeiing van de Wampoe en Batang Serangan rivieren, is tot Tandjong Poera voor zeeschepen van 10 à 12 voet diepgang bevaarbaar;

de *Wampoe-rivier* is zeker de voornaamste rivier van het landschap Langkat. Ontspringende op het Noordelijk deel van het randgebergte van het Tobameer, doorstroomt zij een groot deel der Karo hoogvlakte onder den naam van Lau Balang, met een wijden boog om den Sinaboeng en treedt in den Z. W. hoek het landschap Langkat binnen, alwaar zij zich vereenigt rechts, boven Tandjong Poera, met de Batang Serangan en Bessilam rivieren en links, nabij Koeala Bingei, met de Bingei rivier, welke tot zijtakken heeft links de Begoemit, Lau Tengah en Bekioen-rivieren en rechts de Mentjirim; voorts:

de *Soengei Djaring Aloes* en de *Soengei Karang Gading*, grensrivier met het landschap Deli.

Waterleidingen worden in het Langkatsche niet aangetroffen.

De groote Gouvernementsweg, aansluitende aan het wegennet in Deli, verbindt de onderafdeelingshoofdplaats Bindjei (K. M. 22) met de afdeelingshoofdplaats Tandjong Poera (K. M. 59) en Pangkalan Brandan (K. M. 83).

Ten laste van de landschapskas wordt deze weg van af laatstgenoemde plaats om de Aroebaai heen doorgetrokken tot aan de grens van Tamiang, alzoo vormende eene verbinding met het Atjehsche wegennet.

De aarden baan is thans gereed tot Boekit Kramat. Van deze plaats bestaat reeds een onverharde weg naar Salahadji en van daar een begrinde rijweg (4.5 K. M. lang) naar de grens van Tamiang en verder naar Kwala Simpang.

Voorts worden in Beneden Langkat nog aangetroffen een 3 Meter breede onverharde weg in N. Z. richting door het eiland Sembilan en een 5 M. breede onverharde weg in N. W. richting door het eiland Kompei, aanvangende bij de kedei Poeloeh Kompei op de W. kant van het eiland, naar Tapian Kerbo op de westkust van Troesan Serang Djaja.

Aan de overzijde van deze troesan zet de weg zich voort in aanvankelijk N. richting tot voorbij kampong Serang Djaja en vervolgens in N. W. richting, voorbij de kampong Dama Tjondong over de Aer Masin rivier naar Seroeweh (Tamiang).

In Boven Langkat loopen alle wegen in een centrum samen te Bindjei. Bedoelde wegen zijn de navolgende:

- 1e. een weg via Padang Brahrang, Padang Tjermin naar Soekaranda. Bekioen, Tandjong Langkat en Tanboenan, met zijtakken naar Tandjong Djatti naar Seleseh en Selajang naar Wampoe en naar Doerian Moelau, Soengei Gerpa en Lau Boentoe.
- 2e. een weg van Kwala over Soengei Gerpa naar Lau Boentoe.

- 3e. een weg van Namoe Oekoer met een zijtak naar Namoe Trassi en naar Lingga.
- 4e. een weg via Poengei naar Koeala Begoemit en Koeala Bingei naar Stabat,
- 5e. een weg van Bindjei over Timbang Langkat naar Medan.

Behalve de genoemde hoofdwegen heeft men kleine verbindingswegen, die de tabaksondernemingen onderling of met de hoofdplaatsen verbinden, en voetpaden, die de kampongs met elkander en de hoofdwegen vereenigen.

Eindelijk dient hier nog vermelding de stoomtram die Langkat met Tandjong Poera en Pangkalan Brandan verbindt en de spoorweg tusschen Timbang Langkat en Selesei.

Behalve houten bruggen en steenen duikers in de hiervoren vermelde wegen, vindt men te Bindjei 2 ijzeren boogbruggen, 2 ijzeren bruggen op schroefpalen, en een houten hangbrug over de Wampoerivier: bij Stabat een ijzeren boogbrug, bij Tandjong Poera 2 ijzeren boogbruggen en over de Langkatrivier bij Kampong Pelawi een ijzeren boogbrug.

C. Samenstelling van het Landschap met opgave van de kampongs.

Het landschap Langkat vormt administratief de afdeeling van dien naam, bestaande uit de beide onderafdeelingen Boven Langkat en Beneden Langkat.

De samenstelling van het landschap is aldus:

- I. Het direct Sultansgebied met de eilanden Poelau Kompei, Poelau Sembilan, Tapa Koeda, Poelau Mesdjid en de nabij gelegen eilanden.
- II. het kedjoeroeanschap Stabat.
- III. het kedjoeroeanschap Bingei.
- IV. het kedjoeroeanschap Selesei,
- V. het kedjoeroeanschap Bohoroq.
- VI. het datoeschap Lapan.
- VII. het datoeschap Besitan.

Administratief heeft de Sultan het landschap verdeeld in 3 loehaq's n.l.:

- I. de Loehaq Telok Haroe
- II. de Loehaq Langkat Ilir
vormende tezamen de onderafdeeling Beneden Langkat en.
- III. de Loehaq Langkat Oeloe, uitmakende de onderafdeeling Boven Langkat.

Deze loehaqs zijn weer verdeeld in districten: t. w. de Loehaq Telok Haroe in 5 districten n.l.:

- a. het district Poeloe Kompei,
- b. het district Besitan,
- c. het district Lapan,
- d. het district Babalan, met 1 onderdistrict Pangkalan Brandan.
- e. het district Poeloe Sembilan:

de Loehaq Langkat Hilir in 9 districten n.l.:

- a. het district Tandjong Poera, verdeeld in 2 onderdistricten n.l. Tandjong Poera en Gebang,
- b. het district Stabat,
- c. het district Bingei.
- d. het district Tjampa,
- e. het district Pantei Tjermin,
- f. het district Hinei,
- g. het district Toealang,
- h. het district Troesan,
- i. het district Si Tjanggang:

de Loehaq Langkat Oeloe in 5 districten n.l.:

- a. het district Bindjei, met 1 onderdistrict Bindjei,
- b. het district Beleseï,
- c. het district Bohoroq,
- d. het district Selapian,
- e. het district Soengei Bingei.

De voornaamste kampongs in elk van de hierboven genoemde districten zijn de navolgende:

I. Loehaq Telok Haroe.

district Poelau Kompei:

kampong Poelau Kompei.

kampong Soengei Pinang.

kampong Damar Seratoes.

alle op het eiland Kompei, terwijl op den vasten wal (Serangdjajastreek) zijn gelegen:

kampong Soengei Banban,

kampong Soengei Boeloe Besar,

kampong Soengei Kemenjan,

kampong Mah Ringgit,

} aan de Soengei Boeloe Besar. •

kampong Soengei Boeloeh ketjil, aan de gelijknamige rivier.

kampong Tapian Gajo,

kampong Tapian Beranan,

} aan de Troesan Serong Djaja en Serangdjaja-rivier.

kampong Serang Djaja Oeloe,

kampong Semembo Dalem,

kampong Pematang Tengah,

kampong Ramboen Pajoeng,

kampong Serangdjaja,

} aan de Troesan Serangdjaja en Serangdjaja-rivier.

kampong Damar Tjondong,

kampong Poetjoeq Aer Tawar,

} aan de Aer Masin.

district Besitang.

kampong Besimèrah,

kampong Toealang,

kampong Penda,

kampong Batoe XXX.

} nabij den weg van Koeala Simpang naar Salahadji.

kampong Matang Panjang.

} aan de Soengei Matang Panjang.

kampong Soengei Manan,

} aan de Soengei Manan.

kampong Salahadji,	}	aan de Salahadji rivier.
kampong Rantau Pandjang,		
kampong Boekit Asem,		
kampong Boekit Kramat,		
kampong Boekit Tiram,		
kampong Soengei Pandan,		
kampong Pangkalan Siata,		

kampong Soengei Kloeang.	}	aan de gelijknamige ri- viertjes uitmondende in de Salahadji-rivier.
kampong Soengei Doea,		
kampong Soengei Satoe,		

kampong Toengkam Oeloe,	}	aan de Toengkam rivier.
kampong Boekit Penjingat,		
kampong Koeala Toengkam,		

kampong Halaban (aan de Halaban rivier),
kampong Sikoendoer Ketjil (aan de Sikoendoer rivier),
kampong Bt Bengkoeang (aan de Sesirah),

kampong Pante Gadoeng.	}	aan de Besitan rivier.
kampong Selalas Moeda.		
kampong Boekit Mas,		
kampong Besitan,		
kampong Soengei Meran,		
kampong Tambang Toeolang,		
kampong Klambir Sebatang,		
kampong Kwala Sedapan,		
kampong Tandjong Kramat,		

kampong Si Djanda.	}	aan de Besitan rivier.
kampong T. Roebia,		
kampong Soengei Serei.		
kampong Oedjoeng Batoe.		

kampong Pangkalan Soesoe [langs de Sembilan geul en in
de nabijheid hiervan],

kampong Soengei Tjempeda,

kampong Paloh Kramat [aan de Soengei Sioer].

district Lapan:

kampung Soekaradja.	}	aan de Lapan rivier.
kampung Sitjoerei.		
kampung Pelawi.		
kampung Lama,		

district Babalan:

kampung Telok Taboean.	}	aan de Tandjong Balei rivier.
kampung Soengei Balei.		
kampung Soengei Bila.		

kampung Perlis [aan de Babalan rivier].

kampung Pangkalan Brandan,

kampung Aloer Doea.

kampung Puloh Doerian.

kampung Pangkalan Meranti.

kampung Pangkalan Batoe.

district Poeloe Sembilan:

kampung Poeloe Sembilan.

II. Loeboeq Langkat Hilir.

district Tandjong Poera:

kampung Tandjong Poera.

kampung Gebang.

kampung Batang Serangan.

kampung Besilam.

kampung Ranto Pandjang.

kampung Padang Lolong.

kampung Karboean.

kampung Bagan Oedang.

kampung Poeloe Banjak.

kampung Sangga Lima.

kampung Boeboera.

kampung Oedjoeng Damaq.

kampung Selingkar.

kampung Serapoh.

kampung Batang Serei,
 kampung Tapah Koeda,
 kampung Karang Gading,
 kampung Nangka,
 kampung kepala Soengei,
 kampung Teloeck,
 kampung Moeka Paja,
 kampung Rantau Betoel,
 kampung Lalang.

district Stabat:

de kampongs Gohor, Lama, Pantei, Geni Stabat, Liman Moengkar, Ara Tjondang, Asem Koembang en Telok Gerat.

district Bingei:

de kampongs Peloembahan, Oedjoeng Baka en Doerian.

district Tjampa:

de kampongs Tjampa en Batoe Melenggang.

district Pantei Tjermin:

de kampongs Pantei Tjermin en Baroe.

district Hinei:

de kampongs Hinei en Paja Rengas.

district Toealang:

de kampung Padang Toealang.

district Troesan:

de kampung Troesan.

district Si Tjenggang:

de kampongs Si Tjenggang, Tandjong Iboes en Selatang.

III. Loehaq Langkat Oeloe.

district Bindjei:

de kampongs Bindjei, Kebon Lada, Petjoehajan, Djana Kedoengdoeng, Patah.

district Seleseï:

de kampongs Seleseï, Mantjang Batoe Gadjah, Padang Rambong, Poengeï, Limoe Soendeï, Soengeï Limbak, Tambak, Paja

Djamboe, Karpei Kiri, Karpei Kanan, Pariasan, Kwala, Paja Robah, Kota Pinang, Batoe Mandi, Kwala Begoemit, Tandjong Djatti, Bekioen, Betengar, Paja Rampak, Tambaroe, Boeloeh Doeri, Namoe Djawi, Namoe Kersik, Djorang Belanga, Lilampeï, Penaberangan, Bernoh, Namoe Beloen, Si Perak, Parabindoe, Kota Pamah, Pesoening, Tandjong Balei, Tandjong Pamah, Telko, Roemah Kota, Lau Moelgap, Soekameri, Soeka Poe-loeng, Bindoe Baroe, Kota Pinang, Namoe Datoeq, Mala Bangoen, Tandjong Kehiling, Djandji Mariah, Merlegan, Pedran, Lau Tjemarah, Tanah Gara, Tandjong Keriahah, Si Alang Boengkoek, Bekoelap, Peroean, Pinang Moelau, Selmak, Bekerman, Sahkoeda, Kota Parit, Asam Koembang, Kwala, Martoeboeng, Dalam Naman, Besadi, Namoe Ramboeng, Soelaraja, Doerian Moelau, Namoe Djilat, Batoe Goeroe, Simpang Teloe, Boengarintai, Si Nampoer, Loen Bentar, Si Alang Dawan, Oedjoeng Tamboenan, Kota Tinggir, Oeroek Sigadang, Boeloet Pinang Toenggäl, Radja Napal, Lau Landian, Namoe Dcerian, Penemberangan Oeroek, Namoe Beroe, Parang Goean, Adin Tengah, Tampoh Tadjoek, Doerian Darih, Koeala Saloeman, Tamboenan, Lau Moelgap, Kitai Matah, Boeh Apom, Manggoesta, en Ramboeng.

district Bohoroq :

de kampong Behoroq, Soekaranda, Si Toengkal, Si Ketjik, Salas, Oelak Ramboeng, Koeala Sitaba, Soekaradja, Simatar, Si Djagat, Kasoempot, Timbang Lawan, Landak, Sabat, Si Martih, Saroewei, Si Mikat, Mambang Koening, Tandjong Lenggang, Si Bertoeng, Pangkoh, Boengara, Si Martih Kanan, Sapoe Padang, Kota Tjih, Tiga Pon, Teladoeh, Boeloeh Regin, Batoe Katak, Si Kilam, Kalangi, Kwala Moerak, Si Moelap, Kinangkoeng, Bekawar, Tandjong Goenoeng, Si Bilin Baroe, Mantjang, Oedjoeng Kalangi, Djoeng Goerat, Namoe Tjangkeh, Tandjong Poetri, Batoe Pahpah, Si Nambah, Kota Merboe, Kota Tengah, Tandjong Naman, Ranto Pandjang, Tandjong Sakti, Arei Sinembah, Morba, Keloe-loeran Rodja Boelan, Si Lajang Lajang, Lau Kersik, Batoeh

Gadja, Lau Rimo, Si Alang Bajangan. Batoe Ginda, Marintoeboeng, Bawak :

district Selapian :

de kampongs Batoe Hampar. Tandjong Moelia. Oembak Boeloeh, Bandar Moeda, Tamboenan, Pamah, Kota Baroe, Sirapit, Tandjong Selamat. Djoeng Bangoen, Lau Tjara. Tandjong Langkat, Tandjong Langkat Sabrang, Begarsei. Kwala Niboeng. Si Gargar. Kwala Gloeger. Namoe Oentjim. Kota Tengah, Lau Tepoe. Doerian Kemajan, Pandoman, Djoeloe. Dalang Pajoeng, Lau Belkih, Tandjong Kwala, Sampoeran, Batoe Rong Reng. Ngilkil, Namoe Tjongkeh, Dagang Batoe. Dolang Singambat, Tandjong Kwala, Tandjong Bringin, Limoe Kajoe, Kwala Bandar. Salkam, Batjang, Biogo, Limoe Moengkoer, Boeloeh Koempal, Namoe Poetat, Boeloeh Laga, Batoe Gara, Namoe Tras, Doerian Toenggal, Pidren. Pamah Semeler, Pamah Solkaneh, Kapras, Lau Sangkoetan, Rampah, Djoema Ramboeng, Lau Lantei, Kota Tengah, Namoe Loebang. Kwala Paer, Kotambaroe, Boenoeraja, Namoe Tongan, Polka, Pamah Pakoe, Samir Terlok. Lau Gambir, Intjoepan, Bah Telko, Bandar Bampoe, Si Alang Agar, Si Alang Bajanjan, Dagang Penompoean, Soeka Poeloeng, Selmak, Tandjong Mariah. Langkoep, Rodja Tengah, Sapoelada, Doerian Malang, Lau Boersoem, Namoe roebai, Mintakasih. Kwala Serdang, Kota Paja, Soeka Djahe, Oedjoeng Teran, Namoe Koemlahang, Namoe Doerian, Lau Kambang, Oedjoeng Bandar, Si Alang garigit, Tandjong Senembah, Kota Paloh. Tandjong Moeda, Goenoeg Tinggi, Tandjong Baroe, Tandjong Negeri, Namoe Djawi, Kwala Niboeng, Tandjong Barat, Toerangi, Kwala Garap, Kwala Dojong, Oedjoeng Bangoen, Mabar, Telko, Kota Pamah, Goenoeng Merlawan, Selmak, Namoe djahe, Namoe Rimes, Lau Toealang, Doerian Belanggoeroek, Pamah.

district Soengei Bingei :

de kampongs Baroe, Bandar Sinembah, Berngam, Dalam Sariboe, Ramboeng, Lambiki, Bandar Bingei, Radja Bernoeh,

Lau Tengis Ilir, Samboewe Toealah, Djenggi Kemawar, Tandjong Marahei, Singgamanik, Gritgit, Belilir, Kotambaroe, Namoe Tongkah, Manggoesta, Goenoeng Mengambat, Be-goeldah Kanoer, Tandjong Karo, Batoe Maudjah, Kwala Dabo, Martoeboeng, Tandjong Dingin, Doerian Moelau, Grat, Begoendoh Kiri, Bandar Mariah, Namoe Bilin, Radja Singa, Pantjoerido, Namoe Oekoer, Lau Tengis Oeloe, Tandjong Manggoesta, Balei Kasih, Tinggi Radja, Namoe Roebei, Sarbadjadi, Lau Djernih, Oedjoeng Pajoeng, Panampangan, Roemah Noengkei, Belinting, Goenoeng Merlawan, Boeah Radja, Bangoen, Tandjong Marawa, Si Gamang Atas, Betarpoeh, Si Gamang Bawah, Boengei Teran, Bintang Meriah, Kotambaroe, Kota Djerieng, Paragahan, Siriang², Tandjong Koeala, Namodah, Sangapoera, Lau Saridi, Namoe Palangkah Kanan, Bangoen Moelia, Poltah, Pinang Toenggah, Dolang Poetjoek, Namoe Soera, Naga Piring, Soeka Riloe, Lau Soemang, Malim Radja, Bawar Koeala, Pinang Toenggah Baroe, Namoeih, Namoe Tembio, Ramboeng, Si Gaurang Dagang, Namoe Loepoe Kota, Tandjong Goenoeng, Simpang Lajar, Toealah, Lau Bangkawan, Kamerahan, Doerian Lingga Oeloe, Paroman Wau, Pertoe-koekan, Lau Moelgah bawah, Pertoetoekean Mali, Lau Moelgap Atas, Pertjihin, Boenei Toesam, Radja Tanamboenan, Soeka Poe-loeng, Tandjong Belok, Radja Tengah, Radja Tengah Lama, Tanah Merah, Noepar, Oedjoeng Lingga, Soengei Goenoeng, Doerian Sigalgar, Namoe Toerei², Pelangkah Gading, Doerian, Lingga, Sing Gahan Mati, Lau Moentji, Namoe Tating, Doerian Sigalgar, Namoe Saboeng, Doerian Keradjaän, Oedjoeng Barah², Bakantjan, Penoesoenan, Si Boenga², Si Poerah, Soeka Djoeloe, Soeka Mariah, Mantjirim Oeloe, Namoe Palangkah, Maloem Langkah, Goeroe Benoea, Roema Galoeh, Mantjirim Ilir, Bandar Kasihai, Goenoeng Poesoa, Namoe Rambei, Tandjong Bingei, Tandjong Poetri, Bere² Palawi.

D. Grondgesteldheid.

Voor het grootste deel bestaat het landschap uit eene

alluviale vlakte met groote vruchtbaarheid, die zich zeer langzaam naar het Westen verheft, zoodat men nog ver in het binnenland moerassen aantreft. Intusschen zou het niet juist zijn, indien men zich het terein als gelijkmatig vlak voorstelde en even gelijkmatig zich verheffende naar het Westen. Op vele plaatsen in het Telok Haroe'sche en Langkat Hilir toch worden heuvelgroepen van 50 à 60 M. hoogte aangetroffen, afgewisseld door lagere terreinen. Alleen langs de kusten en de oevers der rivieren, voor zoover deze niet heuvelachtig zijn, treft men uitgestrekte moerassen aan, begroeid met rizophoren- en nipahbosschen.

Op het eiland Sembilan verheft zich in het Zuidwesten een heuvelreeks, terwijl Poeloe Kompei eveneens in het Zuidwesten wordt ingenomen door heuvels van 50 à 100 M. hoogte.

De rivieren, welke een groote hoeveelheid bergzand en slib medevoeren, treden dikwijls buiten hare oevers. Voor de mondingen liggen meestal zandbanken, ontstaan door het bezinksel dier stroomen die veel bijdragen tot de toeneming van land.

Kalk komt voor in de Bovenlanden van Bohoroq, waar ook kolen worden aangetroffen, terwijl petroleumvassins aanwezig zijn in Telok Haroe en Langkat Ilir, waar zij geëxploiteerd worden door de Bataafsche Petroleum Maatschappij en de Maatschappij tot Mijn- Bosch- en Landbouw-exploitatie in Langkat.

E. Nijverheid, landbouw, veeteelt, jacht en visscherij, handel en scheepvaart.

De Inlandsche industrie is van zeer geringe beteekenis, speciaal bij de eigenlijk gezegde Maleische bevolking. Timmerlieden, metselaars, goud- ijzer en zilversmeden worden niet aangetroffen. Weefnijverheid komt bij haar niet voor, evenmin ceramiek. Alle behoeften voor de huishouding en kleding worden betrokken van Chineezee, Klingaleezen en Europeesche handelaren.

Alleen het vervaardigen van sampans hier en daar, het maken van vischwerktuigen, het construeeren van woningen van zeer eenvoudige bouworde voor eigen gebruik is van eenige industrieële waarde.

Ook bij de Bataksche bevolking is de nijverheid niet van beteekenis. Slechts in enkele kampongs worden kleedingstukken voor eigen gebruik geweven; de daarvoor benoodigde katoen verkrijgt men van de bij die kampongs behorende katoenaanplantingen. Voor het grootste deel echter voorziet men zich van Europeesche katoentjes, die hoewel niet zoo sterk en duurzaam als de inheemsche producten, veel goedkooper zijn.

Het pottbakkersbedrijf wordt alleen in het Bohoroqsche uitgeoefend, doch wegens de ruwe en minder goede afwerking is het product niet voor export geschikt.

Voorts bepaalt bij de Bataks de smeedkunst zich slechts tot het smeden van enkele primitieve landbouwwerktuigen en messen.

Van groote beteekenis is de petroleumindustrie, die in handen is van 2 Europeesche Maatschappijen n. l. de Bataafsche Petroleum Maatschappij en de Maatschappij tot Mijn- Bosch- en Landbouwexploitatie in Langkat, waarvan de eerste hare hoofdvestiging heeft te Pangkalan Brandan, met etablissementen te Pangkalan Batoe, Pangkalan Soesoe, Besitang. Bebirah en Telaga Said, en de laatste gevestigd is te Rantau Pandjang, nabij Tandjong Poera met een etablissement te Poeloe Sembilan. Beide Maatschappijen arbeiden met ingevoerde werkkrachten n.l. Javanen en Chineezzen, terwijl in geringer aantal bij haar werkzaam zijn Japanners, Bengaleezzen en Klingen.

De concessieterreinen der Bataafsche Petroleum Maatschappij, vier in getal t. w. Telaga Said. Aroebaai, Boekit Mas en Boekit Sentang, beslaan een oppervlak van 116808 bouws, terwijl de concessieterreinen der Maatschappij tot Mijn- Bosch- en Landbouwexploitatie, geheeten Boeloe Telang, een oppervlak innemen van 7600 bouws.

De landbouw der Maleische bevolking staat nog op lagen trap en is hoofdzakelijk beperkt tot rijstbouw op ladangs en in moerassen, zoomede op de afgeplante tabaksvelden.

De opbrengst is over het algemeen onvoldoende voor de behoeften der bevolking zelve, zoodat ook in verband met het aanzienlijk getal werknemers op de landbouwondernemingen gevestigd, groote hoeveelheden Siam- en Rangoon-rijst worden ingevoerd.

In de Batak doesoen treft men hier en daar irrigatie aan, doch op zeer kleine schaal.

Van meer beteekenis is de pepercultuur, die voornamelijk door Atjehers gedreven wordt in de Serangdjaja- en Aer Masin streken, op Poeloe Kompei en Poeloe Sembilan en in Besitan en Lapan. Ook de pisang-cultuur geeft aan velen een middel van bestaan, meer speciaal in enkele streken van Beneden Langkat, terwijl men aldaar in het klein begonnen is met aanplantingen van *Hevea Brasiliensis*.

Langs de rivieren in Beneden Langkat worden op tal van plaatsen nipahbosschen aangetroffen, voor welker instandhouding goed zorg wordt gedragen; de daarvan afkomstige atap wordt in vrij belangrijke hoeveelheid aan de tabaksondernemingen geleverd als dekmateriaal voor de tabaks- en koelieloodsen.

Groententeelt, behalve voor eigen gebruik, wordt door den Maleier en Batak niet beoefend. Voor den verkoop is deze teelt speciaal in handen van Chineezen, die aanmerkelijke complexen grond daarvoor in bewerking hebben.

Voor de Europeesche markt wordt tabak verbouwd op 30 landbouwondernemingen, voorts *Hevea* op acht ondernemingen en koffie (*liberia*) op vier.

De veeteelt wordt door de inheemsche Maleische bevolking niet beoefend. Wat er aan runderen en trekvee aanwezig is, behoort aan Europeesche landbouwondernemingen en aan Bengaleezen en Klingaleezen.

In de Bataklanden komen slechts enkele personen voor, die kudden karbouwen hebben, waaraan echter weinig zorg

wordt besteed. Invoer van slacht- en trekvee van Bengaalsch en Siameesch ras heeft dan ook steeds plaats.

Jacht op groot wild (olifanten, rhinocerossen, tijgers) uit liefhebberij heeft niet plaats. Worden deze dieren voor vee of veld te lastig, dan worden zij gevangen door middel van kuilen of vallen. Alleen de jacht op herten is vrij algemeen in zwang en geschiedt door middel van rottanstrikken, welke op enkele plaatsen langs den boschrand worden uitgezet, waarheen het wild gedreven wordt. Van veel grooter beteekenis is de vischvangst, die vooral aan de zeekusten aan vele honderden gezinnen een goed middel van bestaan geven.

De gevangen visch wordt dadelijk te Pangkalan Brandan, Tandjong Poera en Bindjei verkocht. Gedurende het geheele jaar door wordt geregeld gevischt, het meest echter in den drogen moesson. Als hulpmiddelen voor de vischvangst in zee zijn vooral in gebruik de belats en djermals, staketsels van hout, die tot ver uit de kust worden opgericht. In rivieren heeft de vischvangst meestal plaats met werpnetten en fuiken.

De eigenlijk gezegde inheemsche bevolking houdt zich slechts zeer weinig met handel op. Deze, zoowel groot- als klein handel, is bijna geheel in handen van de Maleiers van de Westkust, Chineezen en Europeanen. Alleen met den handel in atap en boschproducten vinden enkele inheemschen een bestaan.

De handel in brandhout en rondhout, veel verzameld in het Telok Haroesche voor gebruik bij de Deli Spoorweg Maatschappij en de landbouwondernemingen, is uitsluitend in Chineesche handen. Ook de handel in timmerhout, dat als planken en balken wordt uitgevoerd naar Belawan en Penang.

De scheepvaart is niet onbelangrijk. Zoo wordt de communicatie tusschen de verschillende etablissementen der 2 hiervoren genoemde petroleum-maatschappijen onderhouden door stoombarkassen en tongkangs dier Maatschappijen, terwijl

uitvoer van de petroleum meestal plaats heeft door eigen zeestoomschepen, die daartoe Poeloe Sembilan en Pangkalan Brandan binnenvallen.

Nog worden tongkangs en steamlanuchen aangetroffen van twee te Tandjong Poera gevestigde handelsfirma's, terwijl een geregelde verbinding bestaat tusschen Penang eenerzijds en Tandjong Poera en Pangkalan Brandan anderzijds, middels stoomers van eene op eerstgenoemde plaats gevestigde Chineesche reederij, die een regelmatige 3 à 4 daagsche vaart onderhouden. Eveneens worden Tandjong Poera en Pangkalan Brandan op ongeregelde tijden door booten der Koninklijke Paketvaart Maatschappij aangedaan.

F. Bestuur over het Landschap, samenstelling en geschiedenis van dat bestuur, w. o. te bespreken de inkomsten der hoofden en de landschapskassen.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door den Sultan, bijgestaan — echter niet als integreerend deel van het bestuur — door de landsgrooten, zijnde de vice president van den karapatan, de 3 vertegenwoordigers van den Sultan in de 3 loehaks, de kedjoeroean's in de districten Bingei, Seleseï, Bohoroq en Stabat, de beide hoofden van Soengei Bingei, de vier seekoehoofden en de hoofden van Lapan en Besitang, terwijl voorts in de kampongs pengoeloe kampongs aanwezig zijn, al of niet bijgestaan door een of meer peutoewa's, en in de Atjehsche seneubo's (complexen van pepertuinen) in het Telok Haroesche, peutoeha's seneubo'.

In de Batak doesoen van Langkat wordt het bestuur onder de Bataks meer direct uitgeoefend door hoofden, geheeten pengoeloe's balei, waarvan er een 12 tal aanwezig zijn.

Zij hebben meerdere kampongs onder zich en vormen de tussenpersonen tusschen het Inlandsch Zelfbestuur en de onder hen staande pengoeloe's of kamponghoofden.

Behalve deze penghoeloe's balei treft men nog penghoeloe's aan, die niet ondergeschikt zijn aan de eerstgenoemden, doch direct met het Maleisch bestuur in contract staan. Zij worden soerambi's en oelondjandji genoemd.

Gelijk elke Batak een anak beroe en een senina heeft, lieden tot welke hij in eene bepaalde familierelatie staat, en die zijne natuurlijke borgen zijn, wier tussehenkomst bij elke gewichtige handeling wordt vereischt, waarvoor zij dan ook de aansprakelijkheid deelen, zoo hebben ook de penghoeloe's hun anak beroe en senina, die hen in het bestuur bijstaan.

De anak beroe is steeds van een andere marga dan de penghoeloe doch door aanhuwelijking in diens marga met dezen verwant; de senina behoort tot dezelfde marga als de penghoeloe.

De kedjoeroean's, de hoofden van Besitan en Lapan en de vier Soekoe hoofden, worden volgens de adat, zoo daartegen geene overwegende bezwaren bestaan, opgevolgd door hun oudsten zoon, de andere hoofden worden gekozen uit de geschiktsten, waarbij echter ook rekening wordt gehouden met afkomst.

In de Batak doesoen is de penghoeloewaardigheid min of meer erfelijk, met dien verstande, dat, als de penghoeloe geen directe mannelijke afstammelingen heeft, de waardigheid op de zijliniën overgaat. Bij minderjarigheid van den zoon eens overledenen penghoeloes blijft die zoon in den eersten tijd onder voogdij van den anak beroe en senina, die den penghoeloe in het bestuur bijstonden.

Omtrent de geschiedenis van het bestuur van het landschap Langkat wordt verwezen naar de in den aanhet dezes vermelde vorige nota.

In aansluiting aan deze zij hier gememoreerd, dat de door den tegenwoordigen Sultan Abdul Azis Abdul Djalil Rahmat Sjah op 23 Mei 1893 beëdigde en onderteekende acte van verband werd goedgekeurd bij artikel 1 van het Gouvernements besluit van 23 Mei 1894 No. 1.

Bij besluit van 22 Juni 1896 No. 13 werd verklaard, dat het tijdstip was aangebroken, waarop aan evengenoemden bestuurder zelfstandig het bewind over zijn landschap kon worden toevertrouwd en werd de Resident uitgenoodigd hem namens den Gouverneur Generaal plechtig als zelfstandig bestuurder te installeren.

Deze installatie had plaats op den 10 Augustus 1896.

Bij Gouvernements besluit van 8 Januari 1899 No. 20 werd in de opvolging voorzien door goedkeuring der aanwijzing van Toengkoe Machmoed, oudsten wettigen zoon van den Sultan, als eventueelen opvolger in het bestuur van Langkat.

In verband tot de wordingsgeschiedenis van het tegenwoordige Langkat oefent de Sultan alleen d. w. z. dus onafhankelijk van landsgrooten en verdere hoofden het bestuur uit; vandaar dat slechts hij het politiek contract teekende en de anderen slechts van hun instemming blijk gaven.

Dit eenhoofdig gezag werd gevestigd door den vader van den tegenwoordigen Sultan, den energieken Toengkoe Ngah, aanvankelijk Radja Moeda, later Radja van Langkat onder den titel van Soetan Bandahara nog later den titel van Pangeran Indra di Radja voerende en ten slotte als de eerste Sultan van Langkat erkend.

Deze was niet de persoon om anderen naast zich te dulden. Wel voegde hij zich op het voetspoor van Siak een viertal Soekoehoofden toe wat niet bepaald op de adat steunde, doch meer diende om hem zelf glans bij te zetten. Hij raadpleegde hen al naar hem goeddacht.

Ook toen hij later allengs de bovenstreken aan zijn gezag wist te onderwerpen, kende hij den hoofden slechts een ondergeschikte rol toe.

In verband tot de positie der hoofden en landsgrooten zijn dan ook in artikel 8 van het nieuwe contract de woorden „en den raad van” geschrapt. Het vormen van een zoodanigen raad zoude onder de tegenwoordige poli-

tieke verhouding slechts remmend werken door het groote aantal der voor een zetel daarin aanmerking komende personen,

Waar noodig raadpleegt de Sultan vanzelf de betrokkenen.

De inkomsten der hoofden bestaan eerstens uit hun aandeel in de gouvernements schadeloosstelling, zooals is aangegeven in bijlage A. van het politiek contract. Dit zijn de zoogenaamde vaste uitkeeringen tot een bedrag van f 49150 's jaars.

Voorts uit de wisselige uitkeeringen voortvloeiend uit de helft van de in de landschapskas gestorte cijns van vergunningen en concessiën, te verdeelen op de in bijlage B. van het contract aangegeven wijze, terwijl bovendien aan den Sultan alleen toekomt het $\frac{3}{4}$ deel van de in de landschapskas gestorte persen-tanah voor vergunningen en concessiën.

Bij de landschapskasbegroting van 1909 is nog uitgetrokken voor bezoldigingen van Inlandsche hoofden een bedrag van f' 38520.— n.l. f 5000, f 6200 en f 5000 respectievelijk aan de vertegenwoordigers van den Sultan in Beneden- en Boven Langkat en Tetok Haroe, f 6960 aan 9 districts hoofden, f 1200 aan 1 onderdistrictshoofd, f 1320 aan 3 penghoeoes pekan en f 12840 aan 90 kamponghoofden. De Batakhoofden in de Langkat doesoen eindelijk genieten aan schadeloosstellingen voor den afkoop van opiumrechten een bedrag jaarlijks van f' 15000, zijnde het hun toekomend aandeel in de schadeloosstelling bedoeld bij Gouvernements Besluit van 16 Februari 1905 No. 2 (Bijblad No. 6176).

Eindelijk genieten hoofden nog 8% collecteloon van de sedert 1 Juli 1908 ingevoerde belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten.

Onmiddellijk na het sluiten van het jongste contract en wel met ingang van 1 September 1907, werd ten behoeve van het landschap Langkat een landschapskas opgericht, waarin alle inkomsten, daaronder begrepen die uit de vergunning en concessiën van land- en mijnbouw, de opbrengst van belastingen en

de schadeloosstelling door het Gouvernement aan het Zelfbestuur uit te keeren, worden gestort.

Krachtens door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur vastgestelde regelen wordt het beheer, d. i. administratie van de landchapskas, gevoerd door den Assistent-Resident ter beschikking terwijl gewerkt wordt volgens door het Zelfbestuur vastgestelde en door genoemd bestuurs-hoofd goedgekeurde begrootingen.

De landchapskas van Langkat is na die van Deli met Padang en Badagei één der belangrijkste van dit gewest blijkens het navolgende overzicht omtrent de begrooting voor het dienstjaar 1909, welke begrooting in ontvangst en in uitgaaf sluit met een bedrag van f 471.050.

LANDSCHAPSKAS VAN LANGKAT.

Begrooting 1909.	Vaste uitkeeringen door het Gouvernement.	Aandeel der zelfbesturen in de gins van vergunningen en concessien.	Bezoldigingen van het bestuurspersoneel.	Politie en Justitie.	Kosten van aanleg en inning der belastingen.	Landbouw veeteelt onderwijs en volksgezondheid.	Openbare landschaps werken.	Restitutien aan het Gouvernement.	Administratie schrijffbehoef ten gedrukten enz.	Post voor onvoorziene uitgaven.
f 471.050	f 64.150	f 150.000	f 46.260	f 47.152	f 3.400	f 24.400	f 113.912	f 11.137	f 4.452	f 6.187

**G. Vermelding van de op het landschap
betrekking hebbende contracten
en verklaringen.**

Betreffende de op het landschap betrekking hebbende contracten en verklaringen wordt verwezen naar de meergenoemde nota van 12 Juli 1893, waaraan thans nog behoort te worden toegevoegd:

1. Verklaring betreffende het onderdaanschap en de rechtspraak van 13 October 1898 (goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 11 Maart 1899 No. 29).
2. Politiek contract van 6 Juni 1907 (goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 8 Augustus 1907 no. 13).

Van de opgave van de havens van het landschap Langkat, bedoeld in artikel 21 van het nieuwe contract, werd aantekening gehouden bij besluit van 19 Mei 1903 No. 3

Medan, 14 September 1909.

EENE CHÂTIB-INSTRUCTIE UIT DE VORIGE EEUW.

Mededeeling

VAN

C. M. PLEYTE.

Tijdens mijn verblijf te Soebang in de maand Augustus 1910 werd mij door Raden Prawira nagara, Gouvernements-Wadana te Soebang, o. m. medegedeeld dat zich te Pagaden Pamanoekan drie in koper gegrifte, Mataramsche oorkonden moesten bevinden benevens een aanstelling tot geestelijke aldaar, in de vorige eeuw uitgevaardigd door den Regent van Soemëdang R. A. Soeria nagara.

Het bestaan dier beschreven platen was mij bekend uit de door wijlen Brandes daarvan in 1889 gegeven beschrijving ¹⁾; dat van het in de tweede plaats genoemde document mij daarentegen een nieuwe tijding.

Aangezien de weg, dien ik van Soebang naar het noorden zou volgen, ook langs Pagaden voerde, verzocht ik gemelden Wadana, den plaatselijken Dë mang te willen uitnoodigen, de ouden bescheiden naar zijn woning te ontbieden, opdat ik bij mijn doortocht gelegenheid zou hebben, deze aldaar even in te zien.

Voor al de aanstelling boezemde mij belang in, want mocht blijken dat hetgeen mij daaromtrent werd gezegd, juist was, dan moest die benoeming uit tusschen 1792 — 1808 dateeren, vallende in die jaren de bewindsperiode van

1) Brandes, Dr. J. Drie koperen platen uit den Mataram'schen tijd, gevonden in de residentie Krawang. Tijdschrift v. Ind. T., L. en Vk., dl. XXXII, blz. 339, vv.

Soeria nagara, 1) hetgeen haar tot het oudste bekende, moslimsche kerkelijke besluit stempelde.

Eenige dagen daarna te Pagaden stilsthoudend, werd mij bericht, dat aan mijn verzoek was voldaan, zoodat de stukken mij bij den Dë mang wachtten.

Derwaarts gegaan, trof ik aldaar genoemden titularis aan, mitsgaders den pangoeloe en den vorigen gepensioneerden Dë mang.

Zij betuigden de gevraagde platen niet te kunnen overleggen, wijl die jaren geleden door den eigenaar nar Soemëdang waren medegenomen en omtrent diens nog in leven zijn en huidige woonplaats hun niets zekers bekend was. De acte was evenwel voorhanden.

Voorgelegd werden mij twee gelijkkluidende folio schriftstukken, een origineel op Hollandsch papier geschreven en gewaarmerkt door Soeria nagara's zegel in roode lak en een kopie daarvan op velijn.

Reeds een vluchtige inzage daarvan schonk mij de overtuiging, dat het mij daaromtrent medegedeelde in hoofdzaak waar was; inderdaad toch droeg het oorspronkelijke document als datum 1233 Hidjrat, overeenkomende met 1808 A. D.

Een aanstelling was het echter niet, wel een instructie en dit maakte het des te meer wenschelijk, door het over te schrijven, de hand op den inhoud te leggen.

Noch de mij ter beschikking staande tijd, noch de omgeving gedoogden zulks evenwel op dat oogenblik. Derhalve vroeg ik tot het maken van een transcript, de kopie eenige dagen te mogen aanhouden, hetgeen mij met de meeste bereidwilligheid werd toegestaan.

Aldus ben ik in de gelegenheid gesteld geworden, den tekst vast te leggen, voorshands een unicum, dat een hoogst merkwaardig licht werpt op de verhouding tusschen wereldlijke en geestelijke machthebbers in de dagen van weleer.

Immers nog altijd wordt de Regent beschouwd als hoofd

1) Zie DE HAAN, Dr. F., Priangan dl. I, blz. 163.

van den godsdienst in zijn gebied, maar materieele baten mag hem dit heden niet meer leveren. Voorheen was het anders, gelijk zoo dadelijk duidelijk zal worden.

Daartoe ga ik thans tot het herhalen van den tekst over, kopie conform de zij het dan ook eenigszins onregelmatige spelling, die niettemin wegens duidelijkheid allen lof verdient.

Ook het schrift — *pegon* — hoezeer niet fraai, leverde geen onzekerheid ten aanzien van richtig lezen; dienaangaande valt derhalve verder niets op te merken.

سُورِيَاثَا مَقْدَرُ فَمَنُوكُنْ*

فَيَنْتَ لَيْغَ فَيَاكُم سَنَعُ كَفَجَعُ دَائِمُ اِدِيَتِ سُورِيَا نَكْرَ اِثَكُغْ
 مِيَسْ سَنَعُ رَدِيْنُ فَعَوُوْ نُورَ مَحَمَّدُ اِثَكُ سَمِيَا لِيْغَهْ اِغْ نَكْرَ سَوَمَدُغْ
 كَا كَدُوْحَكُنْ مَرِغْ كِيْ مَقْدَرَحَتَبْ اِغْ دِيَسْ فَمَنُوكُنْ فَمَنُوكُنْ مَوَلِيْ
 كَدُوْحُنْ لَيْغَ فَيَاكُم كِيْ حَتَبْ كِيْ نَرَسَكُنْ دِيْنِغْ وَاكَلَا حَكَمْ حَكَمْ اِغْ
 سَوَلِيَتِ دَائِمُ اِغْ دِيَسْ فَمَنُوكُنْ فَاكَدِيْنْ اِمَارَتِيْكَنْ حَكَمْ كَغْ
 وَجِبْ نُنْ كَغْ سَوْنَتْ نُنْ كَغْ وَنَغْ اَنْدِيْنِغْ حَكَمْ كَغْ وَجِبْ اِيْكُوْ
 كَايَا اَمَوْرُكْ شَحَدَتْ نُنْ صَلَتْ نُنْ حَكَمْ جَدُوْتْ نُنْ فَوَسْ نُنْ حَاجْ نُنْ
 اَشَدُّكُنْ صَلَتْ جَمَعَهْ اِغْ دِيْنْ جَمَعَهْ دِيْنْ جَفَكَفْ وَوَغْ فَتَغْ فُلُوْحْ
 وَوَغْ لِنَغْ مَرْدِكَ كَغْ مَكَمْ سَرَتْ حَتَبَهْ نُنْ اَنْمَبَحِيْقَكُنْ مِيَتْ
 اَنْدِيْنِغْ حَكَمْ كَغْ سَنَتْ اِيْكُوْ كِيْ اَمَرِيْنْ نَحَكُنْ صَلَتْ رِيْبِيْ رَوَا
 سَرَتْ حَتَبَهْ لُنْ سِدَكَهْ اَرَوَاَحْ مَوَلُوْدْ اَنْدِيْنِغْ كَغْ وَنَغْ اِيْكُوْ كِيْ

حَكُمُوعْ تِكَّهُ لَنْ وُوعْ اَدُوْءَ اَتُوْكَوْ نْ سَفَنَدَنِي اِيَكُوْ نْ مَنِيْ اِغْدِنِ
 اِنِكَحَكْنِ كَنْ اَوْرَنَ وَالْنِي سَرَتِ سَحِدْ رُوْءَ كَنْ اِدَلْ كَرُونِيْ نْ فَكَرْ
 سَكِيْحِيْ كَنْ اَوْرَنِيْ وَالْنِي سَلَجَمَفَلْ كَنْ اَنْ وَلْنِي سَسُوْكَوْ نْ مَنِيْ
 اِغْدِنِ اَمْنَنْ فَنَعِلِيْ وُوعْ وَدَوْنِ اِرْفُوْ مَرِغْ حَكِمْ سَوَمُوْونْ كَنْ
 دِيْنِ طَلَنْ دِيْنِغْ لِكْنِيْ نْ اَمْنَنْ فَنَحِلْ وُوعْ اَفْدُوْ طَلَنْ اَتُوْ
 وَرِيْسْ لَنْ قَدُوْ فَرُوْنِغْ مِلِكْ حَالْ كِي رَجَكِي سَرَتِ حَكُمِيْ
 نْ سِغْسَفْ اَوْرَ اَنْتْ اِغْسَفَرِنَدَحِيْ كِ حَتَبْ مَنَدَرْ اِغْنِغْ
 فَتُوْتْ كَلُوْنْ حُنْمْ دَانِلْ حَدِثْ قِيَاْسْ اِجْمَا وُوعْ دِيْسْ اَتُوْ
 وُوعْ فَدُكُوْحَنْ اِيَكُوْ تَنْ وَنَدِيْ نْ سَرِيَاكَنْ دَنْمِ اِغْنِغْ سُوْجْ
 سَسَتْ*

نْ مَنِيْغِيْ كِ حَتَبْ سَبِيْنْ وَلْنِ مَحْرَمْ اِجَا اَوْرَ تُوْمُوْرَتْ
 مَرِغْ نَمَكْرَا سَرَتِ اَكُوْ اُوْغْ فَنِيْدِيْنْ كَرُوْ تَشَهْ كَتُوْنْ جَكُوْتْ
 وُوْلُوْ وَاْسْ جِيْغْ فَمَنُوْكَنْ اِكُوْ كَشُوْعَنْ دَنْمِ*

سِنَرَتِ اِغْدِنَتْنِ اِشْنِيْنِ نَحْ كَلْ سَفَلِيْكَوْرْ سَسَهْ رَجَبْ
 اِغْتُوْنْ دَانْ عَجْرَهْ اَلْنَبِيْ صَلَّ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ 1223 سِنَرَتِ
 اِغْدِنَتْنِ ثَلَثْ تَغْلُفْ فِغْ سَفَا سَسَهْ رَبِيُوْلْ اَوْلْ اِغْ تَحُوْنْ جَمْ

حَجْرَهْ اَلْنَبِيْ صَلَّ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ 1229

TRANSCRIPTIE.

Soeria laga Moekadar Pamanoekan.

Pengèt. Lajang piagëm saking kangdjëng dalëm Adipati Soeria nagara ingkang mios saking raden pangoeloe Noer Moehammad ingkang samja linggih ing nêgari Soemëdang kagadoehakën maring Ki Moekadar chatib ing desa Pamanoekan Pagaden.

Moelane. Ginadoehan lajang piagëm Ki chatib kinarsakakën dening wakil hoekoem hakim ing sawilajat dalëm ing desa Pamanoekan Pagaden, amarentahakën hoekoem kang wadjib lan kang soenat lan kang wënanang.

Ana dening hoekoem kang wadjib ikoe kaja amoeroek sjahadat lan salat lan hoekoem djakôt lan poeasa lan hadji lan angadëgakën salat djoemaäh ing dina djoemaäh den djangkëp wong patangpoeloeh wong lanang mërdika kang moekim sarta choetbah lan anambahiangkën mait.

Ana dening hoekoem kang soenat ikoe kaja amarentahaken salat rijaja roro sarta choetbah lan sidkah arwah moeloed.

Ana dening kang wënanang ikoe kaja hoekoeming tikah lan wong adol atoeke lan sapapadane ikoe. Lan maning ingidinan anikahakën kang orana waline sarta sjahid roro kang adil karone: lan pakara sakehe kang orane waline sadjampël, kang ana waline sasoeke. Lan maning ingidinan anampani pana'ile wong wadon irpā maring hakim soemawon kang dentālāk dening lakine lan anampani panahil wong apadoe talāk atawa waris lan padoe poerwaning milik hālāl kaja radja-kaja sarta hoekoeme.

Lan sing sapa ora anoet ing saparentahe ki-hatib Moekadar ingkang patoet kalawan hoekoem dālil hadits kias idjmā, wong desa atawa wong padoekeohan ikoe, tan wande lanasiakën ¹⁾ dalëm ingkang lëwih sangët.

Lan maninge ki-hatib saban-saban woelan Moeharam adja ora toemoeroen maring nagara sarta agawa oelang pana'iban

1) Lees lan a-siakën.

karo tēngah kēton, djakôt woloewēlas tja'eng pamanoe kan ikoe kagoengan dalēm.

Sinērat ing dintēn Isjnen, tanggal sangalikoer sasih Radjab ing taoen Dal, ʿidjrat aluabi, ʃalla allahoe ʿalaihi wasalam, 1223.

Sinērat ing dintēn sjalasja, tanggal pingsanga sasih Rabiʿoelawal ing tahoen Djim, hidjrat aluabi, ʃalla allahoe ʿalah(i) wasalam, 1229.

EEN PROTEST.

DOOR

Dr. N. J. KROM.

Fergusson : History of Indian and Eastern
Architecture, revised etc. bij J. Burgess and
R. Phené Spiers, Londen 1910.
Book VIII, Chapter IV : Jāva.

„Facit indignatio versum..... immo et recensionem.”
Met dit citaat, één der kritieken van een bekend hooglee-
raar inleidend, zou ook ik willen aanvangen. Want ik wil
er gaarne dadelijk voor uitkomen: het is met een gevoel
van verontwaardiging en ergernis, dat ik dit brok van een
overigens verdienstelijk werk heb doorgelezen; het is om te
protesteeren, dat ik op het oogenblik de aandacht vraag.
Ziehier een boek, bestemd voor een ruimer lezerskring
dan het wetenschappelijk publiek, een boek, dat dus onder
de oogen komt van velen, voor wie contrôle van den in-
houd onmogelijk is. Die allen over Java's oudheden en
geschiedenis iets voor te zetten als hier geschied is en dat
nog wel door iemand, die blijkens de door hem geraadpleegde
werken toch beter weten kòn, dat is iets wat, ronduit ge-
zegd, niet te pas komt.

Het betreft, zooals men hierboven ziet, het hoofdstuk
Java in de lang verbeide tweede uitgave van Fergusson's
bekend werk. Over dat werk zelf zal ik overigens geen
kwaad zeggen; al heeft men zich in archaeologische kringen
wel eens afgevraagd, in hoeverre tegenwoordig een boek
in dezen vorm nog recht van bestaan had en of het niet
beter geweest ware een geheel nieuwe geschiedenis der
Indische bouwkunst te schrijven, de Heer Burgess dacht
daar anders over en zijn naam staat borg voor een

uitnemende verzorging van het aan hem toevertrouwde deel der herziening. Java is niet zoo gelukkig geweest: het is de Heer R. Phené Spiers. F. S. A. F. R. I. B. A., welke, gelijk met eenigen ophef in de voorrede wordt medegedeeld, „has recast these chapters, adding much fresh and important information to each.” Dat die toevoegsels „fresh” waren, zal niemand tegenspreken, over het „important” echter kan verschil van gevoelen bestaan. Hoe het ook zij, uit deze woorden blijkt voldoende, dat het niet Burgess is, die voor dit hoofdstuk verantwoordelijk is; evenmin zal men het Fergusson ten kwade duiden, dat hij in zijn eersten druk uit de toen nog geringe gegevens gevolgtrekkingen maakte, die later onjuist bleken, wel echter den herziener, die nadat die onjuistheid bewezen was, nochtans de beweringen zijns voorgangers onveranderd overnam.

Welnu, we zullen in onze bespreking niet kleingeestig zijn. We zullen de vele spelfouten in de Hollandsche titels stilzwijgend voorbijgaan en ons zelfs de vraag niet veroorloven, waarom toch steeds nog de aangehaalde Nederlandsche archaeologen met het epitheton Heer of Herr versierd worden en volgens welke regels het den één onthouden, den ander toegedeeld wordt: waarom wij bv. wel van „Herr Kersjies” lezen, doch niet van Herr den Hamer, wat toch stellig evengoed zou klinken. Dat zijn alles kleinigheden, maar toch kunnen ook zulke kleinigheden soms een eigenaardig licht werpen op de gevolgde werkmethode. Bijvoorbeeld het tweede deel van de publicaties der oudheidkundige Commissie wordt uitsluitend aan de Heeren Melville en Knebel toegeschreven, zonder dat Dr. Brandes genoemd wordt. Dat bewijst, dat schrijver zijn aanhaling niet aan het werk zelf ontleende, doch waarschijnlijk aan het artikelje van Tonnet, dat diezelfde onjuistheid verkondigt ¹⁾. Andere vergissingen zijn erger. Het pendopo-terras van Panataran

1) Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond 1908, blijkens p. 417 kende schrijver dit artikel.

wordt niet gedateerd naar zijn eigen jaartal, dat den schrijver onbekend schijnt te zijn, doch naar dat van de even oud genoemde, in werkelijkheid veertig jaar jongere, badplaats, en dan nog wordt het jaartal van die laatste niet juist aangegeven (p. 443 sq.).

Iconographie is niet de sterkste zijde van den Heer Spiers.

In de nissen van Tjandi Kidal, zoo lezen we, waren figuren van „Bodhisattva's”, gelijkend op die van Tjandi Bima op den Diëng (p. 441); bij de beschrijving van laatstgenoemden tempel blijken de nisjes daar „Buddha's” te bevatten (p. 431). Nu is de Tjandi Kidal Çivaitisch, zoodat er geen Bodhisattva's voor kunnen komen, en de Tjandi Bima is dat ook, zoodat er daar van Buddha's al evenmin sprake kan zijn: verder worden Bodhisattva's en Buddha's altijd op een zoo geheel verschillende wijze voorgesteld, dat het eigenlijk onmogelijk is ze met elkaar te verwarren: daarbij wordt de Buddha altijd en overal op dezelfde kanonieke manier weergegeven en men moet wel geheel vergeten zijn, hoe een Buddha er uit ziet, wil men de kopjes in de dakuissen van den Bima er mee in verband brengen: ten slotte zijn Bima en Kidal door zooveel eeuwen gescheiden, dat alle vergelijking, verder gaande dan het feit, dat beide Javaansche bouwwerken zijn, dwaasheid is. Al deze zaken zijn den schrijver klaarblijkelijk onbekend. Van den Tjandi Sewu is het hem niet gelukt vast te stellen of deze Buddhistisch of Çivaitisch was; hij zegt zelfs met zooveel woorden, dat de „dedication (is) not easy to be made out” (p. 434); wel weet hij van de aanwezigheid van „cross-legged figure's” in de bijtempels, maar de vraag, of dat nu misschien ook Buddha's zouden kunnen zijn, is hem te hoog gegaan. Weet de schrijver eigenlijk wel, wat een Buddha is?

Men zou zeggen van neen, als men hem ook de Bodhisattva's van Tjandi Plaosan hoort betitelen als dhyāni-Buddha's met de bijvoeging dat ze in „almost perfect preservation” zijn (p. 436); ook die laatste opmerking is weer teekenend,

waar steeds geklaagd wordt over verminkingen enz. juist van die Plaosansche beelden. De Tjandi Lumbung eindelijk, welks dedicatie natuurlijk ook niet uit te maken was, geeft aanleiding tot de diepzinnige opmerking, (p. 436), dat de beelden in de bijtempeltjes *Buddha of Çiva* voorgesteld hebben, „according to the (niet aangeduide) dedication of the central cell.” O zoo.

Zelfs de Mendut, waarover nu toch zoo veel geschreven is, blijkt schrijver te machtig geweest te zijn. De wanden zijn volgens hem versierd met de afbeeldingen van Hindu-godheden (het woord Hindu slaat bij hem nl. uitsluitend op niet-Buddhistische zaken), waarvan hij er één determineert (p. 429): de bekende Tara, waaraan Brandes en Foucher hun artikelen wijdden ¹⁾, is voor hem een acht-armige Lakshmi! Het is echter niet zoozeer hierom, dat ik den Mendut vermeld, als wel omdat een ander relief, dat natuurlijk ook niet herkend is, den schrijver aanleiding geeft te spreken van een „herhaling” van een groep uit den rotstempel van Karle. Zulk een vergelijking, die overigens niet uitgewerkt wordt, staat geleerd en wanneer men niet toevallig én Karle én den Mendut zich ineens voor oogen kan stellen of wel de moeite neemt de desbetreffende foto's voor den dag te halen, is er alle kans dat men de dupe wordt van die geleerdheid. Daarom moet dan ook met kracht tegen zulke goedkoope geleerddoenerij worden geprotesteerd. De bedoelde groep is er één, welke overal in de geheele Hindu-kunst voorkomt (zie Foucher in *Journal asiatique* 1909) en welks aanwezigheid op zichzelf dus nergens zal verbazen; de uitvoering echter — iets wat de Heer Spiers trouwens zelf inziet — verschilt op de beide onderhavige plaatsen hemelsbreed. Maar wat is dan het doel van zoo'n vergelijking? Stijl en karakter van de Boro-Budur-sculpturen heeten bijna identisch met die van de latere Ajanta-grotten en de Western Ghats (p. 422), later worden met name

1) Zie Not. Bat. Gen. 1902 en Bull. Ecole fr. Extr. Or. 1909.

Ajanta No. 26, Nasik No. 17, Kanheri, Kondivte en Magathana genoemd (p. 426). Maar een nadere uitlegging, waarom die dingen bijna identisch zijn, blijft uit, en die zou toch werkelijk zoo noodig zijn. Kanheri heeft al heel weinig van Ajanta, maar ze hebben dunkt mij althans dit gemeen, dat zij geen van beiden ook maar eenigszins aan de Javaansche kunst doen denken, wat dan ook van een Chaitya-cave niet te verwachten is. Is de Heer Spiers van een andere meening, goed, hij bewijze die of duide althans aan wat hij bedoelt, wat is anders de waarde van zulk een serie namen? De Tjandi Bima vertoont architectonisch een menigte „direct transcripts from classic sources” (p. 432), waarmee Gandhara gemeend blijkt te zijn; welnu, ik tart den schrijver mij ook maar één gebouw in Gandhara te noemen, dat ook maar het minste heeft van den Bimatempel. De Tjandi Singasari heeft zelfs onderdeelen, die „somewhat Greek in character” zijn (p. 442). Wie had dat gedacht! Waarin dat Grieksche karakter bestaat, blijkt weer uit niets; hij de gratuite bewering blijft het altijd. Zooook de Boro-Budur, waarvan wij zoo juist de overeenkomst met de Cave-tempels geleerd hadden; één bladzij verder worden we naar de kloosters van Gandhara verwezen (p. 427) en overbluft door klinkende namen als Jamalgarhi en Takht-i-Bahai. Gelukkig wordt hier althans toegegeven, dat de zaak niet te bewijzen is, al oordeelt schrijver deze ook moreel zeker. Het was anders de moeite waard geweest te vernemen, hoe iets tegelijkertijd op Kanheri en op Takt-i-Bahai lijken kan. Maar nog is het niet genoeg. Want bovendien houdt de Boro-Budur in opzet en uitvoering het midden tusschen Anuradhapura op Ceylon en Mingun in Burma (p. 425). Ook hier verneemt de belangstellende lezer niets naders aangaande de onderlinge verhouding van deze origineele trits van Hinayanistische en Mahayanistische monumenten en moet hij zich maar tevreden stellen met het idee, dat die meneer toch wel erg knap moet zijn om dat allemaal zoo maar te weten.

Na deze voorbeelden kunnen we gevoegelijk van dit ge-goochel met namen afstappen om thans met eenige zeer bijzondere opvattingen over den gang der Hindu-Javaansche kunst kennis te maken. De bevolking, die Java koloniseerde, bestond wellicht (helaas schijnt de zaak nog niet zeker te zijn) *niet* uit eigenlijk gezegde Indiërs maar — o verrassende oplossing van een moeilijk probleem — uit bewoners van Gandhara en de Kabul-valei (p. 415). Eerst kwamen er slechts Brahmanen, die hun bekeerlingen de bekende ruwe z. g. n. Polynesische beelden lieten maken, maar gelukkig volgden de Buddhisten, welke artisten waren (p. 420). In 914 echter was het Buddhisme dood en traden in de plaats der Buddhistische tempels de quasi Hinduistische van Prambanan en Singasari (let op de combinatie). In 1097 kwamen Prambanan en waarschijnlijk ook Tjandi Sewu klaar (p. 420); dit laatste steunt op „internal evidence” (p. 436). In 1150 was het met den Indischen invloed gedaan ¹⁾ en begon zich een inboorlingenkunst te ontwikkelen, uitlopende op de tempels van Suku, welke daarom zulk een groote gelijkenis vertoonen met de door rasgenooten van de Javanen gebouwde tempels in Midden-Amerika (p. 440).

Nu oordeele men: heeft de Heer Burgess iets te veel beloofd, toen hij ons fresh and important information van zijn medewerker in het uitzicht stelde? Verlangt men nog iets anders, als men vernomen heeft, dat het Buddhisme, waarvoor vier eeuwen later nog tempels opgericht werden, in 914 dood was? Wenscht men iets naders te vernemen na die internal evidence, die den Sewu een paar eeuwen te laat doet stellen? Men sta een oogenblik stil bij die onzinnige tegenstelling tusschen de kunstelooze Brahmanen en de kunstvaardige Buddhisten en bedenke, hoe juist de Midden-Javaansche kunst beheerscht wordt door dat eigenaardige tezamen zich ontwikkelen en in elkaar overgaan van Çivaitische en Buddhistische motieven aan de overigens

1) Op een andere plaats (p. 421) zijn de vreemde kolonisten het eiland echter tot 1479 blijven verfraaien.

zich niet onderscheidende tempels dier beide gezindten. Men constateere vervolgens, hoe uit de bovenstaande opvattingen algeheele onbekendheid blijkt met *het* groote feit in de Javaansche kunstgeschiedenis, het bijna plotseling ophouden van alle beteekenis van het centrum van het eiland, gepaard gaande met den opbloei van het Oosten. Men ga ten slotte na wat de consequenties zijn van de onderstelling, dat na 1150 de Indische invloed dood is, zoodat om een sprekend voorbeeld te noemen de beelden van Tjandi Tumpang met hun nagari-inscripties producten zouden zijn van een „local style”. Dan zal men zich zoo langzamerhand een oordeel kunnen gaan vormen over de bevoegdheid van den Heer Spiers tot het schrijven van zulk een werk.

Het stuk begint na een korte inleiding met een bibliografie. Ik stip daaruit aan, dat Verbeek's Oudheden van Java in het geheel niet genoemd wordt en dat verder van geen enkel der belangrijke tijdschriftartikelen van Dr. Brandes is melding gemaakt; ook in de verdere beschrijvingen blijkt daarvan geen gebruik gemaakt te zijn. Eenige inscripties zijn in 1856 door Friederich uitgegeven, maar sindsdien „none have appeared” (p. 416). Dus het werk van Holle en Cohen Stuart, Kern en Brandes bestaat voor dezen voorlichter niet. Hetzelfde verschijnsel doet zich, gelijk te verwachten was, ook voor bij het nu volgend historisch overzicht; ook daar krijgen we de verhaaltjes van Raffles, zonder wijziging uit den eersten druk overgenomen, weer opgedischt; de studie der Javaansche geschiedenis schijnt in de laatste honderd jaar te hebben stilgestaan. De Menangkabausche inscriptie, gelijk men weet uit de dertiende Caka-eeuw, is hier nog steeds van het jaar 656 en behelst nog altijd, dat de koning van Prathama een vihāra van zeven verdiepingen oprichtte voor den Buddha en even natuurlijk blijkt die vihāra nog altijd de Boro-Budur te zijn (p. 419 en 424). En toch staat nu de ware toedracht der zaak al een kwarteeuw vast! We verwonderen ons dan ook in het geheel niet meer over de mededeeling op gezag

van.... von Humboldt, dat de Çakajaartelling op Java van die in Indië verschilt (p. 418).

De nadere beschrijving der tempels wordt, wat op zichzelf prijzenswaardig is, voorafgegaan door een kaartje. Doch helaas, ook hier wacht den argeloozen lezer een valstrik. Boven een misteekend zeestrand lezen we van West naar Oost de volgende namen van „the principal temples of Java”: Dieng, Boro-Budur, Jabang, Yogyakarta, Prambânan, Surakarta, Suku en na eenige tusschenruimte: Kediri, Sentul, Pru’dung, Sreng’at, Gedog, Blitar, Panatâran, in het Noorden: Majapahit, Suraboja en weer zuidelijker de groep: Lawang, Tumpang, Singasari, Melang, Kidal en Jago. De even geleerd uitzierende als onjuiste schrijfwijze van namen als Sreng’at of Suraboja nu nog daargelaten, moet men zich toch wel afvragen welk idee bij de samenlezing van dit zonderling mengelmoes van plaats- en tempelnamen heeft voorgezeten; dat de ligging van verscheidene van die plaatsen onjuist in aangegeven, zal men wel willen gelooven. Tumpang en Jago zijn, zooals men ziet, twee heel verschillende tempels geworden, die dan ook een heel stuk van elkaar af liggen. Tusschen Solo en Suku schijnt een belangrijke tempelgroep ontdekt te zijn, althans een menigte stippen, nog meer dan bij Prambanan, zijn noodig om dien aan te duiden. Het zonderlingste is echter die naam Jabang tusschen Boro-Budur en Prambanan voorkomend. Wat zou dat kunnen zijn? Gelukkig behoeft men hier tenminste niet in het onzekere te blijven; op p. 433 krijgt men een beschrijving en een fotografie van deze Chandi Jabang, beide slaande op.... de Tjandi Djabung nabij Kraksaän! En dat hier geen vergissing van den kaartjesteekenaar in het spel is, blijkt ten overvloede daaruit, dat de Jabang niet alleen tusschen den Diëng en Prambanan in beschreven wordt, maar er ook nog bij vermeld wordt, dat dit gebouw 18 mijl oostelijk van Boro-Budur ligt. We zijn dus wel gedwongen om aan te nemen, dat schrijver in dezen tempel een voortbrengsel der Midden-Javaansche kunst

gezien heeft, wat weer een eigenaardig licht werpt op zijn vertrouwdheid daarmede.

Ten einde nu nog een idee te geven van de wijze, waarop de verschillende tempels nader beschreven worden, staan wij een oogenblik stil bij de behandeling van den het uitvoerigst beschrevenen, den Boro-Budur (p. 422 — 429). Vooraf is al de groote ingenomenheid van den Heer Spiers met de uitgave van 1874 gebleken: „er is geen monument in het Oosten”, roept hij uit (p. 416), „dat zoo volledig en zoo goed geïllustreerd is”, hij heeft dus klaarblijkelijk nooit in de noodzakelijkheid verkeerd met die onjuiste teekeningen nader kennis te maken. En als hij dan ten slotte ook constateert, dat wij van Boro-Budur „alles weten wat wij noodig hebben of ooit kans hebben te weten” (p. 445), kunnen wij daar slechts op antwoorden, dat dan 's mans verwachtingen al even gering zijn als zijn behoeften. Doch nu terzake. De eerste zin: „There may be older monuments in the island of Java than Boro-Budur, but, if so, they have not yet been brought to light” typeert al dadelijk de op de eerste editie berustende beschouwing over den ouderdom van dit monument, dat, zooals wij reeds zagen, op omstreeks 656, dus een belangrijken tijd te vroeg, gesteld wordt. Vervolgens hooren we, dat de Boro-Budur op te vatten is als een dāgaba met vijf processiepaden, met dien verstande dat de laatste vierkant in plaats van rond zijn en men in plaats van één groot gebouw in het midden er 72 + 1 kleinere vindt. De middelste en voornaamste dome heeft wellicht een reliëf af zoo bevat, er bestaat echter geen bericht, dat er iets in gevonden is (p. 424). Het onafgewerkte beeld in de hoofdstupa en de vele theorieën, waartoe het aanleiding gegeven heeft, zijn dus den schrijver onbekend gebleven. Maar het monument blijkt meer te zijn dan een dāgaba, het vereenigt daarmee het idee van een vihāra, met welk woord door hem een Buddhistenklooster wordt aangeduid ¹⁾:

1) De onjuistheid van die opvatting is aangetoond door Foucher *L'art gréco-bouddhique du Gandhāra* I p. 99 sqq.

de zaak wordt dan zoo verklaard, dat de nissen met Buddha-figuren terug zouden gaan op monnikscellen (p. 425); behalve een in haar algemeenheid onjuiste verwijzing naar de Gandharakloosters en Madras, ontbreekt overigens ieder bewijs van deze op zijn minst genomen ongewone veronderstelling. We krijgen daarna nog een paar maten en daarmee is de architectonische beschrijving afgelopen; zooals men ziet is van den bedolven voet, om ons tot één belangrijk punt te bepalen, geen sprake geweest ¹⁾. Van de reliefs wordt ons dan in de eerste plaats de mededeeling gedaan, dat ze naast elkaar drie mijl zouden beslaan. Die van de eerste galerij worden eenigszins nader behandeld; dat iemand van de drie volgende niets af weet, is hem natuurlijk niet kwalijk te nemen, maar van de eerste had niet de onjuistheid vermeld behoeven te worden, dat de gebeurtenissen uit Buddha's leven vóór en na zijn geboorte en nirvāna zoo uitvoerig behandeld zijn (p. 426); dat de heele voorstelling lang vóór het nirvāna eindigt, is nu toch bekend genoeg. De identificatie van alle of bijna alle tafereelen uit Buddha's leven hebben wij te danken aan Dr. Leemans volgens schrijver (*ibid.*): de Heer Pleyte had zich dus het schrijven van zijn „Buddha-legende” kunnen besparen!

Daarna komt nog de geleerde passage met al die vreemde namen, waarover wij boven reeds spraken, ten slotte worden vijftien regels gewijd aan de afwezigheid van mortel en de aanwezigheid van de typisch-Indische boogconstructies en dan weten we van den Boro-Budur genoeg! De illustraties bestaan uit den opstand, halve plattegrond en stupa'tjes uit Raffles, de leelijke en onware lithografie van een stuk trap en galerij, welke reeds den eersten druk ontsierde, en een fotografie, weergevende drie stukken relief. Ziedaar de behandeling, welke een monument, dat zijn wedergade niet vindt in de geheele Hindukunst, wordt waardig gekeurd.

1) Evenmin natuurlijk van de uit de ontdekking van dien voet voortvloeiende datering door Kern en Brandes. Ook de beschouwingen van Parmentier over de architectuur in de bas-reliefs (*Bull. Ec. fr. Extr. Or.* 1907) worden niet vermeld of gebruikt.

Men zal zich naar aanleiding hiervan de beschrijving van minder belangrijke bouwwerken kunnen voorstellen. Eenige algemeenheden, een paar plannen en opstanden en vooral veel cijfers, stukken uit Raffles en eigen theorieën en zoo gaat het voort. Een groot aantal tempels wordt zelfs niet genoemd, in de wel beschrevene treft men slag op slag onjuistheden aan, zie b. v. de driedubbele rij van 180 cellen om den Plaosan (p. 436), onbewezen stellingen, als b. v. het dak in vijf verdiepingen van Tjandi Djabung (p. 433), of zonderlinge opvattingen, b. v. die van Tjandi Sewu als een in stukjes gebroken en uitgespreide Boro-Budur (p. 435). Van zaken als het kalamakara-ornament wordt niet gerept; de monsterkop heet zelfs een gorgonhead (p. 4.8 en elders).

Men zal ons echter toegeven, dat het wél beweerde en besprokene reeds stof tot klagen genoeg geeft om het weg-gelatene te kunnen missen. Een enkel lichtpunt vormt de aanwezigheid van een negental fotografieën, die echter wat ongelijk verdeeld zijn. b. v. twee van den Diëng en drie van Panataran; we hadden één daarvan wel willen ruilen voor b. v. Prambanan of één der tempels in het Malangsche. In het voorbijgaan zij nog opgemerkt, dat plaat 57 fig. 1, betiteld als „*memorial at Blitar near Panataran*” (sic), in werkelijkheid op de Tjandi Kotes slaat.

Wat bovendien zeer hindert in dit boek, bijna evenveel als des schrijvers onwetendheid, is de hooge toon, dien hij aanslaat. De jataka's op Boro-Budur „*may be easily identified*” (p. 426) en dat terwijl ze reeds jaren lang de belangstelling genieten van de grootste autoriteiten op dit gebied en desniettemin nog slechts voor een klein gedeelte terecht zijn gebracht. Wat de reliefs aan het terras van Panataran voorstellen „*may easily be ascertained*” (p. 444); dat zijn n. b. de reliefs, wier interpretatie Dr. Brandes na nauwgezette studie zoo bijzonder lastig verklaarde ¹⁾. Een classificatie van de Javaansche tempels

1) Notulen Bat. Gen. 1902, Bijl. III.

uit de laatste vier Hindu-eeuwen zal geen moeilijkheid geven, „whenever the task is fairly undertaken” (p. 420); neen nog sterker, „any qualified person” zou na zes maanden reizens op het eiland, een volkomen bevredigende geschiedenis der bouwkunst op Java kunnen schrijven (p. 445)! Bestaat daaraan dan na het werk van den Heer Spiers nog behoefte?

Genoeg, ik meen voldoende te hebben aangetoond, dat dit werk een slecht werk is. Het moge waar zijn, dat de Heer Spiers al die dwaasheden niet zelf verzonnen heeft, doch ze voor een deel op het klakkeloos gebruiken van verouderde bronnen berusten, dat neemt niet weg, dat hier onder den schijn van een herziene en bijgewerkte uitgave van een bekend boek het publiek een groot prul in handen gegeven wordt, dat van de Javaansche oudheden een onvolledig en onjuist beeld heeft. Tegen zulk een handelwijze is een krachtig protest op zijn plaats: caveat qui sequitur!

Maart 1911.

De datum op den grafsteen van Malik Ibrāhīm te Gr̥esik.

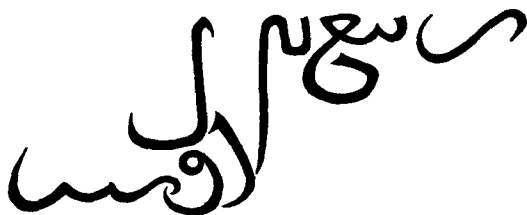
(Mededeeling der Redactie).

In het tegenover bladz. 598 van het vorige deel van dit Tijdschrift gereproduceerd grafschrift van Java's eersten wali is de datum van overlijden door Van Hoëvell gelezen: Maandag 12 Rabī^c I, 822 A. H.

In de Encyclopaedie van Nederlandsch Indië, deel IV bladz. 457, werd door den Heer G. P. Rouffaer de aandacht gevestigd op het eigenaardige feit dat de weekdag onjuist is, vallende de gegeven datum, overeenkomende met 8 April 1419 A. D. op een Zaterdag en niet op een Maandag.

Onzekerheid aangaande het begin der maand kan eene afwijking van hoogstens één dag te weeg brengen, maar eene vergissing („een fiksche fout”) als in het Gr̥esiksche epitaphium is onverklaarbaar.

Deze moeilijkheid deed het lid der directie van het Bat. Gen. den Heer J. P. Moquette er toe besluiten de bewoordingen nauwkeurig te bestudeeren, vooral omdat de maandnaam, voorzoovert de letters betreft die het woord الول (al-wal) moesten vormen, hem onduidelijk voorkwam.

Immers het haakvormig karakter (zie boven) deed bij die lezing dienst voor alif-lām, waartegen Moquette de juiste

bedenkingen had, dat de alif onwaarschijnlijk klein zoude afgebeeld zijn, en de beide letters verbonden zouden zijn op eene wijze die niet tot de graphische mogelijkheden behoort.

Hij beschouwt het bovengenoemde teeken als het Arabische cijfer *twee*, en leest de daarop volgende letters السنة, zoo-dat in de plaats van Rabī^c al-awwal, Rabī^c II komt.

Daartegen ware in te brengen dat het gebruik van het lidwoord hier niet juist is, en bovendien dat de plaatsing der letters onderling en meer nog de scheiding tusschen ل en س bevreemding wekken.

Evenwel, deze bedenkingen wijken voor het feit dat 12 Rabī^c II 822 A. H. inderdaad een Maandag was (= Maandag 8 Mei 1419 A. D.) daar, zooals men ten overvloede in Wüstenfeldt's tabellen kan naslaan, de maand Rabī^c II in dat jaar op een Donderdag begon, en dus 5 en 12 Rabī^c II op een Maandag vielen.

Tegen deze oplossing is niets meer te berde te brengen, en ons rest slechts eene mogelijke verklaring te vinden voor de opvallende splitsing van het artikel en het nomen (ال سنة).

De 12^e Rabī^c al-awwal is de sterfdag van den profeet; zijn overlijden op dien dag geeft dus den heilige een bijzonder aureool. Veelal — Dr. Th. W. Juynboll maakte ons hierop opmerkzaam — is die dateering dan ook fictief. Welnu, is niet opzettelijk aan de letterteekens een vorm en rangschikking gegeven die aanleiding zou kunnen geven tot de lezing الول, ten einde daarmede voor het nageslacht des wali's dood op den gewijden datum te doen vaststaan?

Is thans de datum boven twijfel verheven, een enkel woord nog over den relatieven ouderdom der inscriptie. Wij schreven (deel LII, bl. 596) dat dit opschrift het oudste in Java is.

Voorzichtiger ware geweest te schrijven „het oudst bekende”, immers Lèran en Tralâjâ (zie Encyclopaedie van

Nederlandsch Indië l.c.) kunnen mogelijk oudere data aanwijzen.

Inderdaad blijkt zulks het geval.

Te Lèran is een steen in eigenaardig, zeer ouderwetsch-Arabisch schrift van meer dan twee eeuwen ouder datum dan de Grèsiksche, zijnde het jaartal sedert onteijferd als 594 A. H.

Meer hierover kunnen wij echter niet mededeelen.

LIJST VAN UITDRUKKINGEN

die gebruikt worden in de Javaansche goud- en
wapensmederij (en die niet voorkomen
in het Jav. Nederl. Handwoordenboek
van Gericke-Roorda, ed. 1901).

DOOR

R. M. MANGKOEDIMEDJA.

ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪

Oentoewalang, inkepingen, die een
deel uitmaken van de mēṇḍak, en
die tusschen de oengkad²an zitten.
Zij worden aldus genoemd om hunne
gelijkenis met de tanden van een
sprinkhaan.

ᮘᮞ᮪ᮘᮞ᮪ᮘᮞ᮪ᮘᮞ᮪

ēṇḍak²an, een soort drijfwerk, dat
gebezigd wordt tot opsiering van
een pendok-front, waarvan de grond
is ingedeukt.

ᮘᮞ᮪ᮘᮞ᮪

Oekēl, benaming voor de goḍong
bij het model: branggah.

ᮘᮞ᮪ᮘᮞ᮪ᮘᮞ᮪

impēl, het uitgesmeede pamor, dat
tusschen twee ijzerstaven ingelascht
wordt, om deze aan elkander te wel-

ᠠᠵᠤᠠᠵᠤᠰᠤ

tjawock, kikir — kromme vijl om bij de vervaardiging van krissen de grènèng er meê te bewerken.

ᠲᠢᠪᠯᠠᠨ

tjiblon, koelbak van aarde of koper.

ᠲᠠᠩᠭᠢᠷᠢᠩ

tjangkring, de twee spitsvormige middendeelen, die naar de beide zijden van de scheede uitsteken, en veel op de doornen van den tjangkringboom gelijken.

ᠲᠠᠩᠭᠠᠨᠭᠠᠨᠤᠯᠠᠭᠤᠰᠤ

tjangkokan, I. de twee ijzerstaven, waartusschen de staalkern (slarak) ingelascht wordt.

II de kassen aan het midden van de mëndak, waarin het edelgesteente wordt gezet.

ᠬᠠᠠᠠᠭᠠᠨ

klawangan, twee ringvormige deelen of naafjes van de mëndak (gevestring), die de mëniran van boven en onder bijéén houden, en door welke later de angel (peksi) gaat.

ᠬᠡᠪᠠᠭᠠᠨ

kébyok, dooftoestel, om vuur uit te dooven.

ᠳᠡᠷᠢᠩ

déring, de lijnen in de lengte van het krisgevest.

ᠲᠠᠲᠠᠬᠤ

tatah, — *panatjal*, een soort beitel om schuins-oplopende uitdieping en gleuven in de kris te maken.

tot grond dient van al de deelen van de mëndak en waaraan de tjangkokan's naast elkander worden vast-gesoldeerd.

တေပင်္က

toempang sari, de omvatting van het fond der oengkad²an en der sorsoran.

တေပင်္က

toempëng, — *robjong*, eene pyramide hard gekookte rijst voorzien van verschillende soorten gekookte groenten, die aan den buitenkant van de rijst als versiering worden ingestoken.

— *mëgana*, id. van binnen met verschillende soorten gekookte en met sambël gesausde groenten gevuld.

— *goendoel*, id. zonder toespijs.

တေပင်္က

tanggoeh, de samenstelling van krissen.

တေပင်္က

sorsoran I de omtrek van de toempang sari, waardoor deze omgevat en **samen** gebonden wordt, en die ook tot steun der damping dient.

II De opening boven aan eene pëndok, waar de gandar (scheê) door moet.

တေပင်္က

Sroemboeng, de invatting van al de deelen van de mëndak.

တေပင်္က

Slarak, de staalkern in een kris.

sega golong, gekookte rijst in den vorm van ballen met toespijs.
singi, langwerpigvierkante ijzeren gitvorm.
singoep, een vuurscherp, om tegen de te sterke uitstralingen van het vuur te beschutten.
warongka, krisscheede vervaardigd uit het hout van den trëmbalo, den timaha en dat van den sandelboom (tjëndana) soms ook van ivoor. Men maakt de krisscheede uit een geheel stuk hout (warongka iras) of uit twee deelen (potokan).
wali, een klein en krom mesje, (pangot) met het scherp aan den buitenkant.
— *tjantik*, krom gebogen, kleine pangot, om er hout mede te besnijden.
— *tjantock*, zeer kromme pangot.
— *pandjang*, lange en kromme pangot.
widěng, de omtrek in het midden van de mëndak, gevormd door de aan elkander verbonden tjangkolan.
lodok, een ijzeren spiesje bij den gevestenmaker in gebruik, om de djaboeng in het gat van het gevest te duwen.
langes, soort penseel, in gebruik bij den krisscheedenmaker.

ᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

pandoek, houten aambeeld.

ᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

pëndok. Zie Wdb.

— *boenton*, pendok die de geheele houten scheede omsluit.

— *blewchan* of *blewahan*, id. welke voorzien is van eene spleet, zoodat het in het midden van het front overlangs en even boven de punt of tot boven toe, ongeveer een duim breed, het hout bloot laat.

— *slorokan*, id. waarvan de spleet voorzien is van een gedreven of open gewerkte schuif.

ᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

porot, een heel klein bamboe pijpje, dat gebruikt wordt bij den Javaanschen goudsmid, om het goud, dat in de smeltkroes gesmolten is van boven op heel voorzichtig te blazen, zoodat het vuil, dat op het goud drijft, uit elkaar wijkt en aan de binnenwanden van het smeltkroesje vastkleeft, en alzoo zich van het goud afzondert.

ᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

peksi, de angel van wapens inzonderheid van krissen.

ᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠ

patra, het lofwerk van een krisgevest.

— *lomba*, het enkelvoudige patra-motief.

— *krawangan*, het opengewerkte patra-motief.

ᠠᠯᠠᠷ

palar, een groote vijl om bij het maken van krissen, ijzer af te schaven of te verdunnen.

— *dangas*, een zeer groote vijl om de gandar (kriskoker) er meê af te schaven.

ᠠᠳᠢᠵᠡ

padjoe, een korte beitel, om deukjes in de kris te effenen.

ᠠᠳᠢᠵᠦᠷ

puljër, het gruis, dat bij het smeden van krissen tot vonken uit elkaar vliegt, ook schilfers van gesmeed ijzer.

midjëri, smeden van ijzer tot een kris.

ᠠᠮᠣᠷᠠᠮᠠᠨᠠᠨ

pamor parambanan, meteorijzer in het district Prambanan gevonden, dat zeer gewild is voor de damasceering van krissen en andere wapens wegens zijne witte kleur, die zelfs onder behandeling met citroensap en arsenicum niet zwart wordt, doch zijn zilverglaas behoudt, terwijl het zich aan het ijzer hechter verbindt dan ieder ander soort pamor.

ᠳᠡᠨᠳᠠ

děnda, van leer gedraaid koord, om de djara (boor) in beweging te brengen.

ᠳᠡᠳᠡᠳᠡ

dědět, een werktuig om openingen in de warangka of gandar te verbreedden, ook gorok geheeten.

20 DE 91

damping, een goudplaatje, dat tot steun dient van de wiëling en er onder gezet wordt.

১২

djengkêr, kajoe — erg knoestig hout
zoodat de vlammen min of meer
verward zijn.

ព្រះបាទសីហនុវរ្ម័នទី៧

djongkong indil, een lekkernij van met pandan groen gemaakte rijstmeel, suiker en klapper.

ഭിന്നം

měṇḍak, zie Wdb. in voc. pēṇḍak;
(in ngoko ook oewër.)

— *këndit*, gevestring, waarvan het midden met edelgesteende is bezet.

— *robjong*, id. waarvan al de meniran, zoogenoemd naar de menigte kleine korreltjes, die veel op meniranbloempjes gelijk en, voorzien zijn van edelgesteente.

η μαρτυρία

gondjaoeloeng, niet gedamasceerde gondja van eene kris.

η στήλη η τὴ κρηνη

gorok. Zie dédét

တစ် ဘက်ကလေး

gading palalahan, een cylindervormig werktuig van staal aan een blok hout bevestigd, dat tot leest dient, waaraan men den draad om buigt om eenen zuiveren rondom omtrek te hebben.

ḡḡḡḡḡḡḡḡ

ḡḡḡḡḡḡḡḡ, het boven achterste gedeelte van de krisscheede dat spits toe loopen naar achter uitsteekt, en dat den vorm heeft van het blad van den *nangka-* of *sawoboom*.

ḡḡḡḡḡḡḡḡ

brēmara, een cylindervormig houten handvastel voor de bewerking van een krisgevest.

ḡḡḡḡḡḡḡḡ

blak, (ook *ěblak* gespeld.) een teekenmaal, gebruikt bij de vervaardiging van een krisgevest.

ḡḡḡḡḡḡḡḡ

blambangan, de indeukingen voor aan het bovendeele van het kris lemmet vlak boven de *gondja*.

ḡḡḡḡḡḡḡḡ

bloembangan, de omtrek van de *patra*.

AANVULLINGS-NOTA

van toelichting betreffende het Landschap

A s a h a n.

A. Grenzen, grootte en bevolking (godsdienst, ethnographische bijzonderheden) van het landschap.

Het landschap Asahan strekt zich op 2° N. B. in Z. W. richting uit langs de Straat van Malaka. Het wordt begrensd aan de N. O. zijde door genoemde zeestraat, ten Oosten door het vroeger aan Asahan onderhoorige thans zelfstandige landschap Koeloe, ten Z. W. door de Bataksche landschappen ressorteerende onder de onderafdeelingen Toba en Habinsaran, (afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli) en ten Westen door de landschappen Tanah Djawa (Simeloengoen) en Lima Laras (Batoe Bahra).

De landschapsgrenzen zijn nog niet alle vastgesteld. De ambtenaren zijn daarmede nog doende; zoodra ter zake overeenstemming is verkregen, zullen ze worden opgemeten en in kaart gebracht ten einde aldus voor goed een einde te maken aan de zich telkens herhalende grensgeschillen.

De uitgestrektheid van Asahan wordt globaal berekend op ± 70 □ G. M.

De inheemsche bevolking, volgens de laatste zielentelling sterk circa 40.000 zielen, bestaat naar raming voor 3/4 uit Bataks en 1/4 uit Maleiers.

Vermenging met Arabieren moet in vroegere jaren hebben plaats gehad. Dezen waren voornamelijk afkomstig van Siak en hebben zich opgelost onder de inheemsche bewoners.

Slechts eenige „Sajds” hebben hun titel als bewijs van hunne afkomst behouden.

De geschiedenis maakt het zeer waarschijnlijk dat ook Atjehsch bloed in een deel der bevolking vloeit. De oudste geschiedenis maakt ook gewag van eene Hindoe-Javaansche kolonie in het tegenwoordig buiten Asahan gelegen landschap Tanah Djawa, welke van uit Asahan zou zijn gesticht. De legende verhaalt omtrent de Batoe Kanihir, een \pm 20 M. breede rotsspleet door welke de Aer Silau niet ver beneden de Kampong Bandar Pasir Mandogé zich een weg heeft gebaad, als zou deze passage het werk zijn van een Javaan Si Lopak Ipon (de wittandige); ook het feit dat de Maleiers door de Bataks nog „Djan” (Djawa) genoemd worden, wijst eveneens op eene oude Javaansche kolonisatie in de benedenstreken.

Chineezzen hadden reeds sedert lang eene of meerdere nederzettingen in Asahan.

Opvallend is de goede verstandhouding welke over het algemeen tusschen Zelfbestuur en bevolking en de Chineesche immigranten heeft geheerscht.

Een der Sultans met name Sultan Radja Dewa Sjah (Marhoem Pasir Poetih) heeft eene Chineesche tot echtgenootte gehad. Uit dit huwelijk zijn twee opvolgers gesproten t. w. Sultan Radja Moesa (Marhoem Rantau Pandjang) en Sultan Radja Ali.

De tweede Jang di Pertoean Moeda van Koeloe, Naämat Oelah, die na de vervallenverklaring van Sultan Toengkoe Ahmad Sjah op den 29sten September 1865, eenigen tijd waarnemend Sultan was van Asahan, had eveneens eene Chineesche vrouw tot moeder. Van vaderszijde was hij een kleinzoon van den bovengenoemden Sultan Radja Moesa (Marhoem Rantan Pandjang).

De omstandigheid dat Chineesch kapitaal en Chineesche werkkrachten hebben bijgedragen tot den bouw van de groote masjid (Moskee) van Tandjoeng Balei, pleit voor de bovenopgemerkte goede verstandhouding.

Sedert de vestiging van ons gezag nam het Mandhelingsch element meer en meer toe.

Na 1885, het jaar waarin de eerste 4 contracten voor tabakscultuur in Asahan werden uitgegeven, is de verscheidenheid van bevolking nog toegenomen met Europeanen, Japanners, Soendaneezen, Bojans, Klingaleezen en Menangkabouwers.

De taal van de oorspronkelijke bewoners n. l. de Bataks is nog overheerschend, zij het dan verbasterd door Maleische invloeden; de oorspronkelijke godsdienst echter, zijn animisme met fetisisme als voornaam bestanddeel, wordt meer en meer verdrongen door den Islam, welke nog steeds proselieten maakt onder de Bataks.

Naar schatting belijdt één derde der Bataks thans reeds, althans in naam, den godsdienst van den profeet Mohammad.

Op ethnographisch gebied valt over de Maleiers weinig bijzonders mede te deelen.

Alvorens over de Bataks eenige ethnographische bijzonderheden te rapporteeren, dient melding te worden gemaakt van de standen waarin de inheemsche bevolking onderscheiden kan worden.

Na afschaffing van slavernij en pandelingschap is die bevolking in te deelen in twee standen: adel en burgers (orang banjak).

De hoogste adel wordt gevormd door de Toengkoes of Tongkoes.

Daarop volgt de stand der Radja's n.l. de anak radja radja of djadjo; vervolgens die der Toe Moeda welke weder onderscheiden kunnen worden in Haro Dalam of Bahoe Kanan en in Haro Loear of Bahoe Kiri, over welker afkomst nader zal worden uitgeweid.

Eindelijk heeft men de Oewans, gelijk te stellen met de anggi ni radja onder de Bataks n. l. personen verwekt door mannen van gewone afkomst (orang banjak) bij vrouwen behoorende tot den stand der anak radja² of djadjo.

Van de drie hoofdgroepen n. l. Toba's, Mandhelingers en

Dairiers, waarin de Bataks ingedeeld kunnen worden, zijn de twee eerstgenoemde in Asahan vertegenwoordigd. De Mandhelingers moeten echter, zooals boven is vermeld, als immigranten of afstammelingen van dezen beschouwd worden.

De Toba's van Asahan kunnen onderverdeeld worden in twee volksgroepen n. l. in Perdembanan Bataks en Toroe Dolok Bataks (toroe Dolok = Neder Doloks ter onderscheiding van de Na Doloks van Habinsaran, afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoei).

De Silaurivier vormt in hoofdzaak de grens tusschen beider gebied.

Zij onderscheiden zich bijna uitsluitend in dialect, dat echter over en weer verstaan wordt. Zooals bekend worden de volksgroepen der Bataks onderverdeeld in een groot aantal stammen (marga's) en is de verwantschap gebaseerd op patriarchaat gepaard met exogamie.

Onder de geislamiseerde Bataks van Asahan wordt de exogamie niet streng meer in acht genomen. Huwelijken binnen eene en dezelfde marga komen onder hen vrij veelvuldig voor.

De bruidschat onder de Bataks bekend onder de namen „mas ni boroe”, „boli ni boroe” en „toehor ni boroe” bedraagt van § 32.— tot § 500.— Door geflatteerde taxaties van de als bruidschat aangenomen goederen is zij niet zoo drukkend als b. v. in Mandheling het geval is.

Na de muntzuivering wordt de bruidschat, voor zoover in geld voldaan, natuurlijk betaald met Nederlandsch Indische munt waarbij de koers van den dollar is vastgesteld op f 1.40.

De verschillende vormen van huwelijk zijn:

- 1^e. het mangoli, zijnde de meest algemeene vorm, waarbij aan de bruidschatvoorschriften en aan die omtrent den overgang naar de familie van den man wordt voldaan;
- 2^e. sondoehan (elders mandinding).

Hierbij blijft de vrouw, aangezien de bruidschat nog niet door den man betaald is, voorloopig bij hare ouders of familieleden inwonen, totdat de djoedjoeran aan den man is kwijtgescholden;

3^e. huwelijk door schaking.

Kinderhuwelijken worden door het Zelfbestuur zooveel doenlijk tegengegaan.

De gehuwde vrouw is ook bij de Asahan Bataks gelijk te stellen met eene gekochte zaak. Zij bezit geen erfrecht, maakt integendeel bij overlijden van haren man een deel uit van diens nalatenschap. De broeders of broederszonen van den overledene beschikken over de weduwe. Eén van hen kan haar trouwen. Zij kan ook aan een margagenoot der erfgenamen worden uitgehuwelijkt, in welk geval men zich gewoonlijk met de helft van den oorspronkelijk voor haar betaalden bruidschat tevreden stelt.

In hunnen godsdienst onderscheiden de Bataks drie rangen van goden en geesten naar gelang zij worden geacht te wonen in eene hoogere wereld, op aarde of in de onderwereld.

Tot den eersten rang, de Debata's, wordt gerekend een „schepper” bekend als de „groote oorsprong van het worden”. Overigens bekleedt Batara Goeroe onder de hemelingen de voornaamste plaats.

Op aarde wonen de begoe's in bergen, boomen, rivieren enz. Het zijn meerendeels geesten van afgestorvenen. De voornaamste in dezen rang is de bekende Si Singa Mangaradja, die onsterfelijk wordt geacht, aan wiens dood men dus niet gelooft.

Het fetisistisch bestanddeel in dit animisme is het geloof aan een „tondi” (ziel). Niet alleen de menschen, doch ook dieren, planten en sommige levenloze voorwerpen bezitten toch volgens Bataksch geloof een tondi.

Tempels of andere gebouwen voor den eeredienst zijn bij de Bataks niet in gebruik.

Evangelisatie is in Asahan tot nog toe niet werkzaam geweest.

Handel en wandel van de weinige Christen-Bataks, die nu en dan zich uit de Tobalanden vertoonen, zijn over het algemeen niet geschikt om bij de bevolking een hoog denkbeeld te vestigen van de evangelisatie.

Onder de geïslamiseerde Bataks treft men wel is waar nog al wat hadji's aan, maar toch kunnen zij gerekend worden tot de oppervlakkige belijders van den Islam.

Zoowel onder hen als onder hunne heidensche rasgenooten is het opiumschuiven zeer verbreid, wat voornamelijk toegeschreven moet worden aan de door het Zelfbestuur vroeger gevolgde politiek ten opzichte van de Bataks, waarbij de verstrekking van opiumbollen eene belangrijk rol speelde. Thans is daaraan een einde gemaakt.

Kannibalisme bestaat onder de Bataks in dit landschap reeds zoover menschenheugenis reikt niet meer.

Slavernij en pandelingschap behooren in Asahan tot het verleden. Ook aan de vroeger herhaaldelijk voorkomende oorlogen onder de Bataks is een einde gemaakt. De Bataksche hoeta's van Asahan hebben sedert hunne eigenaardige kenmerken van versterkte nederzettingen verloren en komen koeboe's (speciale versterkingen) niet meer voor.

De grootere veiligheid en veelvuldige aaurakingen met Måleiers hebben tot gevolg gehad:

1^e. dat men niet meer dicht aaneengesloten in groote huizen met ruimte voor 4 — 12 gezinnen woont.

Besteedde men vroeger nog al zorg aan die woningen door het aanbrengen van versieringen enz. thans nu men meer verspreid in kleinere op manshoogte staande palen gebouwde woningen (hoogstens 3 z. g. kalamins bevattende) gehuisvest is, is veel van het typische der Bataksche nederzettingen verloren gegaan.

2^e. dat ook in andere opzichten uit ethnographisch oogpunt veel merkwaardigs niet meer onder de Bataks van Asahan opgemerkt kan worden. Vooral voor kleeding en gereedschappen geldt dit. In plaats van de vroegere solide eigen weefsels (abit en oelos) draagt men thans algemeen baadjes, broeken en sarongs van goederen, welke te Tandjoeng Balei worden geïmporteerd. Daardoor is ook de cultuur van kapas en van indigo in onbruik geraakt.

3^e. dat het adatverband hoe langer hoe lossier is geworden

B. Bergen en rivieren (met opgave van de bevaarbaarheid) waterleidingen, wegen en bruggen.

Asahan is grootendeels vlak. Alleen de streken, welke grenzen aan de Tobalanden zijn zeer geaccidenteerd. De aldaar voorkomende toppen van eenige beteekenis behooren tot de afloopers van de Dolok Soeroenang en de Dolok Si Manoe² welke bergen na de grensregeling waarschijnlijk buiten Asahans gebied zullen vallen.

Het landschap behoort in hoofdzaak tot het stroomgebied van de Asahanrivier (ook wel als Bandar Poelaurivier bekend), die uit het Tobameer ontspringt en zich een weg heeft gebaad tusschen bovengenoemde bergen. Watervallen en stroomversnellingen vormende stroomt zij, in de vlakte tot rust gekomen, langs de als Bataksche marktplaats bekende nederzetting Bandar Poelau. Hier wordt zij bevaarbaar voor kleine steamlaunches.

Eén dezer onderhoudt eene geregelde communicatie tusschen genoemde nederzetting en Tandjoeng Balei, de hoofdplaats van Asahan. Niet ver boven deze plaats vormt zij in het lage terrein een aantal eilanden, waardoor hare diepte sterk vermindert. De aldaar voorkomende zandbanken zijn oorzaak, dat ook kleine stoombarkassen in normale omstandigheden op gunstig getij moeten wachten om dat gedeelte der rivier te kunnen passeeren.

Te Tandjoeng Balei eindelijk ($\pm 8\frac{1}{2}$ mijl van hare monding aan de straat van Malakka) wordt de Asahanrivier, vooral nadat zij de Silaurivier in zich opgenomen heeft, bevaarbaar voor zeeschepen met een diepgang als die van kleinere paketaartstoomers. Door de banken voor hare monding moet de stoomvaart echter rekening houden met eb en vloed. Overigens kunnen de schepen door de vrij goede bebakening en verlichting zoowel bij dag als bij nacht Tandjoeng Balei bereiken.

De overige rivieren van Asahan zijn slechts gedeeltelijk bevaarbaar voor roeivaartuigen.

De voornaamste daarvan zijn behalve de boven reeds genoemde Silaurivier:

a. Rechterzijrivieren van de Asahanrivier:

Aek Lolah (S. Lobak)

„ Nataloe

„ Songsongan.

b. Linkerzijrivieren van idem:

Aek Hesa,

„ Telok Dalem,

„ Masihi,

„ Kasoengei.

De voornaamste nevenrivieren van de Silaurivier zijn de Aek Piasa (rechter) de Aek (Am) Baloetoe en de Aek Kopas (linker).

Eindelijk dient vermelding de Aek Boenoet, welke zich in de grensrivier tusschen Tanah Djawa en Asahan, de Aek Silau Toewa, stort.

Waterleidingen van eenige beteekenis bestaan hier niet. Bij Bandar Poelau is de bevolking bezig om eene kleine waterleiding tot irrigatie van rijstvelden aan te leggen. De overige waterleidingen dienen uitsluitend tot drainage: men treft ze voornamelijk aan op de tabaksondernemingen.

Op de hoofdplaats bestaat eene drinkwaterleiding tot distributie van het water van een drietal artesische putten.

De voornaamste weg is de zoogenaamde gouvernements postweg, die van Tandjoeng Balei over de Asahansche tabaksondernemingen Hesa, Sentang, Kisaran en Soengei Boenoet voert naar de onderafdeelingshoofdplaats Laboean Roekoe (Batoe Bahra) en verder door naar Tebing Tinggi (Deli), aldus de landverbinding vormende met de gewestelijke hoofdplaats Medan.

Slechts een 5 K. M. lang gedeelte van dien weg n. 1. tusschen Tandjoeng Balei en Hesa, is in dit ressort verhard. Het voornemen bestaat de verharding voort te zetten tot

Kisaran, aangezien deze plaats een centrum vormt van verschillende ondernemingen welke haar product te Tandjoeng Balei verscheppen.

De voornaamste daarin voorkomende bruggen zijn die over de Soengei Dedap (van hout) en die over de Soengei Silau te Kisaran (van ijzer).

Behalve door tweewielige huurwagens, z. g. kareta's sewa of kareta's betja, wordt het personenvervoer op dien weg onderhouden door den aannemer van den autopostdienst van Tebing Tinggi (Deli) op Tandjoeng Balei. Daarenboven onderhoudt eene te Tandjoeng Balei gevestigde automaatschappij een druk personenverkeer tusschen deze plaats en Kisaran.

Het goederenvervoer over dezen weg wordt evenals dat over de andere landwegen onderhouden middels ossen- of karbouwenkarren (kareta's lemboe).

Voorts treft men in dit ressort zoogenaamde planterswegen en landschapswegen aan. Over de planterswegen wordt de gemeenschap onderhouden tusschen de verschillende afdeelingen van dezelfde onderneming, en tusschen de ondernemingen onderling, door welke zij werden aangelegd. Zij vormen tevens de verbinding met den postweg.

De voornaamste planterswegen zijn die van Kisaran naar de onderneming Serbangan en van Kisaran naar de ondernemingen Tanah Radja, Soengei Silau, Poelau Mandi en Silau Toewa. De daarop voorkomende houten brug over de Silau bij de onderneming Poelau Mandi is het voornaamste bouwwerk.

Als landschapswegen verdienen vermelding de weg van Tandjoeng Balei naar de kampong Soengei Kapajang, en de nog niet geheel volttooide weg van Kampong Simpang Kawat naar Bandar Poelau, en verder door naar de Tobalanden.

De aanleg van een weg van Tandjoeng Balei naar Kampong Masdjid (hoofdplaats van het landschap Koeloe) is in voorbereiding, in aansluiting met dien van Soengei Djawi Djawi (onderafdeeling Laboean Batoe) naar laatstgenoemde kampong.

C. Samenstelling van het landschap met opgave van kampongs.

Het landschap bestaat uit Asahan proper en de onderhoorigheden Boentoe Panei, Haboko en Goenoeng.

Zooals uit den hierbij gevoegden staat blijkt, telt het thans 198 kampongs. Hieronder zijn echter 31 met minder dan 10 belastingplichtige inwoners, terwijl verscheidene andere slechts onbelangrijke gehuchten zijn.

Aangeteekend wordt dat door den ambulanten aard der bevolking een kampong in het algemeen zeer aan mutaties onderhevig is.

D. Grondgesteldheid.

Het landschap vormt in hoofdzaak een onderdeel van de kustvlakte, welke in het Noorden van het gewest van 20 tot 25 K. M. breed is en zich naar het Zuiden uitbreidende ten laatste eene breedte heeft van 100 K. M.

Naar de Tapanoelzijde stijgt deze vlakte eerst vrij langzaam tot 600 à 700 voet, daarna snel tot 2000 voet en hoger.

Zooals boven reeds is aangestipt, vallen de voornaamste bergtoppen buiten Asahan.

Het landschap wordt doorsneden door eene menigte rivieren, welke dikwijls buiten hare oevers treden, waarbij zij slib en zand op de overstroomde terreinen achterlaten.

De bodem der vlakte is jong alluviaal, op verschillende plaatsen nog in wording.

Klimaat en bodemgesteldheid zijn geschikt voor verschillende cultures, waarover later; voor de tabakskultuur echter, zijn zij niet zoo geschikt als in Deli en Langkat.

Door de lage ligging en de vele overstromingen en door de aanwezigheid van waterkeerende lagen in den bodem waaraan de goede artesische putten van Tandjoeng Balei zijn te danken, worden vrij uitgestrekte moerassen gevormd.

Hier bezitten zij echter niet het schadelijke voor de

gezondheid als elders, wat hoogstwaarschijnlijk moet worden toegeschreven aan den heilzamen invloed van veelvuldige windstroomingen en van eb en vloed, welke geen rust gunnen aan dampkring en moeraswater.

E. Nijverheid, landbouw, veeteelt, jacht en visscherij, handel en scheepvaart.

De nijverheid der inheemsche bevolking is niet noemenswaard. Langzamerhand is zij verdrongen door die van immigranten, vooral van Chineezzen, en bestaat nu nog voornamelijk in vervaardiging van atap nipah, de door tabaksondernemingen veel gebruikte dakbedekking, het verzamelen van boschproducten, het vlechten van matten en manden voor dagelijksch gebruik, het vervaardigen van kleine primitieve riviervaartuigen (sampans).

Het spinnen en weven, vroeger onder de Bataks zeer algemeen, is zoo goed als geheel in onbruik geraakt. Voor de Bataksche weefsels kwamen de minder soliede Europeesche manufakturen in de plaats.

Ambachten worden voornamelijk door Chineezzen en door van elders afkomstige inlanders uitgeoefend. Onder de Bataks vindt men nog slechts enkele smeden, die wapens en gereedschappen (bijna uitsluitend parangs) van goede kwaliteit vervaardigen.

Aan den huizenbouw wordt door de inheemsche bevolking weinig zorg besteed. Men vindt in Asahan nog drie stoomkoffiepulpers, waarvan twee op de Europeesche ondernemingen Bandar Slammat en Tetok Dalem en een op de koffieonderneming Soekaradja toebehoorende aan den Sultan, welke koffieondernemingen in het vorige jaar ongeveer 456000 K. G. gepelde Liberia koffie leverden. Verder twee stoomrijstpellerijen, waarvan een eveneens aan den Sultan behoort, en de andere het eigendom is van een Chinees, eindelijk de stoomgambirfabriek op de onderneming Goenoeng Melajoe.

Laatstgenoemde verdient bijzondere vermelding, zijnde de eenigste van haar soort in dit gewest. Die fabriek is op ruime schaal gebouwd en voorzien van de meest moderne machinerieën. Zij is verbonden aan een jonge, energiek gedreven gambircultuur-onderneming werkende met Zwitsersch kapitaal en Zwitsersch personeel.

Eerst in 1908 kwam de machinale bereiding van gambir in werking en werd in genoemd jaar reeds 3384064 K. G. van genoemd bij de zijde-industrie in Zwitserland veel als looistof gebruikt, product derwaarts uitgevoerd. De bereiding van z. g. eetgambir verkeert in Goenoeng Melajoe nog in het stadium van proefneming, doch zal in ieder geval bijzaak blijven.

Door uitbreiding van het aantal contractkoelies, bestaande hoofdzakelijk uit Soendaneezen en van het plantareaal, heeft de fabriek thans voldoende materiaal om dag en nacht door te werken, zoodat hare productie dit jaar belangrijk hooger zal zijn. Zeer te betreuren is het, dat de gambiraanplant tegenwoordig bijzonder veel te lijden heeft van rupsen.

De meest door de bevolking gecultiveerde landbouwproducten zijn rijst, klappers en pinangnoten. De rijstcultuur meest gedreven op ladangs en op van regen afhankelijke sawahs, ook wel op afgeplante tabaksvelden (djaloerans), is in de laatste jaren sterk achteruitgegaan, wat voornamelijk toegeschreven moet worden aan vermeerderde belangstelling voor de klappercultuur.

In het afgelopen jaar werd uitgevoerd 2300 K. G. gepelde rijst, 44352 K. G. ongepelde rijst (padi) en verder tot een bedrag van ongeveer f 150000 zoogenaamde beras kering, zijnde gestoomde-gedroogde rijst, een product van voornoemde Chineesche rijstpellerij, dat veel aftrek heeft bij Voor-Indiërs.

Tegenover dezen uitvoer staat een invoer van 5672700 K. G. gepelde en 60210 K. G. ongepelde rijst.

De belangrijke toeneming in de klappercultuur kan afgeleid worden uit den vermeerderden uitvoer van copra. Bedroeg

deze in 1907 968000 K. G. in 1908 werd 1682090 K. G. copra uitgevoerd.

Ook van pinangnoten is de uitvoer belangrijk n. l. 528720 K. G. in 1908 tegen 113910 K. G. in 1907. Aangeteekend wordt, dat de belangrijke toename van uitvoercijfers voor copra en pinang niet uitsluitend op rekening van grootere productie gebracht mag worden, doch voor een deel ook toe te schrijven is aan in 1907 wegens gedrukte stemming van de markt aangehouden voorraden.

De overige door de bevolking gecultiveerde gewassen zijn van weinig belang.

Behalve de bovengenoemde Europeesche ondernemingen zijn in Asahan in exploitatie acht tabaksondernemingen met een productie van ongeveer 26000 picols.

Door de lage prijzen en de minder goede oogsten in de laatste jaren zijn voor de meeste ondernemers de tegenwoordige tijden zeer zorgelijk.

Ramboeng (*ficus elastica*) vormt den aanplant van slechts ééne Europeesche onderneming. De bevolking begint zich in de laatste jaren ook op deze cultuur toe te leggen.

Pararubber (*hevea brasiliensis*) wordt, nu de prijzen der koffie gedaald zijn, meer en meer bijgeplant op de koffieondernemingen Telok Dalem en Bandar Slamatt. Eerstgenoemde brengt reeds eenig product op, dat op de Antwerpsche markt goede prijzen behaalde.

Het steeds wassend aantal bij de cultures werkzame contractkoelies bedroeg gedurende het jaar 1908: 9884, waaronder 4623 Chineezzen, 206 andere Vreemde Oosterlingen en 5055 Inlanders.

Ook vele leden der inheemsche bevolking vinden op de Europeesche ondernemingen een goed middel van bestaan, voornamelijk als schuurbouwers en boschkappers. In de geëmployeerden en werklieden vinden ze daarenboven goede afnemers van de door hen geteelde producten als vruchten, groenten enz. enz.

Aan veeteelt en jacht als eigenlijk bedrijf wordt door de

inlandsche bevolking niet gedaan; schapen en geiten worden hier en daar gefokt. Kippen treft men algemeen in de kampongs aan. Onder de Heidensche Bataks vindt men fokkers van varkens van inferieur soort. De varkenfokkerij is voor een aantal Chineezzen een zeer winstgevend bedrijf.

Eenige Europeanen en Klingen houden kleine kudden van melkkoeien. Overigens beperkt zich het bezit van groot vee tot dat van trekbeesten, bestaande uit geïmporteerde ossen, karbouwen en paarden.

Visscherij als hoofdmiddel van bestaan treft men uitsluitend aan in de kustkampongs en wel hoofdzakelijk in de kustkampong Bagan Asahan. Ook op dit gebied zijn de inlanders overvleugeld door de Chineezzen, die door hunne djermals en sero's het leeuwenandeel hebben in de visscherij. In 1908 werden uitgevoerd 21636 gezouten of gedroogde visch, 5760 K. G. trassie, 8706 K. G. vinnen en 15852 K. G. roggehuiden.

Uit de hieronder volgende opgaven kan, als aanvulling van hetgeen uit bovenstaande regelen kan worden geput, blijken, dat de handel in en de scheepvaart op Asahan vrij levendig is.

De meeste artikelen worden van den overwal (Singapore en Penang) betrokken. Ook voor den uitvoer zijn bovengenoemde plaatsen de voornaamste transitohavens.

De voornaamste invoerartikelen zijn rijst, petroleum, zout en manufacturen.

Uitgevoerd worden, zooals boven meer omstandig reeds werd gemeld, voornamelijk: tabak, koffie, gambir, copra, pinang, boschproducten en visch.

Door den ontvanger der In- en Uitvoerrechten en Accijnzen te Tandjoeng Balei werden gedurende 1908 de navolgende bedragen ontvangen:

Invoerrechten	f 116545.23
Uitvoerrechten	„ 13945.51
Accijnzen	„ 30968.13
Pakhuishuur	„ 232.85
	<hr/>
	f 161691.72

	f	161691.72
Haven- en ankeragegelden	,	952.94
Belasting ten behoeve van		
Chineesche hospitalen	,	60.27
		<hr/>
Totaal	f	162704.93

Het bedrag aan uitvoerrechten was in het daaraan voorafgaand jaar hooger doordat in 1907 f 0.02 en in 1908 f 0.01 per K. G. uitvoerrecht op de tabak werd geheven.

In geregelden dienst wordt de hoofdplaats gewoonlijk bezocht door de navolgende stoomschepen:

Wekelijks door S.S. „Ranee” van de Norddeutscher Lloyd, 298 R. tonnen.

Om de 5 dagen door S.S. „Mary Austin” van de The Eastern Shipping Company Limited, 121 R. tonnen.

Om de 14 dagen door S.S. „Valentijn”, Koninklijke Paketvaart Maatschappij, 243 R. tonnen.

Om de 14 dagen door „Merkus” van de idem 379 R. tonnen.

Gedurende de maanden waarin tabak wordt verscheept is de geregelde stoomvaart nog drukker, terwijl eenige kleinere stoombooten op ongeregelde tijden Asahans haven veelvuldig bezoeken.

De zeilvaart is van niet veel beteekenis. Een zevental zoogenaamde tongkangs, metende in totaal 794 M³, behooren te Tandjoeng Balei thuis. Bedoelde op inlandsche wijze getuigde zuilvaartuigen dienen hoofdzakelijk tot transport van atapnipah en van rondhout.

F. Bestuur over het landschap, samenstelling en geschiedenis van dat bestuur w. o. te bespreken de inkomsten der hoofden en de landschapskassen.

Aan het hoofd van het landschapsbestuur staat de Sultan, die op historische gronden eigenlijk den titel heeft van Jang di Pertoean of Jang di Pertoean besar, bijgestaan door de zoogenaamde Karapatan, zijnde een raad van 4 landsgrooten.

De radja's van de Bataksche landschappen Boentoe Panei, Haboko en Goenoeng zijn officieel als vasallen van den Sultan erkend. Die van Boentoe Panei wordt eveneens bijgestaan door een karapatan van 4 leden.

Bestuur en rechtsmacht in zaken van minder beteekenis zijn in de kampongs in handen van zoogenaamde katoewa's, welke hoofden eigenlijk ook een kleine karapatan van 2 à 3 leden uit de aanzienlijkste inwoners naast zich dienen te hebben, om te worden geraadpleegd in de voornaamste aangelegenheden: aan deze regeling wordt echter slecht de hand gehouden.

Op belangrijke plaatsen treft men overigens aan als hoofden en gemachtigden van den Sultan zoogenaamde panghoeloe's pekan (in Tandjoeng Balei en Kisaran) en panghoeloe's bandar (in Bandar Poelau en Bandar Pasir Mandogé).

Omtrent de geschiedenis van het bestuur zij aangeteekend dat de eerstbekende Bataksche Vorst den naam droeg van Si Morgolang, die een Karo Batak, bekend onder de namen de Hora Hora of Radja² Bolon tot raadsman, vertrouweling en later tevens tot schoonzoon had en gevestigd was te Padang Poelau (Boven Bandar Poelau).

In dien tijd (omstreeks 1620) maakte Radja Makota Alam Alaoedin Sjah Djohan, Sultan van Atjeh, groote veroveringstochten langs deze kust: en kwam aldus ook voor de monding der Asahanrivier. Na deze opgevaaren te zijn, kreeg hij vriendschappelijke aanrakingen met vorenbedoelden Haro Haro.

Op voorstel van genoemden Atjehschen vorst, die daartoe wapens achterliet en hulp en bijstand beloofde (waarschijnlijk tegen zeeroovers) stichtten Si Morgolang en de Haro Haro eene nederzetting aan de samenvloeiing van de Silau- en Asahanrivieren ter hoogte dus van het tegenwoordige Tandjoeng Balei.

Later mengde zich de zelfde Sultan van Atjeh, te hulp geroepen door de door hun vader verbannen zoons van den Sultan van Panei, Radja Sinomba Pinang Awan, mede in de Paneische zaken.

Bij eene tegen Panei gerichte expeditie werd de eenige dochter van Radja Sinomba, die zelf om het leven kwam, geroofd en daarna tot bijzit genomen door den machtigen Atjehschen vorst.

Toen zij in gezegende omstandigheden verkeerde, gelukte het aan hare broeders met behulp van den Haro Haro haar van dien Sultan terug te bekomen en werd zij (Siti Oengoe of Poetri Berinei) de stammoeder van het A-ahansche vorstenhuis.

De uit haar geboren door meergemelden Sultan van Atjeh verwekten zoon Abdoel Djalil, in de geschiedenis meer bekend onder den naam van Marhoem Tangkahan Sitarak werd als eerste Sultan gehuldigd, dank zij de daadwerkelijke hulp van zijn vader, meergemelden Sultan van Atjeh, die hem de thans nog aanwezige wapens, zijnde een pedang, een bawar (Atjehsche sabel) een djong (sirihdoos) en de lila Sidjoeang na Hilang, als rijkssieraden, als waardigheidsteekenen, schonk.

Na hare bevalling huwde Siti Oengoe met den Haro Haro. De komelingen uit dit geslacht, in mannelijke linie gesproten, vormen thans het adelijk geslacht van den Bahoe Kanan of Haro Dalem en die uit het huwelijk van den Haro Haro met de dochter van Siti Morgolang dat van de Bahoe Kiri of Haro Loear.

De mannen van beiderlei afstamming dragen den titel van Datoe Moeda of Toe Moeda.

Na den eersten Sultan Abdoel Djalil (Marhoem Tangkahan Sitarak) hebben achtereenvolgens de navolgende Sultans het gezag van Asahan gevoerd t.w.

- II. Sultan Said Sjah (Marhoem Simpang Tiga).
- III. Sultan Radja Mohamad Roem (Marhoem Soengei Banitan, ook wel bekend als Marhoem Gagap, de stotteraar).
- IV. Sultan Abdoel Djalil Sjah (Marhoem Mangkat di Soengei Radja, ook wel bekend als Marhoem mangkat di kanapong Baroe).
- V. Sultan Radja Dewa Sjah (Marhoem Pasir Poetih).

- VI. Sultan Radja Moesa (Marhoem Rantau Pandjang).
- VII. Sultan Radja Ali.
- VIII. Sultan Radja Hoesin.
- IX. Sultan Toengkoe Achmad Sjah.
- X. Sultan Toengkoe Mohamad Hoesin Sjah; de tegenwoordige vorst van Asahan.

Als voorname geschiedkundige feiten geput uit het belangrijk werk: de geschiedenis van Asahan door C. A. Kroezen, zij het navolgende in het kort aangeteekend. 1760—1763. Sultan Abdoel Djalil Sjah (no. IV) na met de de Oost Indische Compagnie in Poelan Lawan (Pelalawan) aan Sultan Radja Alam van Siak steun verleend te hebben tegen de aanhangers van Radja Ismael, stookt Radja Alam op zich los te maken van de V. O. I. C.

Onder Sultan Radja Dewa Sjah (No. V), die omstreeks 1800 overleed, werd dank zij den steun van het landschap Tanah Djawa een verdrag gesloten met het toenmaals machtige Boentoe Panei (thans vasalstaat van Asahan).

Het bestuur van de Sultans genoemd onder Nos. V. VI. en VII kenmerkte zich door herhaalde oorlogen tegen de Bataks in de bovenstreken van de Asahan- en Silaurivieren (boven Bandar Poelau en Bandar Pasir Mandogé).

Haboko en Goenoeng zijn de thans nog resteerende Bataksche onderhoorige landschappen.

Handel en uitvoer van Bataksche slaven waren destijds vrij levendig.

Na den dood van Sultan Radja Ali (No. VII) in 1813, ontbrandde in Asahan een successieoorlog, doordat aan Sultan Radja Hoesin (No. VIII) het gezag betwist werd door de aanhangers van den pretendent Moehamad Ishak, posthumus van Sultan Radja Moesa (No. VI), aan wier hoofd stond zijn oom en voogd de Bandahara Magat Goenoeng.

De opvolgingskwestie werd ten slotte geregeld door de instelling van de waardigheid van rijksbestierder (Radja Moeda), met welke waardigheid de bovengenoemde pretendent werd bekleed. Hierna volgde tijdens eene expeditie tegen het

landschap Bila de verovering van Koealoe (\pm 1829) op den Batakschen vorst Radja Hoeloebalang. Na deze gebiedsuitbreiding werd Koealoe met het reeds vroeger onderhoorige landschap Leidong als apanage geschonken aan den Radja Moeda : Mohamad Ishak voornoemd, die tevens den titel ontving van Jang di Pertoean Moeda (De Sultan had den titel van Jang di Pertoean Besar).

Het bestuur van Sultan Radja Hoesin kenmerkte zich door belangrijke uitbreiding van gezag en invloed. Door diens huwelijk met de Bataksche vorstendochter Toean Telaha of Toean Teroes van Boentoe Panei wist hij den Vorst van dit landschap tot zijn bondgenoot te maken. Sedert diende Boentoe Panei als bufferstaat tegen het vijandige Tanah Djawa om hierdoor verzwakt, later te worden gereduceerd tot vasalstaat van Asahan.

In 1835 weerstond Sultan Radja Hoesin een jaar lang een gewapend optreden van Siak onder Sultan Ismael in het versterkte Si Rantan. Met de betaling van eene schatting van 100 gantangs rijst en \$ 1000 moest Siaks vorst zich tevreden stellen en deze vertrok overigens onverrichterzake nadat een verdrag was geteekend door Batoe Bahrasche hoofden te Tandjoeng Balei, waarin niet het minste te vinden is van onderwerping van Asahan.

In 1848 werd hulp verleend aan den verjaagden vors van Panei tegen den vorst van Kota Pinang.

Ook in de Batoe Bahrasche landschappen werd de Asahansche invloed uitgebreid terwijl Sultan Radja Hoesin tevens zijn gezag binnen Asahan vergrootte door afschaffing van verschillende waardigheden als die van Laksamana, Temenggoeng enz.

Ook de waardigheid van Bandahara, hier eene Atjehsche instelling dateerende van den eersten Sultan van Asahan in tegenstelling met Batoe Bahra, waar zij eene Siaksche instelling was, werd door hem afgeschaft.

Onder Radja Hoesin werden eindelijk ook de inkomsten uit opium en in- en uitvoerrechten te Tandjoeng Balei voor het eerst verpacht.

Eenige jaren na zijn abdicatie in 1854 overleed Sultan Radja Hoesin.

Onder zijn zoon, Toengkoe Achmad Sjah IX, bereikte Asahan het toppunt van zijn macht en aanzien, terwijl juist wat Siak betreft, het tegengestelde het geval was toen Sultan Ismael op 1 Februari 1858 de souvereiniteit van het Nederlandsch Indisch Gouvernement aanvaardde onder de voor de toenmalige Regeering moeilijke voorwaarde van artikel 9 van het toen met Siak gesloten politiek contract.

Voor dit gedeelte en het vervolg van de geschiedenis van het bestuur van Asahan wordt verwezen naar de Nota van toelichting van den Resident Scherer dd°. 17 Juli 1888 op de acte van verband van den Radja van Asahan van 25 Maart 1886.

De bij acte van bevestiging van den zelfden datum in zijne waardigheid herstelde Sultan Toengkoe Achmad Sjah, stierf op 27 Juni 1888 en werd opgevolgd door zijn neef Toengkoe Ngah bin Toengkoe Adil, den tegenwoordigen Sultan, die als zoodanig bij de acte van verband van 6 Oct. d. a. v. den titel verkreeg van Tongkoe Mohamad Hoesin Sjah.

Rust en orde werden sedert niet verstoord. Bij Gouvernementsbesluit van 5 Mei 1899 No. 21 werd in de opvolging voorzien door goedkeuring van de aanwijzing van Toengkoe Amir, oudsten wettigen zoon van Sultan Mohamad Hoesin Sjah, als eventueelen opvolger in het bestuur van Asahan.

De inkomsten van den Sultan bestaan in de eerste plaats uit de Gouvernementsschadeloosstelling ad f 39120.— 's jaars en voorts uit de helft van de hasil tanah (cijns) van vergunningen en concessien, welke hem circa f 40.000.— 's jaars aanbrengt.

De landsgrooten (leden van den karapatan) krijgen een vaste bezoldiging uit de landschapskas.

Van zijn aandeel in de cijns keert de Sultan een gedeelte uit aan de betrokken Batakhoofden binnen wier gebied een aantal concessien zijn gelegen.

Deze ontvangen voorts eene schadeloosstelling van het Gouvernement ad f 3000.— 's jaars voor den afkoop van hunne opiumrechten.

Sedert de met instemming der Regeering in 1908 ingevoerde belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten ontvangen de kamponghoofden nog 8 $\frac{3}{4}$ % collecteloon voor de inning van die belasting.

Worden nieuwe concessien verleend, dan geniet de Sultan $\frac{3}{4}$ van de present tanah, waar hij ook weer een deel aan de betrokken lagere hoofden afstaat. In de laatste jaren worden echter weinig concessiën meer uitgegeven.

Na de goedkeuring en bekrachtiging van het jongste politieke contract bij het G. Besl. van 14 Januari 1908 no. 7 werd ook in Asahan evereenkomstig de nieuwe regelen eene landschapskas opgericht, welke wordt geadministreerd door een door den Resident aangewezen bestuursambtenaar.

De rekening over den dienst 1908 toont aan dat ontvangen werd rond f 169.000.— en uitgegeven rond f 158.000.—

De begrooting voor het jaar 1909 bedraagt rond f 147.000.— aan geraamde inkomsten en uitgaven, waaronder het saldo ad f 11.000.— uit het vorig dienstjaar is begrepen.

G. Vermelding van de op het landschap betrekking hebbende contracten en verklaringen.

- I. Acte van verband van Toengkoe Achmad Sjah als Sultan van Asahan ddo 25 Maart 1886 goedgekeurd bij Gouvernements besluit ddo 3. Augustus 1886 No. 1.
- II. Acte van verband ddo 6 October 1888 en supplatoire acte van verband ddo 15 Maart 1890 van Sultan Mohamad Hoesin Sjah, beide goedgekeurd bij Gouvernements besluit ddo 30 Augustus 1890 No. 13.
- III. Verklaring van Sultan Mohamad Hoesin Sjah ddo 3 November 1898, goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 11 Maart 1899 No. 29 houdende o.a. nieuwe regelingen op het onderdaanschap.

IV. Tegenwoordig politiek contract van 23 Augustus 1907, goedgekeurd bij Gouvernements besluit ddo 14 Januari 1908 No 7, met havenopgave van 8 Feb. 1908, waarvan aantekening gehouden is bij Gouv. Bt. 19—5--08—3.

De aanleiding tot het sluiten van dit laatste contract is uitvoerig uiteengezet in de aanvullingsnota van toelichting ddo. 12 Februari 1909, betreffende het landschap Siak Sri Indrapoera.

Bijlage van de Nota van toelichting op het politiek
contract van Asahan dd. 23 Augustus 1907.

NAMEN DER KAMPONG'S

VAN HET

LANDSCHAP ASAHAAN.

volg. no.	Namen der Kampong-	volg. no.	Namen der Kampong-
1	Tandjoeng Balei	35	Djampalan
2	Bagan Asahan	36	Dolok Bortoeng
3	Asahan Mati	37	Bakoeng
4	Soengei Komilik	38	Si Batoe Batoe
5	Soengei Pamatang	39	Loeloeck Tjing Kem
6	Soengei Apoeng	40	Teling Tinggi (Asahan)
7	Soengei Djawi Djawi	41	Boenoet
8	Soengei Nangka	42	Kisaran
9	Soengei Loenang	43	Tanah Radja
10	Soengei Sarindan	44	Tandjoeng Alam
11	Soengei Kapias	45	Sanggoel Boentoe Kiri Moedik
12	Soengei Toealang	46	Sarang Olang
13	Soengei Toealang Raso	47	Poelan Maria
14	Soengei Pasir	48	Nantaloe
15	Soengei Tempoeroeng Besar	49	Ajer Tetoek Kiri Moedik
16	Soengei Tempoeroeng Kiri	50	Soengei Alim
17	Soengei Londir	51	Masihi
18	Soengei Kapajang Kanan	52	Aek Batoe Masihi
19	Soengei Kapajang Tengah	53	Kwala Masihi
20	Soengei Kapajang Kiri	54	Podang Mahondang
21	Soengei Palam	55	Telok Dalam
22	Soengei Sibeloem Maoet	56	Poelan Radja
23	Soengei Labak	57	Aik Nataloe
24	Soengei Perbangoman	58	Tangga
25	Selat Lantjang	59	Hoeta Bagasan
26	Si Djambi	60	Boli Boli
27	Simpang Tiga Kanan	61	Itat Panei
28	Hesa	62	Taratak Oerat-Oerat
29	Soekaradja	63	Tomoean Kolboeng I
30	Simpang Tiga Kiri	64	Nantaloe Dalam
31	Simpang Kawat	65	Galang Galang
32	Dedap	66	Mardjandji Atjeh
33	Laratan Api	67	Aik Bomban 2
34	Hasak	68	Alang Kelong

volg. no.	Namen der Kampongs	volg. no.	Namen der Kampongs
69	Aik Bomban 1	103	Pepeni Oelawan
70	Aik Teloeck Batoe	104	Pepeni Ilir
71	Dolok Maradja	105	Hoeta Bagasan Dolok
72	Gappoewal	106	Sitaroeqi
73	Taroeqi Dolok	107	Soegapa
74	Oetoe Bolon	108	Goenoeng Melajoe
75	Batoe Loting	109	Balimbing
76	Parlappongan	110	Natjoelak
77	Oelak Galoegeoer	111	Boentoe Maradja
78	Air Gonting	112	Batoe Gadjah
79	Pantei Alang	113	Bindjei Serbangan
80	Simpang Opat	114	Bandar Poelau
81	Oeroeng Panei	115	Dari Panei
82	Oedjoeng Sipingingan	116	Megol Legol 1
83	Maria Goenoeng	117	Megol Legol 2
84	Soengei Silau	118	Taloe Karnas
85	Dolok karoeseo	119	Djawa Sipingingan
86	Maranti	120	Parporingan
87	Ajer Pia-o	121	Gotting
88	Pargambiran	122	Hoeta Raoe
89	Panggattian	123	Parhotangan
90	Loeboek Djior	124	Kwala Paoeng
91	Silau Maradja	125	Aek Sougsongan
92	Rahoening	126	Aek Naboe toe 1
93	Silippocan	127	Padang Poelau
94	Parsagoean Oeloe	128	Pinggol Toba
95	Hoeta Borhoe	129	Sebrang Bandar Poelau
96	Hamoening	130	Habakko
97	Parporingan Hoeta Gatjah	131	Kwala Piasa
98	Sordang	132	Boeloe Doeri
99	Parboetatan	133	Aek Naboe toe 2
100	Oerat-Oerat	134	Aek Dalik
101	Air Djoman	135	Pondok Boengoer
102	Air Teloeck	136	Oedjoeng Seriboe

volg. no.	Namen der Kampongs	volg. no.	Namen der Kampongs
137	Pananggiripan	168	Pinggan nadjawa Hoeloean
138	Parsagoewan Ilir	169	Dolok Sippinggan
139	Parhoetaan Silau	170	Hapas
140	Simbora	171	Tomoean Dolok
141	Naroenggit	172	Salabat
142	Tomoean Kolboeng ²	173	Taratak
143	Soengei Boelai	174	Pinggan Madjawa Pahoe
144	Partindjahan	175	Bandar Pasir Mandogei
145	Marihat Djaoe	176	Rambai Air Naoto
146	Loeboek Reja	177	Aek Moette
147	Goenoeng	178	Troesan Hilir
148	Simpang Toba	179	Troesan Tengah
149	Goetting Malaha	180	Toesan Hoeloe
150	Aek Kasoengei	181	Tinggan Bagasan
151	Si Godoeng Godoeng	182	Hoeta Padang
152	Taloe ² Tongah Tongah	183	Bosar Sippinggan
153	Hoeta Padang	184	Taloe Sinoeil
154	Doelang Maoeli	185	Pandoedoean
155	Oelak Medan	186	Silau Laoet
156	Si Lomlom Kiri	187	Laboean [Persembahan]
157	Si Lomlom Kanan	188	Silau Bolon
158	Dano si Djaboet	189	Toloe ² Djoring
159	Poelo Poeli	190	Pasir Mandogei
160	Silau Djawa	191	Poelau Banding
161	Djandji Radja	192	Tinggi Radja
162	Reja Santoen	193	Ladang Bara
163	Boentoe Maradja I	194	Tanah Radja Darat
164	Boentoe Maradja II	195	Silau Djoemarang
165	Boentoe Maradja III	196	Boeloe Tjina
166	Boentoe Maradja IV	197	Pinggan Maria
167	Parapat Djandji	198	Boentoe Panei

DE INSCRIPTIE VAN NGLAWANG.

DOOR

Dr. N. J. KROM.

In het jaar 1904 werd door den Heer Knebel op zijn oudheidkundige reis een vondst gedaan in de desa Nglawang, onder Gempol, afd. Bangil, waaromtrent hij in de Rapporten der Oudheidkundige Commissie over dat jaar aanteekent (p. 33):

„Hier vond ik een beschreven steen, lang $1\frac{1}{2}$ voet, breed 2 voet, dik 1 voet. Van de inscriptie bood ik een afdruk aan aan den Voorzitter van de Oudheidkundige Commissie.”

Er bevindt zich dan ook onder de door Dr. Brandes nagelaten transscripties één van dezen steen. Zij luidt als volgt:
(voorkant)

- 1.
2. samgēt i tirwan sang
āryya wangṇarāja, ḍang ācā....
3. mgēt i kaṇḍamohi, ḍang ācāryya marmmanātha, samgēt
i manghuri, ḍang ā....
4. samgēt i kaṇḍangan atuha, ḍang ācāryya karttarāja,
samgēt i kaṇḍangan rare....
5. mantabhadra, samgēt i jambi, ḍang ācāryya smanātha,
samgēt i panwatan ḍa....
6. ryyāgreṇwara, ri turunyājñā ṇrī mahārāja, kumonaknika-
nang wanwe ha....
7. kna sang hyang ājñā praṇāsti, salbak wukirnya kabeh,
yatika susuken dha....
8. pangadgan i sang hyang prasāda, unggwani praṇalasthā-
na bhaṭāra ḍiwalingga....
9. bhaṭāra sadaḍiwa, kapangkwa de pāduka ḍang hyang
brahmarāja,....

(achterkant)

- 1.
2. prapañcasārapura, ring purwwa masiḍaktan i kawung-
kungan m̐wang. . . .
3. ṇa masiḍaktan m̐wang cunggiring, ring paṇcīma masi-
ḍaktan m̐wang simbatan,
4. ring uttara, masiḍaktan ing kbōn agung m̐wang raja,
kunang yan ana ṇurṇa
5. ri sang hyang aṇṇā haji praṇasti, tumēmwa mahā-
pātaka, kawulatā
6. nde sang hyang trayodaṇa sakṣi—dyor bhūmir apo
hrēda
7. ya, candrārkkagni yamānilaḥ, rātriḥ dwisandhye dhar-
maṇa, wrē
8. tajṇāḥ sarwwadehinam—yawat pratistḥate bhūmo, mahā
(zijkant)

na mattapatura
 pasmarah, wadhi
 rāndhaḥ kuristā
 thā

Totzoover Dr. Brandes' transcriptie. Gelijk men ziet, wordt een tweede zijkant niet vermeld.

Hoewel het stuk niet geheel volledig overgeleverd is, is de lezing van den inhoud toch in hoofdzaak wel vast te stellen. Na een blijkbaar niet meer te ontcijferen anderhalve regel opent de inscriptie met een opsomming van hoogwaardigheidsbekleeders met hun titels; deze reeks zullen we later nader beschouwen. Regel 6 geeft den laasten naam, Agreṇwara, en gaat dan verder:

6. volgens het afkomend bevel van Z. M. den Koning last te geven aan het dorp van Ha. . . .

Geen der regels is aan het einde te lezen geweest; daar de volgende echter begint met *kna*, is het, gegeven de groote gelijkenis van dit soort formules in oorkonden van dezelfde strekking, niet gewaagd te veronderstellen, dat deze letters de laatste zijn van een *padamlakna*; desgelijks

is er geen groote scherpzinnighied voor noodig, in het *dha*, waarmee het leesbare deel van dezen regel sluit, de eerste lettergreep van *dharma*, al dan niet gevolgd door *sima* (lpas) te zien. Wij krijgen dus:

7. [uit te voeren] het koninklijk edict: alle laagten en hoogten ervan, welke moeten worden afgebakend tot een [vrijgebied].

8. de stichting van een tempel, gevestigd op de () plaats van den Heere Çiwalingga.

9. de Heere Sadaçiwa, te beheeren door den Hoogeerwaarden Brahmarāja.

In regel 8 is *prāsāda* gelezen in plaats van *prasāda* en is *praṇala* onverstaald gebleven, welk woord mij in dit verband duister is. Zoowel Çiwalingga als Sadaçiwa (aldus leze men) zijn uit het Sanskrit bekend en hun beteekenis is duidelijk (het laatste beduidt: de steeds goedgunstige); in een oud-Javaansche oorkonde zijn ze intusschen, voorzoover ik weet, nog niet aangetroffen ¹⁾. Op Brahmarāja komen we nog terug.

Van de achterzijde van den steen is ook weer de eerste regel onleesbaar en aan de tweede ontbreekt iets aan het slot. Eenige moeilijkheid geeft dat overigens niet. Er is sprake van begrenzingen, natuurlijk van het blijkens de voorzijde af te bakenen vrijgebied: het begint met: in het Oosten grenzend aan (ring *pūrwwa masidaktan*), dan volgt de lacune en vervolgens worden in regel 3 het Westen (ring *paçcima*) en in 4 het Noorden (ring *uttara*) vermeld; de van elders onbekende plaatsnamen hier nog eens over te schrijven heeft natuurlijk geen nut. Het ligt voor de hand in de lacune het Zuiden te zoeken en waar nu regel 3 met *na* begint, zal het einde van 2 ring *dakṣi* geluid moeten hebben; op die wijze worden regelmatig de Oostelijke, Zuidelijke (ring *dakṣiṇa*), Westelijke en Noordelijke grenzen

1) Vergelijk de uitdrukking *mungga* of *pratiṣṭha* ring *Imzopala* in de inscripties van Jayabbaya en Çrṅga: 1057 Ngantang r. 7, 10, 15; 1062 Ploembangan r. 9; 1068: 1116 Kemoelan r. 8, 9, 16; 1119 Panataran r. 8, 11. Wates r. 5, 23, 25 v. 7.

opgenoemd. Dit te constateeren is daarom van belang, omdat er uit blijkt, dat de begrenzing in het stuk loopend van ring pūrwwa (2) tot en met raja (4) wordt afgedaan in zijn geheel en dus de voorafgaande eigennaam, het eerste woord van regel 2, Prapañcasārapura, niet de naam is van één der aangrenzende gebieden, doch naar alle waarschijnlijkheid van het hier gestichte vrijgebied zelf.

De volgende regels luiden:

4. En indien iemand te niet doet
5. het koninklijk bevelschrift, hij zij vervallen in een zware zonde en worde gezien
6. door de dertien getuigen.

Door Prof. Kern is indertijd betoogd ¹⁾, dat in dergelijke uitdrukkingen met die dertien, trayodaça, eigenlijk de dertig, tridaça, d. w. z. de goden, bedoeld zijn. Er is geen reden aan die verklaring te twifelen; wel is het echter merkwaardig, dat in onze oorkonde onmiddellijk na het vermelden van die trayodaça er dertien „kenners der handelingen” opgesomd worden. Dit geschiedt in een Sanskrit-vers, hetwelk, ontgaan van de spelfouten, aldus luidt:

dyaur bhūmir āpo hr̥dayam, candrār̥kāgnir yamānilah,
rātrir dwisamdhye dharmāçca, wr̥ttajñāḥ sarwadehinām.

Fraai is het vers niet, maar de bedoeling is duidelijk:

„Lucht, aarde, water, hart, maan, zon, vuur, Yama, wind, nacht, beide schemeringen en Orde, die kennen de handelingen van alle wezens”.

Legt men daarnaast nu het corresponderende vers uit het eerste boek van het Pañcatantra (182), luidende:

ādityacandrāwanilo 'nalaçca
dyaur bhūmir āpo hr̥dayam yamaçca,
ahaçca rātriçca ubhe ca samdhye
dharmo 'pi jñāti narasya wr̥ttam.,

dan ziet men, hoe hier dezelfde begrippen, zij het deels met andere woorden (aditya-arka; anala-agni), genoemd

1) Versl. Meded. Kon. Akad. Afd. Lett. 2de reeks, X p. 115.

worden, vermeerderd met één, den dag, die eigenlijk in het vers van de inscriptie naast nacht en schemeringen ook niet had mogen ontbreken. Door hem weg te laten houdt men er juist dertien over en de vraag blijft gewettigd, ook al heeft Prof. Kern met zijn verklaring van *trayodaça* uit *tridaça* zeer zeker gelijk, of niet de samensteller van de oorkonde, niet meer op de hoogte van de oorspronkelijke beteekenis, wel degelijk gemeend heeft, dat er van dertien getuigen sprake was en hij die uitdrukking door het toevoegen van deze versregels heeft willen verduidelijken.

Daarmede is de inscriptie intusschen nog niet uit, doch er volgt een nieuw Sanskrit-vers, waarvan alleen het begin over is (regel 8):

yāwat pratiṣṭhito bhūmau mahā.

natuurlijk moest volgen *meruḥ suparvataḥ* of iets dergelijks en heeft het heele vers geleken op of is hetzelfde geweest als dat, hetwelk plaat 11 verso van de oorkonde- Van Lansberge geeft: „Zoolang op aarde de groote berg Meru vaststaat, zoolang zal het loon der zonde duren voor wie 's Konings privilege overtreedt.” Dat slot moet dan op een onleesbaren negenden regel of op één der zijanten hebben gestaan.

Ten slotte geeft de transscriptie van den zijkant eenige woorden, die wel geen heel vers vormen, maar waarvan de strekking toch voldoende blijkt. Ook al laten we in het midden, wat er in den eersten regel steekt (*ātura*, ziek, of moet wellicht voor *patur* gelezen worden *panggur*, kreupel¹⁾), van de rest kan met een kleine verbetering — *kunīs* in plaats van *kurīs* — het slot van een vers gemaakt worden:

. *apasmāraḥ. badhirāndhaḥ kunīs tathā,*

dat wil zeggen: „vallende ziekte, doof en blind, en lam”, natuurlijk aanduidende den ongelukkigen toestand, waarin de overtreder in volgende levens zal herboren worden. Dergelijke vervloekingën zijn zeer gewoon; reeds de *Dinajasteen* van 682

1) Dit laatste lijkt mij het waarschijnlijkste. Voor het dan voor afgaande *matta* vergelijkte men in de oorkonde van *Kṛtānāgara* van 1191 (VII r. 5) an [dh]o matto hyapasmāraḥ (de dh ontbreekt en is e conjectura door mij hersteld).

zegt: kuṭilāh narake pateyuh enz.; doch gemeenlijk bepalen de oorkonden zich tot een Oud-Javaansche vervloeking. Sanskritverzen zijn vrij zeldzaam, men vindt er o. a. ook op de reeds genoemde oorkonde-Van Lansberge en hieronder zal van nog een ander voorbeeld sprake zijn.

Onze inscriptie is hiermede ten einde. Wij hebben gezien, dat zij geen dateering geeft en dat de inhoud een schenkingsoorkonde is of althans op een stichting betrekking heeft, wellicht die van een vrijgebied Prapañcasārapura, dat er een zekere Brahmarāja in genoemd wordt en dat haar samenstelling aldus is: eerst een opsomming van de hoogwaardigheidsbekleeders, dan een nadere aanduiding van de stichting, vervolgens de grenzen van het vrijgebied en ten slotte het zoogenaamde vervloekings-formulier, bestaande uit een enkele regel Oud-Javaansch en verder Sanskritverzen.

Wanneer we nu dien inhoud nader beschouwen, dan blijkt, dat al dadelijk die lijst van ambtenaren, waarmede het stuk opent, ons kan helpen om den tijd ervan te trachten vast te stellen. Immers waar van de vroegste tijden af bij dergelijke stichtingen allerlei ambtenaren genoemd worden en er door oorkonden van verschillenden datum te vergelijken een groot onderscheid in de vermelde titels blijkt te bestaan, daar zal deze titulatuur dikwijls een uitstekend hulpmiddel zijn om een ongedateerde inscriptie aan een bepaalde periode toe te kennen. Wij weten niet, of de verandering in de bij schenkingen en stichtingen in acht genomen vormen geleidelijk is gegaan of wel dat een nieuwe dynastie een geheel ander ceremonieel invoerde, maar zeker is het, dat in het algemeen voor bepaalde tijdperken bepaalde wijzen van het vermelden der waardigheidsbekleeders geconstateerd kunnen worden. Wel moet men natuurlijk uiterst voorzichtig zijn en niet al te nauwe grenzen willen trekken, maar er gaat aan den anderen kant niets vanaf, dat een titulatuur als die van onze inscriptie niet past in het kader der vroegere Oost-Javaansche oorkonden, doch

eigen is aan de vorsten van Tumapël en Majapahit. Het is dus in dit tijdvak, aanvangend met de tweede helft der twaalfde çaka-eeuw, dat we deze inscriptie moeten plaatsen.

Willen we nu in zulk een geval den tijd van een oorkonde nog nader begrenzen, dan bestaat daartoe een eenvoudig doch tijdroovend middel: om namelijk de inscriptie in kwestie naast andere uit hetzelfde tijdperk te leggen en op die wijze nadere overeenkomsten te zoeken. In casu wezen enkele kleinigheden op den tijd van Hayam Wuruk en zoo lag het voor de hand de meest uitgebreide ons bekende oorkonde van dien vorst, de jayapattra van Bendori ¹⁾, in de eerste plaats te vergelijken. Een jaartal draagt deze overigens ook niet: toch is de tijd harer uitvaardiging nauwkeuriger aan te geven dan met de ruim een halve eeuw beslaande regeeringsjaren van dezen koning. Een terminus ad quem vindt men in de vermelding van pu Mada als rake mapatih (plaat 3, r. 1), zoodat het stuk in elk geval is uitgegeven vóór diens ons van elders bekenden dood. En een terminus a quo is aan te wijzen uit een gegeven, dat onzes inziens bij die oorkonden, welker aanhef de geheele koninklijke familie opsomt — en daar behoort die van Bendori onder — een uitnemend dateeringsmiddel is: wij bedoelen het al of niet vermelden van H. M. de Rajapatni, zooals zij kortweg heet, Hayam Wuruk's grootmoeder of liever zijn grootvaders weduwe. De groote rol, die deze dame gedurende drie vorstengeslachten gespeeld heeft, blijkt uit alles; zoo verhaalt bv. de Nāgarakrētāgama, die haar een vijftiental jaren na haar dood nog zevenmaal vermeldt, uitdrukkelijk, dat de regeling van het regentschap na Jayanāgara's dood volgens haar aanwijzingen geschiedde ²⁾. Haar groote invloed laat zich gemakkelijk verklaren uit het feit, dat zij, dochter van den laatsten koning van Tumapël, als eenig overgebleven spruit van het oude vorstengeslacht de nieuwe Majapahitsche dynastie

1) Bataviaasch Genootschap E 35; zie Notulen 1896 p. 45 sq., 64.

2) 49: 2, īaniṅkah nira grī-mahārājapatnī.

Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., deel LIII, afl. 5 en 6.

in zekeren zin legitimiseerde. Het is dan ook uitgesloten dat men, de geheele koninklijke familie vermeldend, haar zou overslaan en op grond daarvan kan het ontbreken van haar naam alleen toe te schrijven zijn aan het feit, dat zij bij het uitvaardigen van zulk een oorkonde reeds overleden was, m. a. w. de inscriptie is in zulk een geval van na 1272 ¹⁾. Om deze reden is ook de jayapattrā van Bendosari uit de periode na dit jaar.

Wij nemen nu uit de lange ambtenarenlijst van dit laatste edict de passage, die parallel loopt met de eerste regels van den steen van Nglawang. Wij lezen daar op plaat 3 verso:

1. sang pangĕ ²⁾
 2. t i tirwan, sang āryya wangṣādhirāja. dang ācāryya
ṣiwanātha, bhairawapakṣanyāyawyakaraṇaṣā
 3. straparisaṁāpta, saṁgĕt i kaṇḍamuhi. dang ācāryya
marmanātha, mapañjyangṣuman, sorapakṣanyāyawya
 4. karaṇa ṣāstraparisaṁāpta, saṁgĕt i manghuri, dang
ācāryya smaranātha, bhairawapakṣanyāyawyaka
 5. raṇaparisaṁāpta, saṁgĕt i jāmba, dang ācāryya jaya-
smara, sorapakṣaṅgyaṣāstraparisaṁā ³⁾
- IV. 1. pta, saṁgĕt i pamuatan, dang ācāryyāgreṣwara,
bhairawapakṣanyāyawyakaraṇaṣāstraparisaṁāpta,
2. saṁgĕt i kaṇḍangan rarai, dang ācāryya munindra
boddhaṣāstraparisaṁāpta e. q. s.

De titulatuur is hier wat uitgebreider dan op den steen en bevat de mededeeling, hoe voortreffelijk de ambtenaren thuis zijn in de nyāya- en sāṅkhyā-leer van Bhairawa- en Sora-aanhangers ⁴⁾, alsmede in die der Buddhisten; doch voor het overige is zelfs de volgorde in beide inscripties

1) Nāg. 2 : 2. riñ ṣāka dṛṣṭi saptaṛuṇa kalaha niraṇ mokta muṁsira kabuddhan.

2) lees saṁgĕ

3) lees sāṅkhyā

4) In de als bijlage gegeven Rembangsche plaat staat achter pakṣa telkens een interpunctie, zoodat er dan eerst gezegd wordt dat de bedoelde ambtenaar tot één of andere secte behoort en als tweede mededeeling zijn bedrevenheid in de leer volgt. Wellicht is dat ook hier de bedoeling.

dezelfde op één uitzondering na, dat nl. de samgët i kaṇḍangan atuha op den steen wel, doch op de koperplaat niet vermeld wordt. Van de zes overige ambten nu blijken twee in beide oorkonden door dezelfde functionarissen bekleed te worden. in beide heet de samgët i kaṇḍamuhi Marmmanatha, terwijl de samgët i pamwatan den naam van Agreṣwara draagt. In twee andere gevallen zijn de namen op den steen onleesbaar, zoodat er niets te constateeren valt, in de twee resteerende wijken de titularissen af. Ofeigenlijk volkomen afwijken doet één ervan niet: de koperplaat geeft een pamgët i manghuri Smaranātha, de steen een pamgët i jāmbi Smānātha, wat geen naam is en waarin waarschijnlijk door de schuld van den steenhouwer het teeken *ra* uitgevallen is. Wij kunnen dus wel zeggen, dat van zes ambtenaaren er drie in beide oorkonden vermeld worden, waarvan twee in beide dezelfde functies bekleeden en de derde een anderen post heeft gekregen. Reden genoeg om de beide edicten met elkaar in verband te brengen en de conclusie te trekken, dat ook onze ongedateerde steen een document uit den tijd van Hayam Wuruk is. Wij kunnen wellicht zelfs nog iets verder gaan. In dit soort oorkonden worden na de vorsten de voornaamste ministers het eerst genoemd, zoodat er alle reden is aan te nemen, dat dit beginsel is volgehouden en de waardigheidsbekleeders elkander in rangorde volgen. Is dit juist, dan zou Smaranātha tusschen het edict van Nglawang en dat van Bendosari promotie gemaakt moeten hebben en dus de steen van ouder datum zijn dan de koperplaten. Wij zullen zien, dat deze veronderstelling van elders bevestiging ontvangt.

Daartoe is het noodig, dat wij nog een derde inscriptie in ons onderzoek betrekken, en wel den uit de residentie Soerabaja afkomstigen steen, thans als D. 38 opgenomen in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap: men vindt er eenige bijzonderheden over in den Catalogus van de hand van Dr. Brandes, welke later een stuk ervan uitgaf

en besprak in den Pararaton ¹⁾ Ook dit stuk is onvolledig bewaard en ongedateerd: daar het echter de koninklijke familie in Hayam Wuruk's tijd vermeldt en daarbij de rājapatni, hier met zooveel woorden Kṛtarājasa's echtgenootte genoemd, niet vergeet, is de oorkonde volgens de bovengevolgde redeneering vóór 1272 te stellen.

Wanneer we nu het nog onuitgegeven deel van dezen steen nader beschouwen, dan treft ons al dadelijk op één der zijkanten (r. 6.) de naam van pāduka çrī Brahmarāja, een naam die nog eens op den achterkant (r. 1.) herhaald wordt. Zie hier dus een Brahmarāja, die op een Hayam Wuruk's naam dragende oorkonde vermeld wordt: reden te meer om ook den Nglawang-steen aan de periode van dien vorst toe te schrijven. Toch zou deze vermelding van Brahmarāja op zichzelf daarvoor geen voldoende bewijs geweest zijn: zij kan slechts dienen als een welkome bevestiging van wat ons op een andere wijze reeds bleek. Immers de inscripties kennen nog een anderen Brahmarāja: van een groep beschreven steenen uit het jaar 1408 en daaromtrent noemen alle een çrī-Brahmarāja, welke blijkens andere plaatsen voluit Brahmarāja Ganggadhara heet ²⁾. Het voorkomen van dien naam zonder meer zou dus evengoed recht geven de oorkonde in het begin der vijftiende eeuw te stellen; thans echter was ons reeds op andere gronden gebleken, dat onze steen in Hayam Wuruk's tijd thuisbehoort en wordt slechts deze opvatting versterkt door het voorkomen van een Brahmarāja op een authentieke oorkonde van dien vorst. Trouwens we kunnen nog meer van dezen persoon te weten komen. Toen in 1287 de Nāgarakrētāgama verscheen, leefde hij nog: het gedicht noemt hem namelijk tweemaal als nog levend. In de beschrijving van Majapahit lezen we in zang 12: 1

1) Catal. Groeneveldt p. 385 sqq., Paraton p. 120 sqq.

2) De plaatsen zijn: Brahmarāja op steen Doekoehan Doekoeh r. 3, 4, 5; Djijoe I r. 13 v. 3; Djijoe II v. 20; Brahmarāja Ganggadhara op steen Modjodjedjer r. 11; Djijoe III (2) r. 11 sq.; Djijoe I r. 7, 10.

wetan sang dwija Çaiwa mukya sira dang hyang Brahmarājadhika.

d.i. Oostelijk (is de woonplaats der) Çiwaitische Brahmanen met aan hun hoofd de Zeereerwaarde Brahmarāja.

En dan nog eens in 83: 3.

mukyang çri Brahmarāja dwijawara

d.i. als voornaamste Brahmarāja, de voortreffelijkste der Brahmanen.

Men zal opmerken, dat in het gedicht Brahmarāja een Çiwaiet genoemd wordt, waarmede weer overeenkomt, dat de steen hem met een Çiwaitisch heiligdom in verband brengt.

Zetten we nu de lectuur van D 38 voort, dan vinden we op regel 3 van de achterzijde weer een ons reeds van den steen van Nglawang bekenden naam, nl. dien van Prapañcasāra (prapañcasārābhidhāna) en vervolgens wordt nog drie maal ¹⁾ van sang hyang dharmma ri Prapañcasārapura melding gemaakt. De Bataviasche steen met andere woorden noemt niet alleen denzelfden Brahmarāja als die van Nglawang, maar handelt ook over hetzelfde vrijgebied. Alvorens nu verder te gaan, ligt het voor de hand ook over dit laatste nadere aanwijzingen te zoeken in den Nāgarakrētāgama; een vrijgebied, vóór 1272 bestaande, heeft alle kans in het zoovele dergelijke dharmma's vermeldende gedicht van 1287 ook voor te komen. Onder de opsommingen van dharmma's in zang 76 en volgende vinden we het intusschen niet. Maar als de dichter in zang 17 zijn reis beschrijft, hooren we in het elfde vers: prāpteng dharmma ri ²⁾ Pañcasāra ³⁾ tumuluy datēng i Kapulungan enz.

„Hij bereikte den dharma van Pañcasāra en kwam vervolgens te Kapulungan.”

Nadere bijzonderheden vernemen wij niet, zoodat het ons

1) regel 8, 10 en 11.

2) aldus ter wille van de maat te lezen.

3) overgeleverd: çāra; zie Kern in Bijdr. Kon. Inst. 7: IX p. 367.

vrijwel onverschillig kan laten of hier het Prapañcasāra van de inscripties of een andere plaats bedoeld is.

Daar nu de Bataviasche steen in verband blijkt te staan met dien van Nglawang, is het de moeite waard, ook andere onderdeelen van beide te vergelijken. Met de ook hier voorkomende ambtenarenlijsten komen we om te beginnen niet heel ver, want het eigenaardige verschijnsel doet zich voor, dat zij niet dezelfde ambten en niet dezelfde functionarissen bevatten. De zaak is deze, dat geen van beiden compleet is en wanneer we nu een oorkonde, waarin een volledig stel hoogwaardigheidsbekleeders bewaard is gebleven, met name weer die van Bendorari, er naast leggen, dan constateeren wij, dat juist de eerste helft van de reeks op den Bataviaschen, de tweede op den Nglawangschen steen te vinden is: zodoende vullen ze elkaar aan, maar geven geen punten van vergelijking. Wel kan men daarentegen de Bendorariplaten, die ons met de Nglawang-inscriptie goede diensten bewezen, thans ook gebruiken in verband met oorkonde 38.

Op de gewone wijze geven beide na de koninklijke familie de drie rakryan mahamantri's en terwijl twee stellen namen niet correspondeeren, zien wij dat één naam, die van dyah Ipo, op beide te vinden is; de man is intusschen van rake halu tot rake sirikan bevorderd en dus van de derde op de tweede plaats gekomen op de koperplaat; een bevestiging van den jongeren datum van die laatste. Doch de dan volgende namen en zelfs de titels wijken in beide oorkonden betrekkelijk veel af en op het eerste gezicht lijkt maar één persoon op beide lijsten voor te komen: de beroemde Gajamada, op den steen vermeld als „mapatiḥ ring Majhapahit, pu Gajamada” (r. 13), in de koperplaten als „rake mapatiḥ pu Mada” (III r. 1); daar het echter niet vast staat, in welk jaar deze zijn ambt, dat hij tot zijn dood bekleedde, aanvaard heeft ¹⁾, is die vermelding ons van weinig nut. In

1) De Pararaton (zie p. 168) wijst op 1268, doch cf. Nāgarakṛtāgama 71; ook zang 49 vermeldt zijn optreden tusschen 1253 en de Balische expeditie. Met de op de koperplaat gegeven titulatuur vergelijkt men die op plaat II verso midden van de oorkonde van 1216 (Pararaton p. 78).

een ander verband noemt echter de steen (eerste zijkant 7 sqq) een „sangāt i tirwan sang āryya wangṣādhirāja dang ācāryya (Īwanātha“: op de koperplaat verschijnt diezelfde ambtenaar gelijk wij boven zagen met den zelfden titel: „sang sangēt i tiruan, sang āryya wangṣādhirāja, dang ācāryya (Īwanātha, bhairawapakṣanyayawyakaraṇaparisamāpta.” Die Īwanātha is overigens verder niet bekend. Met nog één is hij de eenige op beide inscripties vermelde functionaris, wat in ieder geval bewijst, dat deze oorkonden door eenige tijdruimte gescheiden moeten zijn.

Van meer belang is die tweede ambtenaar, wiens vermelding een aardigen kijk geeft op de Majapahitsche titulatuur en tevens dienen kan om een andere inscriptie te dateeren. 's Mans naam is Nala en overal waar hij voorkomt, bekleedt hij het ambt van rakryan tumenggung. Op de koperplaten wordt hij genoemd na den rakryan rangga en waar nu de steen van Batavia op den daar functioneerenden rake rangga laat volgen (r. 15 sq.):

ra [] mingg [] pu lmbu nala,
is dit in de eerste plaats een aanleiding om de lacunes aan te vullen tot ra[ke tu]mengg[ung] pu lmbu nala.

De plaat van Bendori vermeldt hem op de volgende wijze (II r. 4 sq.): „rakryan tumenggung pu Nāla, sādugopikadurjjanawinīgrahatatpara, mawastha patih ri Pajang.”

Hieruit blijkt dus, dat de rakryan tumenggung Nāla bij het uitvaardigen van deze oorkonde patih van Pajang was, terwijl bovendien in het op zijn naam volgende niet zeer correcte epitheton (vooral gopika is bedenkelijk) van hem gezegd wordt, dat hij zich vooral toelegt op het beschermen der braven en vernietigen der slechte menschen. Dat dit epitheton niet van belang ontbloot is, blijkt, wanneer we nog een vierde, eveneens onuitgegeven inscriptie, in onze beschouwingen betrekken.

Bedoeld is een koperplaat, No. 3 van een verloren gegane reeks, waaromtrent niets anders bekend is dan een korte aanteekening bij de transcriptie van Dr. Brandes, behelzende

dat deze plaat, waarvan genoemde geleerde in 1903 een afteekening ontving van Mej. de Vos te Malang, in Majapahitsch schrift is beschreven en afkomstig zou zijn uit het Zuiden van Rembang (Sĕkar, Badjanegara). Gedateerd is deze ook niet uit den aard der zaak, maar al dadelijk lezen we op de eerste en volgende regels:

1. . . . rakryan tumĕnggung, pu Nāla, mawasthāryya wīra-
maṇḍalika, raṇāṅgabhī
2. ma pratipakṣanāṇakarāṇa sujanapālanā-saḍhunigra-
hatatpara, ṣakta ri karākṣaning -sādhū mwan-
kanigrahaning durjjana;

In de eerste plaats blijkt Nāla hier dus, behalve dat hij rakryan tumenggung is, nog den titel van āryya wīramaṇḍalika te dragen: dat hier van een titel sprake is, volgt uit het eerste woord āryya, hetwelk in dit soort oorkonden steeds één titel inleidt ¹⁾, terwijl dan pu of dang ācāryya door den persoonsnaam gevolgd wordt. Waar het nu een titel geldt, zal het wel overbodig zijn een vertaling te zoeken: wīramaṇḍala is een heldenschaar, en dus kan met wīramaṇḍalika van huis uit iemand bedoeld zijn, die aan het hoofd daarvan staat, echter zal men bij titels, die immers de neiging hebben te blijven bestaan, ook al verandert de oorspronkelijke functie van karakter, wel doen zich van gevolgtrekkingen, uit de eigenlijke beteekenis voortvloeiende, te onthouden. Een krijgsman schijnt Nāla intusschen wel geweest te zijn: het nu volgende raṇāṅgabhīma zal wel voor raṇāṅganabhīma staan, hetgeen dan „de schrik van het slagveld” moet beteekenen; dan komt pratipakṣanāṇakarāṇa: „oorzaak van het verderf der vijanden”. Naar verkiezing kan men beide uitdrukkingen op zichzelf laten staan en Nāla zoowel den schrik van het slagveld als den verderver der vijanden noemen, of het geheel als één woord beschouwen, waardoor Nāla de oorzaak wordt van het verderf der vijanden,

1) Een menigte voorbeelden, ook in van elders nog onbekende titels, vindt men in de Bijlage.

welke de schrik van het slagveld waren. Van meer belang is het dan volgende: *śujanapālanāsadhunigrahatatpara*, daar het immers met een kleine wijziging in de woorden (*pālana* voor *gopika*, *asadhu* voor *durijana*), niet in de beteekenis, dezelfde uitdrukking van de plaat van Bendori geeft: „zieh vooral toeleggend op het beschermen der braven en vernietigen der slechten“. Het eigenaardige van het geval nu is, dat men deze Sanskrituitdrukking klaarblijkelijk niet duidelijk genoeg gevonden heeft en daarom precies hetzelfde nog eens in het Ond-Javaansch herhaald heeft: immers het „*ḡakta ri karākṣaning sādhu mwang kanigrahaning durijana*“ beteekent, dat hij kundig is in precies die zelfde zaken.

Wij slaan nu nog een vierde plaats over Nala op en wel in den *Nāgarakrētāgama*. Niet alleen Nala trouwens komt in het gedicht zoowel als in de Rembangsche inscriptie voor; de oorkonde noemt ook een *pu Dami* (regel 1), en een *patiḥ Dami* verschijnt eveneens ten tooneele in het dichtwerk ¹⁾. Daar behalve de beide namen ook de titel van Nala correspondeert, hebben wij alle reden om op grond van deze overeenkomst met den *Nāgarakrētāgama* ook de koperplaat aan de periode van Hayam Wuruk toe te schrijven. De bedoelde plaats is te vinden in zang 72, waar wij in het tweede couplet lezen (de tekst is in enkele kleinigheden terwille van de maat gewijzigd):

sang āryya

wīraṃaṇḍalika nāma pu Nāla

sādhwāsādhuhitaniḡrahawijña

mañcanāgara maṇāma tumēnggung.

d.i. Zijn Edele de *wīraṃaṇḍalika*, genaamd de Heer Nāla, bekend met het heil en verderf van (resp.) braven en boozen, de *mañcanāgara*, den titel dragend van *tumēnggung*.

In de eerste plaats blijkt dus hier weer de titel *wīraṃaṇḍalika*

1) 72: 5 Sang *patiḥ* (aldus om de maat in plaats van het overgeleverde *pati*) *Dami tikang yuwamantri*.

weer te keeren en vervolgens al weer hetzelfde epitheton met eenigszins andere woorden (*hans is hita voor bescherming en wijna voor tatpara in de plaats gekomen), dat we nu reeds voor de derde maal aantreffen. Toeval kan dat niet zijn en zoo dienen we wel aan te nemen, dat het meer dan een eervolle vermelding is en waarschijnlijk een praedicaat, speciaal aan dezen hoogwaardigheidsbekleeder toekomend. In elk geval moet geconstateerd worden, dat bij het toedeelen zijner lofuitingen de dichter niet willekenrig te werk is gegaan, doch hij wel degelijk de officieele titulatuur gevolgd heeft, een feit dat van belang is voor gevallen, waar ons geen oorkonden ter vergelijking met het gedicht ten dienste staan: ook daar bestaat een groote kans dat aan Prapañca's woorden de authentieke titels ten grondslag liggen. Een enkele opmerking kan nog gemaakt worden in verband met den laatsten regel. De titel mañcanagara of amañcanagara is er niet één, welke slechts aan één persoon toekomt, gelijk men gemeend heeft ¹⁾, doch een algemeene, door meerderen tegelijk gedragen, getuige het vers (Nāg. 25: 2):

sakweḥ sang paramantryamañcanagaromunggwing pakuw-
wan kabeh,

dus *alle* mantri's en amañcanagara's bevonden zich in het kamp.

De combinatie van de titels tumenggung en amañcanara in den persoon van Nala doet ons denken aan de kroniek van Pasey, die een tumenggung Macan Nagara geeft, wat natuurlijk ook geen naam, maar denzelfden dubbelen titel inhoudt en wellicht op onzen Nala teruggaat. Want een krijgsman was deze wel, dat ziet men ook in het gedicht, waar in het derde couplet het vernietigen der vijanden in de expeditie naar Dampo bezongen wordt, ons reeds uit den Pararaton bekend ²⁾.

1) Zie bv. Pararaton p. 167.

2) 29. 15, verg. 28. 22; Nāg. 13. 3 noemt Dampo dan ook onder de Javaansche ondernemingen.

Dat ook de groote Gaja Mada, dien wij op twee der inscripties aantreffen, in het dichtwerk herhaaldelijk vermeld wordt, behoeft slechts even te worden gememoreerd ¹⁾. Ten slotte wijzen wij nog op één overeenkomst tusschen het gedicht en één der behandelde inscripties. In het eerste couplet van den bovengenoemden zang komt voor

sang āryya
ātmarāja makanāma pu Tanḍi.

Hiermede vergelijkte men in de koperplaten van Bendosari (II v. 4):

sang āryyātmarāja pu Tanḍing.

Dit geeft ons aanleiding om in het gedicht Tanḍi in Tanḍing te verbeteren en vervolgens nogmaals te constateren, dat de dichter zich ook hier aan den officieelen titel blijkt gehouden te hebben.

Wij zullen nu trachten aan de hand van de verschillende in den loop van ons onderzoek verkregen gegevens nog één en ander te weten te komen omtrent de onderlinge verhouding, vooral naar tijdsorde, van de behandelde inscripties.

Wij gaan daartoe weer uit van den steen van Nglawang en beschouwen dien in de eerste plaats in verband met dien te Batavia. Wij zagen dat beide het vrijgebied van Pra-pañcasārapura en den eerwaarden Brahmarāja vermelden, hetgeen intusschen geen aanwijzing geeft omtrent de ouderdomsverhouding, daar zoowel op één als op verschillende momenten edicten over dit vrijgebied uitgegeven kunnen zijn en evengoed een vroegere schenking later kan zijn bevestigd. Beide vangen aan met een opsomming van hoogwaardigheids-bekleeders, doch hier doet zich, zooals wij boven opmerkten, een eigenaardig geval voor: terwijl geen van beide een volledige lijst geven, zien wij bij vergelijking met een wel volledig stel, als op de platen van Bendosari, hoe het fragment ambtenaren van den Batavia-schen steen met de eerste helft van

¹⁾ Hij wordt vermeld op de volgende plaatsen 12·4 19·2, 49·3·63 1·65 2·66 2 en 70·3

die volledige lijst, van de koninklijke familie tot en met den rake tumenggung, correspondeert en die van Nglawang juist met de tweede helft, van den sangét i tirwan tot die i pamwatan en i kangangan, overeenkomt. M. a. w. de beide lijsten op de steenen vullen elkander om zoo te zeggen aan. En daar blijft het niet bij: de steen van Nglawang vermeldt de afbakening en de begrenzing, doch geeft geen privileges en duidt evenmin de uitgestrektheid en verdeling der perceelen aan: die van Batavia begint aan de achterzijde juist met de perceelen (regel 3 tot 7) en gaat dan (bij regel 8) over tot de privileges: hier is nu echter juist van de stichting zelf en van de aangrenzende gebieden geen sprake. Zelfs doet zich dit zonderlinge verschijnsel voor bij de Sanskritverzen, waarmede beide eindigen: op den steen van Nglawang vonden wij één volledige en twee fragmentarische *gloka's*, die van Batavia geeft eveneens stukken van twee *gloka's* en één in zijn geheel ¹⁾, en wanneer wij nu de drie verzen van de boven reeds aangehaalde oorkonde- Van Lansberge (die eveneens door Hayam Waruk bevestigd is) daarnaast leggen, zien wij dat één van die drie verzen te Batavia en één te Nglawang wederkeeren, terwijl het derde in dezelfde redactie op dien eersten, in een gewijzigde op den tweeden schijnt voor te komen. Er is dus, zou men zoo op het oog zeggen, alle reden om beide steenen in een zeer nauw verband met elkaar te brengen en zich af te vragen, of ze niet bij elkaar zouden hooren, hetzij dat, wat somtijds voorkomt, de oorkonde op één steen begonnen en op een anderen voortgezet zou zijn, hetzij dat beide fragmenten zouden zijn van één in tweeën gebroken steen. Hoe verleidelijk zulk een onderstelling ook zijn zou, zij is bij deze inscripties ten éénen male onmogelijk: in het eerste geval zouden niet *beide* een stuk van de steeds in het begin van de oorkonde voorkomende hoogwaardigheidsbekleeders en evenmin *beide* een Sanskrit

1) Deze *gloka's* keeren in hun geheel terug op de oorkonde van Krtanagara van 1191.

slotformule kunnen bevatten: terwijl de onhoudbaarheid van de tweede oplossing blijkt, doordat de regels van den éénen steen veel langer zijn dan die van den anderen, de voor Nglawang opgegeven maten in het geheel niet kloppen met die te Batavia en ten slotte blijkens de abklatsch de lettertype van dien eersten steen veel grooter is dan die van den tweeden. Wij zullen er dus in moeten berusten geen nader verband dan het boven aangegevene te kunnen constateeren en dus ook niet te kunnen vaststellen, of beide oorkonden gelijktijdig zijn, noch ook, juist doordat er geen gemeenschappelijke opsommingen van functionarissen zijn, welke van de twee de oudste is.

Alleen vonden we in het feit, dat een op den steen van Nglawang en op de platen van Bendosari voorkomend persoon in die laatste oorkonde een vermoedelijk hooger rang bekleedde, aanwijzing tot het stellen van die eerste inscriptie vóór de laatste. Daarenboven zal, waar de Nglawangsche steen de afgrenzing van een vrijgebied, en wel waarschijnlijk van Prapañcasārapura, aangeeft, die steen toch in eenig verband moeten staan met de stichting van dit blijkens de Bataviasehe inscriptie vóór 1272 reeds bestaande dharmma. Deze beide redenen maken het waarschijnlijk, dat de oorkonde van Nglawang, evenals die van Batavia, vóór de Bendosarische koperplaten uitgevaardigd is. Wij moeten echter niet uit het oog verliezen, dat dit soort argumenten geen absolute zekerheid geeft en zoo zullen dan ook de resultaten van deze en de volgende beschouwingen omtrent de dateeringen, blijkende uit de ambtenarenlijsten, moeten beschouwd worden niet als vaststaande feiten, maar als zeer waarschijnlijke hypothesen.

Wij gaan nu nog een stap verder en brengen ons weder in herinnering, hoe de platen van Bendosari in de opgegeven functionarissen een groote overeenkomst met den steen van Nglawang vertoonden, doch een veel minder sprekende met den steen te Batavia. De voor de hand liggende conclusie is, dat dan ook het edict van Bendosari dichter bij de

inscriptie van Nglawang dan bij die van Batavia moet staan en, als ook de Nglawangsche oorkonde, gelijk waarschijnlijk bevonden werd, anterieur is aan de Bendosarische, de noodzakelijke volgorde in tijd zijn moet: steen Batavia — steen Nglawang — platen Bendosari. Gelijk wij boven reeds nader beredeneerden, valt van deze inscripties de eerste vóór, de laatste na het jaar 1272.

We wenden ons nu weer tot de beide andere bronnen, de Nāgarakrētāgama en de Rembangsche koperplaat, en gaan na, hoe deze zich verhouden tot de oorkonde van Bendosari. Dan blijkt ons allereerst, dat het gedicht en de koperplaat niet in tijd door de Bendosarische inscriptie gescheiden kunnen zijn; immers niet alleen vermelden die beide eerste den in de oorkonde van Bendosari in het geheel geen functie bekleedenden Dami, maar ook de rakryan tumenggung Nala voert te Bendosari een geheel anderen titel als hij zoowel in het gedicht als op de Rembangsche plaat draagt. Welk van die titels het eerst, welke het laatst gedragen is, blijkt niet, maar waar het niet aan te nemen is, dat hij eerst den éénen, toen den tweeden en vervolgens weer den eersten gekregen heeft, moet daar uit volgen, dat de beide oorkonden met den éénen titel òf voorafgaan aan òf volgen moeten op die met den anderen. Dus zoowel Nāgarakrētāgama als Rembangsche plaat zijn anterieur, of ze zijn beiden posterieur aan de platen van Bendosari, maar het is onmogelijk, dat de ééne jonger en de andere ouder is dan die laatste oorkonde.

Daarmede brengen we nu weer een ander gegeven in verband, en wel dit, dat de Nāgarakrētāgama dichter bij de platen van Bendosari staat, dan de Rembangsche oorkonde dit doet. Deze bewering gronden wij niet zoozeer op het slechts in den Nāgarakrētāgama en te Bendosari voorkomen van pu Tanḍing (welke immers op één der weggeraakte deelen van de Rembangsche oorkonde kan gestaan hebben), als wel op het feit, dat er tusschen de hoogwaardigheids-bekleeders van het gedicht en die van Bendosari meer

overeenkomst is dan tusschen de platen van Bendosari en van Rembang: van de geheele lijst is aan beide alleen Nala gemeen. Dit gegeven, gevoegd bij het bovenverkregeue van het bij elkaar behooren van gedicht en Rembangsche oorkonde tegenover het edict van Bendosari, leidt noodzakelijkerwijs tot de conclusie, dat er slechts twee volgorden mogelijk zijn: óf Rembang-Nāgarakrētāgama-Bendosari, óf Bendosari-Nāgarakrētāgama-Rembang.

Welnu, tusschen die twee kan de keus niet moeielijk zijn. Op zichzelf is niet te zeggen, of het edict van Bendosari of wel Prapañca's gedicht ouder is, maar wél is het met zekerheid uit te maken, dat de plaat van Rembang in geen geval op deze wijze aan de platen van Bendosari vooraf kan gaan: immers hij zou dan tusschen de oorkonden van Batavia en van Bendosari inkomen, wat ten éénenmale onmogelijk is, daar de sangēt i tirwan op die beide laatste inscripties dezelfde is, Āwanātha gelijk wij zagen, doch dit ambt op de Rembangsche plaat door heel iemand anders bekleed wordt. Nog minder is het aan te nemen, dat de plaat van Rembang tusschen den steen van Nglawang en het edict van Bendosari in zou hooren, want letterlijk alle functionarissen, die aan die beide oorkonden gemeen zijn, ontbreken en zijn door anderen vervangen op de Rembangsche plaat. Waar het dus niet mogelijk blijkt, dat deze aan de Bendosarische platen vooraf zou gaan, rest ons slechts de tweede hierboven aangenomen mogelijkheid.

Daarmede hebben we dus voor onze dateering het resultaat bereikt, dat de waarschijnlijke volgorde van de vijf bronnen is: steen Batavia,
steen Nglawang.
koperplaten Bendosari.
Nāgarakrētāgama,
koperplaat Rembang.

En op grond van de boven beredeneerde toeschrijving van den steen te Batavia aan de periode vóór, en van de platen van Bendosari ná 1272, alsmede van het feit, dat

de Nāgarakrēṭāgama in 1287 verschenen is, volgt daar dan vanzelf uit:

dat de steen van Nglawang in elk geval van vóór 1287 is,

dat de platen van Bendori zijn uitgegeven tusschen 1272 en 1287, en

dat de plaat van Rembang van ná 1287 dateert.

Hoewel nu, gelijk gezegd, deze resultaten voor een deel slechts op een waarschijnlijkheidsredeneering berusten, zal toch, hopen wij, voldoende zijn aangetoond, van welk een groot belang voor de tijdsbepaling van ongedateerde inscripties de op het eerste gezicht zoo onbelangrijk schijnende opsommingen van hoogwaardigheidsbekleeders kunnen zijn. Ter illustratie laten wij als bijlage het afschrift volgen van de nog onuitgegeven plaat van Rembang, welke de titels in hun meest volledige vorm geeft.

Mei 1911.

Koperplaat No. 3
van Sēkar, Badjanegara,
volgens het afschrift van Dr. Brandes.

recto.

1. hamantryatunaja, rakryan rangga, pu dami, nāyawit
 kuçalatareng itajña, rakryan tumenggung, pu nāla,
 mawasthāryya wīramanḍalika, raṇāṅgabhī
2. ma pratipakṣanāṣanakaraṇa, sujanapālanāsadhunigra-
 hatatpara, ṣakta ri karakṣaning sādhu mwang
 kanigrahaning durjjana, makapramuka
3. sang āryya dewarāja, pu ṣṛidhara, bhuwanapālana-
 prayojana nāyopāyawidhānaparāyana, rāsika kta ṣakta
 ri kaglaraning nāyo
4. pāya makadon karakṣaning sayāwadwipamanḍala
 manuluyi nūṣāntara, tan kawuntat sang pragwiwāka,
 dharmmaprawaktānyāyānyāya
5. wyawahārawiechedaka, sang pamgēt i tirwan, ḍang
 ācāryya indrādhipa, sang āryya wangṣādhirāja,
 bhairawapakṣa, nyāyaṣāstraparisa
6. māpta, sang pamgēt i kaṇḍamuhi, ḍang ācāryya
 jayanātha, sang āryya nāyādhikara, bhairawapakṣa,
 nyāyawyākaranaparisamāpta, sang pamgē

verso.

1. t i manghuri, ḍang ācāryya ṣiweṣwara, sang āryya
 nyāyapati, siddhāntapakṣa, nyāyawyākaranaparisam-
 āpta, sang pamgēt i jāmbi, ḍang ā
2. cāryyārkkānātha, sang āryya sabādhipati, bhairawa-
 pakṣa, nyāyawyākaranaparisamāpta, sang pamgēt i
 pamwatan, ḍang ācāryya ṣiwā

3. dhipa, sang āryya warṇnādhirāja, siddhāntapakṣa, nyāyavyākaraṇaparisamāpta, sang pamgēt i kaṇḍangan atuha, ḍang ācāryya samatajñā
 4. na sang āryya samādhirāja, boddhapakṣa, tārkkacāstraparisamāpta, tlas karuhun sang dharmmādhyaḥṣa ring kaḥaiwan, ḍang ācāryya
 5. ḥiwamūrṭti, sang āryya rājaparakrama, siddhāntapakṣa, nyāyacāstraparisamāpta, dharmmādhyaḥṣa ring kaso-gatan, ḍang ācāryya nā
 6. dendra, sang āryyādhirāja, boddhapakṣa, tārkkacandrawyākaraṇaparisamāpta, i piṅsornyājñā pāduka ḥri mahārāja, kumo
[nakēn enz.]
-

DE HEILIGEN VAN JAVA IV.

Ki Pandan arang te Tembajat.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Met 4 photo-reproducties en een situatie-kaart.

Zuidwaarts van Klatèn, op ongeveer 8 paal afstands van die plaats, ligt het dorpje Tembajat (bij afkorting *Bajat*), aan den zuidkant van een afzonderlijk voorgebergte van den Goenoeng Kidoel, waarvan de voornaamste ruggen op de topographische kaart van Soerakarta, (1:100.000, 1894) met Goenoeng Toehoe in het Noorden, en G. Koenang in het Oosten zijn aangeduid. 1)

Bij verschillende gelegenheden heeft dit Tembajat, dat nog steeds bij de tegenwoordige Javanen eene plaats van vereering en een geliefd doel van bedevaarten is, eene zekere rol in de geschiedenis van Java gespeeld, zooals beneden nader zal kunnen blijken, zoodat het van belang werd geacht ter plaatse eenige informaties omtrent een en ander te gaan inwinnen, mede om de gegevens in de schriftelijke overlevering aangetroffen, zooveel mogelijk te verifieeren en aan te vullen.

1) Het gelukt niet steeds de opgegeven namen der topographische kaarten op het terrein terug te vinden. Klaarblijkelijk is de keuze van namen die op de kaarten worden ingeschreven, soms een beetje aan het toeval onderhevig. Het is trouwens moeilijk om uit de talloze verscheidenheid van namen en naampjes voor ieder boschje, iedere vallei, iedere golving in een bergrug e. v. a. m. steeds zulke uit te kiezen, die iets meer dan alleen strict locale beteekenis hebben. Vandaar dat men op de kaarten namen, die om een of andere reden van eenig gewicht zijn, dikwijls te vergeefs zoekt of slechts met moeite terugvindt onder vele andere die onbeduidend zijn. Teneinde den lezer gemakkelijk te orienteeren, is een eenvoudig schetskaartje van Bajat, en omgeving bijgevoegd, dat op het Topographisch Bureau, naar de daar aanwezige detail-kaarten, is vervaardigd.

Het genoemde voorgebergte is vooral ook uit een geologisch oogpunt merkwaardig, zoodat Verbeek en Fennema, Geol. beschr. van Java te Madoera, dl. I. p. 302 seqq. het een afzonderlijke bespreking wijdde. De aldaar bijgegeven schets-kaart (Bijlage VI. Het gebergte bij Djiwa), waarop de heer Rouffaer mij opmerkzaam maakte, geeft evenzoo een goed idee van de ligging der hier besproken plaatsen.

Men ging dan te dien einde per as van Klaten tot het dorp Bajat, op een paar paal afstand van de eigenlijke heilige plaats, waar Soenan Tembajat wordt gezegd te rusten. Na een half uur loopens langs een breed voetpad, grootendeels door kampongs, waarbij men o.m. de masdjid ¹⁾ passeert, kwam men aan de pasar, vanwaar de beklimming van den heuveltop, waarop het graf ligt, begint.

Op die pasar werd de noodige menjan aangekocht en het schoeisel gemakshalve achtergelaten, waarna men den geenszins moeilijken, noch ook langdurigen klim kon aangaan, die ten slotte tot het gebouwen-complex boven voerde.

Direct bij de pasar gaat men door een ruimgebouwd, vrij laag opgetrokken „gespleten poortje”, dat aan de Westzijde een opschrift draagt, hetwelk door den djoeroe koentji werd gelezen als volgt:

MOERTI SARIKA .. DJLEKING RATOE.

Aangezien in het midden een stuk steen was weggeslagen, kon deze lezing niet geheel worden gecontroleerd (het gedeelte dat geheel voor verantwoording van den djoeroe koentji komt, is gecursiveerd). Dit is klaarblijkelijk een sengkala, welke overeen zou kunnen komen met 14(?)88. ²⁾

Dit poortje werd gezegd te heeten: *gapocra segara moentjar*.

Na den klim naar boven ging men eerst even rusten om op adem te komen in het steenen loodsje, dat men op photo I (links) ziet afgebeeld, *bangsal djuwi* (buitenloods) geheeten, bestemd tot rustplaats voor mannelijke bezoekers.

Men trad toen naar binnen door de eveneens op photo I afgebeelde *gapocra pengrantoengan*, na eerst bij het watervat aan den ingang eene voetwassching te hebben verricht. Op het daarachterliggende pleintje staat eveneens een loods, de *bangsal lebet* (binnenloods), waar vrouwelijke bezoekers gelegenheid hebben even te verpoozen.

1) Daarover meer beneden.

2) De benamingen voor: lichaam zijn gewoonlijk = 8, doch kunnen ook 3 aanduiden. Djlek werd mij verklaard te zijn = roepa, = 1, doch een jaartal (A. S.) 1188 komt beslist onaannemelijk voor.

Door de *gapoera panémoet*, op photo II, kwam men over een pleintje tot een volgende poort, *gapoera pamentjar*, op photo III, welke beide door een laag walletje van achter zijn afgesloten, zoodat men geen rechtstreekschen doorgang heeft, doch eerst een hoek moet omslaan.

Op de *gapoera panémoet* komt aan de Noord-Oostzijde eveneens een sengkala voor, welke geheel gaaf is en als volgt luidt:

WISAJA ANATA WISIKING RATOE.

In cijfers is dit dus 1555. ¹⁾ Op de Zuid-Westzijde vindt men dit zelfde jaartal in cijfers, gevolgd door de aanduiding: *masa 4*, alzoo in de vierde mangsa (ongeveer van 18 à 19 September, tot 12 à 13 October, en in het geheel 25 dagen). Vóór het jaartal staan mede nog een paar letters, waaruit men *titu* zou willen lezen, of: titi, alzoo: opstelling in 1555, in de 4e mangsa, of: dateering op²⁾ enz.

Zooals men op de afbeeldingen ziet, zijn deze twee laatste poortjes, evenzoo de *gapoera segara moentjar* bij de pasar in een voor Java ouderwetschen bouwtrant, die echter op Bali nog voortdurend toepassing vindt. Enkele der aan het ornament voorkomende motieven komen volgens ingewonnen deskundig oordeel eveneens voor aan Hindoebouwwerken, speciaal in Madjakarta; alleen in het ontbreken van rechtstreeks aan het dierenrijk ontleende motieven is men geneigd een uitvloeisel te zien van den Moslimsche invloed, die den bouwheer ten tijde der opstelling beheerschte.

Doorgaande kwam men toen tot een vierde poort, evenals de volgende van deuren met deugdelijke sloten voorzien, en *gapoera balé kentjoer* geheeten, waarachter op photo IV nog het geraamte zichtbaar is van het overdekte platform, waarop o. m. Sultan Ageng zich bij zijn bezoek ter plaatse zou hebben bevonden.

1) Van wisik ben ik niet geheel zeker.

2) Persoonlijk zag ik de inscriptie te kort om te durven beoordeelen of deze lezingen: tata of titi volkomen vertrouwen verdienen.

Een vijfde poort ontsloot den toegang tot een soort kleine „pendapa”, van ter nauwernood enkele □ Meters grootte, de *prabajeksa* (bangsal naga?), die gelegen is aan den voet der ommuring van het eigenlijke grafgebouw. Hier bevindt zich ook een watervat, met bijzondere hoedanigheden, *gentong kjai Naga* geheeten, waarover beneden nader.

Een trap voert dan tot een poort in de ommuring, waarna men door nog twee evenals deze laatste afgesloten deuren het graf zelve bereikt. Door de zorgen van de Ratoe Pembajoen te Solo is dit kort geleden gerestaureerd, en thans geheel gecementeerd, terwijl de namen van genoemde Ratoe (volgens mededeeling eene ongehuwd gebleven tante van den Soesoehoenan), en van haar architect, Rⁿ. Ng. Tjandra Pradata, tevens in het cement zijn aangebracht. (Dit laatste volgens opgave van den djoeroe koentji. Het was binnen veel te duister, dan dat men iets anders dan vage lettervormen had kunnen onderscheiden).

De vorm van de overdekking van het graf moge blijken uit de photo's I en IV, terwijl voor de orienteering wordt verwezen naar de situatie-kaart.

Binnen het gebouwtje bevonden zich nog, behalve het hoofdgraf, ten N. Oosten daarvan de graven van Njai ageng Kali woengoe en Njai ageng Krakitan, echtgenooten van den heilige.

Aan het voeten-einde (dus ten Z. Oosten), buiten het gebouw zelve, doch binnen de ommuring, lagen volgens de vrome traditie begraven, Njai ageng Ma dalem, en Pangéran Djiwa; verder de sakabat's (صحابَة) Kjai sèh Saboek Dja-noer, en Kali (قضى) Datoek, en dan:

	Pangeran	Winang,
	Kjai	Malang gati,
	Kjai	Banjoe biroe,
	Panembahan	Kaboel, en echtgenoot,
Kjai	„	Masdjid wétan,
„	„	Soemigit ¹⁾ „ enz. ²⁾

1) Soemigit schijnt een variant van misigit = masdjid.

2) Over eenige der hier genoemde personen wordt beneden nader gesproken. en hun verband tot den heilige niteengezet.

Nadat de eenvoudige ceremoniën aan het grafbezoek verbonden, waren afgelopen, daalde men weer naar beneden, om thans bij den hoofdbewaker van het graf, Raden Masdjid Wètan, nog een poosje over een en ander te blijven napraten.

Uit de met groote welwillendheid verstrekte inlichtingen kan ik hier het volgende mededeelen.

Er wordt dan verhaald, dat Soenan Tembajat te voren onder den naam van *Ki Pandan arang* Boepati van Semarang was. Eigenlijk gezegd was dat de kort geleden door de Moslimsche troepen verdreven vorst van Madjapait, Brawidjaja. Deze was namelijk na den val van zijn rijk, alleen door twee dienaren Sabdapalon en pak Melik, alias Naja gènggong vergezeld, stilletjes uit zijn paleis getrokken en had zich op weg begeven naar het Zuiden. Bij de desa Sawer aangekomen had de vorst toen een ontmoeting met Soenan Kali djaga, die hem vroeg wat zijn plannen waren met zoover te reizen.

Nu, hij wenschte thans niets anders dan zich tot verblijf te kiezen de woonplaats van zijne vaderen, ¹⁾ waar zich ook de Ratoe Kidoel bevond, die toen, in die oude tijden, Dèwi Wiloetama heette.

Soenan Kali djaga antwoordde dat die opvatting van verkeerde premissen uitging, doch de Vorst kon zich daarmee niet vereenigen. Zoo geraakten zij in twistgesprek over abstracte onderwerpen, zonder eigenlijk tot een resultaat te komen. Ten slotte echter gaf de Vorst toe en voegde zich naar de wenschen van den heilige, nadat zijne twee dienaren verklaard hadden dat de twee heeren in den grond van de zaak allebei gelijk hadden, dat het feitelijk eene kwestie van terminologie was, dat de één een bepaald begrip zus, de ander het zóó noemde, doch dat ze ten slotte toch niet van meening verschilden, en dat de nieuwe termen van S. Kali djaga nu eenmaal hoorden bij het nieuwe tijdperk, dat was aangebroken. ²⁾

1) badé makajangan noenggil kalian enz.

2) Talrijk zijn in de Javaansche overlevering diverse verhalen nopens hetgeen er met Brawidjaja na den val van Madjapait wel gebeurd zou zijn. In sommige

Alzoo trok de Vorst op weg naar Semarang. Sabdapalong nu informeerden bij Soenan Kali djaga wat deze wel niet hun Heer voor had, met name of hij weer tot vorstelijke waardigheid zou komen. S. Kali had echter iets anders met hem voor, hij sprak dat de Vorst bestemd was de sluit-wali (wali-panoetoe) te worden, en wel als vervanger van séh Siti djenar, doch dat het juiste tijdstip daarvoor nog niet was aangebroken. Daarom zou hij in overweging willen geven dat de Vorst onder naam van Ki ageng Pandan arang (variant: Wandan a.) te Semarang als boepati optrad.

Zulks geschiedde dan ook, en de gedegradeerde Vorst liet nu ter plaatse een woning bouwen, die hij prachtig ging inrichten, en waarvan het groote houtwerk allemaal rijkelijk met goud belegd was.

Ook aan de andere wali's, die bij gelegenheid van een hunner samenkomsten in de masdjid te Demak bij Soenan Kali aandrongen om hun getal weer op negen te brengen, antwoordde deze, dat hij al een persoon op het oog had, doch dat men den tijd niet vooruit mocht loopen: op het vastgestelde tijdstip zou zich een en ander wel nader manifesteren.

Soenan Kali djaga nam nu het voorkomen aan van een arm man, die alang-alang gras verkocht, waarvan hij toen een dracht aan den boepati van Semarang te koop aanbod. Deze accepteerde de alang², doch betaalde slechts den minimalen prijs van seekoe têng. ²) Groot was nu echter zijne verbazing, toen hij bij het laten uithalen binnen in den bundel een gouden overtrek van een krisscheede (kandelan) aantrof. Intusschen de boepati had er gansch geen erg in dat daarin een fijne toespeling school, nog veel minder begreep hij dezelve.

daarvan neemt hij, na lang aandringen meestal, den Islam aan, waarbij dan wel meer door zijn belde trouwe panakawan's redematies worden gehouden zooals in den tekst is vermeld. Uit de betrekkelijke frequentie van zulke beschouwingen zal men wellicht mogen afleiden dat die opvattingen nog thans bij vele Javanen geldende zijn. Inderdaad is er van een bepaald standpunt gezien, tusschen het Hindoeïsme op Java, en de vormen, waaronder de Islam bij hen ingang vond, behoudens de terminologie, niet zoo heel veel verschil.

²) = een halve gulden minus een halve oewang of 5 duit, maakt \pm 46 cent. Een meer gebruikelijke prijs, tegenwoordig ten minste, is 10 à 12 oewang, d. e. 80 cent à f 1 —

(Die toespeling, prasemon, is als volgt: in alang² zit het woord alang, de stam van woorden, die verhinderen, dwars zijn, zich verzetten beteekenen. Het aanbieden van de alang² was dus een klacht: waarom verzet gij U nog maar steeds!

Kandelan heeft in bepaalde beteekenis als grondwoord: andel, dat allerlei afleidingen vormt welke: vertrouwen, geloof schenken enz. beteekenen. De overtrek van de krisscheede gaf dus fijntjes te kennen: Hebt toch vertrouwen, verlaat U op mij.

Men moet wel Oosterling zijn, om veel bewondering te gevoelen voor het vernuft, dat dergelijke woordspelingen in het leven riep.)

Niet lang na dit voorval was de nieuwe Regentswoning klaar, en de eigenaar, die zeer ingenomen was met zijn bouw, noodigde zijne collega's van de Noordelijke strandgewesten uit maar eens te komen kijken, of zij er ook iets op vonden aan te merken. (Hij doet dus om zoo te zeggen al het mogelijke om zijn wereldschen zin en onwali-achtigen trek naar geurmakerij ten toon te stellen. Zoo wil het nu eenmaal de traditie, om den lateren ommekeer des te treffen-der te doen zijn.)

Ook Soenan Kali djaga maakte zich op naar Semarang, doch hij reisde incognito. Kjai Pandan arang herkende hem dan ook niet (zijn oog was blijkbaar door zijne doenja-neigingen verduisterd), en liet dus nà hem met de gebruikelijke eer uit te noodigen binnen te komen zitten, daar hij den Soenan voor een willekeurigen klaplooper aanzag.

Soenan Kali djaga trad toen weer buiten de pendapa en verschaftte zich een compleet stel schoone kleeren en andere uitrustings-stukken ¹⁾ door intensieve werkzaamheid des geestes (njipta). Als nu de bedienden gemeld hadden, dat er een voornaam en rijk gekleed heer buiten stond, kwam de Adipati (zoo wordt de regent telkens genoemd) ijlings op denzelfde toe en leidde den Soenan met veel eerbiedsbetoon naar binnen naar een van de hoogste plaatsen.

1) Agem-ageman kang sarwa èndah.

Het gesprek kwam spoedig op de nieuwe woning en de vraag ging of er heusch nog wel wat aan te laken zou kunnen zijn. S. Kali erkende de schoonheid van het gebouw, doch meende dat die pracht slechtheid had teweeggebracht. ¹⁾ Ook hiervan begreep Ki Pandan arang den fijnen zin niet. Nadat nu de (in nuchteren oogen wel wat erg bemoeizieke) Soenan nog had opgemerkt, dat de regent niet bij voortduring deze woning zou betrekken, „ontbond” hij de fraaie kleeren, die hij droeg en vertoonde zich weer in het armelijke gewaad van daarnet, waarop hij heentrok. Steeds maar begreep de regent niets van de gedane toespelingen, en hij beschouwde de heele verwisseling maar als een goochelgrapje.

Soenen Kali djaga moest dus krachtiger maatregelen nemen om hem tot inkeer te brengen, en zoo ging hij dan op zekeren dag weer naar Semarang, nu in de vermomming van een bedelaar. Toevallig was de regent bezig geld te tellen, waarbij hij met zijn gezicht naar het Noorden gekeerd zat. De bedelaar kwam van den N. kant, en zoo werd hem een benggol ($2\frac{1}{2}$ c.) toegeworpen. Even later kwam de regent bij het geld tellen met het front naar het Oosten, en ook nu vroeg de bedelaar een kleinigheid. Hij kreeg twee cent. Toen de regent zich naar het Zuiden had gewend, zag hij weer dien bedelaar en wierp hem anderhalven cent toe, en eindelijk, Westwaarts gericht staande, gaf hij hem nog een cent, doch deed die gift vergezeld gaan van eenige ongeduldige en toornige woorden.

De heilige sprak toen, dat hij niet kwam bedelen om aardsche goederen, daaraan had hij niet de minste behoefte, hij bedelde om bedoeg-geluid ²⁾ te Semarang. Toen greep hij een patjoel en wierp een klont aarde in de pendapa, welke onder het werpen in klinkklaar goud veranderde, en zulks wel tot driemaal toe.

1) Klaarblijkelijk er op doelende, dat te voren een armelijk gekleed persoon den toegang geweigerd was.

2) Bedoeg is de trom, die bij de Moslims in den Archipel dient om de gebedstijden aan te geven.

Nu Ki Pandan arang echter die prestatie zag, voelde hij zich krachtig aangetrokken om onderricht van den Soenan: al zijne schatten stelde hij ter hand aan zijne echtgenoot, en zelf wilde hij Soenan Kali op diens tochten vergezellen.

Zijne vrouw, Njai ageng Kali woengoe, wilde nochthans niet achtergelaten worden, overal wenschte zij haar man te volgen, want zij was één van zin (sa-éka praja, ¹⁾ of sa-éka kapti) met hem.

Daar zij zich toch nog niet goed kon losmaken van al die schoone schatten, vulde zij een stok van woeloh gading (een bepaald soort bamboe) met losse edelsteen en diamanten, en volgde toen haar man, terwijl zij een zoontje, den lateren Pangéran Djiwa, eigenlijk haar stiefkind, aangezien zijne moeder de poetri Tjempa ²⁾ was geweest, mee op den rug torste. Zoodoende bleef zij echter een flink eind bij haar man achter.

Gekomen ter plaatse, waar nu Salatiga ligt, ontmoette Ki Pandan arang twee straatrovers, die hem tot object wilde maken om hun bedrijf uit te oefenen.

Hij zeide echter tot hen: „Ik zelf heb hoegenaamd niets waardevols bij mij, doch daar ginder achter loopt mijne vrouw, die schatten bij zich heeft. Maar gij moet haar of het kind volstrekt geen persoonlijk leed doen, alleen den stok moet gij haar afnemen. Daarin zit voor genoeg waarde om er jelui heele leven goed van te genieten.”

Alzoo geschiedde nu, en bij het splijten van den stok vonden de roovers de edelsteen, welke duizenden en duizenden waard bleken. Maar nu kwam het idee bij hen op, dat als de stok reeds zooveel bevatte, de vrouw stellig nog veel meer aan haar lichaam moest dragen. Zij naderden dus om haar aan te grijpen, maar door de wilsbeschikking van den Allerhoogste verslapten plotseling hunne spieren en zakten ze op den grond ineen.

1) Deze uitdrukking wordt o. a. nader verklaard in Niti mani, I p. 33.

2) In de historische overlevering welbekend. Men zie bijv. Veth, Java I (2e druk), p. 233.

Njai ageng riep verschrikt tot haar man: „Kebangeten, Kjai, ana wong *salah* teka *téga*.” D. w. z.: „Het is al te erg, Kjai, er zijn (hier) slechte lieden, die waarlijk niets ontzien.” En uit deze woorden, namelijk *salah* en *téga*, zou de naam van het tegenwoordige Salatiga zijn ontstaan.

Het kind begon te huilen, de Kjai keek om op het spektakel, en keerde een eindje terug om tegen de roovers uit te varen: „Ik heb het jelui immers daar net al gezegd, om alleen den stok van deze vrouw af te nemen, doch haar verder niet te na te komen. Nu je daar zoo ligt, ben je net een schaap!”

En op hetzelfde oogenblik veranderde het gelaat van den eenen roover in een schapekop. De andere, in zijn onmacht om op te staan, woelde en wentelde zich maar over den grond, zoodat hij, zooals de Kjai verder sprak, wel een slang geleeke. Eensklaps nu had hij een slangekop inplaats van een menschehoofd! Beiden kregen thans hevig berouw, en stelden zich geheel in de genade van den Kjai (*pasrah djiwa raga*), doch deze verklaarde niets voor hen te kunnen doen, dat zij echter maar op Allah moesten vertrouwen die hun wellicht later vergiffenis zou schenken. Als *sèh Domba*, en *sèh Kèwel* ¹⁾ volgden zij nu als zijne eerste discipelen den man, die gebleken was zoo wonderkrachtig te zijn.

In de buurt van Bojolali gekomen, was de Njai weer een heel eind achtergeraakt, en zij riep daarom uit: „Kjai, *baja wis lali*, teka *aninggal baé*,” i. e.: je schijnt mij al vergeten te zijn, dat je mij maar achterlaat. En hieraan zou de tegenwoordige plaats haar naam hebben ontleend.

Zoo was dan Ki Pandan arang op zijn tocht van zelfkastijding gekomen tot het dorpje Wedi (ongeveer halverwege tusschen Klatèn en Tembajat), waar hij in dienst trad bij een zekeren pak Tasik. Diens vrouw, bok Tasik, vond haar bestaan in het verkoopen van rijst. *Sèh Domba* en *sèh Kèwel* gelastte hij om in het gebergte te gaan mertapa.

1) De „bijter”, zooals de locale etymologie dezen naam met den slangekop in verband bracht.

Zelf nam hij den naam aan van Goes Slamet, en werd met een merebot van de masdjid ter plaatse.

Zoo lang nu Goes Slamet bij genoemde rijstkoopvrouw in dienst was, had zij bijzonder succes met haar handel: alles ging even coulant van de hand, een heel verschil met te voren, toen haar zaakje maar slapjes floreerde.

Intusschen, door het vele werk dat hem thuis werd opgedragen, kon hij eens op een keer zijn taak om den waterbak bij de masdjid te vullen, niet volbrengen. Toen dan ook de ketib's en modin's kwamen om hunne wassching te doen, vonden zij het vat leeg, waarop zij in toorn ontstaken tegen den nalatige. Haastig wilde deze zijn verzuim goed maken, en zoo greep hij een krاندjang inplaats van een emmer om water te scheppen. Door den Wil van den Allerhoogste echter bleef het water in de krاندjang, lekte er nergens uit, en de padasan was in korten tijd tot overloopen vol. Het overige masdjid-personeel had sedert groot ontzag voor Goes Slamet en bejegende hem met vreeze en toegenegenheid.

Een anderen keer kwam bok Tasik bras te kort om rijst te koken, en het was al vier uur in den ochtend. Zij stuurde Goes Slamet uit om op den weg te wachten of er ook iemand met bras voorbijkwam: ¹⁾ Spoedig kwam er een marktganger aan, die een bagor met bras op zijn hoofd droeg. Goes Slamet vroeg: „Zeg, vrind, wat heb je daar bij je? Als het bras is, wil ik het koopen.”

Hetzij dat de man bang was dat de spreker hem in het donker kwaad wilde doen, of dat hij op de markt hooger en prijs dacht te kunnen bedingen, in elk geval hij gaf een ontwijkend antwoord en zeide: „Ik heb geen bras hier, het is maar zand wat ik draag.”

Op de pasar gekomen, opende hij zijn mand, en zag dat het alles in zand (wedī) veranderd was. En zoo is het dat die plaats daar nog steeds Wedī wordt genoemd.

Verder geschiedde het eens, dat bok Tasik rijst wilde

1) Namelijk op weg naar de markt. Deze begint op Java's ochtends reeds zeer vroeg, en onze koopvrouw had te zorgen dat zij vóórdien hare waar gereed had.

koken, en bemerkte dat het brandhout bijna op was. Hevig voer zij uit tegen haar bediende; „Lammeling, daar! je ziet dat het hout haast op is, en blijft toch maar staan suffen! Als ik aanstonds moet koken, kan ik dan soms jouw klavieren ¹⁾ als brandhout gebruiken?

In stille resignatie zweeg de uitgescholdene: het was immers min of meer zijn proeftijd, en hij moest zelfbeheersching toonen. Toen echter in den vroegen ochtend de rijst moest gekookt worden, stak hij zijne handen op de vuurplaats: zij begonnen te vlammen en gloed af te geven, zoodat bok Tasik, die het knetteren van het vuur hoorde, er min of meer van schrok. Zij gluurde van uit haar vertrek waarmee het vuur toch werd aangemaakt, en zag hoe de handen van Goes Slamet de brandstof leverden. Zij wekte haar man, die eveneens keek, en verbaasd was. Van toen af aan voelden zij ontzag voor hun bediende en hadden spijt hem dikwijls onaangenaam te hebben behandeld.

Intusschen kon het gerucht van zulke daden niet wel verborgen blijven, spoedig wist heel Wedi ervan, en Goes Slamet vond het beter zich maar terug te trekken uit de plaats, en zich naar de Djabalkat te begeven, daar het tijdstip waarop hij de Rechte Leiding zou ontvangen, toch bijna was aanbroken. ²⁾ Sèh Domba en sèh Kewel, die hij in hunne afzondering opzocht, volgden hem op weg daarheen.

Bij den heuvel Koetjoer gekomen, ging het kindje (Pangéran Djiwa) huilen, het had in lang niet gedronken. Met zijne handen ging het op den grond krabben van den dorst. Kjai ageng sprak: „Wel, wat huil je toch, je krabt immers met je handen in het water.”

Op het zelfde oogenblik borrelde er water op uit den bodem, hetgeen alzoo gebleven is tot op den huidigen dag, zooals een bron ter plaatse kan getuigen.

1) apa mengko jèn adang, sing kanggo kajoe tjokormoe?” Tjokor is klauw, poot, en is zeer grof, als men het van menschen bezigt.

2) mèh doengkap doemawahing wahjoe widajat. De twee laatste woorden zijn Arabisch: هداية وحي. Voor de wisseling van ğ of z in w vergl. bijv. Heiligen II, p. 50, noot 5.

Zoo kwam men dan ten slotte aan de Djabalkat, ¹⁾ waar Kjai ageng zich vestigde, en een masdjid deed bouwen. Spoedig kwamen van diverse kanten medestanders opdagen, verwanten uit de vroegere dagen van Madjapait en Semarang, e. a., die zich onder de geestelijke leiding van den Kjai stelden.

Voor al door toedoen van Nji Endang, een meisje, dat door de heidensche kluizenaars, welke zich nog op vele plaatsen ophielden, werd lastig gevallen en bij hem een toevlucht zocht, gelukte het hem vele dier adjar's tot den islam te doen toetreden. Hij trouwde haar vervolgens, waarna zij als Njai ageng Krakitan bekend staat. ²⁾ Onder de bekeerden bevond zich o. a. Ménak Bawa, Bandar alim, Ki Malangati, ³⁾ doch er waren ook lieden, die maar niet zoo gemakkelijk de nieuwe leer wilden aanvaarden, ten minste zoo lang zij nog geen bewijzen van hare superioriteit hadden boven de waarde van eigen geloof.

Onder die min of meer halsstarrigen nu was ook de adjar Prawira sakti, later Kjai ageng Soemilir, die op den Goenoeng Gambar (ten Z. Z. O. van Tembajat) ⁴⁾ gevestigd was. Kjai Tembajat zond daarom herhaaldelijk deze en gene van zijne leerlingen tot hem, om den man tot betere gadachten te brengen, maar zonder resultaat, want als die afgezonden den Goenoeng Gambar wilden beklimmen, dan kwam er (door toedoen van den adjar) een heftige wervelwind opzetten, die hen meesleurde en voor hun meester weer liet neervallen.

1) Aldus constant, ook in de litteratuur. Een flauwe herinnering bestond bij den djoeroe koentji, dat men ook wel eens Djabalkap zeide. Het was naar zijne verklaring, redi wadahan, het gebergte, dat Tembajat omsloot en beschutte.

Men denkt bij dezen naam natuurlijk direct aan جبل قاب, het gebergte dat volgens de in bepaalde kringen geldende voorstellingen, de gansche aarde (als plat vlak gedacht) omsluit, en het afstroomen der oceanen verhindert.

2) Meer uitvoerig hierover nog beneden.

3) Deze woonde reeds te Tembajat, doch zijne adjar-glorie werd door het nieuwe licht verduisterd, zoodat hij zijn geweten omdraaide. Een ook in onze dagen niet ongewoon verschijnsel!

4) Het behoort tot de Mangkoeuegara'sche landen, doch ligt geënclaveerd binnen Djocja.

Kjai ageng besloot daarom zelf deze zaak ter hand te nemen en op een geschikten dag toog hij naar het Zuiden. Toen hij nu bij den bewusten berg gekomen was, en dezen ging beklimmen, liet de kluizenaar reusachtige steenen van boven af rollen, om zijn aspirant-bezoeker te verpletteren. Maar zoodra die steenen bij den Kjai waren gekomen, stuitte hij gemakkelijk hunne vaart, door er even zijn voetklosje ¹⁾ tegen te houden. Dit ging zoo door totdat hij boven gekomen was. Die steenen liggen er nog, telkens weer een hooger, en worden thans *sêla anda* (trapsteenen) genoemd.

Zoo ontmoetten de tegenstanders elkaar, en de adjar werd gesommeerd om den islam aan te nemen. Hij antwoordde, dat hij hiertoe geenszins genegen was, tenzij hij het in bedrevenheid (nopens bovennatuurlijke handgrepen) tegen den Kjai zou moeten afleggen.

Deze laatste vroeg nu: „En waarin bestaat dan die bedrevenheid van jou?” ²⁾

De adjar sprak: „Kijk, ik heb hier een snelvliegende duif: wanneer je die in haar vlucht kunt volgen, dan accepteer ik jou superioriteit.”

Kjai ageng stemde toe in de proef, en de duif werd nu na eenige heidensche hocus pocus losgelaten. Oogenblikkelijk steeg zij op en was reeds buiten het gezicht. De Kjai van Tembajat neemt echter een van zijne gamparan's en werpt deze de duif achterna. Het duurde niet lang of beiden komen dan uit het luchtruim neervallen, en de duif blijkt dood te zijn.

De adjar geeft zich hierdoor nog geenszins overwonnen, alleen die vogel heeft het maar verloren, maar ik niet, betoogt hij, thans zal hij zijn ketoe (mutsje) omhoog werpen; en als de Kjai dat kan volgen, zal hij zijn minderheid erkennen.

Het mutsje gaat omhoog en verdwijnt uit het gezicht. Kjai ageng werpt nu zijn andere gamparan de lucht in en

1) Gamparan.

2) De heeren spraken elkaar weinig hoffelijk in Ngoko aan.

spoedig vallen dan beide voorwerpen voor de ijveraars neer, de *gamparan op* de *ketoe*. ¹⁾

Toch wilde de woordbreukige adjar nog niet toegeven en hij heeft weer een nieuw voorstel: hij zal zich verschuilen (andelijk) en als de andere hem kan vinden, heeft die het pleit gewonnen. Alzoo wordt afgesproken en eensklaps maakt de adjar zich onzichtbaar, stelt zich onder een grooten steen verdekt op, en meent dat hij al heel aardig verscholen zit. Geenszins echter voor den perspicacen Kjai, die hem met zijn geestesoog ontwaart, den steen wegkantelt, en zijn tegenstander te voorschijn sleept. De grot, die nu nog te zien is op den Goenoeng Gambar, zou ontstaan zijn door de holte, welke het wegwerken van dien steen had achtergelaten.

Men zal hetzelfde spelletje nog eens probeeren, doch nu moet de Kjai zich verbergen, en zal de adjar hem zoeken. De eerste stemt slechts toe onder bedreiging zijn tegenstander te zullen verdelgen en te doen verdwijnen, als hij na al die nederlagen nog niet het evident machtiger geloof wil aannemen, en maakt zich dan onzichtbaar. Uren en uren blijft de adjar aan het zoeken, zonder ook naar het minste spoor te vinden, zoodat hij het maar opgeeft en zich gewonnen verklaart. Kjai ageng vertelt hem nu hoe hij al dien tijd van het zoeken zich welbehagelijk heeft opgehouden tusschen de beide wenkbrauwen van zijn mededinger. ²⁾ Deze laatste neemt daarop den islam aan.

Een andere moeilijke bekeering, die ten slotte toch glad afliep, was die van Kjai ageng Madjasta, in het dorp van dien naam (thans nog op de topographische kaart aangegeven ten N. O. van Tembajat).

Nog adjar zijnde, stond hij bekend voor zijn drift en zijne opvliegendheid. Zoo ontzag hij zich niet om ieder, hetzij

1) Dit verhaal, waarvan het vorige slechts een variant schijnt, wordt in wezen teruggevonden in de mededeelingen van den heer Knebel, in Tijdschrift T. L. V. deel 39, nopens sêh Djambœ Karang.

2) Een paar opmerkingen over de rol, die deze plaats bij mystieke oefeningen speelt, in Bijdrage Mystiek p. 79 en p. 110.

Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vlk., deel LIII, afl. 5 en 6.

mensch of dier, die iets aan zijne velden verdierf, of deze zelfs maar betrad, botweg te dooden. Nu had hij eens op een keer juist de galengan's netjes in orde gemaakt en opgehoogd en kijk, daar verstout zich iemand die pas gerepareerde dijkjes te passeeren, waarbij de nog weeke aarde den goeden vorm verliest.

Woedend komt hij te voorschijn met een laus, om den onverlaat overhoop te steken. Dichtbij gekomen spreekt Kjai ageng van Tembajat, want deze was het, hem toe: „Zeg eens, niet zoo haastig, wat heb ik voor verkeerds gedaan, dat jij mij te lijf wilt?”

„Nou, als je dan maar weet, dat je die dijkjes, die ik net in orde had gemaakt, betreden hebt om hier te passeeren.”

„Zoo, kijk dan eerst goed uit je oogen en als je ergens ook naar de minste disordre ziet, dan kun je mij maar raak steken.”

De wildeman ging nu naar de galengan's kijken en zag tot zijne verbazing dat alle sporen van het passeeren van daarnet en die hij toch duidelijk had waargenomen, geheel verdwenen waren en de dijkjes er net zoo uitzagen als toen hij ze in orde had gemaakt. Dat ging zijn begrip te boven, en vol ontzag stelde hij zich thans ten dienste van Kjai ageng.

Voortdurend kwamen meer lieden zich bij den Kjai te Tembajat voor bekeering aanmelden, en eindelijk was dan voldoende de onwrikbaarheid van zijne overtuiging gebleken, en de volheid des Tijds voor hem aangebroken. Op Vrijdag Kliwon den 27en van den maand Roewah (Sja'bān) erlangde Kjai ageng Pandan arang de goddelijke Ingeving en de rechte Leiding, ¹⁾ bereikte hij den graad van wali, en stond voortaan bekend als *Soenan Bajat*.

Niet lang daarna op een avond, juist na zonsondergang, toen hij de maghrib-çalāt wenschte te doen, begon hij luide de adzān te reciteeren. Soenan Demak hoorde het en

1) Wahjoe widajat, zie boven pag. 446, noot 2.

kreeg er een beetje het land over. „Zoo'n kersversche wali, sprak hij, die is me daar nog verwaand ook. Zijn masdjid heeft hij boven op den top van een berg geplaatst, de adzan reciteert hij met zeer luide stem, en de lampen geven al van het helste licht. Dat moest maar eens uit wezen”.

Soenen Bajat vernam zulks, en begreep dat hij ongepast had gedaan, zoodat hij zijne vier trouwste volgelingen, t.w. Kjai Gagak daka (na zijne bekeering had Sabdapalon een anderen naam aangenomen), Kjai Daka wana (te voren pak Melik), sèh Domba en Kjai Kèwel gelastte om het gebouw maar naar beneden te slepen, hetgeen toen geschiedde, zonder dat het ook maar voor 't minst uit de voegen week. Thans staat de masdjid in het dorp, en wordt genoemd: *masdjid Gala*, terwijl als merkwaardigheid wordt verteld, dat in deze masdjid de Vrijdags-dienst, die elders steeds minstens veertig ter plaatse gevestigde lieden eischt om geldig te zijn, slechts met vier personen gehouden behoeft te worden, in navolging van den vromen voorzaat, die ook meermalen alleen met zijne vier volgelingen dien dienst moest verrichten.

Het spoor, dat de masdjid op de helling van de Djabalkat maakte bij het afslepen, wordt thans nog getoond (zie op photo IV).

Intusschen leefde men rustig het vrome leventje voort, verre van de politieke woelingen, die elders de gemoederen uit hun evenwicht lichtten, terwijl voor afwisseling Soenan Kali djaga zijn ouden vriend ook weer eens kwam opzoeken. Sèh Domba en Kjai Kèwel waren juist bezig om het watervat vol te scheppen, doch men had verzuimd de prop er in te doen, en aangezien het water ver weg gehaald moest worden, liep het vat telkens na het ingieten weer net zoo hard leeg. Soenan Kali bemerkte dat de prop er nog niet in zat, hij liet dat verzuim direct even herstellen en spoedig liep het vat nu over, zoo vol was het. Vandaar dat men nog ten huidigen dage, als het lang droog is geweest, dit vat tot overloopens volschept: stellig zal er dan gauw regen

komen.¹⁾ Het drinken van water uit dit vat, mits niet met een of anderen beker van Europeesch maaksel, doch door middel van een pisang-blad of zoo, wordt verder als bijzonder heilzaam beschouwd.²⁾

Door dit overigens onbeduidende voorval was S. Kali meer direct in kennis gekomen met de beide mismaakte volgelingen en zoo vroeg hij nu aan Soenan Tambajat: „Zeg, zijn die bedienden van jou daar een schaap en een slang, of zijn het menschen?”

S. Tembajat antwoordde: „Het zijn eigenlijk menschen”

Door de kracht van deze uitspraak herkgregen zij onmiddelijk hun menschelijk voorkomen, en zij bleven verder tot den dood getrouw aan hun meester. De geschiedenis vermeldt, dat sèh Domba na zijn afsterven werd begraven op den goenoeng Tjakaran, Ki Kèwel bij het dorp Djimboen. Beide begraafplaatsen worden nog thans aangewezen.

Ten N. O. van de Djabalkat bevindt zich de goenoeng Malang. Indertijd was deze berg grooter dan de Djabalkat en nog al uitgestrekt, zoodat het Soenan Bajat in de gedachte kwam, dat het voor zijne verwanten en andere belangstellenden, welke juist van dien kant kwamen, toch wel een bezwaar was, dat zij altijd dien berg over moesten. Kort en goed besloot hij den top er af te nemen en tegen de helling van de Djabalkat te plaatsen, zoodat de goenoeng Malang nu veel lager is geworden dan vroeger.

Intusschen was thans mede de volheid zijner dagen aangebroken: 25 jaren ongeveer, nadat hij tot wali was verheven,

1) Uiterst frequent is in de warmere klimaten het smeeken van regen bij het graf van een heilige. Vergl. Prof. Goldziher, Muh, Stud, II p. 312-313.

De hier gemelde handeling is echter eene bezweering van geheel animistischen aard, welke ook zeer gebruikelijk zijn.

Nopens de regen-bezweeringen in den Archipel in het algemeen worde verwezen naar de interessante verhandeling van Dr. Hazen in Tijdschr., T. I. V. dl. 46 p. 298 seqq. De hier genoemde bezweering is van sympathetischen aard, zie ib., p. 308.

2) Ook elders op Java treft men genjong's aan, die om de een of andere reden een zekere reverentie genieten, zie bijv. H. A. van Hien, Javaansche Geestenwereld, Semarang 1896, dl. II. p. 17, over een dergelijk voorwerp bij Patjitan, dat inlichtingen geeft omtrent het te kiezen ambacht. Volgens Darma Kanda No. 64 (19 Juni 1911), Jav. gedeelte, p. 2, 1e kolom is er nog een andere heilige genjong in Patjitan, onderdistrict Pringkoekoe desa Padapan, die in verschullend opzicht zegen brengt.

op Vrijdag Kliwon, den 27sten van Roewah ¹⁾ ontsliep hij in den geloove, en werd begraven op den afgeslagen top van den goenoeng Malang op de helling van de Djabalkat ²⁾.

Op het overgebleven gedeelte van den goenoeng Malang ligt begraven Pangéran Ragil, een kleinzoon van Soenan Bajat.

Diverse lieden onder zijne volgelingen waren den Soenan reeds voorgegaan in het graf, en daaronder ook een zekere Djaproesa. Het was dezen echter niet beschoren den gewonen menschelijken dood te sterven, en rustig in een ruim en koel graf den dag der opstanding af te wachten, doch hij moest na zijn lichamelijk scheiden van de wereld daar als geest blijven rondzwerven (mrajang, of mrajangjang).

Zulks verdroot den man echter gauw, en daarom kwam hij bij Soenan Bajat met verzoek alsnog een gewonen dood te mogen doormaken, en niet half te blijven leven zooals nu.

Schouderophalend antwoordde de heilige, dat het eens voor al genomen Besluit van den Eenigen God onwrikbaar was, daar viel nu eenmaal niet aan te tornen, maar als verzachting van zijn onaangenenamen toestand wilde hij wel moeite doen, dat eenige andere personen, die vroeger zijne gelijken in kennis waren geweest en zijn omgang hadden gevormd, hem nu ook gezelschap kwamen houden.

Zoo geschiedde, en bij den dood van onderstaande personen,

1) Zie boven pag. 450. Op dien weekdag van zijn overlijden, t. w. Vrijdag-Kliwon wordt het graf wel het meest bezocht, voornamelijk door lieden uit Djoedja, voor wien het verdienstelijk geldt, den geheelen weg te voet te maken. Sedert het spoor hen echter voor een paar dubbeltjes tot Klaten brengt, volstaan ze met vandaar tot Tembajat te voeteeren.

2) Dit neemt niet weg dat elders (van Hen. op. cit. dl. II. p. 16) wordt opgegeven dat Ki Pandan arang bij Salatiga begraven ligt. Ik stem echter voor Tembajat als het ware graf, want het is juist door de wijze voorzorg van Soenan Kahi djaga zoo ingesteld. Alle andere groote Wali's liggen namelijk aan het Noorderstrand, en daarom werd Ki Pandan arang een plaats meer naar het centrum aangewezen, om evenwicht te houden. Java, dat in deze voorstelling eenigszins als een schip wordt beschouwd, mocht anders eens omslaan, zoo werd mij medegedeeld.

moesten ze ook mrajang, als geestverschijning blijven toeven, terwijl hun respectievelijk als speciale plaats van behoeding werd aangewezen, aan Saboek Djanoe de Djabalkat, aan Malang gati de plaats waar hij begraven ligt, aan Djaproesa de berg Ngadan, en aan Kjai en Njai Gaðoeng melati de bron Taman.

Behalve bovenstaande geschiedenis, die met hare common-place wali-wonderen niet steeds even boeiend was, en uit heterogene elementen schijnt te bestaan, wordt ook eene geslachtslijst van Soenan Tembajat overgeleverd, asal-silah geheeten, eene eigenaardige verbastering van het Arabische سلسلة, welke tot op den huidigen bewaker doorloopt:

1. Soenan Tembajat, pepoetra
2. Panembahan Djiwa, „
3. „ Menang kaboel, pepoetra
4. „ Masdjid wétan I, „
5. „ „ „ II, „
- a, Pangéran Soemendi Angga Koesoema, en
6. b, „ „ Sidik, pepoetra
7. „ Tabijani, „
8. „ Ngabdani, welke door den tweeden Sultan van Djocja tot schoonzoon werd aangenomen, pepoetra
9. Raden ajoe Tanða negara, „
10. „ mas Masdjid wétan III, „
11. „ Masdjid wétan IV, de tegenwoordige bewaker. ¹⁾

De verdere opvolging is voorloopig verzekerd, aangezien hij reeds drie kinderen heeft, twee zoons, en eene dochter, gedeeltelijk reeds volwassen en getrouwd.

1) Hij wordt in zijn taak bijgestaan door twee wakils, waarvan er beurtelings één „dienst” doet, t. w. Rana Soewirja en Inan arlja; de laatste, die toevallig dienst had bij mijn bezoek, is te zien op photo III, waar hij, evenals priajis, die bij levende vorsten hofdienst verrichten, de samir draagt.

Pangéran Djiwa is het reeds in het bovengegeven verhaal bekende zoontje, dat de tocht van Semarang naar Tembajat had meegemaakt, en reeds vroegtijdig (zie pag. 446) de aanleiding tot eene wali-prestatie van zijn vader werd. Hij heet getrouwd te zijn geweest met eene dochter van Bātara Katong, van Panaraga, volgens de hier gegeven familievoorstellingen zijne nicht (nièce). Daarover beneden nader.

Over Pangéran Soemendi van Tembajat (welke blijkt niet nader) bestaat in het Kediri'sche eene overlevering, die wordt medegedeeld in Oudheidkundige Rapporten, 1908, p. 159. Aangezien daar alleen de Javaansche tekst gegeven is, moge hieronder eene weergave in het Hollandsch volgen:.

„Pangéran Soemendi te Tembajat had een zoon, djaka Sloemboeng, het kind van een bijvrouw. ¹⁾

De vader hield heel veel van dezen jongen, en gaf hem steeds uitzicht om hem later in zijne functie op te volgen.

Toen djaka Sloemboeng volwassen was, huwde Pangéran Soemendi (met eene ebenbürtige vrouw), waardoor hij schoonzoon werd van Kiageng Pangradjegan, bekend als Kjai Tipoesnjana.

Spoedig was de jonge vrouw zwanger, en nu overlegde Kjai Tipoesnjana, dat als het een jongetje werd, deze zijn vader maar moest opvolgen, en niet voor djaka Sloemboeng uit den weg zou moeten gaan. Alzoo bedacht hij er op, ²⁾ dat zijne dochter in hare lusten voortdurend bij haar man moest aandringen, en verzoeken om een (de) roode badèr met gouden schubben, die zich bevond te Kedoeng Setoengkoel.

Zij volgde deze aanwijzing van haar vader op, en huihlende omvatte zij haar man, en smeekte om die gouden badèr. De echtgenoot kon geen weerstand bieden aan die aldus vergoten vrouwetranen, en ging dus opweg naar Kedoeng Setoengkoel, met een zijden werpnet bij zich.

1) Dit „bijvrouw,” sommigen zeggen nog liever „bijwif,” is een ongelukkig woord, dat hier zeer onvoldoende aangeeft wat er bedoeld wordt. Men zou veeleer van eene „voorloopige vrouw” kunnen spreken. De verhouding is nog al „reçu” en dikwijls zeer innig.

2) Atik met t, evenzoo mojah; ngidam moet natuurlijk ngidam zijn, en badèr (een riviervisch) evenals Kedoeng met d.

Ter plaatse gekomen, wierp hij zijn net uit; het intrekken ging echter nogal moeilijk, en daarom sprong hij te water, om naar het net te duiken. Doch hij kwam niet weer boven.

Djaka Sloemboeng was alleen thuis gebleven, en nu trokken de lieden van Kjai Tipoesnjana op hem los, om hem te dooden; men vocht man tegen man, doch djaka Sloemboeng kon het niet houden, en sloeg op de vlucht, waarbij hij zich Oostwaarts richtte. Nadat hij zijne belagers ontloopen was, ging hij rusten in het bosch, ten Westen van de kali Lesa, waar hij zich nu ook maar een kluzenaars-verblijf inrichtte. Thans wordt die plaats nog aangewezen in de desa Sloemboeng, en door de omwonenden vereerd.

Later verhuisde hij naar den Oostkant van de kali, in het bosch Pangajaban, ¹⁾ waar nu het erfpachtsperceel Sajab zich bevindt, een onderdeel van de onderneming Djoeleg in het district Wlingi.

Nader wordt niet over djaka Sloemboeng medegedeeld.

Het zoontje van Pangèran Soemendi uit zijne ebenbürtige vrouw kreeg den naam van djaka Seketi, of djaka Pitoeroeh."

Tot zoover dit in bovenstaanden vorm vrij onbeduidende en klaarblijkelijk fragmentarische verhaaltje, dat tot een aantal vragen aanleiding geeft, welke misschien door een nader onderzoek ter plaatse kans van beantwoording hebben. ²⁾

Ook schijnt het eenige vernufts-speligen te bevatten van den reeds boven aangegeven aard.

Eene laatste mededeeling uit de mondelinge overlevering betreft de kris Kjai Sipang Tembajat, een poesaka-wapen, dat Soenan Tembajat nog uit zijn Madjapait'schen tijd had behouden. Die kris, zoo werd er gezegd, was steeds van vader op zoon overgeleverd, totdat het voorwerp op een gegeven moment plotseling verdwenen was. Kort daarna verkocht eene vrouw te Masaran een kris, die door den

1) Wellicht een drukfout voor Panjajaban, van sajab"

2) De djoeroe koentji deelde mede, volgens later ingewonnen informatie, met deze legende onbekend te zijn.

Demang aldaar, een persoon uit Tenibajat, werd herkend als het poesaka-wapen dat zoek was, en alzoo door hem werd aangekocht om weer bij het graf in bewaring te worden gegeven. De kris werd met allen eerbied door de priaji's ter plaatse in vol dienst-ornaat in ontvangst genomen en bij het graf gedeponeerd, doch niet lang daarna was dezelve weer weg. Dit zou thans een 60 jaar geleden geschied zijn.

Het komt voor dat men bij dit verhaaltje, hetwelk overigens eenvoudig genoeg is om waar te kunnen zijn, maar niet te veel aan wali-mirakels moet denken, waarbij anders geheimzinnig verdwijnende en weer opduikende voorwerpen veelal een rol spelen, doch dat diefstal met recidive, wellicht door een weinig scrupuleus bewaker zelve, er aan ten grondslag ligt.

Het is thans gewenscht na te gaan in hoeverre de bovenstaande mededeelingen bevestiging vinden in de schriftelijke traditie, voor zoover deze te mijner beschikking is. ¹⁾

In Jav. Hds. Bat. Gen. No. 575 ²⁾ wordt mede een verhaal over Ki Pandan arang aangetroffen, dat zich in hoofdzaak aansluit bij het boven vermelde. Ik volsta daarom met eene kortere weergave daarvan, terwijl alleen bij verschil der mededeelingen eenigszins uitvoeriger werd overgezet.

..... Gesproken wordt nu van wat anders, en wel over Ki Pandan arang, wiens rijkdom was, ³⁾ hij had vele kinderen en kleinkinderen, was rijk aan aardsche goederen en daarbij zeer baatzuchtig. Alle kooplieden stonden bij hem in de schuld. Hij was er afkeerig van niets te doen te hebben, en wilde niet leeg zitten. Daarbij was hij krachtig

1) Naar mij werd verteld, zouden enkele geschieden, die mede bij het graf werden bewaard, reeds jaren geleden door den Pengoeloe te Solo zijn opgeëischt, en toen in de „Pengoelon" zijn opgeborgen. Dergelijke willekeurige inbeslagname is ook in de Gouvernementslanden frequent geschied.

2) p. 122 seqq. Den tekst vindt men hierachter afgedrukt als Bijlage I.

3) Pabcan, gewoonlijk tol, tolkantoor. Volgens sommigen zou het hier pangoengsen, toevluchtsoord, moeten beteekenen.

van lichaamsbouw, steeds was hij den heelen dag in de weer, zijne bezittingen beliepen schatten, alles wat goedkoop was, kocht hij op en als het duur werd, maakte hij zijn winst. Buiten twijfel was hij in goeden doen, iederen dag ging hij naar de markt, waar hij dan de minder gangbare waar opkocht.

Intusschen had Soenan Kali djaga reeds begrepen, dat deze man bestemd was een oprecht ¹⁾ geloovige te worden, alleen de wetenschap des geloofs was hem nog niet geopenbaard.

Hij ging Ki gedé daarom op de proef stellen, en vermomd als een knecht, die alang-alang verkocht, ging hij naar de markt, nadat hij in de alang-alang een pakje met 25 kètèng ($\frac{1}{2}$ duit) had gestopt.

Ook Ki gedé was naar de pasar gegaan en kocht alle minder gangbare spullen op. Zoo kwam hij bij de standplaats der alang-alang verkoopers, en vroeg den (vermomden) Soenan: „Zeg, ouwe heer, wat vraag jij voor een draagvracht alang-alang?”

De aangesprokene antwoordde vriendelijk: „Ik vraag maar 25 kètèng, maar zonder verder afdingen. Wanneer het voor dien prijs niet van de hand gaat, dan breng ik het naar huis terug.”

Ki gedé lachte er om en zeide schertsend: „Zoo oudje, dus jij verkoopt à prix fixe. ²⁾ Nu, ik betaal je den vollen prijs, kom, breng het maar gauw naar mijn huis.”

Hij ging huiswaarts en de Soenan volgde hem al pikoelende.

Bij de woning aangekomen, betaalde hij het bedrag uit en sprak bij het scheiden: „Zeg, alang-alang man, als je nog eens weer komt, breng je vracht dan maar hier, ik koop het wel.”

De ander antwoordde: „Zonder mankeeren, kjai, morgen ochtend kom ik weer brengen.” Daarop ging hij heen.

1) Satoehoe is feitelijk adverbium. Maar in dichtmaat moet men het zoo nauw niet nemen.

2) Patok bangkroeng, letterlijk: kromme piketpaal, die hier het beeld oplevert voor iets absoluut vaststaande.

Ki gedé liet nu de nok van zijn stal in orde maken, (vers. 10) men bond de bossen los, en vond toen het pakje met de 25 kètèng, hetwelk aan den huisheer ¹⁾ werd medegedeeld. Deze sprak verheugd: „Die oude man heeft zeker den koopprijs in de alang-alang gestopt, en toen vergeten het geld er weer uit te nemen. Nu, dat is een meevallertje voor mij, daar koop ik iets zonder geld uit te geven.”

Den volgenden ochtend zit Ki gedé in zijn pendapa, met zijne bedienden om zich en wenscht te eten. Een licht ontbijt werd gereed gemaakt en opgedragen, terwijl men de wédang ²⁾ nog bewaaierte.

Soenan Kali djaga kwam toen, weer als voren vermoed, het erf op met een vracht alang-alang. De adipati hoorde hem met de deurwacht spreken en heette hem toen even te gaan zitten. Na afloop van het ontbijt sprak hij vriendelijk: „Wel, je komt al vroeg hier, je huis is zeker dichtbij?”

De aangesprokene antwoordde: „Nou, 't is nog al ver, het heet daar Djabalkat.”

„Zoo, maar als je woonplaats dan zoo ver is, waar heb je hier dan je pondok om te overnachten?”

„Ik heb geen pondok, was het antwoord, van ochtend ben ik van Djabalkat gekomen, en van middag ga ik weer van Semarang.”

De adipati is verbaasd op het hooren hiervan, en fluks neemt hij het geld, de 25 kètèng (van gisteren), en reikt ze den man over. Deze heeft echter nog een kleine bede, als het hem vergund moge zijn. De adipati denkt met een gewoon bedelverzoek te doen te hebben, en smijt hem nog een kètèng toe, doch de vreemde gast verklaart niet om geld te vragen, geen aardsche goederen te begeeren, hij verzoekt slechts dat de bedoog te Semarang moge klinken.

1) Deze wordt hier in eens adipati genoemd. Uit het vervolg blijkt, dat hij ook in deze traditie te Semarang bewind voert, terwijl hij in de eerste verzen geheel het type van den gewiksten Vreemden Oosterling heeft.

2) Tegenwoordig bedoelt men met dit woord koffie of thee. Volgens verstrekte inlichtingen zou het in de dagen, waarin ons verhaal speelt, gemberwater zijn geweest.

(vers. 20.) De rijkaard is boos, en zegt dat men geen kètèng moet versmaden, want zooveel kètèng's maken een réal, en zooveel réal maken een dirham, 1) terwijl hij uit die bedoelg stellig geen dirham's zal krijgen.

Doch nu gaat de Soenan hem vermanen. „Niet aldus kjai, spreekt hij, dan komt het niet goed op den Laatste dag, men moet niet willen heerschen 2) over wereldsche zaken, dat is als afgodendienst, en men zal daarmee den hemel niet beërven.” Nog ruim twee verzen gaat hij voort de ijdelheid van het tijdelijke leven te betoogen, en de zaligheid van het hiernamaals met als slot: „en als men in den hemel bijvoorbeeld gaat patjoelen, dan is iedere slag een klonter goud.”

Ki dipati lacht eens over die woorden en meent dat het maar opsnijden is: „Kom, kom, ouwe, wat weet men er van hoe het in den hemel is. Als jij het wist, zou je toch geen alang-alang verkoopen, en niet om een bedoeg vragen: stellig zou je gevoelen in den hemel te zijn.”

„Nu, als gij dan liever aardsche schatten begeert”, was het antwoord, „dan zal ik even van mijn opgelegden voorraad opgraven en ge kunt direct een klont goud krijgen.”

De Soenan neemt een patjoel en slaat ermee in den grond: in eens wordt een brok gedegen goud door de patjoel opgelicht.

„Hier dan heb je goud uit den hemel, dat ik jou geef.”

De dipati bekijkt het van naderbij en is hoogst verbaasd, doch tevens bevreesd om den schat aan te nemen. Het brok wordt weer op zijn plaats gelegd, en is in eens weer aarde geworden.

Zulks brengt hem echter tot inkeer, (vers 30) met lichaam en ziel (djiwa raga) geeft hij zich thans aan den Meester over, zal dien overal in ziekten en doodsgevaar volgen, en instantelijk vraagt hij om onderricht nopens de aangelegen-

1) Gewone renteniers-overweging. Men begint met halve centjes en komt zoo op den duur wel tot het eerste milhoen.

2) De tekst die amangan donja (vers. 21) heeft, komt een lettergreep te kort, en ware in verband met den laatste regel van het vers, te lezen: amangéran donja.

heden van het hiernamaals, want men „weet noch den dag noch de ure”, waarop men zal sterven.

De Soenan wil hem gaarne ten dienste zijn, doch stelt als bewijs voor den ernst van zijn verlangen een *vier*-tal condities:

- 1e. moet hij vroom leven, en het geloof in stand houden, de lieden te Semarang tot den islam brengen, santri's en kaoem-personeel doen onderhouden, bedoeg's (mas-djid's) en langgar's instellen.
- 2^e. moet hij djakat afstaan, en wel van ganscher harte. Want het is plicht ¹⁾ voor rijke lieden om naar evenredigheid van de waarde van hunne bezittingen djakat aan minder bedeelden af te staan
- 3^e. moet hij in de leer gaan bij den goeroe aan huis, en het vuurtje (om zich te warmen) goed op gang helpen. ²⁾ „Daarom”, zoo besluit de heilige. „moet gij mij na komen naar mijne woonplaats op de Djabalkat.” ³⁾

Nadat de adipati nog vernomen heeft, dat Djabalkat in het landschap Tembajat ligt, en de Soenan sèh Melaja heet, verdwijnt deze laatste eensklaps; Ki dipati blijft achter, vol verlangen echter naar hetgeen gebeuren zal, niet bevroedende nog, dat hij bezoek van den wali panoetoepingrat had gehad.

Ten einde deze te kunnen volgen, neemt hij afscheid van zijne vrouwen, alle vier van hooge afkomst. Doch dat telt hij niet meer; zijne schatten staat hij af aan zijne kinderen, die nu de verplichting hebben daarvan bepaalde uitkeeringen aan behoeftige santri's te doen.

(vers 40) Verder geeft hij de noodige opdrachten voor het bestuur des lands, voor de besteding der inkomsten enz., welke gang van zaken niet mocht worden gewijzigd, doch door de ouderen moest worden gehandhaafd.

De oudste vrouw wil echter niet achterblijven, zij wenscht

1) Wadjib, zie Juynboll, Mohammedaansche Wet, index in voc.

2) Anentoemaken bedian, vers 35. De bedoeling schijnt te zijn dat evenals een verkleumde zich bij het vuurtje warmt, en dat op doet blazen, zoo ook de heilgierige zich tot den goeroe wendt om voor zijn kille ziel gloed en vuur te erlangen. Echt Javaansch is dit beeld echter klaarblijkelijk niet.

3) Een vierde voorwaarde wordt niet nader vermeld.

het lot van haar man in deze wereld en hiernamaals, in hemel of hel te deelen, zonder verder rekening te houden met hetgeen zij achterlaat aan rijkdom en kinderen.

(34ste Zang.) De Kjai stemt toe, doch vermaant haar nog vooral geen waardevolle zaken mee te nemen, en bovendien moet zij een simpel wit gewaad aantrekken.

Ook de Kjai kleeft zich geheel in het wit, greep reiszak en priesterstaf, nam nogmaals afscheid van zijne familie, hun broederlijke eendracht aanbevelende, en ging op reis, zonder één enkelen volgeling. Zijne vrouw volgde hem achterop, doch nam, ondanks het nadrukkelijk verbod van haar man, nog een aantal juweelen etc. mee, verborgen in haar bamboe-staf.

Volgt het verhaal over de roovers (vers 7 seqq.) met verschil dat hier *drie* booswichten optreden, waarnaar Salah *tiga* genoemd zou zijn, terwijl een vierde, Ki Sambang dalan, die te laat kwam om de buitverdeeling bij te wonen, den Kjai achterop loopt. Deze had intusschen zijne vrouw, die zich over zijne veronachtzaming beklaagt (baja lali, zie boven) voorop laten gaan. Ki Sambang dalan treft dan de gedaanteverwisseling tot domba; een Kjai Kèwel treedt in deze traditie niet op.

Met vers 26 komt het gezelschap te Tembajat, en bestijgt de Djabalkat, waar men een kleine masdjid en een leeg padasan vindt.

Volgt het verhaal over het vullen van de padasan, waarvan het tuitje openstaat, en het herstel van sèh Domba in menschelijken vorm, hier op niet onverdienstelijk litteraire wijze medegedeeld (vers 27 — 35).

Ten einde in het watergebrek ter plaatse te voorzien, stoot S. Kali djaga, die inmiddels op het tooneel was verschenen voor de gedaanteverwisseling van sèh Domba, zijn staf in den grond, en ineens heeft men een bron van kristalwater, ¹⁾ dat voortaan zoowel in

1) Een frequent motief in de overlevering van vele volken, speciaal in warme klimaten. Op Java is het vooral de staf van S. Kali djaga, die het wonder te weeg brengt.

In Verhandl. Bat. Gen. dl. 33, p. 174, ontstaat door insteken van zijn stok een bron, waarvan de Soenan zich echter verder niets wil aantrekken.

den drogen als in den natten moesson zal vloeien ¹⁾).

S. Kali djaga verleent dan aan den Kjai den titel van Pangéran Tembajat, en geeft hem de opdracht de heidenen ter plaatse tot den islam te brengen, de masdjid, die van Mekka afkomstig is, doch vroeger van Djabalkat (?) ²⁾ is gekomen, te bewaken, den Vrijdagsdienst in te stellen en santri's te vormen. Sambang dalan zal lief en leed met hem deelen, doch hij moet hem vergeven en tot gezelschap maken. Verder moet hij hem de ilmoe sedjati onderwijzen. ³⁾

De toegesprokene zegt alles toe, vraagt echter ook zelf onderricht en wel nopens het wezenlijke van den Mensch; welke diens afkomst is, wenscht hij te weten, wat diens uiteinde is, vraagt hij te verklaren, bij leven wil hij dat nog gaarne vernemen, en zóó, dat het onderricht niet later nog eens hervat behoeft te worden.

De Soenan antwoordt minzaam: „Terecht vraagt gij dat, mijn vriend, kom wat dichters bij mij zitten, dan zal ik de mystieke wetenschappen ontvouwen. Houd zulks echter zorgvuldig voor je, stel het niet publiek, noch door geschriften, noch door het woord. ⁴⁾

Bij van Hoevell, Reis over Java en Madoera (Amsterdam 1849) dl. I, p. 118 komt er vuur uit den grond, waar de stok ingestoken was. (Zie ook Veth, Java 1e druk, deel. III p. 515).

Zonder die stok ontstaat door toedoen van S. Kali djaga een bron als vermeld in Tijdschr. T. L. V. dl. 45, p. 491, evenzoo elders, en onder andere omstandigheden als medegedeeld in Oudheidk. Rapporten, 1905, p. 34—35.

Soms levert de stok geen water, maar groeit hij op tot een boom, Tijdschr. als boven, p. 484 (betrekking hebbende op het district Balapoelang); hetzelfde wordt verteld van een boom in de desa Pendoeoetan, regentschap Karang anjar, alsook van de waringin te Pasar gedé, Djocja, die door het laten vallen van een dertakken telken male zou waarschuwen als een lid der Javasehe vorstenhuizen binnenkort moet sterven.

Bovenstaande voorbeelden zijn slechts heel enkele uit vele: haast ieder regentschap in Midden Java heeft wel een of meer vereerde plaatsen van bovenbedoelden aard aan te wijzen.

1) Katiga rendeng amili.

2) Hoewel de samenhang zich eenigszins laat raden, is hetgeen er staat, mij niet geheel duidelijk.

3) Zie Heiligen II, p. 37, noot 5. Hier schijnt het meer als stopwoord gebruikt te zijn, waar niets bijzonders mee bedoeld wordt.

4) Over die geheimhouding van mystieke leeringen zie men bijv. Bijdrage mystiek, p. 5 en 88.

Het gebod van den Vorst-wali (?) is, dat bij openbaring van wege de lippen, men door de saréngat wordt verbrand, en dat de tarékat zonder resultaat is. Deze mystieke wetenschap ¹⁾ nu moet gij in overeenstemming brengen met de hakekat, (zoodat) de makripat voor U niet verborgen blijft.

Weet dan, dat leven en dood onafscheidelijk (gebonden) zijn aan het Vastgestelde, ²⁾ de kwade zal kwaad ontmoeten, en de goede goed. De levenden mochten eens niet weten hoe zoet ³⁾ het is terug te keeren (i. e. te sterven).

(35ste Zang). Het leven in deze wereld is niet van langen duur. Het is, mijn waarde, als iemand die naar de pasar gaat. Hij blijft daar maar niet rondgaan, integendeel, hij keert terug naar het huis, waar hij te voren verblijf hield. Alzoo, laat niet verborgen zijn de plaats, waar men vandaan komt. Indien men die niet mocht weten, dan raakt men verdwaald en verdoold.

Als men verdwaald mocht raken bij den dood, dan heeft men voor niet geleefd (dan verkeert men in onheil, het leven was dan een dwaling). De onstoffelijke ziel (als een vogel voorgesteld) heeft geen rustplaats (om neer te strijken), in alle richtingen zoekende, gaat zij steeds verder voort, als een wolk waar de wind mee speelt; ten slotte giet deze regen uit en keert terug tot de watermassa's, is weer genoopt zich met het grof-stoffelijke te verbinden. ⁴⁾

Ten rechte is het onstoffelijke (de ziel) niet vatbaar voor dood, het is eeuwig in deze wereld en in het hiernamaals.

Wanneer Uw tijd vervuld is, mijn vriend, laat dan niet na te blijven dzikr, wees attent op je eigen gedaante (roepa). Vooral moet je het mystieke Weten je hebben eigen gemaakt; moeilijk toch is het in den doodsstrijd. (?) Velerlei dingen

1) Het is mij niet nelder wat eigenlijk het object van het ugroedhoekaké is, dat hier in den Imperatiet wordt gebruikt.

2) Deze vertaling (vers 45, regel 2) dank ik aan den heer Rn. Kamil te Semarang. Men zou anders geneigd zijn geweest om de twee regels die volgen, bij penggawé pesti aan zoo iets als karina te denken.

3) Met zoet wordt gezinspeeld op de maat van den volgende Zang.

4) De kringloop van het water van damp tot neerslag etc. is een geliefd beeld om de sangsara te demonstreeren.

ontwaart men, de (valsche) gedaante van verwanten, van ondergeschikten, van den leermeester, van den Heere, die allen je Geloof willen wegkapen. ¹⁾

Men ziet den zaligen Hemel, gedaanten, die zich Engelen noemen, velen als widadari's, met zeer schoone vormen: dan ziet gij een masdjid, die (zoo maar) in de lucht hangt, zonder een haak of zoo. Het voorhangsel er van is fraai om te zien, en zoowel van roode en gele zijde, als van zwarte en witte.

Die masdjid is van goud, voorzien van dubbele deuren van glas, die zich vanzelf openen en sluiten.

Gesloten (bedoeld is klaarblijkelijk: geopend) ziet men het geheel glanzende als de volle maan, die stralen uitzendt ²⁾ naar de fijne wolkjes, terwijl de sterren allen tegenwoordig zijn. Dat is te zien in het stervensuur, maar inderdaad is er niets (werkelyks), alleen de ziel is (men *meent* dat alles dus zoo te bevinden). Indien men bij het sterven gedaanten en vormen ziet, dan zijn dat ijdele verschijningen. Ten rechte *ziet* men (alleen maar, doch er *is* niets).

Wat men nu zoo ziet, kan zijn zwart, rood, geel of wit. Het zwarte en roode stellen voor Uwe hartstochten, het gele duidt op wereldsche verlangens, alleen het witte is zuiver. zóó nu ziet de ziel (het onstoffelijke) er uit.

Wanneer in het stervensuur één vlammend (centrum) wordt gezien, met acht kleuren, ³⁾ dan heet dat premana. ⁴⁾

Dat is in werkelijkheid je (eigen) schijnsel, licht, dat is als een ivoren golèk-pop, het is een licht dat straalt en blinkt, en een schijning van zich geeft op een *regenboog* gelijkende. Zulks is de spiegeling van de onstoffelijke ziel, die de eigenlijk macht uitoefende is, de ziel van hoogere

1) Over de speculaties nopens het in het stervensuur geziene vergl. men Bijdrage Mystiek, p. 42 seqq.

2) Er staat kaserotan, doch de wolkjes bestralen met de maan.

3) Onwillekeurig denkt men aan het kleuren-spectrum.

4) Dit woord speelt in de Javaansche beschouwingen van den hier gegeven aard een niet onbelangrijke rol. Eene nadere uiteenzetting van de beteekenis in hare schakeeringen moet ik tot later voorbehouden.

orde (?). Deze nu zijn van eenlei afkomst met de Onstoffelijke Godheid, de oorsprong van het menschedom. Die drie zijn in hun drieheid één, één van voeling en van leven, te samen is hun Zijn, het is de afspiegeling van de Hoogere Wereld.

Wanneer die er niet waren, zou de (manifeste) wereld ook niet zijn, ineengerold (onafscheidelijk verbonden) als deze is met het Zijn daarvan. Indien men het bovenstaande hier of hiernamaals bevindt, dan (heeft men zoo'n hoog standpunt, dat) al wat men zich in den geest voorstelt, ook is.

Dat moet gij vooral niet vergeten. En indien gij ademaalt, moet gij op U zelf letten, Uw dzikr niet onderbreken. ¹⁾ (ten slotte) wordt een gedaante zichtbaar, eene nabootsing (het evenbeeld) van den Oppergeweldige, den Opperste.

Indien gij deze zaken niet gelooft, wilt dan nog bij leven U daarvan verzekeren, en stelt U niet tevreden met de klanken (alleen, doch dring diep in de kwestie door) (vers 10). De voortreffelijkste mensch is hij, die levend zijnde, zich gedraagt als een doode, zorg dat gij tot inzicht komt nopens gedaante en voeling: ²⁾ evenals men in een spiegel ziende, daarin het spiegelbeeld, de afschaduwing ziet van dengeen die zich spiegelt, zoo zijn ook gedaante en voeling met elkaar verwant. Het spiegelbeeld in het glas dat zijt gij, de positie van: dienaar bekleedende; degeen die in den spiegel kijkt, dat is de Opper-Onstoffelijke (de Onstoffelijke, *primus inter Lares*).

Indien de afschaduwing verdwijnt, mijn waarde, kijk dan goed toe in welke richting het zich verwijderd, houd het in 't vizier en behoud het gevoel ervan. Zorg dat in het hart te voelen. Wanneer je het voelt, op elk (gebeds)uur ³⁾, neem het dan onmiddellijk in je op. ⁴⁾

1) Over de rol der ademhaling bij mystieke oefeningen zie men bijv. Bijdrage Mystiek p. 81.

2) Roepa en rasa, technische termen, waarvan de juiste beteekenis in dit verband niet voldoende blijkt. Alleen zou men kunnen zeggen dat roepa de niterlijke vorm, gedaante, rasa de innerlijke voeling schijnt aan te duiden.

3) Wetoe, voor waktoe. Anders zou men moeten vertalen: bij elke uitkoming, doch dat heeft hier geen zin. De sprong van waktoe, 5 maal per dag, tot eens per maand is overigens wel wat groot.

4) De vertaling van vers 11, regel 8 is van den heer Rn. Kamil, te Semarang.

En als gij niet ieder gebedsnuur tot bevinding komt, laat het dan zijn eens in de maand en zoo niet iedere maand, probeer het dan eens per jaar; als dat ook niet gaat, dan ten minste eens in Uw leven, in elk geval moet gij zorgen tot bevinding te komen nopens Uw Zelf.

Dit is het groote Scherm, er is niets dat er mee gelijk kan worden gesteld. De gedaante is het *evenbeeld* van Uw Zelf, de voeling is *in* U.

Omdat zulks verborgen is, en moeilijk uit te voeren. ¹⁾ is de koopsom ervan meer dan duur. (Nopens) het gemakkelijke of moeilijke der koopding ervan, geldt: bezwaarlijk is te koopen, gemakkelijk echter ten uitvoer te brengen.

Geenszins bestaat de koopsom uit goud, juweelen of edelgesteenten, maar veeleer uit innerlijke toewijding en roeping, oprechte trouw, er geen bezwaar in zien te sterven, zelden komt men tot den Heere (?).

Dit alles nu, mijn vriend, moet gij zorgvuldig voor U houden, en er niet met andere lieden over spreken, indien zij niet de genade (die hen vatbaar maakt voor zulke opvattingen), hebben erlangd. En als gij onderricht wilt geven aan Uwe kinderen en kleinkinderen, (doe dat niet,) indien het niet met hoogere Leiding ²⁾ gepaard gaat. Voor dit laatste zijn aanwijzingen: het kan opgemaakt worden uit de gedragingen en de toon van spreken, het gelaat is om zoo te zeggen de *kebajan* (bode) ³⁾ van het hart, vandaar dat het als aanwijzing kan dienen.

De Wetenschap (die hier behandeld wordt.) is te vergelijken ⁴⁾ met een zaadkorrel, degeen die onderricht krijgt,

1) Roempil is moeilijk te begaan, van een weg met woord-pehng klaarblijkelijk op. marga, weg, dat hier echter met omdat vertaald moest worden.

2) Widajat, voor hidajat, zie boven p. 446 noot 2.

3) De persoon, die de opmerkingen en bevelen van een chef overbrengt aan de ondergeschikten.

4) Pinangka beteekent natuurlijk niet vergelijken. Het begin van dit vers vormt echter een hypothetischen zin met meerdere veronderstellingen, welke in het algemeen door mangka verbonden kunnen worden. Mangka en pinangka nu zijn in ander verband weer aan elkaar verwant. Men vergelijke nog de uitdrukking: *kang minangka senapatiné bala baé, die tot veldheer van dat leger zal „strekken”*.

is dan de (zaad)plaats. Stel nu bijvoorbeeld katjang of kedélé, die men uitstrooit op steenen, die niet met aarde zijn bedekt: de korrels zijn dan aan regen en hitte blootgesteld, en zullen stellig niet ontkiemen ¹⁾. Bovendien zou het den toorn van den Onstoffelijke opwekken, indien men onder-richt gaf, zonder dat de genade gebleken is. Het is alsof men (opzettelijk) gift eet.”

De ex-dipati dankte eerbiedig voor het gehoorde, hij had het begrepen, zijn hart was verlicht en helder, er was geen twijfeling meer ²⁾.

Toen sprak de Soenan wederom: „Nu dan, mijn waarde, hou je maar goed, verorden de Sarengat, dat is het groote Scherm. ³⁾ Ik heb gezegd, blijf in vrede achter.”

Vervolgens verdween de Soenan, niet meer was hij te zien, het drietal bleef aan zich zelf overgelaten achter.

Het was pangéran Tembajat helder van harte geworden: nadat de zuivere Ingeving was gekomen, ⁴⁾ voelde hij zich onbeneveld, zijn smet (van aardse gedachten) was verdweenen. Hij verleende toen onderricht aan zijn vrouw, evenzoo aan Sêh Domba, ⁵⁾ welke laatste de licentie kreeg zelf ook als goeroe te mogen optreden.

1) Vergl. Mattheus 13 vers. 5-6

2) Men zou wenschen den heilige dit in alle opzichten te kunnen nazeggen.

Toch moet erkend worden dat de samensteller soms op verrassend duidelijke wijze de behandelde abstracte zaken weet uiteen te zetten, en binnen de enge grenzen van de dichtmaat zijn Javaansch met groote variatie weet te manieeren. Het geheel is somwijlen dan ook niet zonder eenige poëtische bekooring.

3) Die het profanum vulgus bezigheid geeft en de hoogere Waarheden voor hen afsluit.

De opvatting hier door Soenan Kali djaga verkondgd, is nog steeds (int overtuiging of gemakzucht) het gewone excuus voor Javanen van eenige positie, om het verwijt van laauwheid in de nakoming hunner religieuse verplichtingen te ontgaan. De uitoefening der sarengat zou hen belemmeren de diepere kern der mystiek te verstaan, en een hooger standpunt dan de groote massa te erlangen.

4) „Nadat de Geest vaardig over hem was geworden.”

5) Nopens de vrouw spreekt de schryver van woeroek, ten opzichte van seh Domba van wisik. Het is mogelijk dat hier eenvoudig rhetorisch verschil is gemaakt, mede om aan de eischen van tembang te voldoen, doch onwillekeurig denkt men aan een onderscheid in het onderwijs zelve, voor de vrouw de dagelijksche plichten, voor den man hoogere wijsheid. Over wisik zie men bijv. Heiligen II, p. 38 noot 1.

De pangéran gaf (verder) onderricht en bracht (anderen) het geloof bij; hij wilde ook naar de dorpen (in de vlakte) afdalen om daar den islam te onderwijzen.

Alzoo ging hij dan als grassnijder vermomd, naar het dorp Wedi, waar hij bij een zekeren ki Tasik in dienst trad. Diens huisvrouw placht iedere pasar serabi- en tjara-koekjes te verkoopen.

Toen het nu weer marktdag was, ging nji Tasik met haar knecht naar de pasar om haar koopwaar uit te stallen. Er bleek echter geen hout te zijn, toen het beslag al klaar was gemaakt, en het water in den pot gereed stond. Het hout had men thuis laten liggen. En zoo moest ook de serabi achterwege blijven. Omdat er nu geen hout was, werd ni Tasik geweldig boos, en schold: „Zeg, sufferd, wat doe je met mij mee te gaan, als je het hout nog vergeet. Kan ik dan jou handen soms gebruiken om de serabi en tjara te bakken? Koop gauw een goede hoeveelheid.” ¹⁾

De pangéran antwoordde bedaard: „Och, het is goed, laten mijne handen dan maar dienen om het deeg te bakken”.

Het vlamde schel op in den vuurpot, gloeiend heet was het. De pangéran zeide nu: „Wel, njai, bak nou maar toe, het vuur gloeit al.”

Njai Tasik beefde inwendig en voelde vrees voor haar bediende; haastig bakte zij door en spoedig was het deeg op. Vele lieden hadden het wonder aanschouwd, zij waren verbaasd toen ze het zagen, de heele pasar kwam er in een kring omheen staan, en men besepte, dat hier iemand aan het werk was, die geen gewoon mensch kon zijn (die zich incognito hield).

Nu trok hij zijne handen terug en uit was het vuur. Toen keerde men huiswaarts.

Nji Tasik kocht nog een hoop lekkere vruchten op, en ging fluks naar huis, om aan haar man te vertellen wat hun bediende had verricht, zooals reeds boven is vermeld.

1) Of: Er is geen tijd meer om nog een goede hoeveelheid te koopen.

Kjai Tasik begreep het nu: hij had er geen idee op gehad, dat een wali bij hem in dienst was, en eerbiedig vroeg hij vergiffenis. Ook nji Tasik bracht hulde en diende van alles op, daarbij allerlei vriendelijks zeggende.

De pangéran sprak toen: „Ik accepteer je verontschuldigen, juffrouw, ik hoop maar dat je koopwaar goed van de hand moge gaan. En, ki Tasik, jou verzoek ik om met al je kinderen en kleinkinderen mee te gaan naar Tembajat.”

Man en vrouw stemden hiermee in, de pangéran ging huiswaarts, begeleid door ki Tasik met zijne nakomelingschap, groot en klein, allen gingen mee. Te Tembajat kreeg hij onderricht nopens de instellingen der Sarengat en met zijn geslacht ging hij tot den islam over.

Op den langen duur werd het te Tembajat een heel stadje. Velen, w. o. zijne verwanten van Semarang, kwamen mede daarheen, en zij, die begeerig waren naar Wetenschap, vestigden zich aldaar, enz.

Behalve het belangwekkende gedeelte, waarin het onderricht van S. Kali djaga wordt behandeld, sluit zich deze tekst, die trouwens uit Djocja afkomstig is, dus in hoofdzaak aan bij de mondelinge traditie, ¹⁾ ook wat de plaats betreft waar de verhalen over ki Pandan arang zijn gelocaliseerd.

Eenigszins afwijkend in een aantal opzichten zijn de mededeelingen, die werden aangetroffen in de reeds vroeger genoemde Serat Kanda, Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 7, ²⁾ en die ik hieronder ter kennismaking tracht weer te geven:

„ . . Spreken wij nu over poelo Tirang, ki Pandan arang heette hij; indertijd had Soenan Bonang hem die plaats, te Tirang ampèr, aangewezen om te gaan ontginnen.

1) Eene derde mededeeling, die hoewel veel beknopter, dezelfde hoofdfeiten vermeldt, wordt aangetroffen in: Javaansche overleveringen, door C. F. Winter Sr., in Bijdragen 7, I p. 437 seqq.

2) Deel V. p. 237 seqq. 417e Zang, vers 6 seqq. De tekst zelve is niet bijgevoegd, aangezien het voornemen bestaat deze t.z.t. in zijn geheel, voor zooveel het tijdstip van godsdienstovergang betreft, te publiceeren.

Alzoo waren thans (waarin dit verhaal begint) reeds velen tot hem toegetreden ¹⁾.

Nu was er een adjar. Tjitra gati geheeten, die te Sedja nila zijn verblijf hield. Deze had een meisje tot bediende, nog ongerept, die er niet kwaad uitzag. De oude heer kreeg begeerte naar haar, doch het meisje wilde niet van hem weten, en ging heen om hulp bij de andere adjar's te zoeken.

Dezen konden haar echter geen steun toezeggen, omdat de adjar te Djanila hun aller chef was. Zoo trok het meisje verder naar Pragota, ontmoette den adjar aldaar, waarop deze haar vroeg wat zij kwam doen. Nu zij een loempang had meegebracht, moest het wel iets van gewicht zijn, dat zij kwam ²⁾.

Zij sprak ronduit wat de reden was, en vroeg om bescherming. De adjar zeide: „Ook al ben je mijn verwante, ik ben niet bij machte je te helpen. Maar wanneer je per sé ergens je toevlucht wilt nemen, wel neem dan *den godsdienst* aan. Hier ten Oosten woont een zekere Pandan arang, godsdienst-leeraar te Tirang ampèr, die zal wel op zich nemen je te beschermen: hij is inderdaad nog een jonge man, van gunstig uiterlijk, en van *vorstelijken bloede*.”

Het meisje nam den raad aan en ging op weg met haar loempang. Deze was van steen en moest haar als aanwijzing dienen: als zij die loempang niet meer kon dragen, dan was dat de stellige zekerheid dat de adjar's in het gebergte alle den islam zouden aannemen. ³⁾

Alzoo kwam het kluizenaars-meisje te Tirang ampèr, waar de loempang erg zwaar aanvoelde. Zij wilde dezelve optillen, doch het stuk was te zwaar. Nu begreep zij, dat de kluizenaar daar ter plaatse, ki Pandan arang, buitengewone machten moest hebben, zoodat zij zich tot hem begaf en hare opwachting bij hem maakte.

1) Akatjah teloe kanira.

2) De bedoeling met die loempang wordt beneden opgehelderd.

3) pastiné para adjar
toeroet goenoeng selam sami.

Ki Pandan arang zat te midden van zijne leerlingen, allen lieden, die pas kort tot den islam waren overgegaan. Hij sprak vriendelijk: „Wel meisje, wat is de reden van je komst?“

Zij antwoordde eerbiedig: „De grond van mijn komst alhier is, dat ik bij UEd. mijn toevlucht wil nemen. De adjar te Djanila wilde mij te na komen, hij wil mij tot „vrouw“ nemen, en daar ben ik beslist niet toe bereid.“

Ki Pandan arang sprak toen: „Nu, juffer, ik wil je in bescherming nemen, doch je moet mijn godsdienst aanvaarden, en den islam aannemen.“

Het meisje stemde toe, zeggende: „O, ik heb niet het minste bezwaar UEd.'s wensch in dezen te volgen.“

Schielijk onderwees men haar de sahadat, tot ze die kende. Toen sprak de vrome man minzaam: „Meisje, ik zend jou uit om de adjar's te bekeeren. Ga daartoe rond te Djoerang soeroe en Lemboe apja, volg deze berg (-rug) en ga het westelijk gebied ¹⁾ bewerken, zonder overslaan.

Dezen staf van mij kun je meebrengen: ga over de zee: van hieruit moet gij afdalen.“

Zij stemde toe, al zou het haar 't leven kosten die opdracht uit te voeren, nam den stok, en fluks begon zij de zee over te steken. Noordwaarts nam zij haar tocht: waar de staf nu het water raakte, werd het ondiep. Daarop ging zij westwaarts, en toen zij onzag, was alles land geworden, waar te voren water was.

Steeds moediger (door deze feiten) ging zij snel verder, en kwam te Derana, waar een adjar Tjitra kokoh woonde. Deze heeft het wonder der landwording gezien, hetgeen hem moveert haar te volgen om haar meester te leeren kennen. Het meisje gaat door, en komt voorbij Djoerang soeroe, Leboe api, Wotgalih, Goea sêla, Brintik, Pragota, Tindjo maja en Gadjah moengkoer, met welke laatste plaats zij op den grens van Sedja nila ²⁾ was gekomen, en al de daar

1) Brang koelou,

2) Slechts twee dezer plaatsen zijn in de Lijst van aardrijkskundige namen etc. terug te vinden. Beneden zal blijken, dat deze plaatsen echter op een geheel ander terrein gezocht moeten worden dan in genoemde lijst aangegeven is.

wonende adjar's gaan met haar mee. Bij Tjitra gati gekomen met den stoet, informeert deze waar men heen wil. Het antwoord luidt, dat men wel eens met die Pandan arang wil gaan kennis maken, die zijne bijzondere machten bij de drooglegging der zee heeft getoond. Nu, dan wil ook Tjitra gati mee op weg, en hij zal den islam aannemen als zijne kundigheden het tegen die van den ander moeten afleggen.

Zoo komt de stoet te poelo Tirang, waar de Kjai juist in het schoollokaal is, en een Koran overschrijft.

De adjar's worden met eenige hartelijke woorden verwelkomd; zij verwonderen zich over den glans, die van den kjai uitstraalt. Zij verklaren den islam te willen aannemen, alleen Tjitra gati wil eerst zijne krachten eens meten. Hij zal zijn koedi terantang ¹⁾ ver de lucht ingooien, dan moet ki Pandan arang het voorwerp zien te grijpen. Deze antwoordt, dat hij zulks alleen zal kunnen als Allah het wil onder dat voorbehoud neemt hij de proef aan.

De koedi gaat de lucht in alsof het een vogel ware. Pandan arang neemt vlug zijn grames, en slingert het ook naar omhoog; het haalt de koedi in. Nu gaan mes en koedi samen een gevecht aan, terwijl de adjar's met belangstellende verbazing toekijken. Eindelijk breekt de koedi in tweeën, en het mes behoudt dus de overhand. Een geweldig gejuich gaat uit de toeschouwers op.

Tjitra gati is echter nog halsstarrig en neemt nu zijn kendi, die hij hoog het luchtruim in laat stijgen, en dan doet ronddraaien zonder dat het water er uit loopt.

„Evenaar mij eens, als je kunt”, tart hij zijn tegenstander.

Deze neemt zijn staf en laat die tegen de kendi slaan daar boven in de lucht. Deze valt in stukken neer, waarbij het water echter.....²⁾ blijft, en geheel den vorm van de kendi behoudt. ³⁾

1) Over koedi, spec. trantang, zie men de belangwekkende mededeelingen van Dr. Hazen in Tijdschr. T. L. V. dl. 47, pag. 402 seqq.

2) Ingkang tirta maksih soendjoel bac, waarvan het woord soendoel in dit verband niet geheel duidelijk is.

3) Net als water in een bevroren en gebarsten karaf klaarblijkelijk!

De aanwezigen zijn verbaasd, Tjitra gati onderwerpt zich nu, en de sahadat wordt aan allen onderwezen.

Kjai Pandan arang gaat dan een pondok bouwen op het strand, ontstaan toen het bovengenoemde meisje uit de kluizenarij over de zee was geloopt. Daar vestigt hij zich met vele santri's, die zich verheugen over den vischrijktom ter plaatse. Het meisje blijft te Tirang, en iederen dag zendt zij levensbehoeften naar de pondok.

Geleidelijk gaan vele lieden zich eveneens daar vestigen, het strand slibt ieder jaar aan, en breidt zich westwaarts uit. Ook vele lieden uit de bergen vestigen zich daar, nemen den islam aan, en geneeren zich met de visscherij, die rijkelijk oplevert. ¹⁾

Ten vervolge op het bovenstaande moge hier vermelding vinden een verhaal, dat in de betrokken Serat Kanda onmiddellijk bij het voorafgaande aansluit, ²⁾ en waarvan enkele zij het wat onbestemde, locale aanduidingen nader tot een hypothese brengen.

....Het voorafgaande is thans afgehandeld, spreken wij nu over den vorst van Panaraga, zoon van den vroegeren Brawidjaja van Madjapait. Hij werd betara Katong genoemd, en had nog niet den islam aangenomen.

Toen hij indertijd daartoe was aangezocht, had hij aan zijn ouderen broeder, den Panembahan, de belofte gedaan om na den dood van Brawidjaja den islam te aanvaarden. Doch nu deze gestorven was, trachtte hij zijne belofte te ontduiken, en ging zich afzonderen in het gebergte Pëndjor.

De Panembahan (van Demak) vernam dat zijn broer niet wenschte over te gaan, hij was hierover zeer verstoord, en gaf de zaak in handen van Ratoe Wadat (Soenan Bonang).

Deze zond schielijk een voornaam persoon uit, van Arabischen bloede, sèh Wali lanang geheeten.

1) Deze episode eindigt met 418de Zang, vers 17.

2) 418de Zang, vers 18.

Kjai Ka(n)tong nu had twee kinderen, allebei meisjes, een ervan was op huwbaren leeftijd, de andere was pas een jaar of tien. Het berokkende hem veel bezorgenis en nadenken hoe hij deze meisjes geschikt zou uithuwelijken. Zoo overlegde hij bij zich zelve: „Ook al ging ik dood, als maar mijn beide dochttertjes goed getrouwd zijn. En ik wil wel tot den (anderen) godsdienst overgaan. Waar zou het beste die overgang te bewerkstelligen zijn?”

Juist toen zag ki Katong een lichtglans, die hel schitterde en zich in N.-W. richting vertoonde. Hij vroeg zich af:

„Wat zou dat voor een schijnsel zijn? Misschien is het wel eene (goddelijke) aanduiding. Indien die glans werkelijk eene aanwijzing is, zal ik in die richting gaan. Laat ik de plaats niet uit het oog verliezen.”

Aldus trok hij op weg met zijne beide kinderen.

Intusschen was seh Wali lanang aan zijne vorige verblijfplaats gekomen, doch hoe hij rondkeek, hij zag den bewoner niet meer. Doch hij bemerkte dat ki Katong naar het Noordwesten was afgetrokken, en zoo volgde hij hem schielijk.

Ki Katong was inmiddels tot Djoerang soeroe gekomen, waar hij halt hield. (419 e Zang) Daar ontmoette hij een gewezen adjar, N(j)aaja gati geheeten, die nu den islam had aangenomen en discipel was van ki Pandan arang. Zij deelen elkaar naam en woonplaats mede, en verder vertelt ki Katong hoe hij op een lichtglans was afgetrokken, 1) dat hij had zien verdwijnen bij eene voorloopige vestiging, die in zee lag. Of de kluizenaar ook wist wie daar woonde?

O, jawel, dat was ki Pandan arang, zijn eigen goeroe, een voortreffelijk leeraar, nog jong en met groote begaafdheid.

Indertijd was die *van Demak* gekomen, hij was een *kleinzoon* van den Panembahan, dien Soenan Bonang had opgedragen te dier plaatse te gaan ontginnen en de aanwezige adjar's te bekeeren.

Ki Naja voert dan zijn nieuwe kennis op diens verzoek tot ki Pandan arang, waar hij weer zijne identiteit en zijne

1) Men vergl. Mattheus II, 9. Een parallel in de inlandsche literatuur komt voor in No 515, Jav. Hds. Bat. Gen., p. 5.

bedoelingen uiteen zet. Verder verklaart hij den islam te willen aannemen, doch niet uit handen van sèh Wali lanang, en zoodoende is hij nu hier gekomen.

Ki Paḍan arang neemt hem bij het woord, en laat hem fluks de geloofs-belijdenis nazeggen. Zijne oudste dochter geeft hij nu aan den kjai tot vrouw. Met onderscheiding wordt de neophyt bejegend, de discipelen verzamelen zich, doch daar komt sèh Wali lanang opzetten, die op gepaste wijze met salam en handdruk wordt ontvangen. Op de desbetreffende vraag stelt hij bekend van Panaraga te zijn gekomen, waar hij op last van Soenan Bonang heen was gegaan om beṭara Katong tot den islam te brengen. Deze laatste moet zich thans hier bevinden.

Maar die is al overgegaan, is het antwoord, en geheel uit vrijen wil.

Dank zij Allah! roept sèh Wali lanang uit, (vers 20) en met opgeheven handen en opwaarts gericht blik bidt hij voor het welzijn van den neophyt.

Men gaat samen eten, en dan wekt Paḍan arang zijn gast Wali lanang op om ter plaatse te blijven, de zaken van godsdienst te regelen en het volk Koran-reciet te leeren. Meer naar het Oosten is een geschikte plaats aan het strand voor hem; deze plaats heeft nog geen naam.

De toegesprokene heeft daar wel ooren naar. Vernemende dat de vestiging van ki Paḍan arang ook nog geen naam heeft, noemt hij die plaats Semarang, en voorspelt dat zij later volkrijk en machtig zal worden, zelfs een steenen omwalling zal hebben.

Op die afspraak gaat men uiteen en vangt met de ontginning aan. Sèh Wali lanang maakt een kanaal rechtuit naar zee, met het enkele doel om aanslibbing te verkrijgen, opdat de grond zich moge ophoogen. De vestiging ter plaatse werd Kali gawé (Lèpèn damel), het Kanaal, genoemd: velen sloten zich daar ter woning aan.

Op een keer zat ki Paḍan arang met beṭara Katong te praten. Hij sprak: „Vriend, ik geef je een goeden raad, ga naar het Westen een stuk land ontginnen, waar je

ergens een Woengoe-boom ziet, die naar de rivier-oever overhelt. ¹⁾ Daar zal later een stad komen, wel is waar niet zoo heel groot, (maar toch) tot eene uitgestrektheid zoover als men op een rijstblok kan hooren slaan."

Ki Katong stemt toe, en gaat heen, zijn jongste dochtertje meenemende. (420ste Zang). Aan een rivier-oever ziet hij den woengoe-boom, daar bouwt hij zich dan eene woning, en haalt de omwonenden bijelkaar.

Velen sluiten zich bij hem aan; men legt tegal-velden en sawah's aan, en de nieuwe vestiging wordt wijd en zijd bekend.

Zoo kwam er ook iemand uit Bagelèn afkomstig, die onder-richt wenschte bij ki Katong. Ernstig legde deze persoon, die den naam van ki Prawita kreeg, zich op de studie toe: hij werd de schoonzoon van zijn leermeester, en is alzoo de vader geworden van de landheeren van Lèpèn tangi. ²⁾

Verder wordt er (eenigszins omslachtig) verhaald, dat te Demak erfopvolging plaats vindt, de zoon zijn Vader onder denzelfden titel van Panembahan in de regeering vervangt, en dan in eene vergadering van alle notabelen zijn zoon Pandan arang den titel pangéran schenkt, zijn oom (paman) ki Katong dien van Soenan Katong verleent, een en ander onder bijval der aanwezigen. Met een maaltijd in de masjid wordt de plechtigheid dan besloten ³⁾.

In hetzelfde geschrift (Serat Kanda No. 7, 421de Zang, vers 4) wordt voorts eene mededeeling aangetroffen, waarbij de Panembahan (Sabrang lor), als hij zijn einde voelt naderen, een intiem onderhoud heeft met pangéran Trenggana, dezen tot zijn opvolger benoemt, en o. a. spreekt (9de regel):

anakira si Pandan arang poeniki,

waaruit zou kunnen blijken, dat hier Pandan arang als een zoon wordt beschouwd van pangéran Trenggana, volgens

1) Dajong voor dojong?

2) Tangi is in dit verband een zotte variant van woengoe, die echter ter voldoening aan de eischen der dichtmaat moest worden geaccepteerd.

3) Hiermee, 420ste Zang, vers 10 sluit deze épisode alsdan.

de traditie den derden vorst van Demak. Uit de volgende mededeelingen blijkt echter, dat de verwantschapsterm hier, zooals frequent bij de Javanen, overdrachtelijk is gebruikt.

Later namelijk worden de mededeelingen over Pandan arang weer vervolgd en wel in de 424te Zang. vers 9 seqq. waar ongeveer het onderstaande wordt opgemerkt:

. gesproken wordt nu over de gemalin van den Panembahan, de *oudere zuster* ¹⁾ van den (regeerenden) vorst. Zij was afkomstig uit Madioen, en de *moeder* van Pandan arang. Zij wenscht zich tot haar zoon te Semarang te begeven, en vroeg daartoe verlof aan haar raji (den vorst). Deze stond het toe, en onthoof Pandan arang van Demak, dien hij het verlangen van zijne moeder mededeelde. Moeder en zoon gingen toen samen op weg, terwijl vele volgelingen hen begeleidden. Onderweg nu werd de oude vrouw ziek en wel zoo erg, dat ze spoedig stierf. Tevoren had zij reeds opgedragen haar ter plaatse te begraven waar zij zou sterven, hetgeen thans dan ook geschiedde. Die plaats heette Tanggoel angin. Pandan arang ging door naar Semarang en was zeer bedroefd over het verlies van zijne moeder.

Pangéran Pandan arang nu had vier kinderen: de oudste was een zoon, raden Kadji, dan volgde weer een zoon, raden Ketip, en dan twee dochters, bok mas Katidjah, en bok mas Aminah. ²⁾ Toen zij volwassen waren, trouwden ze, en wel Rn. Kadji met eene dochter van pangéran Panggoeng, Rn. Ketip met eene dochter van sèh Wali djati (of) Wali lanang, die den naam van Maoelana Aloes islam aannam, en als imam te Semarang optrad. Hij had drie kinderen, één meisje en twee jongens, die allen door Pandan arang tot mantoe (schoondochter en schoonzoon) werden genomen. Aloes islam stierf daarop en werd begraven te Terbaja.

Vers 16 en 17 handelen o. m. over het afsterven van Soenan Bonang, en doen hier verder niet ter zake.

1) Raka, dus met zijn eigen vrouw maar in dit geval de weduwe van zijn anderen broer.

2) Namen resp. van de vrouw en van de moeder van den Profeet.

Vers 18 vervolgt dan: Spreken wij nu over Semarang. Nadat pangéran Pandan arang van de begrafenis van S. Bonang te Toelan terug was gekomen, werd hij ziek en stierf. Zijne beide zonen gingen naar Demak om hiervan aan den Vorst bericht te doen. De oudste zoon, Rn. Kadji, werd tot opvolger aangewezen, onder den naam van dipati Mangkoe boemi, terwijl zijn broer tot zijn patih werd benoemd. Dit geschiedde in het jaar 1418 ¹⁾.

Daarna ging de (nieuwe) dipati tot Soenan Kali djaga, en bracht dien den voetkus. De Soenan sprak: „Wel, mijn jongen, welkom hier. En, wat heeft je hierheen gevoerd?”

„Ik kom U kennis geven”, was het antwoord, „dat ik mijn vader heb opgevolgd en tot dipati Mangkoe boemi ben benoemd.”

De Soenan spreekt dan dank tot Allah, wenscht hem geluk, en vermaant hem godvruchtig en rechtvaardig het bewind te voeren. De patih krijgt evenzeer welgemeende aanwijzingen, om zijn broer in alles bij te staan en te gehoorzamen. Daarna gaan ze terug om hunne functiën te aanvaarden. (vers 23).

De geschiedenis van dezen dipati Mangkoeboemi wordt voortgezet in Zang 427, vers 22, en luidt daar aldus:

Spreken wij nu over den dipati van Semarang, Mangkoe boemi; deze wenschte een geschenk te doen aan zijn leermeester Soenan Kali djaga, in kleeren en geld.

De afgezonden bediende kwam te Adilangoe, en trof den Soenan daar aan, die bezig was met omspitten op zijn erf. Toen hij het doel van zijn komst had medegedeeld, zeide de Soenan om het geschenk daar maar ergens neer te leggen, en zijn dank er voor aan den dipati over te brengen. Als tegengift gaf hij den man eene kluit aarde mee, die hij pas met zijn patjoel had uitgespit.

De boodschapper keerde toen terug, eenigszins verbaasd, dat men voor een kostbaar geschenk slechts een brok aarde

¹⁾ Volgens de sengkala moekuningrat tjatjoel boemi. Anderen verklaren deze sengkala als 1411.

teruggaf, en trof zijn heer, den dipati, aan te Demak. Bijhet openen van het mandje, waarin de aarde was meegebracht, bevond men echter, dat de inhoud tot goud was geworden. De dipati werd hierdoor zoo getroffen, dat hij tot inzicht kwam van de ijdelheid der wereldsche goederen, weshalve hij besloot zich in vrome afzondering te begeven om voortaan zijn streven op het hiernamaals gericht te houden. Zijn broer, Rn. Ketip, droeg hij het bestuur van Semarang op: zelf ging hij afscheid nemen van den vorst, die van een en ander op de hoogte werd gesteld en zijne goedkeuring aan de plannen schonk, en toestemming vragen aan Soenan Kali djaga, om daarop, alleen door zijne twee vrouwen vergezeld, zuidwaarts te trekken en zich te Tembajat te vestigen.

Op den langen duur verwierf hij de Genade Gods, en werd een door velen geëerde wali: zijn geslacht plantte zich verder ter plaatse voort.

Deze vervanging in het bestuur te Semarang geschiedde in 1434 (rasa goena rasaningrat), ¹⁾ vers 41.

In verband met het bovenstaande is het thans zaak de vraag wie Pandan arang eigenlijk is geweest, nader onder de oogen te zien.

Bij de mededeeling van den djoeroe koentji, dat hij Bra-widjaja van Madjapait zou zijn geweest, denkt men, afgescheiden van zijn absurde avonturen, onwillekeurig aan Bhra Pandan salas III. Daarvan vertelt de Pararaton, ²⁾ dat hij „sah saking kedaton,” hetwelk Dr. Brandes vertaalde met: „hij verliet de kraton.” Men zou de uitdrukking ook minder materieel kunnen opvatten, doch dat doet hier niet ter zake: er wordt in de Pararaton niets meer over deze aangelegenheid gezegd, en de mondelinge overlevering vertelt er te veel malligheid bij, dan dat men die traditie zoo maar als aanvulling van een geschrift als de Pararaton zou mogen aanvaarden, en verband brengen tusschen die beide mededeelingen.

1) Rasa is gewoonlijk, zes, doch een jaartal 1636 past hier absoluut niet.

2) Pag. 32, resp. p. 172.

Volledigheidshalve doe ik in dezen samenhang nog bericht van het voorkomende in de Sadjarah dalem. ¹⁾ opgesteld, waarschijnlijk naar oudere gegevens, of ten minste uitgegeven, door ki Padmasoesastra, en bevattende een stamlijst van alle Javaansche vorsten, met hunne nakomelingen en maagschap, benevens opgave wat er van hunne kinderen etc. zoo al terecht gekomen is.

Onder de honderd + één kinderen van den laatsten vorst van Madjapait, Brawidjaja V, vinden wij daar opgegeven:

sub 94: Rⁿ. djaka Soepana, alias Rⁿ. Tembajat.

sub 97: Rⁿ. djaka Bodo; na den val van Madjapait ging hij als sakabat dienen bij Soesoehoenan Bajat, die hem Madjasta als plaats aanwees: zoo werd hij ook kjai ageng Madjasta ²⁾ geheeten.

sub 98: Rⁿ. djaka Pandak, die evenzoo bij S. Bajat kwam en den naam kreeg van sèh Kali atoe.

sub 99: Rⁿ. djaka Wadjak, ook Rⁿ. djaka Woedjil, als boven, kreeg den naam van sèh Saboek djanoer. ³⁾

sub 100: Rⁿ. djaka Bloewo, als boven, kreeg den naam van sèh Sekar dalima.

Beter klaarblijkelijk worden wij echter weer ingelicht door de Serat Kanda, waar men in Zang 411, vers 9, dus vóór het boven reeds nit genoemd geschrift geciteerde gedeelte, verneemt, dat o. m. raden *Madé Pandan*, ⁴⁾ een *zoon* van raden Sabrang Wétan en een kleinzoon van den dipati van Bintara met 300 man tegen Madjapait oprukt. In Zang 413, vers 19 blijkt verder, dat deze jonge man van Soenan Bonang de opdracht krijgt Tirang ampèl te ontginnen, en de omwonende, weerspannige adjar's te bekeeren. Boven is reeds gebleken, hoe hij zich van die taak heeft gekweten. Hij krijgt dan den toenaam van Ki Pandan arang ⁵⁾ hetwelk alles geschiedt in het jaar 1398.

1) Semarang, 1903, p. 111 seq.

2) Men vergl. boven p. 149.

3) Zie boven p. 454.

4) In enkele Babad's Tjerbon wordt mede van een Madé (of Madya) Pandan melding gemaakt, eenmaal als zoon van Soenan Prawata.

5) In Pararaton, p. 201, regel 8 blijkt een fout te zijn ingeslopen ten gevolge van slordig lezen. In den tekst staat

Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., deel LIII, afl. 5 en 6.

Wie Sabrang wétan is, blijkt op zich zelf niet nader. Dr. Brandes ¹⁾ identificeert hem echter terecht met Soerja: weliswaar heet deze overal, voor zoover mij bekend, Sabrang lor, ²⁾ terwijl ook een Sabrang koelon wordt genoemd. Voor de hand zou nu liggen raden Trenggana, den derden zoon naar de meeste opgaven, als Sabrang wétan aan te wijzen, doch tegen zijn vaderschap over Pandan arang verzetten zich de boven (p. 478) gedane mededeelingen nopens de verhouding van diens moeder tot Trenggana, van welken laatste bovendien wordt opgegeven, ³⁾ dat eene dochter van hem met pangéran Madé Pandan trouwt, van wien ze later weer scheidt.

Verder vindt men eene traditie omtrent de afstamming van den heilige te Tembajat terug bij Raffles. ⁴⁾ die aldus luidt:
 „.... the village Tumpait, situated near Karbo Suru,
 the tomb of the Pangéran of that name, who was
 descended from Abdallah the *eldest* son of Raden Patah”,
 terwijl ook al te voren (ib. p. 135) een Raden Abdala als
 zoon van den Raden Patah was genoemd.

Het lijkt dus wel geen twijfel of in deze traditie is werkelijk met Sabrang wétan, pangéran Soerja = Sabrang lor bedoeld, terwijl voorts deze verwisseling wellicht om de maat is aangebracht. De betrokken zang is namelijk in Asmaradana, die in de tweede regel van het vers de eindklank a eischt, terwille waarvan men dan lor door wétan zou kunnen hebben doen vervangen.

.....
 semana sampoen tinoedoch
 taroeka poelo Tirang
 pinaringan KI Pandang arang kang djoeloek
 enz.

Niet het eiland, maar de persoon kreeg dus den naam Pandan arang.

1) Pararaton, p. 200 midden.

2) Bijv. in Bijdragen, 6, VI, p. 141, noot, en in de Sadjarah dalem bovengenoemd, p. 209 en elders.

3) Sadjarah dalem, Semarang 1903 p. 241.

4) History of Java, 2nd. ed. II, p. 158. Het pleit niet voor de lieden, die vroeger in Holland het Javaansch e.a. bestudeerden, dat er nimmer behoorlijk werk van is gemaakt, de handschriften uit de nalatenschap van Raffles e.a. op het gebied der Javaansche letteren meer bekend te maken, dan door de uitteraard voorloopige mededeelingen van Cohen Stuart en Keyser, nu een 50 à 60 jaar geleden.

Hoewel men dus voor deze aangelegenheid slechts de Javaansche overlevering ter beschikking heeft, bestaat er, eenige absurditeiten daargelaten, weinig bezwaar, de hoofdzaken van het vorenstaande als juist aan te nemen, t. w. een jonge telg uit het huis van Demak, wien Semarang als apanage wordt aangewezen, wellicht als loon voor betoonde dapperheid en beleid, en die daar tot de ontginning en bekeering grootelijks het zijne bijdraagt.

Later dan is hij, of waarschijnlijker, ¹⁾ zijn zoon, het leven in betrekkelijke genoegzaamheid, en in de nabijheid van het hof en de (relatieve) beschaving van Demak moede, zoodat hij optrekt naar het heidensche binnenland om zich daar een bestaan te verschaffen, dat, gewijd aan vrome oefening en bekeering, zijn gemoed wellicht meer bevredigde dan het actieve en wereldsche leven als hoofd van eene bloeiende landstreek.

In hoeverre dat laatste aan de overredingskracht van Soenan Kali djaga toe te schrijven moge zijn geweest, blijve hier, om de mirakelen, die met zijn optreden in verband worden gebracht, geheel buiten beschouwing.

Wel is waar komen de medegedeelde tradities, zelfs op meer belangrijke punten, niet steeds met elkaar overeen, doch bepaalde tegenstrijdigheden komen toch ook niet voor, en de opmerking van Raffles sluit zich geheel bij de traditie in de Serat Kanda aan. Alleen de mondelinge overlevering zou dan, als deze voorstelling van zaken acceptabel blijkt, de avonturen van den heilige eenigszins dooreen geward hebben.

De betrekkelijke historische waarde der schriftelijke traditiën boven vermeld, wordt nog eenigszins verhoogd, ²⁾ als men het terrein bij Semarang nader in oogenschouw neemt,

1) Zie nog beneden over het graf van een Pandan arang te Semarang.

2) Hierbij is echter niet uit het oog te verliezen dat herhaaldelijk blijkt hoe men, om legenden en verhalen eenigen ruggeleuning te geven, deze gaarne met een gegeven geographisch milieu in verband brengt, en de gebeurtenissen etc. op bestaande en bekende plaatsen localiseert. Zoo iets kan hier natuurlijk ook gebeurd zijn.

waarbij behalve KALI WOENGOF ten Westen van die plaats, nog eenige andere der bovengenoemde plaatsnamen in den omtrek kunnen worden terecht gebracht, en wel in zoodanig verband, dat het geheel past in het kader van de hier voorkomende mededeelingen.

Neemt men bijv. als basis de nieuwste topographische kaart van het tegenwoordige „Semarang en omstreken,” ¹⁾ dan vindt men aan den Zuidkant een vrij hoog terrein, waarop oostelijk Tjandi ligt, in het midden een desa GADJAH MOENGKOER, en westelijk eene plaats WOTGALIH. Ten Noorden daarvan bevindt zich eene inzinking, en daarvoor een min of meer alleenstaanden heuvel, met een paar kopjes, waarop oostelijk van den weg, die van de Residentswoning naar Tjandi voert, een oude begraafplaats wordt aangetroffen, waar, volgens de plaatselijke overlevering, een *ki Pandan arang* ligt begraven ²⁾.

Westelijk van dien weg zijn de hoogten BRINTIK en BERGATA (op een oudere kaart PREGOTA) aangegeven. Noordelijk bevinden zich dan respectievelijk de tegenwoordige stad, de haven, de vischvijvers, en de zee.

Geheel ten Westen van het Wester Bandjir-kanaal, en ten Zuiden van den postweg, treft men DARANA aan.

Even ten Westen van het Ooster Bandjir-kanaal vloeit nog de KALI GAWÉ, wel is waar niet geheel recht, doch de kronkelingen betreffen vooral het stuk dat het dichtst aan zee ligt, en dus wellicht meer als de natuurlijke afwatering van het eigenlijke kanaal door het later aangeslibde slijk is te beschouwen.

1) 1: 10 000. in 2 bladen, 1909.

2) De heer Rouffaer maakte mij het eerst met deze bijzonderheid bekend, en wees reeds op het mogelijk verband der vroegere Hindoe-vestiging met de toenmalige topographische gesteldheid.

Bij een bezoek te Semarang na het schrijven van dit artikel had ik gelegenheid de bevestiging van deze traditie te vernemen. Bij het bezoek aan het graf bleek de graf-teen aan het hoofteinde eene kunsteloze inscriptie te hebben, luidende:

ابن عبد السلام

Wellicht kan later nog eens blijken of er al dan niet direct verband bestaat van dat graf en dien naam met den hier behandelten cyclus van overleveringen.

DJANILA komt op deze topographische kaart niet voor (het zou bij Paleboeran moeten zijn ingeschreven), doch wel op het blad Midden-Java, uit de atlas van Stemfoort en Siethoff, 2^e druk, links onder, op een apart kaartje van Semarang (1: 50 000), en daar gelegen ten Oosten van Gadjah moengkoer, ten Oosten van den weg, Z. O. van den heuvel met Pandan arang.

In verband met deze locale bijzonderheden en de boven (p. 476) voorkomende mededeelingen over de aanslibbing ter plaatse, ware thans nog het volgende op te merken:

In den Hindoe-tijd moet, blijkens den naam Tjandi, ter plaatse reeds eene vestiging zijn geweest, en wel Zuidoostelijk, op het heuvelterrein thans met dien naam aangeduid. De tegenwoordige „oude stad” was toen nog zee, of ten minste onbegaanbare modder.

In het tijdperk van godsdienstovergang kon de voorliggende heuvel mede nog min of meer als poelo, eiland, beschouwd worden (wellicht ging eene der afwateringen van de Semarang-rivier ten Zuiden ervan langs), dat met Tirang ampèr(1) schijnt te zijn aangeduid. ¹⁾ De terreinaanwinst was echter toch zoover gevorderd, dat men zich reeds ten Noorden daarvan, op de plaats van de tegenwoordige stad, kon gaan vestigen (het zijn dus niet „alleen de Hollanders, die bij voorkeur in de modder gaan wonen”).

Geleidelijk is de aanslibbing dan verder gegaan, evenals bij zoovele plaatsen der Noordkust van Java, totdat de tegenwoordige toestand bereikt werd.

Men vraagt zich nu verder af, waarom ki Pandan arang (of zijn zoon, dipati Mangkoe boemi), nadat hij het leven te midden zijner visschers in het modderdorp dan moede was, juist Tembajat uitkoos om zich uit zijn wereld terug te trekken, en „zending onder de heidenen” te beoefenen. Deze aangelegenheid dient echter mede in verband met de

1) Op de kaart vond ik dezen naam nog niet terug, zoodat deze laatste identificatie het karakter van eene veronderstelling heeft.

omliggende vereerde plaatsen, als Kadjoran, Djimboen, Banjoe biroe, e.a. onder oogen te worden gezien, in elk geval schijnt er voorloopig niets stelligs van te vermelden. Wellicht bestaat er later gelegenheid op deze merkwaardige kwestie terug te komen, en eenige meer positieve mededeelingen daarover te plaatsen.

En steeds dient men in het oog te houden, dat, al klinkt de traditie in bovengemelden samenhang niet onwaarschijnlijk, men er op zich zelf niet meer historische waarde aan mag hechten dan ze verdient, en dat berichten van buiten af, i.e. die buiten de Javaansche overlevering staan, al ware het ook een enkel, onmisbaar zijn om zulke verhalen behoorlijk te controleeren.

Opmerking verdient nog de bijzonderheid, die uit de boven weergegeven verhalen kan blijken, dat de nadere islamiseering, nadat eenmaal door geweld de politieke suprematie aan den islam was gekomen en een bekeerings-raïd (wellicht meerdere) was gehouden, zooals nader uit de Serat Kanda No. 7 kan blijken, op eenigszins analoge wijze geschiedde, waarop in de vroegere Middeleeuwen het Christendom in West-Europa werd verbreid. Had men in het Westen het ontstaan van centra dikwijls aan de kloosters te danken in dier voege, dat een aantal monniken zich ergens vestigden, land ontgonnen, en zoo het verspreide omwonende volk tot zich trokken, en met hogere beschaving, ook op materieel gebied, imbibeerden, op Java waren het evenzoo groepen van bepaalde personen onder leiding van een of anderen vereerden leermeester, die het initiatief namen tot grondvesting van plaatsen, welke thans veelal nog bestaan, en in hunne verdere ontwikkeling dikwijls tot belangrijken bloei zijn gekomen.

In het vorenstaande werd getracht in eenigszins geregelde volgorde weer te geven wat mij tot nu toe over ki Pandan arang, te Tembajat of niet, bekend was geworden. Hierdoor werd eenigermate een overzicht verkregen van de voorstellingen, die bij de latere Javanen omtrent hem geldende zijn

geworden of gebleven, en omtrent de omstandigheden, waaronder hij als uitverkorene Gods begon op te treden.

Ware er nu over Tembajat c. a. verder niets bekend, dan zou de zaak hiermee uit kunnen zijn, en had men een heilig graf, waarvan er op Java zoovele worden aangetroffen, met de zich daarom heen groepeerende legenden te meer geregistreerd.

Intusschen, met de komst van ki Pandan arang te Tembajat, en diens (nadere) bekeering van het omwonend landvolk, heeft deze plaats hare rol in de geschiedenis van Java niet uitgespeeld. Integendeel wordt Tembajat, zooals reeds werd opgemerkt, later herhaaldelijk in de Javaansche kronieken vermeld, in verband met een of andere, min of meer belangrijke gebeurtenis, zoodat de plaats stellig van meer belang voor de Javanen is dan een willekeurig heilig graf zou zijn, ook al blijkt daarvan bij de „historici“ van Java, Veth, Meinsma, en de mindere copisten niets of zeer weinig.

Ten einde de gelegenheid te openen zich nopens die belangrijkheid van genoemde plaats uit een historisch oogpunt eenig idee te vormen, mogen hieronder in chronologische volgorde de thans reeds gebleken gebeurtenissen worden besproken, waarbij Tembajat c. a. zoo al niet steeds het centrum van actie is geweest, dan toch eene rol speelde, die waard is gememoreerd te worden, tot recht verstand óók van aangelegenheden, die zich nog thans zouden kunnen voordoen.

Volledigheidshalve maak ik eerst melding van de vondst te Tembajat van een tweetal beschreven steenen blokjes, waarover men het een en ander vindt opgemerkt in Notulen Bat. Genootschap, 1893, p. 135 — 136 ¹⁾). Het zou van veel belang kunnen zijn indien men over den aard van deze voorwerpen en den tijd van hunne vervaardiging eenige meerdere gegevens bezat; volgens welwillend verstrekte mededeelingen ²⁾) kan de erop voorkomende schriftsoort, hoewel

1) Juncto Not. Bat. Gen. 1909 pag. LXXXIV, No. 91 en 92.

2) Van de heeren Dr. Hazeu en Dr. Krom.

Sultan Padjang en zijne hoofdlieden raakten in ontsteltenis door de modder, die al hooger steeg, en tegen het bivak opdrong. De officieren (zelfs) gingen ervan door, ieder trachtte zijn hachje te redden, men meende dat het uur der Opstanding was aangebroken. Door de neervallende steenen kwam de pasanggrahan in gevaar. ¹⁾ „Het zou onwijs zijn tegen de steenen en de modder op te trekken,” zoo riepen allen.

De lieden van Sultan Padjang waren er van door gegaan, alle naaste verwanten waren verdwenen, zonder slag of stoot hadden zij het veld geruimd ²⁾. Sultan Padjang trok zich toen ook terug, hij besteeg een olifant, en ging naar Tembajat, om den voetkus als hulde aan het heilige graf ³⁾ daar te brengen.

Men probeerde de deursluiting met een sleutel te openen, doch het slot werkte niet. Toen bracht sultan Padjang zijne hulde maar van buiten af, vervolgens sprak hij:

„Zeg, waker, wat is de reden dat de deur van het grafgebouw niet ontsloten kan worden?”

De sleutelbewaarder antwoordde eerbiedig: „De Voorzienigheid veroorlooft niet, dat Uwe Majesteit haren staat behoude. Het teeken daarvan is, dat gij door den Waker ⁴⁾ zijt afgewezen. De dooden staan nader tot den Onstoffelijke. Het koningslicht (dat iederen vorst heet te omstralen) is van U overgegaan op den vorst van Mataram” ⁵⁾.

Sultan Padjang voelde zich zeer onbehagelijk te moede, toen hij den ouden man dat hoorde zeggen. Niet lang daarna ging hij slapen op de *balé kentjoer*, ⁶⁾ hij had nog nooit zoo geslapen als deze keer, allerheerlijkst was het geweest ⁷⁾.

1) Het dak werd te zwaar belast, kaweratan ⁹

2) Er staat eigenlijk zij hadden zich met de lansen tot bossen gebonden overgegeven. De schrijver stelt den strijd tegen de uitbarsting dus geheel voor als tegen een menschelijken vijand.

3) Astana — maqām, standplaats, een gebruikelijke naam voor heilige graven. Astana is veelal verkort tot setana, dat soms sentana wordt geschreven en in dien vorm niet verward moet worden met sentana, naaste verwanten van den vorst.

4) Hiermee zou de „guardian-spirit” van het graf bedoeld zijn.

5) In de B. T. Dj. en elders is herhaaldelijk van de overgang van dat licht sprake, bijv. ed. Mensma, p. 481. Men vergelijkte daarmee de eigenaardige voorstellingen omtrent het proteten-licht, bijv. in Ibn Hisjam, Sarat Moehammad, ed. Wustefeld, Göttingen 1860, p. 101

6) Vergl. boven pag. 437.

7) Geen wonder. De oude heer was stellig dood op van lichamelijke vermoeienissen al de emotie in de afgelopen 24 uur.

Ten slotte ontwaakte hij en ging verder huiswaarts op zijn olifant. Onderweg viel hij eraf op den grond. . . enz.

Deze gebeurtenis bleek in de mondelinge traditie eveneens te zijn hangen gebleven, met een paar bijzonderheden erbij, of erbij gemaakt, die ik hieronder even mededeel. Toen ter tijde was kjai ageng Banjoe biroe, onder den naam van Koentji Karang claviger te Tembajat. Hij raadde den Sultan af om naar het graf te gaan, doch deze wilde toch. De deur wilde echter niet open, zelfs niet toen Zijne Majesteit er persoonlijk op ging beuken, waardoor de voegen uit hun verband sprongen. Toen begreep de Vorst, dat de Voorzienigheid hem in zijne plannen verhinderde, zoodat hij nu maar berustte, en een paar dagen ter plaatse bleef om op verhaal te komen.

De Senapati, vernemende dat Sultan Padjang te Bajat was, zond hem een tlasih-bloem, hetwelk een zinspeling er op zou zijn, dat de Sultan spoedig zou sterven ¹⁾. Vandaar dat de Vorst bij zijn terugkeer ziek werd, en kort daarop overleed.

Van bijzonder gewicht zijn de betrekkingen, die tusschen Sultan Ageng en Tembajat blijken te hebben bestaan. Aangezien in dezen de schriftelijke traditie veel uitvoeriger en belangwekkender is, laat ik die voorgaan. Het betrokken tekstgedeelte is genomen naar een Babad Nitik, afkomstig uit Djocja, ²⁾ die meer in het bijzonder over Sultan Ageng handelt. De weergave zou als volgt kunnen luiden:

1) Klaarblijkelijk eene woordspeling tlasih = telas sih, de gunst (der Voorzienigheid) beëindigd, of wellicht iets dergelijks.

De tlasih-bloem wordt voorts veel op vereerde graven als huldegrift gebracht.

2) 2de Zang, vers 24 seqq., pag. 7 seqq. van mijne copie, hierachter afgedrukt als Bjlage III.

Onder Babad Nitik verstaat men, naar mij werd medegedeeld, een geschrift, dat onderwerpen van meer intimen aard uit het leven der vorsten behandelt, en die in de officiële B. T. Dj. niet ter sprake komen. Ook het werk Tjabolèk wordt als een Babad Nitik beschouwd. Aangezien die geschriften min of meer tot de speciale kraton-litteratuur worden gerekend, die men ongaarne naar buiten vulgariëert, is het eenigszins moeilijk zich direct goed over hunnen inhoud en omvang te orienteeren. Hoewel men voor de pietet van het nageslacht alle respect kan

. . . . Djoeroe taman werd niet aangetroffen. Daarop ging de Sultan buiten den ringmuur om Djoeroe taman te zoeken. Overal ging hij rond doch den gezochte vond hij niet.

Steeds meer voelde de Vorst zich bezwaard te moede, hij ging zich zelve toen tot groote inspanning des geestes dwingen, beoogende loutering van zijne Vereering (poedja).

Nadat deze poedja tot zijn hart was doorgedrongen, en van het hart tot het primair gezichtsvermogen, ¹⁾ verdween terstond het (menschelijk) gezicht van den Sultan, doch hij kreeg nog niet de opening van het Volmaaktheids-waarnemingsvermogen ²⁾. Hij zat daarbij op de kadjar ³⁾ met het front naar Mekka.

Alstoen werd een menschelijke figuur zichtbaar, die daar voor den Vorst stond. Het leek een priaji, met gunstig uiterlijk, van middelbaren leeftijd, die voorts een buitengemeen schoon gewaad droeg. Hij (of: dat gewaad) schitterde rondom, met een glans als de volle maan, als die helder schijnt, zonder door regenwolken of (zelfs) lichte vederwolken omfloerst te zijn.

Toen hij den Sultan zag, ⁴⁾ sprak hij vriendelijk, doch zonder overdreven reverentie, alleen met beleefde buiging. ⁵⁾ Na een oogenblik dan glimlachte die priaji, die daar gekomen was, en sprak op innemenden toon:

„Wel, Sire, zoo hebt gij dan eene ontmoeting met mijne Waardigheid. Ik bemerkte Uwe bekommernis, terwijl gij

hebben, en niet noodeloos hen in die gevoelens van vereering zal willen kwetsen. is eene publicatie voor uitsluitend wetenschappelijke doeleinden allerminst eene vulgarisatie, zoodat ik mij onbezwaard acht den lezers er iets uit mede te deelen: te meer daar het betrokken stuk in geen deele iets bevat, waarvan de bekendstelling kwetsend voor het Javaansche vorstengeslacht zou kunnen zijn.

1) Iksa klaarblijkelijk om de maat voor aksi.

2) De bedoeling schijnt te zijn, dat, hoewel het gewone menschelijke zien door zijne bewusteloosheid was opgeheven, het orgaan van innerlijke waarneming, dat juist in dat geval gaat werken, toch nog niet in functie was getreden.

3) Volgens verstrekte mededeeling eene zitplaats, van hout of steen, vóór eene Javaansche woning. Bij onderwetsche heiden zou zoo'n kadjar nog wel voor-

komen. Het woord is wellicht van , Arab. = steen.

4) Grammaticaal kan ook Sultan het onderwerp zijn, doch om den contextus schijnt mij dat minder aannemelijk.

5) Het was dus geen „abdi,” want anders zou hij het stellig niet gewaagd hebben anders dan met teekenen van uiterste onderwerping den gebieder toe te spreken,

lekker op de kadjar zat, geheel weggerukt in Uw peinzen. Thans wensch ik U eene (gewichtige) mededeeling te doen, want een vorst mag niet falen in zijn ambt. Straks was U er zeer bekommerd over hoe het einde (d.i. van de moeilijkheid, waarin hij zich bevond) zou zijn, omdat U bij U zelve op Uwe macht nopens de onzichtbaren, ¹⁾ dat andere geslacht, vertrouwde. Zulks is niet gecorloofd volgens den Wil van Allah. Daardoor is Uwe wil geabrogeerd. ²⁾ (Gij hebt) niet geloofd aan, vertrouwd op de macht van het innerlijke, der geestelijke krachten, op het wezenlijke, dat de wereld schiep. (?)

De Sultan was van zijn stuk gebracht, ³⁾ hij was buitengemeen verbaasd, alsof zijn hart was geschud; nadat hij zijn volkomen gemoeds-evenwicht had teruggekregen, smeekte hij instantelijk tot de Godheid, tenslotte ging de Vorst den Verschenene tot leeraar nemen en vroeg hij welwillende hulpe, om zoo snel als een wenk der oogen ⁴⁾ naar Mataram te kunnen terugkeeren (vers 30).

Eerbiedig trachtte hij den betrokkene daartoe over te halen:

„Dan ben ik later eveneens geheel ter Uwer beschikking, naar willekeur; omdat ik mij al te zeer bezwaard te moede voel, moge UEd. goedgunstig medelijden aan mij betoonen, die zoo zeer in moeilijkheid zit; en wie is UEd., dat het enkele denken met scherpzinnigheid U zonder falen al mijn gedragingen bloot heeft gelegd. Ik voel mij ten eerste genoopt UEd. te smeeken mij ten spoedigste te doen toetreden tot mijne loutering.“ (?)

De Verschijning wilde echter zijne afkomst nog niet bekend stellen en evenmin zijn naam. Om de aandacht wat af te leiden (van die vraag) sprak hij minzaam: „Wel, Sultan, neem thans in ontvangst het gunstbewijs van Hem, die de Primaire aanleiding was der Wereld. Ik ben in werkelijkheid gemachtigd U de Wetenschap te onderrichten.“

1) Het woordje: wari heb ik ondanks vele informaties, niet thuis kunnen brengen.

2) Volgens Rn. M. Mangkoe dinedja beteekent katambetan hier: zich vergissen, dus: Gij hebt U vergist, door niet te gelooven aan enz.

3) Skr., nirbāva.

4) Eigenlijk. zoo gauw als men het maar kon zeggen, deling == oetjap.

Alzoo werd de Vorst nu in de gereserveerde (geheime) Wetenschap onderwezen, van daar dat hij werd de Vorst (beroemd om) de dapperheid van zijn inborst, en de ver-reiking (lett. de losheid, van gewone menschelijke beperktheid) van zijn begrip.

Terstond had hij zich alles eigen gemaakt, binnen korten tijd vermocht hij de beteekenis van de verborgen Wetenschap te vatten, duidelijk en door en door helder was zijn begrip, hem was duidelijk zichtbaar ¹⁾ de Heer der Werelden. Geen „denk-beeld“ was hem verborgen bij het streven om te weten.

Alsdan sprak de Verschijning vriendelijk: „Dus, Sultan, is het Verborgene, dat ik U mededeelde, nu begrepen?“

(3^e Zang.) De Vorst antwoordde eerbiedig: „Door Uwen verleenden zegen is de ilmoe gaib mij nu bekend.“

Nu werd den Sultan aangeraden snel zich in de mouw van het gewaad te plaatsen van de Verschijning, opdat hij schielijk naar zijn rijk Mataram zou kunnen terugkeeren.

In een oogenblik dan was men op weg ²⁾.

Thans ook verklaarde de Verschijning zijn afkomst: „Indien Uwe Majesteit niet weet wie ik ben, welnu, ik ben de Soenan, die te Bajat resideert“.

Intusschen schijnt het dat 't spreken van twee priaji's slechts eene bedekte uitdrukking is, om te trachten hen beiden te sparen, beschutten ³⁾.

Daarom loopen, naar het algemeen gerucht, de opvattingen, wie met den Sultan eene ontmoeting heeft gehad, uiteen.

Er zijn er, die zeggen, dat het Soenan Bajat was, aangezien de begraafplaats tot nu toe steeds niet behoorlijk was opgebouwd; en nu laat het zich denken dat uit gunst, ter vergelding van de betoonde hulp toen de Sultan in nood zat, de begraafplaats te Bajat daarom misschien in orde is

1) Pramana werd hier verklaard met katon tétela.

2) Deze regel schijnt een stoplap te zijn, valt ten minste eenigszins buiten den gang van het verhaal.

3) Aldus de verklaring van Rn. Ng. Soera dipoera van deze drie duistere regels.

gebracht, omdat de nakomelingen niet bij machte waren dat behoorlijk te doen ¹⁾. Deze aangelegenheid placht hij de lieden vroeger een punt van meeningsverschil te vormen.

Anderen zeggen, dat het een nakomeling van Soenan Bajat was, met wien de ontmoeting plaats greep, de pangéran, die tot Voorlichting zou strekken. ²⁾

Nog anderen beweren, dat het Soenan Kali djaga was, er zijn zelfs lieden, die de Verschijning eene afsprankeling noemen van de Verborgenis van den Luisterrijke (i. e. Allah).

Toen nu op dat tijdstip den Sultan alles helder was geworden, en hij begreep snel thuis te kunnen zijn, indien hij zich in de mouw van de Verschijning stak, deed hij zulks, en was heel spoedig te Mataram in den kraton terug, ³⁾ tot zijne verbazing en dankbaarheid. Evenzoo keken de echtgenooten en bijvrouwen, die den Vorst daar zoo ineens, zonder te weten vanwaar, zagen opdagen, vreemd op; dan gingen zij als om strijd hare sembah maken en zijne voeten omvatten.

Na nog eenige opmerkingen over het gelukkig wederzien volgen dan in vers 10 seqq. een aantal mededeelingen over Djoeroe taman, die zich in het vrouwenverblijf wilde begeven zoogenaamd om den Sultan te zoeken, doch feitelijk om iets geheel anders, zooals sommigen beweren. Aangezien een en ander slechts zeer zijdelings op het hier verhandelde betrekking heeft, laat ik eene vertaling achterwege.

Vers 16 en 17 beschrijven dat de Vorst den volgenden ochtend audientie hield, waarop hij aldus (vers 18) sprak:

1) In dezen zin schijnen twee gedachten te zijn samen gewrongen, om aan de tembang-eischen te voldoen ten eerste de opvatting dat de Sultan het graf als vergelding voor de betoonde hulp liet ophouwen, ten tweede, eene andere opinie, namelijk dat hij maar alleen aan het opknappen is gegaan, omdat de ahli waris daartoe niet in staat waren.

Anders is eerstens de derde regel van vers 4 niet wel te verbinden, en zijn ook de twee laatste regels van dit vers niet geheel ter zake.

2) Volgens Rn. Ng. Soera dipoera bevat boranja de wortel van obor, en ware het als: padjang te verklaren. Anderen stelden het = wara, i. e. pitoetoer, piwoelang.

3) Vers 6 en vooral 7 zijn erg omslachtig gesteld en niet vrij van herhalingen.

„Wel, patih Singa ranoe, ik wijs jou aan om het graf van den heilige, wijlen Soenan Tembajat, opnieuw aan te leggen. Maak er een hoogen ringmuur van steenen om: gebruik daarbij je volle overleg. Ik vertrouw je in dezen, patih, maar het moet er fraai uit komen te zien.

Ik verleen steenen hier van Mataram, maar wat het vervoer betreft, ze mogen noch door (draag)paarden, noch door koelies er heen gebracht worden. Nopens de overbrenging van die steenen is het mijn wensch, dat gij geschikte ¹⁾ lieden in sila-houding op een rij stelt, evenals een opgestelde wajang ²⁾ van Mataram tot aan Bajat toe. Dan moeten zij de steenen van hand tot hand aan elkaar overgeven. Laat er niet te weinig volk zijn, desnoods een 300 000 man ³⁾.

De patih sprak, zooals Uwe Majesteit beveelt: daarop stelde hij de ontvangen orders algemeen bekend ⁴⁾.

Nadat de Vorst zijn verlangen had kenbaar gemaakt, stond hij op en trok zich terug in het paleis, terwijl de aanwezigen uiteengingen om de werkzaamheden in gang te stellen.

Het werk marcheerde al, de (aangewezen) lieden stonden als mieren, die over een steen kruipen.

Panembahan Poerbaja en de jongere prinsen hielden te Mataram toezicht op het overbrengen der steenen, terwijl de najaka's en de Patih te Tembajat zich ophielden. Iederen dag was men onafgebroken aan het steenenvervoer.

1) Het prefix soc- van soedjalna heeft eigenlijk hier geen beteekenis.

2) Tirik-tirik = djedjer oenda oesock.

3) Tembajat en het Mataram van Sultan Ageng lagen, als men de vlakke volgt en eventueele wegkrommingen mede eensgezins in aanmerking neemt, naar ruwe schatting een 40 K. M. van elkaar. Stel echter 50 K. M., en laten wij aannemen dat één man ± 1 M. afstand dekt, dan zouden 50 000 man voor het bedoelde werk noodig zijn geweest.

Dat getal kon men voor een vorstelijken gril allicht bij elkaar krijgen. Toch is de zaak, afgezien van andere overwegingen, ook hierom weinig aannemelijk, aangezien men dergelijke verhalen ook elders in den Archipel, met name op Sumatra vindt, waar, uit hoofde der bevolkingsdichtheid van thans of voorheen een zoodanige maatregel stellig niet mogelijk zou zijn geweest.

4) Arkoeh staat (om de maat) voor arkah, hetwelk (met voorslag a) = rekah zou zijn.

De astana was dan opgetrokken en zeer fraai van makelij: sierlijk zag de kedaton er uit, aan beide kanten bevonden zich de paséban's, de poortjes stonden in volgorde achter elkaar, de poorten ¹⁾ staken hoog uit. De ringmuur was van steen, het voorplein ²⁾ zag er aangenaam uit, er stonden allerlei planten in potten, fraai was het om te zien.

Een watervijver was er voorts, met helder water, dat voortdurend van het gebergte vloeide.

Na eenigen tijd waren de werkzaamheden aan het vorstelijk grafverblijf afgelopen. Sedert dat nu de opstelling van de astana te Tembajat was voltooid, werd de Vorst vermaard om het ontzag dat hij inboezemde, en zijne voortreffelijke vermogens. Algemeen ruchtbaar was, dat hij zijn Vrijdagsdienst te Mekka bij de Karabah vermocht te houden enz.

De mondelinge traditie brengt de relaties van Sultan Agoeng tot den heilige van Tembajat in verband met een tocht naar Balambangan, waar de Vorst de wajang wilde gaan zien. ³⁾ Eenmaal daar aangekomen, keerde Djoeroe taman ijlings terug, om zich zelf tot Sultan te doen uitroepen. ⁴⁾ Soenan Bajat deed den Vorst van dit snood bedrijf kennis geven, en nog juist op tijd naar Mataram terug voeren, om Djoeroe taman te ontmaskeren. De Sultan liet zijn toorn niet zoo erg merken, maar een paar dagen later werd Djoeroe taman gelast 'sVorsten pistool schoon te maken:

1) Kori, resp. gapoera. Volgens sommigen zou kori een gewone, gapoera een „gespleten” poort beteekenen. Algemeen schijnt dit onderscheid echter niet te worden gemaakt. Behalve te Tembajat vindt men de gespleten poortjes bij Moslimsche gebouwen nog te Imagiri, Koedoes, en in Tjirebon (Goenoeng djati, Kasepoehan en Soenja ragi) echter van baksteen opgetrokken, en van vrijwel kunsteloze structuur.

2) Men zou ook, misschien met meer recht, aan de trappen of inspringingen (kanteelen) van den muur kunnen denken, waarop de planten dan geplaatst waren.

3) Mriksani ringgit.

4) In deze op zich zelf eenigszins vreemde geschiedenis met Djoeroe taman zou een „pralambang” kunnen schuilen, zooals de oudste gedeelten van de Babad's vrij vele schijnen te bevatten.

Sedert trof ik ditzelfde verhaal aan met een Brawuljaja van Madjapait in de hoofdrol, die door Djoeroe taman naar Palembang was gebracht om de wajang bij zijn zoon Arja Damar te zien spelen; men zie Babad Tjirebon, No 75 der collectie Brandes, deel I, p. 81 seqq. (Zang 11, vers 33 vlgg.)

hij keek in de loop of er ook iets aan mankeerde, toen het schot plotseling afging, en hij de volle lading in zijn ééne oog kreeg. Hij voelde zich overwonnen en eclipseerde.

Bovendien kreeg de Sultan onderricht in de Wetenschappen, speciaal het vermogen zich in een oogenblik overal heen te begeven door middel van het formulier: adji Paweling; uit dank bood hij nu zijn koninkrijk den bewaker van het graf aan, doch deze weigerde, zeggende dat zulks niet volgens de Voorbeschikking was, alleen vroeg hij om afdoende reparatie der grafgebouwen, hetwelk toen ook geschiedde.

Deze traditiën nopens de relaties van Sultan Ageng en het graf Tembajat, zijn nog betrekkelijk jong en klinken, afgezien van de gebruikelijke absurditeiten, alleszins aannemelijk. Bovendien vinden ze uit onverdachte bron bevestiging door eene mededeeling in het „Daghregister,” ¹⁾ luidende, „dat den Mataram parsoonelijck opgetrokken is, nae een plaetse Tambaijat genaempt, om aldaer sacrefitie te doen, ende dat hij nae de voorseyde plaetse vertreckende, hadde belast 50 000: man bij den anderen te vergaderen, 40 000: om nae *Batavia* en 10 000: om nae *Balimboan* te zenden, met ordre dat deselve zijn wedercompste van Tambaijat verbeijden, ende alsdan ieder leger nae zijn gedestineerde plaetse vertrecken soude” enz.

Het Daghregister is natuurlijk als zoodanig geheel betrouwbaar, in hoeverre genoemde „seecker slaeff” de waarheid heeft verteld, is op zich zelf niet meer na te gaan, maar in verband met de bovenstaande mededeelingen van Javaansche zijde schijnt het mij niet al te gewaagd, toch enkele hoofdzaken als historisch juist aan te nemen. ²⁾

Als zoodanig mogen dan genoemd worden dat de Sultan alzoo in den loop van 1633 het graf te Tembajat wellicht

1) Dagh-Register, gehouden int Casteel Batavia. Anno 1631—1634, 's Gravenhage 1898, p. 185, houdende den 29 sten Mei 1633.

2) Critiek uitoefenen op de beschikbare bronnen is goed en nuttig, doch het moet gezonde kritiek blijven, en niet ontaarden in een ziekelijke zucht tot twijfel, die speciaal nopens hetgeen de Babad's e. a. mededeelen, langen tijd de geschiedschrijvers heeft bevangen.

Tijdschr. v. Ind. T. I. en V., deel LIII, afl. 5 en 6.

meer de gewone eer heeft aangedaan, het eens, waarschijnlijk meermalen, heeft bezocht, ¹⁾ en o.a. de betrokken gebouwen zooal niet geheel opgesteld, dan toch belangrijk heeft doen herstellen en verfraaien. ²⁾ Als restes daarvan is thans ten minste nog één poortje overgebleven, waarschijnlijk echter twee, en wel die op photo II en III zijn aangeduid. Dat deze in elk geval, afgezien van accidenteele reparatiën, niet zoo heel jong meer kunnen zijn, moge ook blijken uit de drempelsteen en, die in den loop der tijden heel wat schijnen te zijn afgesleten, en dat alleen door het geschuifel der grafbezoekers met hunne bloote voeten.

In hoeverre ook de andere thans aanwezige gebouwen geheel of voor een deel toenmaals zijn opgetrokken, is uitwendig moeilijk na te gaan, allicht kunnen de gebruikte steenen voor een deel wel dezelfde zijn geweest. De naam „gapoera” voor de eerste poort (op photo I) en voor de vierde zou er op kunnen wijzen, dat zij vroeger ook „gespleten” zijn geweest, en eerst later, toen men dat genre niet meer toepaste, onder behoud van den vroegeren naam, in hun tegenwoordig model zijn opgetrokken. Uit den bouwtrant met ronde pilaren van de bangsal djawi (photo I) kan men wel afleiden dat dit gebouwtje, in dezen vorm tenminste, eerst veel later is opgericht, doch ter verkrijging van afdoende gegevens omtrent ieder stuk afzonderlijk zou een nader onderzoek in loco stellig noodig zijn.

1) Bij Raffles vindt men in deel II (2e ed.) p. 259 nog opgegeven:

„1562, The Sultan removes to Tumbayat” .. etc.

Van veel belang zou het wellicht zijn als men de „Traditions and Records of the Javans” waaraan dit en de andere jaartallen zijn ontleend, nader kon exploiteeren: zonder meer valt echter uit deze bloote opgave geene conclusie te trekken, te meer daar niet alle opgaven in de betrokken lijst even nauwkeurig schijnen te zijn opgemaakt en verschillende gebeurtenissen eenige jaren zijn verschoven. Zie daarover nog de volgende noot.

2) In een later verkregen Babad Nitik van eenigszins andere redactie, waarvan het op Tembajat betrekking hebbende gedeelte nog in Bijlage III a kon worden opgenomen, wordt tweemaal van opbouw etc. te Tembajat melding gemaakt; de laatste maal, die met de episode in den tekst overeenkomt, met sengkala:

dwi tjatoer manga nata,

hetwelk zou beantwoorden aan het jaar 1542. Intusschen, iedereen weet hoe de Javanen door hunne sengkala-liefhebberij in verband met de eischen der dichtmaat, in de jaartallen allerlei fouten hebben gemaakt, en onnauwkeurigheden hebben begaan.

Het gespleten poortje bij de pasar, dat thans geheel alleen staat, maakt den indruk van ouder te zijn dan de beide andere, ¹⁾ en eene lezing van 16(?)33 voor de sengkala, het met 1555 overeenkomende jaar der Christelijke jaartelling, komt zeer onwaarschijnlijk voor. Zelfs tegenwoordig duiden de „echte” Javanen der Vorstenlanden in brieven onderling de Christelijke jaartelling niet of betrekkelijk zelden aan, en vooral in den tijd van Sultan Ageng kan er alzóó weinig aanleiding hebben bestaan eene dergelijke concessie aan de Westersche jaartelling te doen. Aan invloed der in Mataram aanwezige Hollandsche gevangenen is in dezen haast niet te denken. Of men zal aan een vroegere opbouw van dit poortje, misschien op initiatief der bewakers van het graf, moeten denken, bijv. in het jaar 14(?)88 of 15(?)33, of de inscriptie zal iets anders gelezen moeten worden, hetgeen mij geenszins buitengesloten voorkomt.

In de Babad Nitik heette Sultan Ageng juist in Banten te zijn geweest om den vorst aldaar den druk van zijn gezag te laten gevoelen, toen hij met de Verschijning, die Soenan Bajat heette te zijn, in connectie kwam.

In de mondelinge traditie was hij toen in Balambangan.

Volgens het vermelde in het Daghregister wilde hij na „sacrefitie” te Tembajat, zijne troepen tegen Batavia en Balambangan uitzenden.

Nu vindt men voorts in de jaren na het beleg voor Batavia telkens allerlei geruchten in het Daghregister geinsereerd nopens oorlogspreparatiën van den Mataram, hetzij tegen Batavia, hetzij tegen Banten, of tegen beide. Bovendien blijkt uit brieven sub XXVIII en XXIX opgenomen bij de Jonge, ²⁾ dat er ook vóór het meer nadrukkelijke optreden tegen Balambangan in 1638, in den Oosthoek voortdurend bisbilles waren of verwacht werden, waartoe het hebben van eenigszins geregelde troepen voor Mataram noodzakelijk was.

1) De bouworde echter, meer gedwongen, niet zoo slank als de beide andere, vertoont eenige overeenkomst met die te Tjirebon, zie p. 496, noot 1.

2) De Opkomst van het Nederlandsch gezag, deel V (II) (A'dam — den Haag 1870) p. 201 sequ.

Het bezoek van den Sultan aan Tembajat in 1633 ¹⁾ krijgt dus o. m. het alleszins begrijpelijke karakter van eene zijarah, in de afgeleide beteekenis van het inroepen der tusschenkomst van den heilige bij Allah, om een voorgenomen plan succesvol ten uitvoer te kunnen brengen.

Intusschen zijn de voorgenomen tochten of niet uitgevoerd, of zonder merkbaar resultaat geweest, zoodat in dat bezoek, met als gevolg de inlossing eener gedane gelofte, bezwaarlijk voldoende motief kan gelegen hebben om de stellig nogal kostbare opbouw en herstellingen aan het graf aan te brengen, die klaarblijkelijk zijn geschied.

De mededeelingen over het onderricht van den heilige van den Sultan is te zeer met mirakelen omkleed, dan dat men daaraan als historisch motief al te veel waarde zou behoeven te hechten (tenzij, zooals wordt vermoed, de bedoelde episode mede als pralambang bedoeld zoude zijn).

Wellicht zal men dus moeten aannemen, dat de restauratie van Tembajat een der pogingen van den Vorst is geweest om zich met wat vromen luister te omgeven, en de „paepen” ten minste bij verdere oorlogs-bemoeienissen geheel op zijn hand te hebben, toen het hem gebleken was, dat hij na de débacle voor Batavia met geen mogelijkheid weer een ander leger daarheen op de been kon krijgen.

Merkwaardig genoeg vond de verandering in de Javaansche tijdrekening ²⁾ in hetzelfde jaar 1555 plaats. In hoeverre er al of niet nog een meer rechtstreeksch verband tusschen dat feit en den opbouw van Tembajat kan hebben bestaan, valt nu niet nader te onderzoeken, het is in elk geval belangwekkend, dat beide aangelegenheden chronologisch nagenoeg blijken samen te vallen.

1) De mededeeling werd einde Mei is het Dagregister opgenomen. De overbrenger zal stellig wel een paar weken of meer (volavonturen) noodig gehad hebben voor zijn vlucht. Het hier bedoelde bezoek ware dus te stellen in April, of begin Mei 1633, d. i. wellicht in de maand Sjawal 1554 (8 Juli 1633 = 1 Moeħar-ram 1555), in welke maand ook thans gaarne grafbezoek wordt verricht.

2) T. w. de officieele wijziging. Dat de Moslimsche kalender ook te voren al schijnt te zijn toegepast, blijkt uit de mededeelingen in Tijdschrift T. L. V. dl. XXXII p. 356.

Ten slotte noem ik in dit verband nog de mededeeling van Rijklof van Goens, ¹⁾ betreffende het gezantschap naar Mekka, dat met Engelsche hulp naar Suratte, en vandaar met Arabisch voertuig verder werd gezonden, en later met een Arabier terugkwam, waarop den Vorst de eeretitel Sultan Mohammad ²⁾ werd aangeboden. Het blijkt echter niet nader of dit gezantschap voor of na het wansucces voor Batavia werd verzonden, en ook niet, wanneer het ongeveer terugkwam, zoodat men er zonder meer tot toelichting en staving van het voorafgaande geen beslissend gebruik van zal mogen maken.

Overigens zal men stellig wel niet alleen aan politieke overwegingen bij het nemen van maatregelen als hier bedoeld, hebben te denken: evenals alle lieden van zijn genre in de wereldgeschiedenis ³⁾, mag men bij Sultan Ageng een zekeren religieusen, om niet te zeggen bijgeloovigen trek in zijne persoonlijkheid veronderstellen, die mede tot het plaatsvinden der even gememoreerde gebeurtenissen zal hebben bijgedragen.

Eenigszins uitvoeriger dan het kader van dit opstel op zich zelf wellicht zou eischen, stond ik stil bij de bespreking van de connecties tusschen Sultan Ageng en Tembajat. Men is hier echter reeds op geheel historisch terrein, zoodat men de daden der menschen en hunne motieven niet meer als „legenden of folklore” behoeft te beschouwen, maar naar den algemeen menschelijken standaard mag beoordeelen als uitingen van de psychische en intellectuele gesteldheid der ageerende individuen. En juist het uitpluizen van de meer intieme aangelegenheden der historie, het nagaan der gemoeds- en verstandsoverwegingen bij het verrichten van hunne daden door de betrokken personen of groepen, maakt de beoefening van die echt-menschelijke wetenschap zoo buitengemeen aanlokkelijk.

1) Corte beschrijvinge van 't eiland Java, in Bijdragen 1. IV p. 61 van den overdruk (te samen met de Reysbeschrijving van Samāraugh nae Matāram)

2) Ook Valentijn, 4e deel 1e stuk, noemt den Vorst steeds Mohammad.

3) Men denke slechts aan Constantijn den Groeten, zooals de traditie ons dien voorstelt, Baber, naar zijne autobiographie, e. v. a. m.

Wat thans nog volgt aan historische gebeurtenissen in verband met Tembajat heeft stellig niet de belangrijkheid van het pas voorafgaande, doch is in elk geval waard vermeld te worden, en van een bepaald standpunt gezien ook voor het tegenwoordige niet van gewicht ontbloomt.

Eerstens treffen wij aan eene mededeeling, dat Pangéran Eroetjakra (de „oudere” Dipanegara), ¹⁾ nadat hij door de partij van Kartasoera uit het dorp Semanggi was verjaagd, op zijn vlucht door de lieden van het dorp Genting laaghartig geplunderd werd, en na een bangen, nachtelijken tocht te voet, langs ongebaande wegen over den rand van het (Zuider-)gebergte, alleen met vrouwen en kinderen, ten slotte te Tembajat aankwam en bij Pangéran Wangsa dria aldaar opname vond.

Zeven dagen bleef hij ter plaatse en kreeg toen hulp uit Djocja, van Panembahan Poerbaja, zoodat hij zich op aan zijne afkomst evenredige wijze te Mataram (Djocja) kon presentereeren.

Mocht men op het eerste gezicht geneigd zijn, mede om het feit dat de prins blijkbaar juist zeven dagen te Tembajat bleef, deze plaats als een soort toevluchtsoord te beschouwen. waarbinnen men veilig is voor verdere vervolging, in den ganschen samenhang der betrokken mededeelingen is er vrijwel niets, dat deze veronderstelling nader kan steunen, zoodat zij meer dan de bloote vermelding hier niet waard is.

Eene vertaling van de episode, die op dit evengenoemde voorval betrekking heeft, en in den Javaanschen tekst ²⁾ hierachter werd opgenomen, schijnt wel niet noodig. Het stuk is opgesteld in den meest onopgesmukten verhaaltrant, terwijl de inhoud uit het bovenstaande reeds voldoende blijkt.

1) Tijdschrift T. L. V. deel 32, p. 372.

2) Als Bijlage IV. Waarom juist een stuk uit No. 37 der coll. Brandes werd uitgekozen, blijkt uit het medegedeelde op pag. 488 noot 2.

Kort na het voorafgaande acht de andere partij het noodig Tembajat te tuchtigen, waarvan het verhaal luidt als volgt ¹⁾:

. Ki Tohdjaja kreeg van den Vorst een lans met goud- en zilver-omwindsel en gouden beslag, en bovendien 200 real, waarop hij, vergezeld van ki arja Koedoes werd gelast een brief te brengen aan den Amral en ki dipati Danoe redja en Mangkoe pradja, allen te Mareboeng. Daar aangekomen wordt hij met de gunst van den Vorst geluk gewenscht.

Tembajat bleek zich intusschen nog steeds te verzetten, en de partij van den Panembahan (Poerbaja) aan te hangen ²⁾.

Ki Tohdjaja en Rⁿ. Nata widjaja kregen dus opdracht het te kloppen,

De lieden van Tembajat weerden zich geducht, omdat de pangéran's ³⁾ persoonlijk aan den strijd deelnamen. Tohdjaja steeg af en ondernam met zijne lieden een attaque, die de tegenpartij op den vlucht dreef naar het gebergte, terwijl hunne makkers ⁴⁾ met veldslangen op de aanvallers vuurden.

De vertrouwde van den vorst, zijn gunsteling raden Danoe paga, wenschte een aanval te doen op pangéran Wangsa dria (het hoofd van Tembajat). Tohdjaja gaat snel voorwaarts in den strijd, hij wordt uit de veldstukjes beschoten, doch wijkt niet. Hij schrijdt voort en weet dan de „artillerie" van den vijand te bedwingen en met bebloede koppen doet hij de

1) Genomen van hetzelfde handschrift No. 37 coll. Brandes. Den tekst vindt men hierachter als Bylage V. Bij de weergave in het Hollandsch heb ik wat vrijer vertaald en wat meer bekort dan gewoonlijk, aangezien het onnoodig tijdroovend is den tekst in al zijne uitvoerigheden te volgen, en het bij deze gebeurtenissen meer aankomt op het algemeene feit, dan op het enkele detail. Hetzelfde geldt ook voor het volgende stuk uit de Babad Petjina.

2) Nopens het verband van deze episode en de voorafgaande met de algemeene gebeurtenissen moet ik verwijzen naar de gewone geschiedboeken, bijv. Veth, Java, 1 e druk deel II, p. 445 — 447, of

2 e „ „ II, p. 123.

3) t. w. de afstammelingen van Soenan Bajat.

4) — ipoen van sarowangipoen zou op de partij van Tohdjaja kunnen slaan. Doch om het volgende komt dit minder waarschijnlijk voor.

kanonniërs afdeinzen. Hierop slaan de lieden van Tembajat op de vlucht naar de masdjid toe, achtervolgd door Tohdjaja.

De aanwezige dipati's vreezen nu dat hem een ongeluk zou kunnen overkomen, waarover de Vorst stellig vertoorned zou wezen, zoodat zij zich persoonlijk in het handgemeen willen begeven. Doch zij komen Tohdjaja al onderweg tegen, die met opgewekten pas, vol trots over zijn heldenstukken, aankomt.

Rⁿ. Nata widjaja geeft hem echter een koude douche: „Zeg, Tohdjaja, je moet je een beetje intoomen, weet je wel dat je vijand hier te vergelijken is met wat in den Oosthoek de lieden van Giri zijn: het zijn (beide) afstammelingen van heiligen.”

IJlings keert Tohdjaja terug op het plein voor de masdjid, en gaat sembah's maken, wel tot honderd toe.

Rⁿ. Nata widjaja lacht hem uit en vraagt: „Waarom maak je toch sembah's voor de masdjid?”

„Wel, raden, is het antwoord, daar straks gingen de vijanden in de masdjid een toevlucht zoeken: indien ik voornemens was geweest ze te dooden, dan zouden ze alle reeds verloren zijn. Ik heb er op los geslagen, en nu mocht het eens zijn dat ik ook de pangéran's hier geraakt heb. Daarom deed ik schielijk de sembah, wel tot honderd keer.”

De hoogere aanvoerders vonden aanleiding in die naieve handelwijze van Tohdjaja om onbedaarlijk te gaan lachen.

De geslagen vijand werd door een achter te laten detachement achtervolgd; de anderen keerden naar Mareboeng terug, en deden den Amral van het gebeurde bericht enz.

Ongeveer twintig jaar later speelt zich te Tembajat wederom een tafreel af uit den langen strijd van hoogen adel tegen vorst, dat is tegen den veldwinnenden Europeeschen invloed en inmenging, die vijftig, zestig jaar duurde en nog lange niet tot bevredigend resultaat voerde.

De tekst waarnaar onderstaande mededeelingen werden overgezet, is genomen uit de Babad Petjina, ¹⁾ en hierachter opgenomen. Het verhaal luidt ongeveer aldus:

Zoo was dan Soenan Koenig te Seneng aangekomen, waar hij halt liet houden en een tijdelijk verblijf opsloeg.

Intusschen was pangéran Pamot het Ploemboengan-gebergte opgegaan, dat ten Zuiden van Tembajat ligt, en had daar raden Pengoeloe ontmoet. Deze was de zoon van den djoeroe koentji, de bewaker van het graf des heiligen die te Tembajat begraven ligt. Rn. Pengoeloe nu was reeds lang niet betrouwbaar, hij had zich in Ploemboengan afgezonderd, en daar een eenigszins geregelden troep bijeengebracht; na de nederlaag bij Randoe kori had hij namelijk het plan opgevat om de Hollanders te bestrijden en hen te overvallen.

Zoo waren dan een aantal lieden in het gebergte bijeen, godsdienstleeraren, met hunne leerlingen en ondergeschikten, ook lieden van Tembajat waren te Ploemboengan gekomen, te samen een vierhonderd man.

Rn. Pengoeloe wachtte de komst van pangéran Prang wedana af, zonder wien hij niet naar de vlakte wilde (durfde) afdalen. Daarom vroeg hij pangéran Pamot zijn ouderen broeder te willen verzoeken naar het gebergte te komen, (vers 30) hem daartoe vooral persoonlijk te spreken en dan hierheen te geleiden. Hij (raden Pengoeloe) nam op zich den strijd tegen de kafir's aan te binden, maar pangéran Prang wedana moest aan het hoofd staan van den troep, een vorstentelg kwam het eerst in aanmerking de heerschappij weer te ontweldigen.

1) Semarang 1874. Zie Bijlage VI. Dit geschrift is een vervolg op het handschr. No. 37 coll. Brandes, vergl. p. 488 noot 2.

2) D. 1. ... 'de(n) chimérique(n) Soesoehoenang of Maas Grendie', de Jonge, IX p. 432.

Nopens het verband van deze aangelegenheid met de algemeene gebeurtenissen in Midden-Java vergelijkte men bijv. Veth, Java. 1e druk, dl. II, p. 465 — 466 of 2e druk, dl. II, p. 148 seq.

Zoo ging pangéran Pamot met zijne dienaren naar Seneng terug, en vertelde zijne wederwarigheden aan den Vorst (klaarblijkelijk echter niet wat raden Pengoeloe zooal had gezegd).

Nadat de avond gevallen was, ging hij naar zijn pondok en wekte toen zijn ouderen broer op om zich aan het hoofd te stellen van de lieden te Ploemboengan.

Deze besluit daartoe, en vóór het ochtendgloren gaan de twee broeders op weg, (56ste Zaug) zonder dat het gemerkt wordt; alleen laten zij een brief achter aan den Vorst met eene korte opheldering over het doel van hunnen tocht.

Toen de Vorst van een en ander kennis had genomen, sprak hij bij zich zelve: „Hoe talrijk mijne lieden ook zijn, ¹⁾ 't zijn haast allemaal Chineezen. En mijn broer, die durft het wel tegen hoeveel ook opnemen, terwijl hij maar weinig eigen volk heeft. Als er maar twee waren zooals hij, dan zou (ik) tegen de moeilijkheden opgewassen zijn.”

De Vorst ging verder op zijn tocht, in Oostelijke richting, en kwam te Kadoeang, terwijl pangéran Boemi nata achterbleef, onder afspraak op Prang wedana te wachten, hetzij deze den strijd won of verloor.

De laatste was intusschen met zijne lieden te Ploemboengan gekomen, waar hij raden Pengoeloe ontmoette, en met hem besprak Tembajat te hulp te komen. De gewapenden hadden zich al toegerust.

De pangéran zeide dan: „Alzoo, oude vriend, gij wilt dus den strijd aanbinden?”

Ru. Pengoeloe antwoordde eerbiedig: „Mijn wensch is die van Tembajat te kloppen. (vers 10) Wangsa dipa staat daar nu, dien moeten wij eerst aanvallen. Wanneer het plateland en de dorpslieden zijn onderworpen, laten wij dan

1) Hij had blijkens het voorafgaande een goede 1000 man bij zich, waarvan echter drie vierde Indo-Chineezen waren, die, hoevele goede eigenschappen zij ook mogen hebben, zich nog nooit als heldhaftige krijgslieden onderscheidden.

tegen de Kompenie optrekken, die te Randoe kori staat. Ik zal het gevecht voeren, UEd. behoeft het alleen maar bij te wonen”.

De pangéran ging met een en ander accoord.

Rn. Pengoeloe verrichtte nu voor het vertrek zijne godsdienstoefening en smeekte tot de Voorzienigheid; met al zijne lieden prosterneerde hij zich. Daarna ging hij te paard rond om de troepen, tot driemaal toe en dzikirde daarbij. Toen rukte de troep op onder bevel der beide pangéran's, die slechts zeven persoonlijke volgelingen hadden, welke bereden waren.

Rn. Pengoeloe had een raadsman, pak Siem geheeten, die de marsch van de troepen moest organiseeren.¹⁾ Deze wist (bij voorbaat) den goeden of slechten uitslag van een gevecht.

Zoo kwam men dan tot dicht bij Tembajat, waar Wangsa dipa met de lieden vandaar, ten getale van ongeveer 1000 man, den strijd afwachtte.

Tegen den dapperen aanval waren zij echter niet bestand, zonder veel weerstand vluchtten zij en de overwinnaars nestelden zich in Tembajat, waar allen tot zelfs den pangéran van Tembajat (de djoeroe koentji klaarblijkelijk) hulde aan hen kwamen betuigen.

(vers 20) Daarna trok de heele troep de Djabalkat op, en bleef in de volle zon staan, terwijl men seinen op de bendé gaf. Een zekere Kerti leksana, de patih van raden Pengoeloe, had er een meegebracht. Geruimen tijd, tot twaalf uur 's middags toe, gaf hij seinen, terwijl de manschappen in de volle zon stonden. Hierop keerde men terug, terwijl raden Pengoeloe een bezoek aan het graf bracht om voorpraak af te smeken, waarna ook hij naar het verblijf, de balé ranté, terugkeerde.

Wangsa dipa had intusschen stand gehouden te Widja,

1) De conjunctief is misschien een beetje vreemd in dit verband, maar toch zeer wel verdedigbaar, en bovendien, de dichtmaat eischte den eindklank *a*.

zoodat men besloot den volgenden ochtend weer op te trekken. Op het betrokken sein stelde de troep, die nu reeds tot 600 man was gegroeid, zich in beweging. Vuurwapenen had men slechts twee. Wangsadipa kon ongeveer 1000 man te velde brengen.

Zonder veel verwijl begon men den strijd, die van beide zijden met heftigheid gevoerd werd. (vers 30) De strijd was echter ongelijk, daar de eene partij het geweervuur niet kon beantwoorden. Pangéran Prang wedana sprak dan ook tot raden Pengoeloe om vooruit te rukken en een attaque te doen.

Rⁿ. Pengoeloe voldeed hieraan, waardoor de Ternataansche gelederen uiteen raakten, Makassaren, Boegineezen en Baliërs trokken allen terug (om het schootsveld vrij te maken). Toen gingen de Hollanders schielijk salvovuur afgeven, het was (een geluid) alsof een berg instortte. Zij vuurden op raden Pengoeloe, die overstelpt werd door het lood, dat kletterend insloeg.

Al had hij peezen van metaaldraad, beenderen van ijzer, merg als hars en een huid van koper bezeten, op den duur moest het wel succes hebben. Pak Siem raakte het eerst buiten gevecht: zijne knieën raakten gekwetst, zoodat hij als verlamd was, en niet meer kon opstaan. Rⁿ. Pengoeloe werd overstelpt door de overmacht der (versch aangekomen) Kompenie's troepen, en viel van zijn paard. Hoewel staal en lood geen uitwerking op hem hadden gehad, werd hij nu zoo gebeukt, dat hij 't leven liet, terwijl dertig van zijne volgelingen met hem sneuvelden. De Ternatanen verloren daarentegen maar vier man. Dit geschiedde in het jaar 166 (? 8. ¹⁾)

1) Een reflex van deze episode vindt men klaarblijkelijk in de Hollandse brouwen terug bij de Jonge IX, p. 430, waar opgemerkt wordt:

.. het geval dat na het verdrijven der rebellen uit de Mattaram in die contrayen heeft geexsteerd omtrent een nieuwen woelgeest, Radeen Panoeloe genaamd, die door eenige aldaar verblijfhoudende superstitieuse heydenen tot Keyzer verkozen en voornemens was met zijn bijeen vergaderde magt na Cartasoera af te zakken, dog die door Hohendorf met 450 koppen tegengetrokken wezende, na eene nog al hardnekkige verdediging met velen der zijnen om 't leven geraakt en alzoo bijna zoo schielijk verdwenen als voor den dag gekomen was."

Deze mededeeling komt voor in een brief van 31 December 1743, nadat te voren

Toen pangèran Prang wedana zag, dat raden Pengoeloe gevallen was, ging hij op de vlucht met zijn zeven lieden, en richtte zich Oostwaarts, zij repton zich zonder ophouden voort.

Na den slag gingen de Kompenie's troepen terug naar Randoe kori, terwijl de Javanen naar Tembajat gingen en dat dorp in brand staken . . . enz.

In de drie hier vermelde gebeurtenissen was Tembajat dus steeds op de hand der partij, die zich tegen den naar onze opvatting legitiemen Vorst verzette, t. w. den Vorst, die door de Hollanders was aangewezen, of ten minste door hen gesteund werd.

Het ware echter zeer onbillijk, indien men daaruit zonder meer zou willen afleiden, dat het een „broeinest” zou zijn of althans geweest zijn van elementen, die aan Europeesche indringing vijandig waren.

Eerstens deden zij niets dan partij kiezen in een burgeroorlog (dat was deze lange strijd toch altijd nog in hoofdzaak) aan de zijde, die hen door traditie, opvoeding en gedeeltelijk ook door plaatselijke ligging als vanzelve was aangewezen, en wel eene zijde die, al waren de motieven van hare aanvoeders geenszins alle even zuiver, als de meer nationale moet worden beschouwd, waarvoor de onbevangen beoordeelaar, die zich op hun standpunt kan verplaatsen, eene zekere sympathie kan hebben.

Tweedens zou het zeer onjuist zijn, de groepen, die zich toen tegen den Europeeschen invloed hebben verzet, zoowel toen, veel minder nog thans, als bepaald vijandig te willen

(ib. p. 429) opgemerkt was, dat op 3 Juni Hohendorf de opstandelingen van Caderanan en Randoelawan(g) = Randoe kori verdreven had.

De strijd met Rn. Pengoeloe heeft dus in den tusschentijd plaats gehad, beantwoordende ongeveer aan het Javaansche jaar 1668. De lettergreep *as* in de *sengkala* is dus wellicht eene afkorting van *asta* = acht, terwijl *noedjoe* dan = zes moet zijn (tenzij de *sengkala* verkeerd is). De twee andere woorden zijn duidelijk.

voorstellen. Men kon toen nog niet vermoeden, dat die invloed, wat men ook voor kwaads van vroegere besturen moge vertellen, oneindig zegenrijk voor Java zou werken.

Verder over deze aangelegenheid uit te wijden, zou ondienstig zijn: het is hier niet de plaats om beschouwingen te houden over ietwat teere politieke aangelegenheden van vroeger en thans, alleen wenschte ik er de aandacht op te vestigen, dat de relevatie van deze enkele voorvallen, waarbij Tembajat werd betrokken, alleen ten doel had zoo volledig als mij dat thans mogelijk is, alles wat over die merkwaardige plaats bekend is, bijeen te brengen ¹⁾.

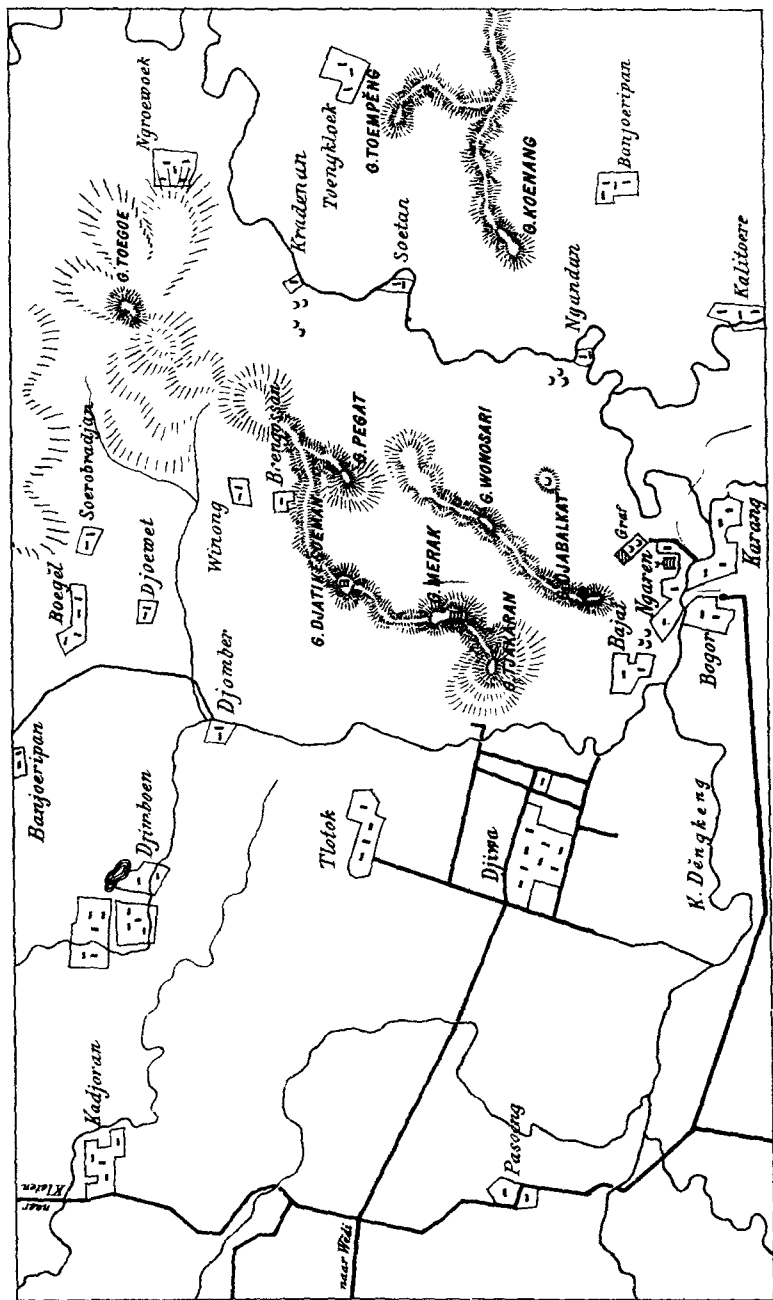
Toch kan het onderhavige opstel niet meer dan een voorloopig karakter dragen: de weinige uren, die ik ter plaatse kon doorbrengen, lieten slechts gelegenheid enkele groepen van vragen, die ik mij had voorgenomen, te laten beantwoorden, en het onderzoek naar schriftelijke mededeelingen heeft zich niet verder kunnen uitstrekken, dan de tijd, dien ik van het ambtswerk kon uitsparen, het mij veroorloofde.

Gaarne neem ik mij dan ook voor, t. g. t. het onderzoek nader voort te zetten, en de gansche merkwaardige streek tusschen Klaten en „het gebergte van Djiwa” zoo mogelijk in beschouwing te nemen.

Mei 1911.

1) Nopens eventueele voorvallen in den Dipa negara-oorlog, waarbij Tembajat betrokken kan zijn geweest, vond ik nog geene positieve aanwijzingen: wel is er herhaaldelijk in die buurt gestreden, somwijlen zeer heftig.

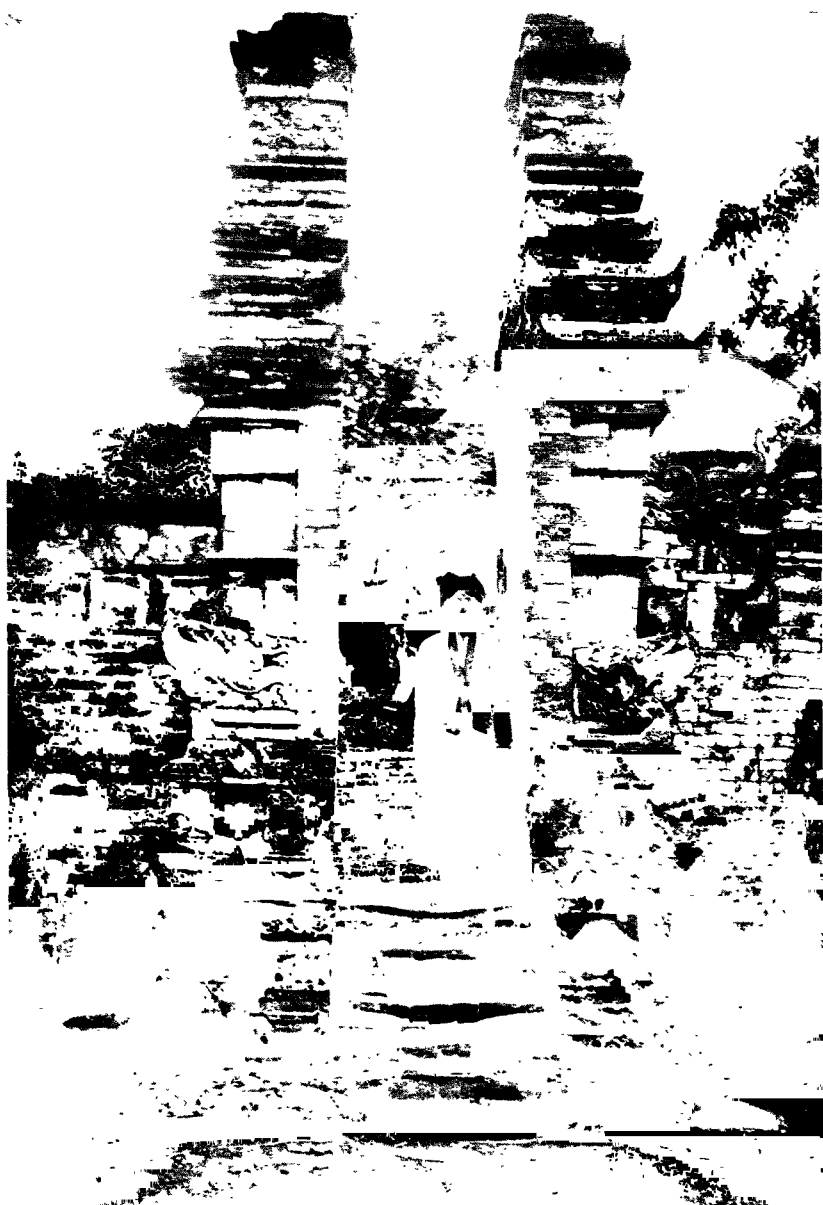
Situatie-schets van Tembajat.

Schaal 1:50000.

JAV. HINDSS. BAT. GEN. No. 575, p. 122 seqq.

33ste Zang; dichtmaat: ASMARADANA.

1. goemantya ingkang winarni
ki gedé ing Pandan arang
dadya pabéan kajané
katak anak poetonira
soegih banda bèrdonja
anderbala bandanipoen
wong dagang oetang sedaja
2. loemoeh koerang njandang nenggih
datan poeroen jen nganggoera
toer rasa panggastané
sakdina² loemampah,
donjané radja brana
sebarang moerah tinoekoe
jèn larang karja dagangan
3. tan mantra wong sampoen moekti
saben dina marang pasar
borongi woedon karjané
kawarnaha kangdjeng soenan
Kali djaga woes wikan
jen badé moekmin satoehoe
ngèlmoené dèrèng kaboeka
4. ki gedé tjinoba noeli
djeng soenan minda kaoela
wadé kambengan karjané
sakdjroning kang alang²

dinokokan boentelan
 selawé kètèng kèhipoen
 djeng soenan noelja mring pasar

5. ki gedé winoewoes malih
 loemampah dateng ing pasar
 akoelak sakliring woedon
 noelja mring gon alang²
 amriksa kangdjeng soenan
 pira regané sakpikoel
 paman alang-alangira
6. djeng soenan nahoeri aris
 regané kambengan koela
 inggih moeng selawé kètèng
 boten kénging dipoen anjang
 lamoen boten padjenga
 inggih koela bekta mantoek
 ki gedé goemedjoeng soeka
7. woewoesé asemoe manis
 patok bangkroeng paman dika
 ja ngongtempoeh sakregané
 pajo rikat aterena
 marang ing wismaningwang
 ki gedé anoelja mantoek
 djeng soenan ngrembat toet woentat
8. woes prapta ing dalem nanggih
 ki gedé ambajar oeang
 katahé selawé kètèng
 pan sarwi angling wewekas
 paman dol alang²
 lamoen akèh toenggaliipoen
 soen-toekoe ja aterena
9. djeng soenan aris naoeri
 inggih kjai béndjang éndjang

koela ngater kambengané
 djeng soenan anoelja késah
 boentelan djro kambengan
 ki gedé paréntah sampoen
 karjaha woewoeng gedogan

10. ingoedál noelja oedani
 boentelan jatra ning tengah
 salawé kètèng tjatjahé
 katoer marang adipatya
 kambengan isi arta
 ki dipati ris amoewoes
 iki artané si paman
11. binoentel déné akari
 anèng djroning alang²
 baja lali paman kaé
 woes pinasti bedjaniugwang
 tetoekoe tan kélangan
 woes daloe datan winoewoes
 sangsaja bangoen rahina
12. ki gedé Semarang linggih
 wonten dalem ing pendapa
 angadep goeng pawongané
 ki dipati arsa dhar
 kinarja sesarapan
 dharan woes moenggèngajoen
 ngadep wédang tinépasan
13. kang namoer kaoela prapti
 djeng soesoenan Kali djaga
 sarwi mikoel kambengané
 ingirit marang plataran
 marang kang djaga nglawang
 ki dipati mirsa moewoes
 paman kono ja linggiha

14. djeng soenan anoelja linggih
 ngèmpèr kidoel pernahira
 sarwi ngadep pikoelané
 ngentèni gènja sarapan
 dipati ing Semarang
 woes linorot ambengipoen
 tan winaris kang lorodan
15. ki dipati angling aris
 marang kang minda kaoela
 déné ésoek prapta kéné
 apa perak wismanira
 kang namoer aris modjar
 inggih tebih wisma oeloen
 ingaran goenoeng Djabalkat
16. ki dipati angling malih
 déné adoh wismanira
 ing kéné ngendi pondoké
 djeng soenan naoeri sebda
 tan mawi pondok(an) (koela ¹⁾)
 saking Djabalkat gih ésoek
 jèn soré tekèng Semarang
17. langkoeng gawok ki dipati
 mirsa toetoéré kang minda
 aglis angambil artané
 selawé kètèng katanja
 angeloengaken sigra
 woes tinanipan artanipoen
 djeng soenan aris wetjana
18. kaoela sang adipati
 noewoen ngemis mring andika
 inggih saklila-lilané
 jèn pareng lawan Hjang Soekma

1) Het tusschen () geplaatste zou kunnen wegvallen. De regel heeft een lettergreep te veel.

noelja ki adipatya
 aglis ngambil artanipoen
 sakkètèng ngoentjalken sigra

19. marang djeng soesoenan Kali
 tibèng djoebin anèngarsa
 djèng soenan alon woewoesé
 tan ngemis arta kaoela
 tan remen donja brana
 jèn pareng koela njoenjoewoen
 oengelé beðoeg Semarang

20. ki dipati ngoetjap bengis
 lengoes temen paman sira
 tan remen donja sakkètèng
 ikoe gempalaniug réal
 réal gempalan(é) dirham ¹⁾
 andjaloek oenining beðoeg
 mangsa beðoeg antoek dirham

21. djeng soenan naoeri aris
 kiai sampoen mengkana
 tan saé dinten akiré
 sampoen amangan ²⁾ donja
 donja dadya brahala
 tan manggih swarga rahajoe
 jèn mangéran lawan donja

22. peteng jèn mantoek mring swargi
 kalingan déning brahala
 tan oening swarga moeljane
 kiai djeneng kaoela
 tan lami anèng donja

1) Als voren.

2) Voor amangan ware, evenals in den laatsten regel van dit vers, te lezen amangéran.

ing tembé tan wandé mantoek
 dateng djaman ¹⁾ rahmating Hjang

23. kaoela boten kapéngin
 soegih donja kados dika
 ngapirani béndjing tembé
 donja tan toemoet mring swarga
 tan langgeng anèng donja
 jèn saged mantoek swargajoe
 laminé tan kena ngétang

24. moeljané wong nèng swargadi
 barang kang tjinipta ana
 timbangané donja mangké
 anggaota pitoeng warsa
 teksih kéngging winilang
 wong matjoel anèng swargagoeng
 sakgatjokan mas sasingkal

25. ki dipati mèsém angling
 anggadeboes paman sira
 kaja wong wroeh ing swargané
 jèn weroeha paman dika
 mangsa dol alang²
 lan mangsa ngemisa beḍoeg
 pesti krasan anèng swarga

26. djeng soenan aris naoeri
 jèn manira remen donja
 tan soesah rerawat ingong
 angedoek mangsa soewéa
 ngambil emas saksingkal
 djeng soenan anjandak patjoel
 marang latar matjoel lemah

27. sakgatjlokan noelja dadi
 mas poeton geng saksingkal

1) Beter ware wellicht: alam.

ingoengkil déning patjoelé
 djeng soenan aris ngandika
 ia dipati arja
 poenika emas swargajoe
 kang piningken manira

28. noelja moedoen ki dipati
 toemingal emas saksingkal
 mantjorong katali toenggilé
 andjenger datanpa ngoetjap
 emas winangsoelken goepoeh
 mring boemi woes tan katingal

29. ki dipati adjrih asih
 dateng kang namoer kaoela
 noelja tjinandak astané
 kinanti dèn adjak lenggah
 djadjar anèng pendapa
 angrerepa moewoesipoen ¹⁾
 niti warti tata krama

30. neđa ngapoera kiai
 saking kalepatan koela
 seklangkoeng ngina saminé
 mangké kiai kaoela
 asrah kang djiwa raga
 kaoela noewoen gegoeroe
 toeröet ²⁾ sakkarsa toean

31. nadyan praptèng lara pati
 kaoela datan lenggana
 poenapa toean karsané
 kaoela dateng soemangga
 gih noenten kawedjanga
 éngeting tiang toemoewoeh
 menawi kaselak pedjah

1) Er staat eigenlyk: angrerep pamoewoesipoen.

2) Men leze om de maat mitoeroet.

32. djeng soesoenan angling aris
 lamoen temen pakenira
 arsa gegeroe maringong
 manira neḍa pratandā
 tandané poeroehita
 anoeroet pakoné goeroe
 soepaja jèn kawedjanga
33. manira aneḍa jekti
 patang prakara kaṭahnja
 ngibadaha saklaminé
 lawan angadegna iman
 ngè-lamna wong Semarang
 ngingoea sautri lan kaoem
 karjaha beḍoeg langgar
34. déné ingkang kaping kalih
 dika djakat lawan lila
 wadjibé kang donja akèh
 djinekataken wong kaṭah
 adjiné dèn moerwata
 lawan kaping tiganipoen
 wadjibé wong poeroehita
35. ia loenga saking panti
 anoentoemaken beḍjan
 marang wismané goeroené
 lamoen temen poeroehita
 marang djeneng manira
 andika noesoel maringsoen
 wisma koela ing Djabalkat
36. ki gedé atanja aris
 Djabalkat poendi pernahnja
 lan toean sinten namané
 djeng soenan alon ngandika

gih tanah ing Tembajat
 seh Melaja araningsoen
 kangdjeng soenan sarwi késah

37. tan kénging dipoen toetoeti
 sakedap anoelja ilang
 ki gedé brangta manahé
 tan njana jèn kadatangan
 wali panoetoepingrat
 ki gedé pan arsa noesoel
 marang goenoeng ing Djabalkat
38. ki gedé pamit mring rabi
 nini sira akaria
 nèng wisma momong poetrané
 pan sekawan garwanira
 toer soegih radja brana
 sami anaking toemenggoeng
 prandéné tan ana kêtang
39. goeng radja brana winaris
 marang anak poetonira
 wadjibé djinekataké
 marang sautri kang melarat
 lawan ingkang pinatah
 roemeksa negaranipoen
 geng alit woes kaweratan
40. miwah lakoening negari
 ginantoengan radja brana
 tan kena owah lakoéné
 tjinekelaken kang toea
 tertibé kang negara
 miwah lakoening goeng oentoeng
 pan sami pinatah-patah
41. kang garwa sepoeih pribadi
 asanget loemoeh timilar

kedah toemoet ing lakoéné
 melas asih atoerira
 doeh kjai badan koela
 adjoer loeloeh kedah toemoet
 ing donja praptèng delahan

42. tan kêtang brana lan siwi
 moeng sedyà toenggil panoeckma
 lan kiai ing akiré
 swarga nraka sampoen pisah
 kaoela ngéstoe pada
 ki gedé alon amoewoes
 ja dadia kantèningwang
-

34te Zang: dichtmaat: KINANTI.

1. ki gedé Semarang moewoes
 njai jèn mèloe mring mami
 adja sira gawa brana
 wewaleré goeroe mami
 berana ikoe brahala
 memetengi ing swargadi
2. lamoen sira meksa mèloe
 salina boesana poetih
 kang garwa matoer sendika
 noelja sira ki dipati
 amenganggé sarwi petak
 kaloeng keskoel teken etjis
3. amit marang rabènipoen
 ingkang kantoen momong siwi
 miwah anak poetonira
 woes tinimbalan wineling
 kinèn atoet akekadang
 kang tinilar angabekti.

4. ki gedé noelja loemakoe
tan mawi réntjang sakwidji
soemedya amati raga
lestari dènja loemaris
njai gedé atoet woentat
penganggéné sarwi poetih
5. woeloeh gading tekempoen
ingisènan sesotyadi
retna dinar lelantakan
kebak ingkang woeloeh gading
ngati-ati kersanira
katak liré wong loemaris
6. tan metja mring kakoengipoen
angontèl anèng ing woeri
adjiroh menawi konangan
gènja bekta retna adi
mring laki sang adipatya
saugèt genja memaleri
7. kang raka awas andoeloe
isiné kang woeloeh gading
naming api datan wikan
akebat dènja loemaris
kang garwa ngontèl titilar
tap-oentapan anèng woeri
8. woes ladjeng dènja loemakoe
kapoengkoer tanah Semawis
langkoeng wana terataban
tebih désa kanan kèring
ki gedé ing Pandan-arang
kapetoek wong ngadang margi
9. wong tetiga nèng delanggoeng
karjanja ambégal sami

angandegen wong loemampah
 èh paman mandega dingin
 ingsoen djaloek angsal²
 ki gedé aris naoeri

10. tan gegawa lakoningsoen
 jèn sira koerangan boekti
 ing woerika rabiningwang
 anggawa retnadi loewih
 nèng teken woeloeh wadahnja
 reboeten kang woeloeh gading
11. adja gepok awakingsoen
 jèn kena kang woeloeh gading
 pesti toewoek dika pangan
 isiné kang woeloeh gading
 ki gedé anoelja liwat
 wong teloe njegati margi
12. njai gedé noelja langkoeng
 tekené rineboet keni
 njai gedé gja loemadjar
 anangis noetoeti laki
 kjai neda toeloeng koela
 wong tiga salah kang ati
13. dadya karan doesoenipoen
 Salah-tiga ran sak-iki
 jata woeloeh gja pinetjah
 ting pantjorong warni²
 mas dinar retna sesotya
 wong tiga boengah kang ati
14. ingedoem pinara teloe
 noelja wonten dateng malih
 arané ki Sambang-dalan
 kasèp tan mèloe dèn-doemi
 winartan marang kang angsal
 ikoe toetoetana aglis

15. tekené kang lanang doeroeng
 kena soen reboet wong katri
 lagi kang wadon kang kena
 kang lanang loemajoe dingin
 goegoep waoe Sambang-dalan
 anoetoeti kang loemaris
16. kotjapa ingkang loemakoe
 kang noetoeti marang laki
 atebih gènja ketjandak
 njai gedé asroe nangis
 sesambaté amlas arsa ¹⁾
 baja lali laki mami
17. adoewé rabi maringsoen
 datan arsa anoeloengi
 téga temen nilar mring wang
 ki gedé amoewoes aris
 sira déwé ingkang djarag
 njilib anggawa retnadi
18. mahdjadé mangsana weroeh
 anèng djroning woeloch gadjing
 seprandéné ikoe wikan
 moeng tekenira pinilih
 ja wis sira narimaha
 djer pinoendoet ingkang kardi
19. lah pajo anggera ngajoen
 ingsoen kang loemakjèng woeri
 noelja ladjeng lampahira
 oetjapen ingkang noetoeti
 Sambang-dalan noeli prapta
 angreboet kang teken etjis
20. woes sinoengken tekenipoen
 kajoe sandang taupa isi
 tinampik noelja tinampan

1) Men zou veeleer, asih verwacht hebben, dat echter in de maat niet paste.

teken marang ki dipati
 ki Sambang-dalan sroe ngoetjap
 paman djaloek oelih²

21. kjai gedé alon moewoes
 ingsoen ora oelih²
 ki Sambang-dalan ameksa
 djaloek dinar lan retnadi
 jèn tan soeka ingsoen rebat
 apa nganti soen-geboegi
22. ki gedé malih amoewoes
 andelaroeng sira iki
 kaja wedoes ambekira
 tan idèp oedjaring djalmi
 Sambang-dalan malih warna
 warna domba ageng inggil
23. ki dipati awas doeloe
 jèn kang bégal malih warni
 langkoeng djrih ladjeng loemampah
 ponang domba anoetoeti
 tan weroeh jèn malih warna
 teksih ngoetjap tata djalmi
24. anoelja njabrang ing banjoe
 tan bisa ngidak nèng warih
 lawan wroeh lajanganira ¹⁾
 angrasa jèn malih warni
 noelja nangis Sambang-dalan
 srah tobat ladjeng toetwoeri
25. tan pisah sakpoeroegipoen
 sakmarga-marga anangis
 jata ki gedé Semarang
 kalintang kéwraning galih
 tan lia ingkang katjipta
 amoeng djeng soesoenan Kali

1) Klaarblijkelijk is bedoeld: wajanganira.

26. ki gedé dèuja loemakoe
 tanah Tembajat woes prapti
 minggah mring weekir Djabalkat
 manggih padasan sakwidji
 datan wonten tojanira
 lawan manggih masdjid alit

27. ingrikoe gènja dedoekoeh
 ing weekir tan ana warih
 Sambang-dalan angaoela
 minta loeara kang warni
 kinèn ngisèni padasan
 datan mawi dèn-toetoepti

28. lawan tan kalilan toeroe
 jèn dèrèng kebak kang warih
 padasan entjèh agengnja
 tigang perangkoeling djalmi
 sakpanggajoe inggilira
 rina wengi dèn-isèni

29. jèn ngambil toja toemoeroen
 sakondjotan prapta kali
 saking wraté badé loear
 Sambang-dalan anglakoni
 kang manah langkoeng sihira
 nedya ladjeng goeroenadi

30. pendak dina lamènipoen
 gènira prapta ing weekir
 tanpa toeroe Sambang-dalan
 karipan angambil warih
 padasan tan bisa kebak
 mantjoer tojané dres midjil

31. anoelja djeng soenan rawoeh
 lenggah nèng inggiling masdjid
 ki dipati was toemingal

kelawan njai dipati
 mangaras pada djeng soenan
 Sambang-dalan angabekti

32. djeng soenan ngandika aroem
 déné domba angabekti
 bisa ngoetjap tata djalma
 apa poerwané ing oeni
 ponang domba matoer nembah
 mangsa boronga sang jogi
33. sakdèrèngé oeloen matoer
 djeng soenan sampoen oedani
 djeng soenan aris ngandika
 ja ingsoen pan wis oedani
 sira tobata mring Soeksma
 mintaha waloeja djati
34. djatining manoengsa toehoe
 ja moeliha marang djalmi
 mandi sebdané djeng soenan
 Sambang-dalan ingkang warni
 mantoen gènja roepa domba
 santoen warni djalma malib
35. demoegi gènira ngasoe
 padasan kebak pribadi
 djeng soenan welas toemingal
 doemateng njai dipati
 déné wadon pisah toja
 saking mirmané kang galih
36. noelja etjisé dinoedoet
 tilasé amedal warih
 mantjoer sakteken oemboelnja
 djeng soenan ngandika aris
 tambaken karjanen bloembang
 iliné toja awening

37. kang toja tinambak sampoen
 baloembang langkoeng respati
 kadya toja anèng dandang
 kilang² toer aresik
 sinebdan tan kena owah
 katiga rendeng amili.

38. woes mengkana sang awikoe
 ngandika niring ki dipati
 mandjing wali moekmin sira
 sira soenwèhi kekasih
 pangéran Tembajat sira
 ngèslamna wong boeda kéring

39. dadya pagoeron saktioehoe
 toenggoenen mesdjid poeniki
 iki mesdjid teka Mekah
 Djabalkat pinangka dingin
 ngadegna djoemoeah sira
 angimoeka para santri

40. lan maningé djebèng ikoe
 Sambang-dalan mèloe sakit
 setja toehoe marang sira
 apoeranan dèn sajekti
 mandjing dadi sabatira
 wedjangen ngèlmoe sedjati

41. Sambang-dalan aranipoen
 sèh Domba ikoe abetjik
 kang liningan atoer sembah
 sendika oeloen lampahi
 inggih panoewoen kaoela
 noenten kawedjanga goesti

42. djatiné manoengsa toehoe
 kaoela noewoen pangarti
 ajoen bening sangkan paran

wekasan oeloen mamredi ¹⁾
 amirsaha moepoeng gesang
 sampoen ngantos mindo kardi

43. kangdjeng soenan alon moewoes
 ja djebèng bener sirèki
 dèn perak ingarsaningwang
 soen babari ngèlmoe soepi
 dèn gemi adja kawedar
 ing sastra miwah ing laji

44. larangané wali ratoe
 jèn kawedar saking laji
 binesmi déning saréngat
 tarekaté tanpa dadi
 roedjoekna lawan kakékat
 makripaté dja kasilip

45. wroehanira oerip lampoes
 tan tilar penggawé pesti
 wong ala anemoe ala
 wong betjik anemoe betjik
 jèn wong gesang datan wroeha
 manisé kelamoen moelih

35ste Zang: dichtmaat: DANGDANG-GOELA.

1. oeripira nèng donja tan lami
 oepamané djebèng menjang pasar
 tan lana nèng pasar baé
 nora wandé jèn mantoek
 mring wismané sangkané ngoeni
 ing mengko adja samar
 sangkané kang maoe
 jèn mengko nora weroeha

1) Er staat iets als: woemadi.

ing sangkané paranira doek ing oeni
kesasar ketelasar

2. jèn kongsia sasar djroning pati
kadi tiwas oeripé kesasar
tanpa pèntjokan soekmané
separan-paran nglangoet
kadi méga katyoeb ing angin
woesana dadi oedan
moelih marang banjoe
dadi bali noet ing wadag
ing wadjibé soekma tan kena ing pati
langgeng donja akérat
3. lamoen sira djebèng tekang djangdji
adja pegat djebèng dikirira
dèn awas ing roepa déwé
poma ja djebèng ikoe
ngèlmoe soepi dipoen-oedani
abot dalem sekarat
akèh kang kadoeloe
ana roepa wong sanak ¹⁾
ana rajat ana roepa goeroe goesti
ajoen andjarah iman
4. ana roepa kaswargan linoewih
ana ingkang ngakoe malaékat
angader widadari kèh
warnané loewih ajoe
noeli sira ningali mesdjid
goemantoeng awang²
tanpa tjantèl ikoe
lelangséné èndah pélag
kang kadoeloe loengsir bang kelawan koening
ireng lan poetih ana

1) Om de maat leze men bijvoorbeeld — sana knja.
Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vrk., deel LIII, afl. 5 en 6.

5. ponang mesdjid kentjana kinardi
lawang kembar inebé toer gedah
bisa mineb menga déwé
jèn mineb ¹⁾ katon mantjoer
kadi woelan poernama sidi
kasorotan ²⁾ ing ima
trenggana akoempoel
ikoe tingal djro sekarat
kang sampoerna tan ana panggih-pinanggih
amoeng soekma kang ana
6. lamoen ana kadoeloe ing pati
warna roepa ikoe tjakra bawa
pandoelonira djatiné
déné ingkang kadoeloe
ireng abang koening lan poetih
kang ireng lawan abang
nepsonira ikoe
kang koening barang pénginan
moeng kang poetih kang soetji tan ika iki
jèkoe warnané soekma
7. lamoen ana moeroeb kang sawidji
warna woloe katon djro sekarat
ikoe premana arané
ja tjahjanira toehoe
ingkang kadi pepoetran gading
tjahja mantjoer goemilang
toemédja ngengoewoeng
ikoe paésaning soekma
kang koeasa ing djati soekma linoewih
ikoe toenggal pinangka
8. lan Hjang Soekma kang moerba ing dasih
teloe ikoe kateloening toenggal

1) Bedoeld is klaarblijkelijk: menga.

2) Men zou eerder: anjoroti verwachten.

toenggal rasa lan oeripe
 pan sareng ananipoen
 kang paèsan djagad linoewih
 lamoen ikoe tan ana
 djagad kabèh soewoeng
 ginoeloeng mring ananira
 lamoen ikoe pinanggih ing donja akir
 barang tjinipta ana

9. ikoe poma djebèng adja lali
 lamoen sira djebèng narik napas
 dèn waspada ing dèwèké
 dja pegat dikiripoen
 ana roepa dipoen-*laèksi*
 kèntanira wasésa
 poerbaning aloehoer
 lamoen sira tan pertjaja
 njatakena moepoeng sira maksih oerip
 dja mandeg basa swara
10. oetamané manoengsa linoewih
 djroning oerip anglakoni pedjah
 dèn panggih roepa rasané
 oepama ngilo ikoe
 wewajangan sakdjroning tjermin
 kembar roepa rasanja
 lan kang ngilo ikoe
 kang anèng sakdjroning katja
 ia sira djenengé kaoela djati
 kang ngilo Soekma poerba
11. lamoen sirna wajangané kaki
 marang ngendi sirnaning wajangan
 wespadakna separané
 warnané adja pandoeng
 lan krasané dèn krasa ngati
 jèn sira woes karasa

saben² wetoe
 dèn tjaremna ing satmata
 jèn tan bisa saben wetoe sira panggih
 panggihha saben tjandra

12. lamoen ora saben tjandra panggih
 saben warsa panggihha sapisan
 jèn tan panggih sakwarsané
 ja sapisan sak-oemoer
 datan ora sira kepanggih
 kelawan dèwèkira
 ikoe wrana agoeng
 tan ana ingkaug memada
 kembar roepa kelawan sira pribadi
 rasané anèng sira
13. ing margané toer dèmit aroempil
 patoekoné loewih saking larang
 gampang angèl patoekoné
 abot lamoen tinoekoe
 gampang lamoen dipoentakoni ¹⁾
 doedoe mas retna setya
 ja patoekonipoen
 amoeng lega lila soeka
 setya toehoe kelawan gewèng ²⁾ pati
 pilih prapta pangéran
14. poma djebèng ikoe dèn agami ³⁾
 jwa rerasan mring djalma kang lian
 jèn tan olèh noegrahané
 lamoen sira amoeroek
 marang anak poetoené sami
 jèn ora lan widjajat
 ana tengranipoen

1) Men leze: dipoenlakoni.

2) " " legawèng, van lega-ha-mg.

3) " " agemi.

ketara ing solah moena
oelat liring ikoe gebajaning ati
pinangka panengeran

15. ia ngèlmoe kang pinangka widji
kang winoeroek oepamané papan
pama katjang lan kadélé
jèn sinebar ing watoe
jèn watoené datanpa siti
kodanan kepanasan
jekti datan toekoel
moendak binendon Hjang Soekma
jèn wong moeroek tanpa noegraha sajekti
lir pèndah mangan wisa
16. ki dipati noewoen atoer bekti
woes katjakep tyas padang soemilak
tan ana walang sangkeré
djeng soenan ngandika roem
lah ta oewis djebèng abetjik
matrapken kang saréngat
ikoe warana goeng
lah oewis sira karia
noelja sirna djeng soenan datan kaèksi
tiga kantoen anggana
17. pangran Tembajat tyasira ¹⁾ woes ening
sakpraptané sang wajoe nirmala
soemilak ilang regedé
kang garwa woes winoeroek
ki seh Domba sampoen winisik
wenang dadya goeroenja
pangéran kang moeroek
ngimani kangdjeng pangéran
arsa moedoen marang désa angimani
moeroek agama islam

(1 Men leze om de maat: tyasnja.

18. kangdjeng pangéran ¹⁾ aminda pekatik
 marang désa ing Wedi arauja
 djoedjoeg ki Tasik arané
 angèngèr dadi batoer
 njai Tasik jèn namboet kardi
 wadé srabi lan tjara
 pendak pasar ikoe
 semana noedjoe pasaran
 njai Tasik medali mring pasar Wedi
 djeng pangéran kantinja
19. medalaken barangé agrami
 kirang kajoe djeladrèn tinata
 miwah toja kalenténgé
 semana kajoe kantoen
 anèng grianira ni Tasik
 kantoen serabènira
 déné kirang kajoe
 ni Tasik sanget kang doeka
 èh pekatik apa gawémoe oemiring
 déné kajoe kok-tinggal
20. apa ta tanganira kinardi
 anggenèni srabi lawan tjara
 kasoesoe kang toekoe akèh
 pangéran alon moewoes
 gih soemangga asta kinardi
 genèni djeladrènja
 nèng keren amoeroeb
 mengangah kelangkoeng panas
 pangran angling lah njai dika njerabi
 geni sampoen mengangah
21. njai Tasik goemeter kang ati
 semoe adjrih dateng pekatiknja
 anjrabi ginelak baé

1) Men leze om de maat : pangran.

glis telas djladrènipoen
 apan kaṭah tiang ningali
 sami gawok toemingal
 wong sepasar ngroeboeng
 éngèt ingkang namoer lampah
 woes linorot astané pedjah kang geni
 noelja mantoek miring wisma

22. njai Tasik noelja beborongi
 goeng wowohan kang énak rasanja
 noelja mantoek agé²
 glis prapta wismanipoen
 apan warti mring kjai ¹⁾ Tasik
 solahé pekaṭiknja
 waoe kang tinoetoer
 ki Tasik grahita ing tyas
 datan njana jèn dèn ngèngèri mring wali
 nembah noewoen ngapoera
23. njai Tasik noelja angabekti
 sarwi asoeng ingkang ḍaḍaharan
 angrerepa ing atoeré
 djeng pangran noelja moewoes
 soentarima sira ni Tasik
 moega sira larisa
 barang dol tinoekoe
 lan ki Tasik soen aneḍa
 ja sakèhé anak poetonira sami
 ngimana ing Tembajat
24. toer sendika Tasik djaloe èstri
 djeng pangéran kondoer mring Tembajat
 ki Tasik angiringaké
 mjang anak poetonipoen
 toea anom samja oemiring
 woes prapta ing Tembajat

1) In het origineel staat bij vergissing: njai.

ki Tasik winoeroek
 pernatané wong saréngat
 kjai Task islamna nak poetoe Wedi
 soeméwa mring Tembajat

25. tan winarna laminja sang jogi
 adedloekoeh anèng ing Tembajat
 atemah dadi pradjané
 wong Semarang kèh noesoel
 poetra wajah sami kepanggih
 katalah toemoet gegria
 kang brangta ing ngèlmoe
 koeneng gentya kang winarna
 euz.

JAV. HINDSS. BAT. GEN. NO. 120, p. 427 seq.

100te Zang. dichtmaat: PANDANG-GOELA.

1. watoe ageng pan akatah prapti
sanja ladoe anèng kali Oempak
oemoeng kang séla sjarané
sanja sira amoewoes
èh wong batoer kang gedé tjilik
pada sira ngandikan
amapaga moengsoeh
enggonipoen Prambanan
soeltan Padjang ikoe moengsoehira djoerit
sawengi kalahena
2. soeltan Padjang ingkang para mantri
kagègèran déning ladoe minggah
andeseke pasanggrahané
mantri Padjang loemajoe
séwang² areboet oerip
anarka jèn kiamat
déning watoe nempoeh
pasanggrahan kaweratan
nora lajak watoe ladoe angoenggahi
pada ika angoetjap
3. soeltan Padjang lan wadya angisis
mapan sirna sakèhing sentana
binongkokan ing wao-sé
soeltan Padjang gja moendoer
nginggil limau sira manitih
ladjoe marang Tembajat
ing astana ngoedjoeng

koentji sinorog tan kena
soeltan Padjang angoedjoeng saking ing djawi
sawoesira angotjap

4. èh sang koentji apa karanèki
lawang gedong sinorog tan kena
poen koentji nambah atoeré
djeneng toean sang praboe
tan winenang déra Hjang Widi
tinampik tjinanira
déning kang atoenggoe
wong lina pareg lan Soeksma
tjahja toean noerboeat sampoen angalih
wonten rodjèng Mantaram
5. soeltan Padjang sandéa ing galih
amiarsa atoeré wong toea
tan dya agé dènja saré
ana ing *bale kentjoer*
salawasé dènira goeling
dèrèng kadya poenika
nikmaté kalangkoeng
tan dya woengoe dènja nèndra
noelja moendoer Sri naréndra nitih èsti
loemampah tibèng marga
6. sultan Padjang tan dya dèn titihi
tan dya gerah sarira sedaja
. enz.

•

BABAD NITIK, HDS. IN MIJN BEZIT, COPIE VAN EEN
EXEMPLAAR UIT DJOCJA, p. 7 seqq. ¹⁾

2e Zang; dichtmaat: DANDANG-GOELA.

24.
poen Djoeroe taman datan kapanggja
kangdjeng Soeltan tan dya mios
sing djroning tjapoerigoeng
Djoeroe taman dèn-oepajani
moebeng² tan panggja
kangdjeng Soeltan Agoeng
sangsa ngerdatos ing tyas
djroning tjipta atan dya mesoe kang diri
maladi ninging poedja
25. poedjanira sareng troes ing galih
galih teroes kang moerwèng pangiksa
sanalika Sri pama-sé
pana paningalipoen
nanging dèrèng augsal boekaning
panggalih kasampoernan
djeng Soeltan djalingsoe
nèng kadjar madep mring kéblat
samantara wonten soedjalma kaèksi
djoemeneng ngarsa Nata
26. tjitra priaji bagoes kang wantji
satengah toewoeh boesananira
sakelangkoeng adi kaot
tjahjanira soemoenoe
sorotnja lir poernama sidi

¹⁾ Deze tekst bevat, evenals de vorige (Bijlage I), naast het gekunstelde ook veel kunstvols, en daarbij meermalen regels, zelfs verzen, van dichterlijke opvatting en uitdrukking. Toch komt evenzoo, ondanks een zekere vlotheid van stijl, nog veel onbeholpens voor.

kang trang tan katawengan
 ing ima lan mendoeng
 doepi djeng Soeltan toemingal
 datan mawi panembrama sabda manis
 namoeng dekoewéwala

27. tan dya waoe priaji kang prapti
 mèsèm sabdanipoen manoeara
 èh ta kangdjeng Sri pamasé
 kapanggih djenengingsoen
 ingsoen sawang soengkawèng galih
 nèng kadjar étja lenggah
 pitekoernja djoenoen
 ing mangké oeloewarsita
 mring sang Nata mila djenenging Narpati
 tan kénging salah karja

28. mangké Soeltan saklangkoeng prihatin
 kadya paran ing wekasanira
 ngrèh djroning tyas ngendelaké
 dateng koeasanipoen
 mring siloeman ¹⁾ wrahan sanès djinis
 poenika datan kena
 karsané Hjang Agoeng
 karsa toean katambetan
 datan ngandel dateng koeasa sedjati
 djatiné sariranja

29. mjang sedjatiné kang moerbèng boemi
 kangdjeng Soeltan Agoeng doek nirbawa
 sakamantyan ngoengoen tyasé
 lir ingosiken kalboe .
 praptanirèng sampurna wening
 gja nlangsa moenggoeh ing Hjang
 awoesananipoen
 Sri natarsa poeroehita

1) Hiermee is klaarblijkelijk Djoeroe taman bedoeld. Men verandere in de vertaling op p. 492, regel 6 het meervoud dus in enkelvoud.

mring kang prapta saha njoewoen pitoeloeng sih
sageda kondoer marang

30. ing Mantaram sakedap pan deling
kangljeng Soeltan gja matoer ngrerepa
poekoeloen kaoela mangké
soemangga ing sakajoen
tanpa krana oeloen sarèhning
roemaos katlangso tyas
kang moegi poekoeloen
paringa sih kawelasan
mring kaoela kang nandang manah prihatin
lawan djeneng padoeka
31. sinten déné satjiptanja mawi
witjaksana datan kekilapan
doemateng satingkahingong
kaoela pari koedoe
anoenoeuwen pandoeka jekti
toemoenten kapandjingna
mring kasoetjèningsoen
déné ri sang maha prapta
dèrèng karsa nglahirken asaling diri
tanapi wawanginja
32. sinlamoer-slamoer pandika manis
èh ta Soeltan andika tampia
sihing Hjang moerbèng alamé
koela poenika toehoe
woes kalilan amedjang ngèlmi
doemateng Sri naréndra
tandya djeng Soeltanoe
winedjang ngèlmoe sengkeran
rèhning ratoe wiroetamaning panggalih
lepas kang panggrahita
33. sanalika katjakoep sakalir
tandya saged ngagem soeraosnja

doemateng ngèlmoe gaibé
 tatéla trang tjipta troes
 troes pramana rabilalami
 satjipta datan samar
 marsoedining pamroeh
 sang prapta aroeni ngandika
 èh djeng Soeltan poenapa ta sampoen tampi
 gaib warsitaningwang

3e Zang: dichtmaat: SRI NATA.

1. sang Nata aroeni atoernja
 pangèstoe pandoeka jekti
 ngèlmoe gaib kaprawènda
 djeng Soeltan ingatag aglis
 noeli mandjinga maring
 lelengen rasoekanipoen
 -nira sang maha prapta
 derapon Sri narapati
 aglis wigja kondoe mring nagri Mantaram
2. sakedap kang noeli tedak
 tandya ri sang maha prapti
 medarken asalé déa
 jèn Soeltan tan wroeh mring mami
 koela poenika jekti
 Soenan Bajat kang piloenggoeh
 ananging rarasira
 ing temboeng priagoeng kalih
 kados² moehoeng lilingsèn kéwala
3. ngrèh mengkoe mamrih kalihnja
 pramila oedjaring djalni
 kang manggihi kangdjeng Soeltan
 pamanggihnja warni²
 wonten ingkang mastani
 Soenan Bajat ngrèh poenikoe
 pasaréan Tembajat

dèrèng winangoen prajogi
bok menawi anggènipoen asih marma

4. mitoeloengi katoeridan
-nira djeng Soeltan Mantawis
moeng kapoerih njaènana
astana ing Bajat nengguh
sabab kang ahli waris
wantawis tan saged mangoen
mamangoen kang prajoga
poenika tyang kina oeni
sanja rebat pamanggih panarkanira
5. wonten mestani toeroenja
Soenan Bajat kang manggihi
pangran minangka boranja
poenika katjrios sekti
wonten ingkang mestani
kang manggihi djeng sang Moelkoe
Soesoenan Kali djaga
wonten ingkang amastani
midjil saking gaibing Hjang maha Moelja
6. jata nalika semana
djeng Soeltan Agoeng Mantawis
sareng woes trang penggalihnja
saha miarsa menawi
dipoen-atoeri mandjing
lelengen rasoekanipoen
-nira sang maha prapta
djeng Soeltan trang ing panampi
kang soepaja wigja tjepat kridanira
7. ingkang datanpa antara
rawoehnja poera Mantawis
ananging mawi sarana
mandjing mring rasoekan jekti
sareng kangdjeng Soeltani

woes mandjing rasoekanipoen
 semana kangdjeng Soeltan
 gja rawoeh sadjroning poeri
 poerantara negari dalem Mantaram

8. djeng soeltan kjat pangoengoenja
 sokoer mring Hjang maha Soetji
 semana kang para garwa
 atenapi para selir
 kang samja ngoedanèni
 rawoeh dalem kang Sinoewoen
 déné djleg tanpa sangkan
 kagawokan para poetri
 koemaroeboet toer sembah mangaras pada
9. 1) saha moendjoek manembrama
 ing sabda kang aroem manis
 soemrambah para poetri
 lingen sing langen woelangoen
 loemoentoer kang oedjwala
 soemèh soemrah manganjoet sih
 samantara samja sokoer renanira
10. mring Allah kang maha Moelja
 jata poen Djoeroe winarni
 kang mantoek roemijin sarta
 anjoenggi dadampar roekmi
 sadangoenira prapti
 anèng sadjroning poeragoeng
 ngoepadosi djeng Soeltan
 djinadjah datan kapanggih
 djroning poera djawi poera tan pinanggja
11. poen Djoeroe taman semana
 kapita sadjroning ati
 tandya dateng poepoengkoeran
 pakoewoné para poetri
 tjiptanipoen menawi

1) Dit vers komt twee regels tekort.

kangdjeng Soeltan wonten ngrikoe
 mangoen wedaring karsa
 karsa langen mangoneng sih
 Djoeroe taman lagja ngengaken pintoenja

12. koriné gedong pra kenja
 serta ngatingal lir djalmi
 para roem sareng toemingal
 kagjat ing tyas sami djerit
 adjrihira kepati
 kang sawenèh ana mlajoe
 kangdjeng Soeltan doek mjarsa
 pandjerité para poetri
 pra kampita majagni mangarka maja
13. poen Djoeroe taman doek arsa
 moengoep mandjing djroning kori
 gja djinodjoh pandjenengan
 -nira djeng Soeltan Mantawis
 kénging nétranja kalih
 sanalika temah bawoer
 moendoer poen Djoeroe taman
 saking koewoné pra poetri
 ladjoe medal saking tjapoerining poera
14. poenika daroenanira
 poen Djoeroe taman ingoeni
 poerwanja moetoeng gja kèntar
 sarwi ngrasoela kang ati
 datan panggih-pinanggih
 kalawan djeng Soeltan Agoeng
 ngantya tekèng semangkja
 sawenèh oedjaring djalmi
 Djoeroe taman katjriosken moṭa²

15. badé angganggoe pakarja.
 mring klangenanja sang Moelki

kilap leres lepatira
 kekaol kalih inginggil
 nanging woedjoeding dasih
 ing lampah kadya poenikoe
 woes kénging ingaranan
 sisipé deksoerèng boedi
 lampah saroe dadya manggih katoeridan

16. nengna ing daloe Sri nata
 éndjingnja mios tinangkil
 pinarak bangsal pendapa
 nimbali rahadèn patih
 pepak rasika wresni
 poenggawa pra sentana goeng
 nijang kangdjeng panembahan
 Poeroebaja digbja sekti
 agoel² sénapatining kelagan
17. sampeg niakaning pradjä
 ingkang djedjegi saboemi
 pepak ingkang oepatjara
 kaprabonira sang Moelki
 teka minoeni sari
 ing pasowanan soemawoer
 roengroeming parnadèngrat
 sjardjana joeda negari
 mantarsiné kang manoeara rahardja
18. Sri nalendra angandika
 ēh ta Singa ranoe patih
 sira soen toedoeh mangoena
 astananira sang jogi
 soenan Tembajat sjargi
 tjapoerinen bata loehoer
 pasang rakiting réka
 soen pitaja sira patih
 nanging ingkang asri kawoerjan winoelat

19. soen paringi batanira
teka negara Mantawis
nanging pangoesoengé adja
binekta djaran mjang koeli
èh dawoehingsoen patih
ing patrap penggawanipoen
soedjalma paða sila
djèdjèr wajang tirik²
teka nagri Mantaram praptané Bajat
20. bandjoer lakoe loeng-oeloengan
tampan-tinampan pakardi
kèhing djalma adja koerang
anaha djalma tri keti
sendika toering patih
linoemrahken goenging arkoeh
rampoeng timbalan Nata
djengkar kondoer mring djro poeri
kang soeméwa woes bibar roemakit karja
21. ing karja woes lineksanan
djalma lir séla blekiti
djeng panembahan Poerbaja
miwah ingkang para raji
djenengi pangoesoenging
banon sing nagri Mantaroem
ingkang wonten Tembajat
pra najaka lan dyan patih
sa(m)ben dina tan kendaṭ ngoesoengi bata
22. kang astana woes ginarap
winangoen langkoeng prajogi
respati kaḍatonira
pasowanira marapit
toenda² kang kori
gapoeranira amoenggoel
tjapoerinja laléan

penatarira respati
 petètanja néka² sri kawoerjan

23. bloembangnja tirtanja loemrang
 marajawan saking woekir
 panggarapnja poerastana
 tan lami rampoeng respati
 semana Sri boepati
 ing sakbakdanira mangoen
 poerastana Tembajat
 koentjara prabawa werit
 mjang kawentar saged djoemoengah nring Mekah

- 24 salat anèng Kakbatoellah
 enz.

BABAD NITIK, COPIE VAN EEN ANDER EXEMPLAAR,
EVENEENS AFKOMSTIG UIT DJOCJA.

16e Zang: dichtmaat: MAS KOEMAMBANG.

.
wonten malih katjarita

5. kja ageng Bengkoeng lan Djala soetra sajekti
kadang toenggil jajah
réna noenggil goeroe ngèlmi
katriné kja Matkatégan
6. tjatoer kjai Djedjer sanja goeroenadi
wring pangéran *Bajat*
wajah Pandan aran roeni
djeng Soenan Bajat ping tiga
7. kretartèng tyas teroes ing paningal sidik
kapriksa djeng Soeltan
agoeng wawang dèn-goeroni
woetah èlmoening keratyan
8. datan lami ladjeng séda dèn saèni
marang kangdjeng Soeltan
makam winangoen respati
gapoera inoenda sapta
9. sinoeng bangsal paseban kalawan masdjid
moehoeng pager bata
ingkang dèrèng kongsi dadi
nging woes ngadeg djoemoeahnja
10. wong ing prapat mantja lima langkoeng prapti
toemoet bardjamangah
trahing Bajat kang ngimani

èstoe pangéran mardika

11. ngerèh para santri miwah djoeroe koentji
 enz.

18e Zang: dichtmaat: PANDANG-GOELA.

9.

medal saking sadjawining poera
 saja sanget bremantyané
 djeng Soeltan sroe manekoeng
 moenggèng sèla amesoe diri
 angadjengaken kéblat
 ngeningken pandoeloe
 sanalika sampoen pana
 anging dèrèng antoek pamboekaning galih
 menggah ing kasampoernan

10. kangdjeng Soeltan sigra aningali
 djanma siki ingkang tanpa sangkan
 djoemeneng moenggwing ngarsané
 wantji satengah toewoeh
 boesanèndah tjahja lir tangsi
 djeng Soeltan tan ngandika
 moeng kéwala dekoe ¹⁾
 soedjanma kang nembé prapta
 ngandikaroem èh Soeltan kepanggih ngriki
 ingsoen mangké wawarta

11. ngong pepéling madeg Narapati
 boten kénging inggih salah karja
 manggoeng orem salaminé
 paran wekasanipoen
 ngandelaken lawéan poetih
 kang bisa anjèloeman

1) Uit deze regel blijkt, dat mijne opvatting als verkondigd boven, p. 491, noot 4 en 5, onjuist is geweest. Naar inhoud en bewoordingen toch loopen deze twee teksten (Bijlage III en IIIa) zoo zeer parallel, dat men bij de interpretatie van den een, den ander te hulp mag roepen.

tan ngandel Hjang Agoeng
 lah kadi poendi ing mangkja
 kangdjeng Soeltan doek kalanira miarsi
 ngandika kang mengkana

12. sakamantyan ngoengoenirèng galih
 dé woes wikan saliré rèhira
 dadya éuget nir oremé
 wasanarsa goegoeroe
 lan maminta sageda bangkit
 kondoer dateng Mantaram
 ingkang datan dangoe
 anoelja sinoewoen Soeltan
 angandika temboengé amiloetèngsih
 doeh kaoela soemangga

13. rèhning mangké oeloen manggih sisip
 ing saèstoe padoeka tan samar
 ing lampah amba jaktiné
 lah soemangga katèngsoen
 saking moeda poenggoeng tyas mami
 oeloen kadjarwanana
 lah sinten poekoeloen
 nanging ri sang nembé prapta
 dahat walèh nenggih namané sadjati
 moeng ngandika mangkana

14. èh ta Soeltan loeara prihatin
 kang woes antoek sihirèng Jwang Soekma
 woes pinareng oeloen kié
 medjang miring sira koeloep
 gja ingapé Soeltan Mantawis
 madjeng sarja wotsekar
 dyan winedjang sampoen
 sang sengkran para mawidya
 woes katampèn toehoe Sri naèng Mantawis
 lantip tyas wirotama

15. ri sang minda angandika aris
 èh ta Soeltan béndjing jèn woes prapta
 nèng Mantaram wekasngong
 makam Bajat poenikoe
 rehning mangké dèrèng prajogi
 amètka kang soepangat
 saènana koeloep
 djeng Soeltan matoer sendika
 sang amènda gja sadjarwa kang sadjati
 ing pangaskertinira
16. kaoling kanda dadya pagandring
 dèn wastani pangran Pandan aran
 soenan Bajat kapisané
 wenèh ngarani doedoe
 oega soenan Bajat kaping tri
 kang anama pangéran
 minangka boedikoe
 kawentar sakti widagda
 ana ingkang mastani djeng soenan Kali
 djaga sawenèhira
17. wonten ingkang nenggih amastani
 midjil saking gaibing Hjang Soekma
 wa'llāhoe a'lam temahé
 mengkana woesnja moewoes
 sang aminḍa sang pangaswati
 anoelja asasmita
 ri Soeltan Mantaroem
 sigra mangras niti sika
 ri seksana kangdjeng Soeltan kinèn mandjing
 ring lengening rasoekan
18. sanalika djeng Soeltan woes tampi
 dyan angrasoek keprabon Naréndra
 gja toemamèng agé²
 sakedap nétra rawoeh

mring kedaton nagri Mantawis
 djeng Soeltan ngoengoen ing tyas
 sokoer ing Jwang Agoeng
 mengkana kang para garwa
 dock oemiat rawoehira Sri boepati
 déné djleg tanpa sangkau

19. astjarjèng tyas ingkang para poetri
 samja ngoedjoeng sarta manambrama
 amanis aroem atoéré
 jata ingkang winoewoes
 Djoeroe taman kang mantoek ngoeni
 tansah njoenggi amparan
 ing sadangoenipoen
 ngoepadosi kangdjeng Soeltan
 tan kepanggih karsanja lawéan poetih
 ngatingal lir manoengsa
20. toemamèng ring oenggjaning pra selir
 tjiptanira ing dria mangkana
 bok menawa sang akatong
 ameng² ingrikoe
 Djoeroe taman gja bikak kori
 gedong dalem klengenan
 waoe kang para roem
 doepi mjat jèn ana djanma
 samja adjrih biloeloengan djerat-djerit
 sigra waoe djeng Soeltan
21. kagjat mireng pandjriting pawèstri
 noelja tedak rèng gjaning poengkoeran
 doepparsa selir atoéré
 kangdjeng Soeltan sroe bendoe
 jata waoe lawéan poetih
 dyan djinodjoh ing djoengkat
 kénging nétranipoen
 kang kiwa bawoer sakala

Djoeroe taman sigra nis saking Mantawis
wenèh kaoling kauda

22. awit pinlaksana dé sang adji
Djoeroe taman dahat karja resah
letoeih wong djro poera kabèh
tinlempak djadja poetoës
rahuja moentjar lajon moekswa nis
kotjap sinoewoen soeltan
katjiptèng kalboe
amoeng sang dwidja
anèng Banten karsanja dèn leksani
mangoen astanèng Bajat

16e Zang: dichtmaat: PANGKOER.

1. kawarnaha kangdjeng Soeltan
éndjing mios lenggah anèng pendapi
nimbali pepatihipoen
Singa ranoe woes prapta
panembahan Poeroebaja moenggèng ngajoen
miwah sentana sedaja
sang Nata ngandika aris
2. jèn arsa mangoen astana
-nira kangdjeng soenan Bajat toemoeli
kja patih woes tampi dawoeh
kinèn ugoempaelken bata
karja pager banon ing Bajat kang koekoeh
semana sampoen samekta
dawoehira Sri boepati
3. kinèn ngoesoeng dateng Bajat
boten klilan ingoesoeng lan toeranggi
winot kèsèr kalihipoen
rinembat ing soedjanma
nora pareng dé karsanira sang Praboe
tiang sami djadjar wajang
oeloengan tampèn-tinampèn

4. mengkana apit toemindak
 namboet karja langkoeng katahing djannui
 kawoewoesa ing Mantaroem
 nganti doemoegi Bajat
 saben dinten boten wonten kandatipoen
 doemoegi rampoenging karja
 mekaten ing saben ari
5. tan katjatoer lamènira
 pasaréan Bajat mangké woes dadi
 sinengkalan doek winangoen
 dwi tjatoer marga nata (1542)
 enz.
-

JAV. INDSS. COLLECTIE BRANDES No. 37, p. 523 seq.

225ste Zang; dichtmaat: DOERMA.

148.
.
koeneng kawarnaha
pangéran Eroetjakra
woes lami anèng Semanggi
sira ki demang
Kentjèng atoeroe peksi ¹⁾
149. marang kandjeng Sri boepati Kartasoera
pan sampoen dèn oetoesi
sarwi kinintoenan
boesana lawan arta
panembahan dèn atoeri
mring Kartasoera
nanging kéwran ing galih
150. asengadi ngantos para garwanira
matoer dèrèng pinanggih
miwah wadyanira
mawoer kang ingantosan
dadya doeka Sri boepati
sinanggèng krama
kinèn anggoesah aglis
151. demang Kentjèng woes mepeg gagamaura
wong oeroet Sala prapti
djedjeneng woes prapta
sangking ing Kartasoera
sigra bendéné tinitir

1) Ten rechte: atoer oepaksi, voor: oepati.

sira pangéran
Eroetjakra miarsi

152. katètèran goegoep ing tyas woes loemaja
wong Sala anoetoeti
mjang djedjenengira
mantri ing Kartasoera
panembahan woes atebih
wangsoel sedaja
kang samja anoetoeti
153. pan kasapoet ing latri djeng panembahan
rereb doesoen ing Genteng
ing daloe winarna
tinoekoep ing wong désa
anèng doesoen ing Gagenting
telas kang brana
kang garwa nandang kanin
154. woes loemaja panembahan marang wana
toerangganira keni
adarat kèwala
lawan kang para garwa
mjang poetra samja oemiring
aréréjongan
nasak tepining ardi
155. pan angilèn lampahé andjog Tembajat
aso sagarwanèki
anèng wismanira
pangéran Wangsa dria
oetoesan marang Metawis
atoer oeninga
mring pangran Poerbajèki
156. lamoen ingkang raka anèng ing Tembajat
risak tan mawi abdi
amoeng garwanira

lawan kang para poetra
doek semana pitoeng latri
anèng Tembajat
anoelja dèn oetoesi

157. pan pinetoek ing tandoe lawan toerangga
datan kawarnèng margi
prapta ing Mataram
pangguh lan panembahan
Poerbaja awas ningali
ararangkoelan
sareng karoena kadwi
158. miwah soeltan Balitar sampoen kapanggih
kinoela wisoeda glis
woes sinoengan bala
boesana lawan arta
kinarja agadjih dasih
sampoen akarja
pradjoerit tigang biting
159. samja goendoel wadja ingkang èroetjakran
nèng Mentawis tan lami
kinèn angloeroega
angelar kang djadjahan
tampingan wétaning ardi
pan sampoen boedal
sangking ing Kartasari
160. praptèng Oeter anaroebaken wong désa
gantlya winoewoes malih
. enz.
-

JAV. HNDSS. COLLECTIE BRANDES No. 37, p. 533 seq

226ste Zang; dichtmaat: SINOM.

98.

.
ki Tohdjaja pinaringan
waos soelam ing Nrepati
sopal kentjana roekmi
lawan réal kalih atoes
ki Tohdjaja toer sembah
woes kinèn mangkat toemoeli
lan ki arja Koedoes binektan nawala

99. serat dateng toean Amral
toewin dateng ki dipati
Danoe redja Mangkoe pradja
datan kawarna ing margi
Mareboeng sampoen prapti
ngabèhi lan arja Koedoes
dipati Danoe redja
lan Mangkoe pradja dipati
lagja goenem anèng pakoewoné Amral

100. kasaroe ki arja prapta
pan sarwi amoendi toelis
sinoengaken marang Amral
kang soerat tinoepiksa glis
sampoen amaos toelis
sira Amral lon amoewoes
ki ngabèhi Tohdjaja
dapat oentoeng besar mangkin
kang Sinoewoen langkoeng asih lawan sira

101. toewin kjai Danoe redja
kelangkoeng soeka ing galih
mirsa kjai Tohdjaja.
sinihan ing Sri boepati
pinaring toembak keris
lan sarwi kaleboe ngeboek
nahen ki Danoe redja
ing Tembajat kang winarni
maksih bangga milja marang panembahan.
102. sigra kinèn anggitika
mring ngabéhi Tohdjajèki
lan radèn Nata widjaja
ingkang kinarja titindih
ing Tembajat woes prapti
aramé dènira poepoeh
sagoeng para pangéran
samja ngawaki ngadjoerit
dadya koekoeh joedané tiang Tembajat
103. sigra ngabéhi Tohdjaja
tedak saking ing toeranggi
angamoek sawadyanira
wong Tembajat sirna goesis
samja angoengsi woekir
amempen sarowangipoen
amasang kalontaka
djedjenengé Soeltan nenggih
akekasih sira radèn Danoe paja
104. sedya ngamoek lan pangéran
Soemenli Wangsa drièki
sigra ngabéhi Tohdjaja
mangsah ngrana dèn bejili
kalontaka tan gingsir
sigra djinangkahan sampoen
kalontaka rinebat

ginitikaken sira glis

mjang kang masang kena dasé babar pisan

105. ladjeng mawoer wong Tembajat
 sami ngoengsi datang masdjid
 dèn loed marang ki Tohdjaja
 sagoeng kang para dipati
 moelat lamoen ngabéhi
 Tohdjaja asaroh amoek
 jitnané pra poenggawa
 jèn tiwasa ki ngabéhi
 nora wandé sedaja dadya tetekan
106. jekti doeka Sri naréndra
 poenika kakasih Adji
 sigra kang para poenggawa
 samja noesoel angawaki
 kapetoek anèng margi
 ki Tohdjaja sampoen wangsoel
 sarwi adjimprak-djimprak
 gawok sakèh kang ningali
 dyan toemenggoeng Nata widjaja lingira
107. adi ngabéhi Tohdjaja
 lah sampoen kapati-pati
 wroehanta mengsah andika
 moenggoeh nagri wétan adi
 kadya nagri ing Giri
 apan trahing wali toehoe
 ki ngabéhi Tohdjaja
 tjoengkélak anoeli bali
 mendek nglatar ing masigit tandya nembah
108. bali ping satoes sembahnja
 radèn Nata widjajeki
 sarwi goemoejoe alatah
 poenapa karané adi
 dika nembah masigit

kang tinanja alon matoer
 radèn waoe amengsah
 samja ngoengsi dateng masdjid
 jèn kaoela nenggih sadya medjahana

109. sajekti toempes sedaja
 pan sami koela gitiki
 pangéranipoen Tembajat
 menawi katoet kagitik
 mila soen nembah aglis
 awali-wali ping satoes
 sagoeng para poenggawa
 samja goemoejoe abelik
 moelat marang solahé kjai Tohdjaja
110. mengsah Tembajat woes sirna
 ingkang kari noesoel sami
 sagoeng kang para poenggawa
 wangsoel nring Mareboeng malih
 lan Aural woes apanggih
 miwah ki Danoe redjekoe
 toewin ki Mangkoe pradja
 kelangkoeng soeka ing galih
 amiarsa atoéré para poenggawa
111. déning Tembajat woes sirna
 Mareboeng ingangseg malih
 winatara sapembalang
 tebihé kalawan biting
 ramé beqil-binedil
 wadya bala ing Metaroem
 sami malebèng loeang
 nengena datan winarni
 enz.
-

BARAD PETJINA, (SEMARANG, 1874), p. 399 seqq.

55ste Zang dichtmaat: GAMBOEH.

23.
ing ri kala soesoenan Koening doemoegi
kèndel anèng Seneng doesoen
mesanggrahan sang akatong
24. pangran Pamot winoewoes
ingkang minggah Paloemboengan goenoeng
anèng kidoel Tembajat prenahing woekir
woes panggihi radèn Pengoeloe
poenika angsalé oewong
25. djoeroe koentji kang soenoe
koentjènira waoe sang awikoe
kang soemaré ana ing Tembajat nenggihi
waoe ta radèn Pengoeloe
woes lami dènira miron
26. atapa anèng goenoeng
Paloemboengan ngadeg barisipoen
sakawoné ingkang baris Randoe kori
dyan Pengoeloe sedya moengsoeh
lan Welanda areboet rok
27. wong ing goenoeng woes koempoel
adjar tjantrik lan wewasènipoen
lawan wong ing Tembajat woes samja prapti
ngoempoel nèng Ploemboengan goenoeng
woes kawan atoes goenging wong
28. waoe radèn Pengoeloe
apan wonten kang dèn tosi waoe

sira djeng pangéran Prang wedana nenggih
 mila dèrèng poeroen moedoen
 dyan Pengoeloe moewoes alon

29. mring pangran Pamot ikoe
 doeh soewawi ingatoeran goepoeh
 gih rakanta pangéran Prang wedanadi
 ngatoeran mriki mring goenoeng
 poenika kang koela-antos
30. nanging toean poekoeloen
 toemindaka pribadi ametoek
 amondongi rakanta ngatoeran mriki
 kaoela kang sagah poeroen
 lan kapisir metoek prang popor
31. koela dèn bena poepoeh
 lan Welandi lan kaoela poeroen
 nanging raka padoeke ingkang nindih
 pangran prajogi kelangkoeng
 ngrebat ing Djawi keraton
32. pangran Pamot woes remboeg
 woes oemangkat lawan abdènipoen
 tan kawarna ing désa Seneng woes prapti
 lawan kang raka woes panggoeh
 kaoeningan mring sang Katong
33. pangran Pamot dinangoe
 solahira woes katoer sedaroem
 satingkahé nèng marga katoer sang Adji
 semana kesapoet daloe
 pangéran mantoek mring pondok
34. ingkang raji oematoer
 mila kang mas koela inggih rawoeh
 pan padoeke inggih kaoela atoeri
 radèn Pengoeloe kang ngoetoes
 Paloemboengan ingkang doekoh

35. sampoen ngrakit prang poepoeh
 sagah poeroen amengsah poen koepoer
 nanging mangké padoeka kang dipoentosi
 kang raka ngandika aroem
 ana pira goengé oewong
36. kang raji lon oematoer
 inggih kang mas wonten kawan atoes
 lon ngandika pangéran marang kang raji
 mengko adi wajah bangoen
 ia goningsoen ambolos
37. soen tan pamit sang Praboe
 amoeng tilar soerat baé ingsoen
 doek semana woes wajah ing tengah wengi
 pangran tilar serat sampoen
 tan moendoer anoelja bojol

56te Zang; dichtmaat: DOERMA.

1. sigra mangkat pangéran Aprang wedana
 kalian ingkang raji
 wajah bangoen rina
 datan ana kang wikan
 pangéran atilar toelis
 katoer sang Nata
 sampoen kagèt sang Adji
2. kang sinedya inggih ardi Paloemboengan
 pangran Prang wedanadi
 noelja bjar rahina
 sang Nata kang winarna
 kelangkoeng ngoengoen ing galih
 késahé pangran
 Prang wedana kang raji
3. ingkang soerat kaoeningan mring sang Nata
 tinoepiksa toemoeli

sasmitaning soerat
 katoer bekti kaoela
 kaoela apamit djoerit
 sampoen kêtjalan
 kaoela dateng ngardi

4. Paloemboengan manggihi ing sang atapa
 radèn Pengoeloe nami
 poenika asagah
 magoeta joedanira
 wong Koempeni oeloen mangkin
 kinèn dadosa
 pra moegarining djoerit
5. srat woes tamat sang Nata angling djroning tyas
 tan ana wani djoerit
 sagoeng wadya ingwang
 Tjina iki sedaja
 déné arèningsoen wani
 anangga pira
 adi batoéré kedik
6. jèn anaha roro kaja arèningwang
 kaja anbangkat kardi
 sang Nata gja mangkat
 angétan lampahira
 datan kawarna ing margi
 noelja glis prapta
 ing Kadoeang sang Adji
7. pangran Boemi nata angantoen nèng marga
 semajan dènja ngari
 anganti kang poetra
 pangéran Prang wedana
 kawon menangé dèntosi
 kang kawarnaha
 Prang wedana sadasih

8. sapraptane desa Paloemboengan noelja
 dèn Pengoeloe woes panggih
 tata lenggahira
 langkoeng binodjakrama
 rembagan bandjel toemoeli
 marang Tembajat
 dedamel woes miranti

9. pangran arja Prang wedana augandika
 mring dyan Pengoeloe nenggih
 paman paran karsa
 dènja amangoen joeda
 dèn Pengoeloe matoer aris
 kadjeng kaoela
 poen Tembajat ginitik

10. Wangsa dipa ingkang wouten ing Tembajat
 kang linanggar karijin
 apan pafoesoenan
 tineloeken sedaja
 jèn sampoen rata wong tjilik
 soewawi béndjang
 anglanggar wong Koempeni

11. ingkang lagja baris anèng Randoe lawang
 koela-langgar ing djoerit
 wondéné padoeke
 djenengana kéwala,
 pangéran inggih noeroeti
 ing atoerira
 Pengoeloe sanggoep wani

12. arsa mangkat dyan Pengoeloe noelja salat
 ananedja ing Widi
 lan sabatoerira
 samja soedjoet sedaja
 sampoené asalat sami

ingkang gegaman
 ingoebengan toemoeli

13. dyan Pengoeloe moebeng sarwi nitih koeda
 apau sarwi adikir
 moebeng kaping tiga
 sawoesira mengkana
 anoelja boedal toemoeli
 jata pangéran
 kalih pisan nindih
14. moeng pepitoe abdènira djeng pangéran
 sami nitih toeranggi
 déné kang gegaman
 sedaja woes samekta
 dyan Pengoeloe saha dasih
 wong ing aldaka
 modin lawan wewasi
15. dyan Pengoeloe inggih darlé petarosan
 pakné Siem wewangi
 ingkang ngingerena
 lampahé kang gegaman
 pak Siem ingkang ngoedani
 lampahing joeda
 kang ala lan kang betjik
16. lampahira sampoen tedak ing aldaka
 ing Tembajat mèh prapti
 waoe Wangsa dipa
 lawang wong ing Tembajat
 akarsa nanggoelang djoerit
 gegamanira
 wong sèwoe winetawis
17. woes melatar anèng kidoeling Tembajat
 soeraké wanti²
 dèn Pengoeloe sigra

- lan pangran Prang wedana
 sabalané nempoeh wani
 wong ing Tembajat
 tan kongsu amalesi
18. pan sedaja lan Wangsa dipa loemadjar
 laroet tan mangga poelih
 Pengoeloe pangéran
 ladjeng datang Tembajat
 saha bala mondok sami
 wong ing Tembajat
 samja ngatoeri bekti
19. mesanggrahan ing balé ranté semana
 Pengoeloe pangran kalih
 kiwa tengenira
 ing Tembajat semana
 samja tjoendoek atoer bekti
 pangran Tembajat
 sedaja woes ngabekti
20. dèn Pengoeloe anoelja minggah ing arga
 pangran kalih oemiring
 mjang bala sedaja
 minggah ardi Djabalkat
 apépé sedaja sami
 sarwi tengara
 bendé nganggang tinitir
21. kang ambekta awasta Kerti leksana
 poenika dadya patih
 mring Pengoeloe radyan
 dangoe dènja tengara
 sabedog dangoenirèki
 dènja kekedar
 apépé wadya sami
22. sasampoené tengara anèng aldaka
 noelja moedoen toemoeli

dyan Pengoeloe ika
 ladjeng dateng astana
 gja Pengoeloe angabekti
 mring kang linengga
 ing Tembajat sang jogi

23. sasampoéné soedjoet anoewoen soepangat
 tandya moedoen toemoeli
 wangsoel prenahira
 mring balé ranté ika
 pangéran kalih anoeli
 apirembagan
 arsa bandjel ing djoerit

24. Wangsa dipa abaris wonten ing Widja
 arsa binandjel malih
 jata bjar rahina
 sigra nembang tengara
 Pengoeloe lan pangran kalih
 mjang saha bala
 tandya mangkat toemoeli

25. winetawis nem atoes gegamanira
 dèn Pengoeloe ingoeni
 déné djeng pangéran
 arja Aprang wedana
 namoeng pepitoe kang abdi
 samja kapalan
 sendjata moeng kekalih

26. ingkang anèng ing Widja ki Wangsa dipa
 gegamané woes rakit
 kèhé kang gegaman
 winetara sanambang
 melatar sampoen miranti
 Pengoeloe ika
 lawan pangéran kalih

27. sampoen tjelak tandya noeli anaradjang
 woes tjampoeh kang adjoerit
 tan dangoe semana
 akoewel samja soera
 aramé masilih-oengkih
 samja soedira
 toembak-tinoembak sami
28. raméning prang tamboeh moengsoeh lawan rowang
 wadya woes kakah kanin
 malah kakah pedjah
 kéwran kangdjeng pangéran
 tan pegat paréntah abdi
 anreken bala
 wadya ambandjel malih
29. wenèh soedoek-sinoedoek toembak-tinoembak
 ana bedil-binedil
 merpeting sendawa
 awor lan leboe ika
 ngrat djoerit dandan wigati
 datan akéwran
 malah wringoet tan sipi
30. pinda riris tibané pelor sendjata
 sing wong tan darbé bedil
 pisah saking ngarsa
 tan males anjendjata
 saking tan darbéning bedil
 kinarja lésan
 Pengoeloe dèn bedili
31. glis pangéran Aprang wedkna ngandika
 mring dèn Pengoeloe aglis
 lah paman ngangsega
 sedeng ngamoek ing joeda
 dyan Pengoeloe ngangseg aglis

Ternaté samja
 sadakep nglingkap sami

32. wong Mekasar Boegis Bali moendoer samja
 noelja Welanda aglis
 angedrèl sendjata
 lir pèndah goenoeng rebah
 dyan Pengoeloe dèn-edrèli
 karoban lawan
 asroe tibaning mimis

33. oepamané Pengoeloe otota kawat
 nadyan baloenga wesi
 soengsoema gegala
 akoelita tembaga
 dangoe² anedasi
 pak Siem ika
 kaperdjaja roemijin

34. dadengkoelé pak Siem ingkang ketradjang
 loenipoeh tan bisa tangi
 Koempeni kèh prapta
 ngroeboet sareng toemandang
 dyan Pengoeloe dènkatahi
 anoelja niba
 saking loehoer toeranggi

35. kinaroeboet nora pasah ing gegaman
 bedil datan nedasi
 dèn Pengoeloe ika
 pinoporan kéwala
 dyan Pengoeloe dèngeboegi
 sarira remak
 Pengoeloe woes ngemasi

36. rowangira wong tigang dasa kèhira
 sidji tan ana kari
 sedaja palastra

- Ternaté moeng sekawan
 kang dèn-amoeK angemasi
 sengkalanira
 as noedjoe jajag boemi
37. sareng moelat pangéran Aprang wedana
 dèn Pengoeloe ngemasi
 anoelja loemadjar
 angétan lampahira
 abdiné pitoe toet wingking
 agoerawalan
 nora kandeg loemaris
38. sasirnané Pengoeloe Koempeni noelja
 wangsoel mring Randoe kori
 ing sapraptanira
 sampoen sami mondokan
 wong Djawa keladjeng sami
 datang Tembajat
 Tembajat dèn-obongi
39. sampoen sirna ing Tembajat kawarnaha
 genti winoewoes malih
 pangran Prang wedana
 kang mentas kawon joeda
 kang raji pisah nèng margi
 datang katongan
 pangran Prang wedana glis
40. datan kandeg lampahnja katiwang-ti wang
 Nglaroh sinedyèng galih
 lir koendjana papa
 moeng wong pitoe rowanguja
 noelja kasapoeting wengi
 teksih loemampah
 tyas lir sinamber peksi
41. enz.
-

N A S C H R I F T.

- A. In Jav. Hnd. Bat. Gen. No. 540 dl. I., ¹⁾ p. 309 seq. treft men de volgende mededeeling aan:
- „ . . Na deze, kwam nog een vierde Maúlana út Ara-
„bien op Java, genaamd Abdúllah, die nog zeer jong
„was, zig begeevende bij den gemelde Soesoehoenang
„van Ampel. Deze plaatste hij op Senarang, die toen-
„maals werd genaamd Poeloe Tierang, onder den titel
„en eer naem van Pangerang van Poelo Tierang. Hij
„voorzegde hem teffens dat deze plaats in latere tijden
„een uytgestrekte Land en teffens een groote Bandharij
„mitsgaders een verblijf en handel plaats van verscheide
„Natien zoude worden en dat dezelve de naam zoude
„hebben van Samarang, welke U en Uwe nakomelingen
„in eygendom zoude toebehooren. Ingevolge van Zijn
„Soesoehoenangs begeerte, begaf hij Pangerang zig ook
„onder den verkreegene eer titül van Prins naar
„derwaarts.
-

Ib. deel II. p. 558 wordt deze Abdoellah nader gememoreerd als volgt:

„ . . De Zultan van Padjang, beschaamd en vergramt
„zijnde, over de gepleegde onkuisheid van zijn dogter, ²⁾
„versond haar vandaar naar Samarang, om onder op
„en toezigt van den toenmaalige Pangerang van Sama-
„rang te verblijven, en met welke zij naderhand alhier
„gehuwd is. Deze Pangerang van Samarang zijne
„vader, was een Heylige Soesoehoenang geweest, die
„gestorven en begraven was op Tembajjat; en zijn

1) Hollandsche Babad-vertaling, zie Not. Bat. Gen. 1904, p. 129.

2) Het meisje, dat met Raden Pabélan gebooeleerd had. Eene niet onaardige beschrijving van deze gebeurtenis in Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, p. 150 seqq.

„grootvader was een Maúlana, ofte een Hooge Priester
„genaamd Abdúlla, van wien hier vooren reeds gewach
„gemaakt is.”

Deze mededeelingen zetten de boven (p. 483) vermelde theorie nopens de afkomst van Soenan Bajat uit het huis van Demak weer eenigszins op losse schroeven. De traditie, waarnaar deze Babad-vertaling vervaardigd is, schijnt wel eenigszins ouder te zijn dan de Serat Kanda No. 7, en hoewel er ook uit vergelijkende beschouwingen, alsmede uit chronologische speculaties wel eenig materiaal voor een waarschijnlijkheids-betoog te vinden ware, komt het beter voor de nadere analyse van deze aangelegenheid nu maar op te schorten, totdat een uitvoeriger onderzoek in de betrokken omgeving en in geschriften van elders kan worden ingesteld.

In een korte geslachtslijst van pangéran Kadjoran, voorkomende als eerste stukje in een Serat Primbon, No. 60 der Jav. Hndss. Bat. Gen. wordt mede over het geslacht van Tembajat gesproken, welke mededeelingen ik hier niet onvermeld mag laten:

„Poenika bałara ing Madjapait apoe-poetra satoenggil, ¹⁾
„aran Lemboe peteng, kamantoe ²⁾ déning bałara Kali woengoe,
„apatoetan èstri satoenggil, mangka Lemboe peteng mati.
„Kang anak akrama antoek *pandita saking atas angin*, ³⁾ apoe-
„poetra nemen:

kang pembajoen pangéran ki ginedong ing *Tembajat*,
kang panggoeloe pangéran Agoeng ing Semarang,
kang panengah èstri njai gedé Ngilir,

1) Het handschrift heeft: sanoenggil.

2) Een afschrift van deze primbon, No. 49 uit de collectie Cohen Stuart, heeft hier: kamanoengsan! Intusschen, de schriftsoort van het origineel is niet steeds even gemakkelijk, en ik sta daarom ook niet overal voor de juistheid van mijne lezing in.

3) In andere geschriften is dit wel een synonymem van seh Maolana Maghribi.

pangéran Soemendi, ¹⁾
 pangéran Bodjong, ²⁾
 woeragil pangéran Wotgalih.

„Soesoehoenan Tembajat apoepoetra sekawan:

kang pembajoen pangéran *Djiwa*,
 kang penggoeloe njai gedé Magadjah,
 kang panengah njai gedé Nangsoka,
 kang soemendi njai gedé Soeroeh.

„Pangéran Djiwa akrama antoek ing sing goeroeh (?),
 „apoepoetra titiga:

kang pembajoen pangéran Nangkabo, ³⁾
 penggoeloe èstri. njai gedé Ngigil,
 kang anom pangéran Koekoenang.

„Pangéran agoeng ⁴⁾ Semarang apoepoetra nenem, kang
 „woeragil akrama antoek pangéran Madioen: njai gedé
 „Ngigil apoepoetra èstri satoenggil, akrama antoek priaji
 „Salambar, apoepoetra Andakawana.

„Pangéran Soemendi apoepoetra kalih:

kang pembajoen kang ginedlong Wanakarta,
 kang njai èstri satoenggil.

„Pangéran Wotgalih apoepoetra kakalih, kang pembajoen
 „njai gedé Tambak, kang raji pangéran Kadjoran.”

1) Soemendi is een gebruikelijke naam of toevoeging bij den naam der af-tamelingen van S. Bajat. Vergl. boven p. 454, 455, en 506, vers. 104; mede trof ik een Soemendi aan in een Babad Nitik (de redactie van Bijlage IIIa) aan het slot.

Het zou stellig gewaagd zijn hieruit te willen concludeeren, dat, naar de gewone beteekenis van soemendi, in het geslacht van S. Bajat niet de oudste, maar als regel een jongere zoon als opvolger werd aangewezen.

2) Indien niet uitdrukkelijk zes kinderen waren opgegeven, zou men meer geneigd zijn p. Soemendi en p. Bodjong als dezelfde persoon te beschouwen, waar bij voor pangeran S. te lezen ware. kang soemendi.

3) Deze naam, klaarblijkelijk een afkorting van Menangkabo, is wel merkwaardig. Men vergl. op pag. 454 boven, sub 3 panembahan Menangkaboei.

Het verdere gedeelte van deze lijst heeft voor dit opstel geen direct belang, doch volledigheidshalve schreef ik de wenige resteerende regels meteen uit.

4) Op pag. 32 van dit geschrift komt de naam Panggoeng voor. In verband daarmee zou men mede om de gebezigde schrittsoort, ook hier aan Panggoeng willen denken, te meer daar het boven in noot 2 p. 575 geciteerde afschrift op de overeenkomstige plaats agoeng voor panggoeng leest. Intusschen staat er hier buiten kijf: agoeng (de *u* onder de *a* van pangéran geplaatst), en bovendien zou men ook in strijd komen met hetgeen overal elders van pangéran Panggoeng (men zie een volgend artikel daarover) wordt verhaald.

Een verhaal over ki Pandan arang enz., dat zich wat den inhoud betreft, vrijwel geheel aansluit bij den tekst in Bijlage I, en daarvan eene stylistische omwerking zou kunnen zijn of omgekeerd, wordt aangetroffen in de Javaansche courant Darma Kanda, Jrg. 1905, div. nrs., terwijl ook elders in Babad-fragmenten hier en daar episodes over onze hoofdpersoon voorkomen, zonder dat mij tot nu toe van noemenswaardige verschillen met de boven in den tekst vermelde traditiën bleek.

B. Behalve in het medegedeelde boven op pag. 448 en 473, vindt men ook van andere heiligen een dergelijken strijd met een weigerachtigen heiden beschreven.

Van Hoëvell, Reis over Java enz. (Amsterdam 1849) dl. I, p. 142 vermeldt het voorval als betrekking hebbende op Soenan Bonang en den adjar Blatjak Ngilo.

In Mededeel. Zend. Gen. deel 13 treft men op p. 219 een soortgelijk verhaal aan, waarbij dèwi Rengganis het opneemt tegen een heidin, dèwi Ambar wati. De bewerker spreekt van een kous, die hier de rol van de sandaal elders vervult. Aangezien het gebruik van kousen in die vroegere, onmoderne tijden wat vreemd schijnt, zal men hebben te denken aan een woord kaoes in het origineel, dat eene afleiding kan zijn van het Arabische كَوَتْ, schoeisel, welk laatste woord in eenige inlandsche talen is overgenomen. De onjuiste verklaring van hetgeen hij „istidjrat kapir” noemt, kan men den schrijver voor zijn tijd niet kwalijk nemen.

In bovenstaande gevallen fungeert het verhaal echter eenigszins als anecdote uit de heiligen-biographie: als meer wezenlijk deel van iemands lotgevallen komt de episode voor in het reeds geciteerde opstel van den heer Knebel, Tijdschr. T. L. V. deel 39, p. 121-122 ¹⁾, nopens sèh Djamboe Karang, waarover

1) Noot 1 op p. 122 aldaar stemt tot vroolijkheid, die men trouwens meestal genieten kan als men inlanders of Arabieren en vele anderen etymologien hoort maken.

gelijksoortige nededeelingen reeds veel vroeger waren gepubliceerd in Tijdschr. N. I. 1860, dl. I. p. 178 (gedeeltelijk overgenomen bij Veth. Java, 1e. dr. dl. III, p. 448), zonder nochtans van den strijd muts contra sandaal melding te maken. Blijkens de mededeelingen van den heer Harloff in Tijdschr. T. L. V. deel 45, p. 501 en 511 schijnt de legende later eenigszins verwaterd te zijn.

Merkwaardig voor de kennis der propagandamiddelen en methoden van den Islam is in het stuk van den heer Knebel de mededeeling (p. 120) over de verbastering van kalima oesada, tot kalimat sadat, voor: *كلمة شهادة*, de moslimsche geloofsbelijdenis, terwijl kalima oesada o. a. de titel is „van een boek over tooverij” (Beschrijving der Jav. enz. handss. van Dr. v. d. Tuuk, deel II, p. 43).

No. 166 der kropak's in het Bat. Gen. (waarvan een afschrift in de collectie Cohen Stuart No. 112) heet eveneens Kalima oesada, en wordt nader: zedeleer genoemd; het geschrift bevat naar een voorloopig onderzoek wat men thans zou noemen: kaoetamaning ngagesang, of kasampoernaning manogensa of iets dergelijks.

In de wajang-litteratuur c. a. is kalima oesada veelal een djimat, men zie bijv. Cohen Stuart, Register op Brata Joeda in voc., Vreede, Catalogus Jav. Mad. hdss. p. 253, Lakon Pregiwa, (Djocja, 1900-1) deel I, p. , verder Serrurier, Wajang Poerwa, octavo-editie, p. 25, 112 (met een paar woorden over de Djamboe karang-legende van Banjoemas) en 202 (met een min of meer gezochte verklaring over de werking van de djimat op Joedistira), en v. a. m.

Nadere beschouwing van deze aan gelegenheid, ten minste van den inhoud van genoemde kropak, komt belangrijk genoeg voor, doch ligt geheel buiten het kader van dit artikel.

Galat is natuurlijk van het Arab. *غلط* afgeleid, en kirang leres wil niet zoozeer zeggen: nog niet in allen deele juist, doch: onjuist. Men vergl. koerang adjar koerang priksa, koerang terang en vele anderen.

C. De figuur van Djoeroe taman speelt een eigenaardige rol in de Mataramsche geschiedenis, ook volgens de Babad Tanah Djawi, welke nog geenszins is verklaard.

Behalve in de boven, p. 491 seqq, en p. 496, noot 4 genoemde episoden, wordt ook in de Babad, ed. Meinsma p. 210 een soortgelijke unfaire hofintrige op zijne rekening medegedeeld.

Te voren, ib. p. 163, heeft hij Sultan Padjang gedood, ten voordeele van den Sénapati, waarbij de neutraliteit van dezen laatste allerbedenkelijkst voorkomt. (Ook hier de aangelegenheid van de selasih-bloemen, zie boven p. 490, waarachter dus wellicht nog iets meer schuilt dan de onbeduidende woordspeling als voorgesteld aldaar in noot 1).

Later, B. T. Dj. p. 268, wordt Djoeroe taman door Sultan Ageng gedood.

Over zijne „geboorte” worden wij ingelicht door Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 540 (Hollandsche Babad-vertaling, zie boven) deel II, p. 544, waar vermeld wordt, dat Soenan Adi(-langoe), een zoon van Soenan Kali djaga ¹⁾ bij een tocht langs de Merapi in het bosch eene (djin-)vrouw in barensood aantrof. De pogingen van haar man om in dezen te helpen, faalden, doch nadat de Soenan haar even op het voorhoofd geblazen had, raakte ze verlost, en baarde een zoon, van blanke huidskleur. De Soenan neemt den jongen, die dus van geesten of spoken afstamt en deswegen snel opgroeit, mee op reis en komt zoo aan het Zuiderstrand. Daar ontmoet hij den Sénapati, aan welken hij, na terugkomst te Mataram, den vreemden knaap als panakawan afstaat.

Enkele elementen uit deze mededeelingen zouden wellicht terecht gebracht kunnen worden, doch het geheel is nog niet voldoende helder om mij aan eene poging tot verklaring te wagen.

1) Deze zoon speelt in dit geschrift, in den Mataramschen tijd, de rol, die elders nog aan zijn vader wordt toegekend.

Afgezien van het mirakuleuze der gegeven voorstellingen daaromtrent, waardoor de historische waarde zeer twijfelachtig wordt, is het optreden in die periode van den zoon chronologisch belangrijk waarschijnlijker dan dat van den vader.

D. In het bovenstaande stuk werd in het geheel niet over de *leer* van Soenan Bajat gesproken, hoewel de behandeling van een heilige bezwaarlijk compleet kan worden geoordeeld, zonder dat zijn geestelijke invloed mede ter sprake wordt gebracht. Dit klemmt des te meer, als men mag aannemen, dat een afstammeling van hem in zekeren zin de leermeester is geweest van Sultan Ageng, waarmee de Compagnie gedurende eenige decennien zooveel te doen heeft gehad.

Intusschen zouden bij eene behandeling van hetgeen in verschillende geschriften, primbon's, babad's e.a. als leer van pangéran Tembajat werd aangetroffen, zoovele andere aanlegenheden als van zelf mede te berde komen, dat het wenschelijk scheen, het thans bereids gegroepede al vast te publiceeren, en de meer geestelijke, tevens belangwekkender zijde van zijn werken in ander verband ter kennis te brengen.

E. Meermalen is in de voorafgaande opstellen van *wali's* sprake geweest, welk woord steeds met: heilige is vertaald geworden. Men weet, dat de etymologische beteekenis er van een andere is, welke op voortreffelijke wijze door Prof. Goldziher, Muhammedanische Studien II, p. 286 seq. is uiteengezet.

Het is curieus daarnaast eenige Javaansche verklaringen te stellen, waarvan er eene klaarblijkelijk gegrond is op de beteekenis van het zuiver inheemsche woord wali. Deze komt voor in Mededeel. Zend. Gen. deel 10, pag. 259: „Tapa's. die als zij 't begeeren, sterven en weer in 't leven komen: „wali² is hun naam.” (wali = bali, terugkeeren).

Elders is veeleer een of andere phase, waaronder men zich de heiligen voorstelt, in de definitie opgenomen: Djawi Kanda 1910, No. 85, Jav. tekst pag. 2, 2e kolom: wali beteekent sampoen ngantos dora sarta maha dateng resik, i. e. die niet liegt, en zich toelegt op het Reine.

Djawi Iswara, 1907, No. 83, Jav. tekst, pag. 1, 4e kolom:

. . *wali*, artosipoen, tiang ingkang boten kamèlikan
 pisan² dateng kadonjan,
aolia, tegesipoen ingkang gesangipoen angèstè kaoetaman
 kémawon, nir saking sanggjaning piawon . . .

i. e.. *wali* wil zeggen, iemand, die hoegenaamd geen waarde
 hecht aan aardsche goederen (geneugten).

aolia (ten rechte het meervoud van *wali*) beteekent, iemand,
 wiens leven uitsluitend gericht is op Volmaaktheid, en die
 vrij is van alle slechtheden.

P. S. Ten slotte wensch ik hier mijn dank te betuigen aan den Ass. Resident van Klaten, den heer Harloff, die mij het gaan naar Tembajat gemakkelijk maakte, en den mantri politie, Rn. Ramelan op eerstgenoemde plaats, die mij als geleider werd meegegeven, en wiens bemiddeling later voor mij van groot gemak was, toen nog enkele nadere ophelderingen en inlichtingen gevraagd werden.

OUDHEIDKUNDIGE AANTEKENINGEN I.

DOOR

T. V A N E R P.

Met zeven platen.

A. De onderlinge ligging van Borobudur Mendut en Panon en hunne oriëntering.

Voor zoover ons bekend is, werd nog nooit de aandacht gevestigd op het feit, dat de drie bekende Buddhistische bouwwerken in de Progo-valei, n.l. de Borobudurstupa. Tjandi Mendut en Tjandi Pawon in ééne rechte lijn gelegen zijn.

Dit viel ons het eerst op in 1901. Op Borobudur hadden we een theodoliet opgesteld in het middelpunt der stupa, boven op de groote dagob, om de oriëntering van het bouwwerk ten opzichte van de windstreken te contrôleeren. De Mendut-tempel was destijds in restauratie; het dak van den zwaren djatihouten steiger stak boven de omliggende desa's uit en kon dus van uit de hooge opstelling op Borobudur gemakkelijk aangepeild worden. Het trof ons, dat ook de reusachtige randoe-alas, die toenmaals nog zich verhief op de ruïne van Tjandi Pawon, en zijn machtige kruin hoog wiegde boven het lommer der kampong Brodjonalan, juist in de richtas van den kijker gelegen was. Contrôle op de nieuwe topografische kaarten bevestigt deze waarneming.

Nu kan de ligging der drie Buddhistische bouwwerken in één rechte lijn wel toevallig zijn, doch het feit blijft toch zeer merkwaardig, wanneer men overweegt, dat de lijnrechte

afstanden Borobudur-Pawon en Pawon-Mendut respectievelijk bedragen 1750 M. en 1150 M. en de totale afstand der uiterste bouwwerken dus bijna 3 K.M. meet.

Belangwekkender zal de zaak worden, wanneer herinnerd wordt aan de nog ten huidige dage bij de bevolking bestaande overlevering, volgens welke in den ouden tijd een geplaveide weg moet bestaan hebben tusschen Borobudur en Mendut, aan weerskanten omzoomd met muurwerk, waarin kleine kapellen met nissen aanwezig waren. Op dit laatste is reeds de aandacht gevestigd door Dr. Brandes in de *Oudheidkundige Rapporten* 1903 blz. 75, waar ook nog gewaagd wordt van de overblijfselen van een bouwwerk aan den linker Progo-oever, op de plaats waar de oude overvaart zich bevond.

Hier dient nog vermeld te worden, dat er tijdens de Borobudur-restauratie in 1908 een Buddhistisch beeld is gevonden in de tegalan ten Oosten van kampong Borobudur wètan, niet ver van het tracé, dat een eventueele verbindingsweg tusschen Borobudur en Pawon zou hebben gevolgd. Het is een hoofdeloos Ratnasambhawa-beeld, dat onafgewerkt is gebleven en in schetsmatige behandeling van handen en voeten doet denken aan den niet geacheveerden Buddha uit de hoofddagob van Borobudur. Dat de bewuste Dhyani-Buddha, thans geborgen nabij den Borobudur, niet gehoord kan hebben tot de stupa zelve, blijkt dadelijk uit de afmetingen (oorspronkelijke hoogte 85 c.M.), die veel kleiner zijn dan die der overeenkomstige Borobudurbeelden uit de nissen. Deze kleine Dhyani-Buddha zou dus zeer wel een plaats gevonden kunnen hebben in een der door de overlevering genoemde kapellen naast den ouden geplaveiden weg.

Van belang is het ook in dit verband aandacht te schenken aan de ligging der toegangen tot de tempelpleinen van Mendut en Pawon. Men vindt deze toegangen aangeduid op de Platen 58 en 62 der *Oudheidkundige Rapporten* 1903. Legt men de bouwwerken met die toegangen in de kerkplein-

balustraden vast op eene terreintekening. (Zie Fig. I.) dan valt het volgende op te merken:

Bij Pawon, welks toegang naar het Noord-Westen wijst, is de fundeering der tempel-plein-balustrade tijdens de restauratie van den tempel slechts voor een klein gedeelte teruggevonden, doch de restanten waren voldoende om het beloop der enceinte vast te stellen. Men vond slechts één toegang tot het tempelplein, bestaande uit een baksteen trap, en deze lag aan de Zuid-West zijde, dus juist gekeerd naar den eventueelen verbindingsweg.

Bij Tjandi Mendut, die nauwkeurig dezelfde oriëntering op de windstreken heeft als Pawon, heeft men mede slechts één toegang in de fundeeringen der enceinte kunnen constateeren, en ook deze lag aan de Zuid-West zijde, gekeerd dus mede naar de lijn Borobudur, Pawon-Mendut.

Waar de onderzoekingen aan Tjandi Pawon, voorafgaande aan de restauratie, hebben uitgewezen, dat het terrein aldaar zich als overal elders aanmerkelijk heeft opgehoogd ten opzichte van het peil van het oude maaiveld, is het zeer wel mogelijk, dat proefgravingen ter plaats van de verbindingslijn tusschen de drie genoemde oudheden niet zonder resultaat zullen blijven. Binnenkort zal er gelegenheid zijn hiertoe over te gaan.

Het mogelijk verband in religieusen zin tusschen Borobudur en Pawon zal hieronder behandeld worden; hier is het de plaats nog even te wijzen op de oriëntering der drie bouwwerken ten opzichte van het kompas.

Borobudur ligt vrij zuiver georiënteerd op de windstreken. Meting wijst uit, dat een der hoofdassen van het bouwwerk nl. de as Zuid-Noord eene afwijking van $1\frac{1}{2}^{\circ}$ in westelijke richting vertoont ten opzichte van de ware noordlijn.

Merkwaardig is het feit, dat zoowel bij Pawon als bij Mendut de tempelingangen gekeerd zijn naar het Noord-Westen, met dien verstande, dat een der diagonalen van het zuiver vierkante grondplan precies gelegen is in de richting Noord-Zuid, terwijl bij schier alle andere Buddhis-

tische monumenten op Java de toegangen min of meer zuiver wijzen naar het Oosten of het Westen. Om vergelijking mogelijk te maken, zij hier vermeld, dat men die vindt in het Oosten bij Tjandi Ngawèn, Sewu, Lumbung, Kalasan en Sari; in het Westen bij de kloosters Plaosan, Kalongan en Sadjiwan. Bij Tjandi Djago en Singasari wijst de as van den ingang naar het Noord-Westen met afwijkingen van resp. 15° en 33° ten Westen van de noordlijn.

B. Eenige beschouwingen omtrent de beteekenis der sculpturen, deel uitmakende van Tjandi Pawon's uitwendige versiering.

De oorspronkelijke bestemming, de religieuze beteekenis van dit kleine juweel, dat schuil gaat tusschen het geboomte der desa Brodjonalan, zal wellicht niet geheel tot klaarheid zijn te brengen, zoolang we niets weten van het verloren gegane hoofdbeeld, dat eens tegen den achterwand van het interieur stond.

We willen evenwel beproeven door te dringen tot de beteekenis van de nog voorhanden sculpturen der buitenornamentatie, al ware het alleen maar om de meening van oudheidkundigen te hooren, naar aanleiding van de vraagpunten, die zich aan de te geven beschouwingen vastknoopen.

Dat Tjandi Pawon een Buddhistisch bouwwerk is, zal wel door niemand betwijfeld worden. We hebben daartoe, wat bouwkunstige décor betreft, slechts te wijzen op de bekroning en verdere versiering van het tempeldak met dagobs, de Buddhistische bouwvorm bij uitnemendheid.

Ook de z. g. „Këben" punten, die in Pawon's dak als bekroningen optreden, vertoonen een type zooals dat voorkomt bij Buddhistische bouwwerken, bv. op de nissen van den hoofdmuur van den omgang van Borobudur, en op het thans verdwenen portaal van Tjandi Mendut (zie Plaat 46 e. v. Oudh. Rapp. 1903).

Toch mogen we hieruit geen gevolgtrekkingen maken, want het blijkt dat bepaalde bouw- en siervormen, ook wanneer daaraan hetzij in het Brahmanisme dan wel in het Buddhisme een bepaalde symbolische beteekenis wordt toegekend, in de bouwwerken van beide gezindten worden toegepast. Zoo zien we, om bij de „*këbën*”-versiering te blijven, dat de gedaante hiervan, voorkomende op Çiwaitische bouwwerken als Tjandi Arjuna en Puntadewa (Diëngplateau, verg. Foto van Kinsb. 89 en 93) en de Tjandi Prambanan (Oudh. Rapp. 1902. Plaat 19, fig. 5), geheel overeenstemt met die welke we aantreffen op de Buddhistische groep Tjandi Ngawèn in Kedu. (VERREEK. No. 298 en J. VAN AALST in Tijdschr. Bat. Gen. 1899, XLI. 5. p. 391 e.v.).

Terloops zij hier opgemerkt, dat het prototype van wat de Heer KNEBEL in overeenstemming met den typischen Javaanschen vruchtvorm de „*Këbën*-versiering” noemde o. i. in wezen niet anders is dan het Buddhistische „*juweel*”; als onderdeel van de „zeven juweelen” van den „wereldheerscher” (rad der wet, juweel, paard, olifant, vrouw, generaal en minister) komt het in de Borobudur-sculpturen vele malen voor.

Een onnoemlijk aantal keeren verschijnt in de reliefs dat juweel als bouwkunstige bekroning in de daken van tempels en andere bouwwerken. Van den top der bekroning der pijnakel van Borobudur's hoofddagob werd een fragment teruggevonden, en daaruit bleek, dat die topsteen den achtkantigen juweelvorm had, zooals die thans is aangebracht bij de restauratie.

Is het niet opmerkelijk, dat de Çiwaiten die Tjandi Prambanan stichtten, naast dat juweel ook de Buddhistische dagob als architecturale versiering toepasten b.v. op balustraden, daarbij het oertype van die dagob vervormende door het aanbrengen van een soort van cannelures? (verg. fig. 4 van Pl. 19, Oudh. Rapp. 1902).

Met de sculpturen waarmede Tjandi Pawon uitwendig versierd is, moeten we zeer omzichtig zijn, zoodra het de vraag is daarin een Buddhistisch kenmerk te speuren; wel

kunnen we in dit geval constateeren dat niets bepaald naar het çiwaisme wijst, doch het zou ongegrond zijn aan de middenpaneelen met de gestileerde boomen en de zijtafereelen met de lotusbloemen hanteerende mannelijke en vrouwelijke figuren een speciaal Buddhistische kleur te willen toekennen.

WILSEN, die omstreeks 1853 bouwkunstige teekeningen van Pawon vervaardigde, thans berustend in het Leidsch Museum. (Leemans, *Catalogus Leiden* p. 126 en 128), was de eerste, die zich uitliet over de algemeene bestemming van den tempel. Hij zag daarin het aan Buddha gewijde bouwwerk, waarin de vrome pelgrim zich afzonderde, om het hart van onreine gedachten te zuiveren en zich te stemmen voor de verheven aandoeningen, die hem wachtten, wanneer hij straks zou opgaan tot het heilige der heiligen, tot de Borobudur-stupa!

Wanneer men denkt aan de overlevering, welke gewaagt van den geplaveiden weg, die van Pawon naar de Stupa leidde, dan is men geneigd mede te gaan met Wilsen's meening, vooral als men zuiver heeft doorvoeld hoe de plastiek van Pawon's beeldwerk een zelfden geest ademt als die van Borobudur.

Toch blijft het vooralsnog een open vraag of de tempel bepaaldelijk gewijd was aan den Buddha.

Wij meenen nu in enkele der sculpturen voorstellingen te zien, die mogelijk in verband gebracht zouden kunnen worden met den rijkdomsgod Kuwera, en achten daarom de mogelijkheid niet uitgesloten, dat het bouwwerk ter eere van dezen Indischen Pluto werd opgericht.

Kuwera, oorspronkelijk een Brahmaansch volksgod, werd als halfgod opgenomen in het pantheon der Mahayanisten. Hoewel van lageren rang dan de Bodhisattva's, is zijn cultus in het oud Indië zeer verbreid, en te oordeelen naar het zeer groote aantal Kuwera-beeldjes, die op Java werden aangetroffen, moet hij ook hier in groote eere zijn geweest.

In GROENEVELDT'S *catalogus der archaeologische Verzameling van het Bat. Gen. van K. en W.* staat vermeld, p. 155:

„In steen, d. i. als tempelgod, komt hij zelden voor, in onze verzameling slechts in één exemplaar (No. 207), in metaal daarentegen, d. i. als huisgod zeer dikwijls, wat bij een koloniseerend, dus fortuin zoekend volk als de Hindu's niet te verwonderen is.”

In 1887, het tijdstip van verschijning van den catalogus, telde het Bat. Museum reeds ongeveer 30 bronzen Kuwera-beelden: dit aantal is sedert vermoedelijk belangrijk grooter geworden. Men vindt den rijkdomsgod schier in elke particuliere verzameling door meerdere bronzen exemplaren vertegenwoordigd,

Ook enkele steenen Kuwera's zijn sinds 1887 aan het licht gebracht, zooals blijkt uit de gegevens, verzameld door den Heer J. KNEBEL (Oudh. Rapp. 1902 t/m 1908). Toch blijven ze schaarsch vergeleken bij de metalen huisgoden.

Tot nu toe weten we slechts van het bestaan van *één* *enkel* *Buddhistischen* Kuwera-tempel.

IJZERMAN heeft n. l. in zijne „*Beschrijving der Oudheden op de grens der residenties Soerakarta en Jogjakarta*” gewezen op het feit, dat Tjandi Asu, de Oostelijke voortempel van Tjandi Sewu, een aan Kuwera gewijd bouwwerk was. Brumund (1864) heeft nog verbaasd gestaan over den rijken sier van deze ruïne en vond de muren nog gedeeltelijk intact. IJzerman (1885) kon niet meer vinden dan de overblijfselen van het soubassement, maar gelukkig waren toen nog vijf Kuwera-beelden ter plaatse, ¹⁾ die de bestemming van het bouwwerk bepaalden. Sedert is de afbraak van Tjandi Asu intensief doorgezet; men vindt geen steen meer op den anderen en kan zelfs zonder oudheidkundige kaart de plaats op het terrein ternauwernood terugvinden.

Gaan we nu na in hoeverre de uitwendige versiering van Pawon zou kunnen wijzen in de richting van den rijkdomsgod. Allereerst treft ons de ornamentatie van de trapspiegels. Van

1) Waar zijn deze gebleven? Is het mogelijk, dat de fraaiste Kuwera's zijn verhuisd naar Langen-Ardja, pasangerahan van Z. H. den Soesoehoenan van Solo, alwaar de Heer J. KNEBEL de aanwezigheid van drie mooie Kuwera-beelden constateerde?

deze is alleen de Noordelijke gespaard gebleven, doch de weinige restes van den Zuidelijken doen vermoeden, dat de versiering hier analoog was met die van den pendant-spiegel. Hierop zien we (verg. Fig. II) een gestileerden boom verlevendigd met vogels en gedekt door een zonnescerm. Uit de naar omlaag gerichte lotusbloemen hangen kraalsnoeren neer in guirlande-vorm, en deze eindigen weer in bloemetjes, waaruit parelen te voorschijn komen. Onder den boom staan twee juweelen-potten, uit welker openingen gouden vinger-ringen puilen.

Rechts knielt een mannelijke figuur met prabha achter het hoofd. Helaas ontbreekt hier een steen, waardoor het niet geheel duidelijk is wat de geste is van dezen god(?): maar deze kan dunkt ons niet anders zijn, dan het brengen van een offer of een hulde. Achter de hoofdfiguur zien we eenige volgelingen, waaronder een pajongdrager, en een met offer-schaal in de handen. Van gewicht is hier vooral de baardige volgeling, die bukkend onder het zonnescerm staat; blijkbaar is hij de eerste, de voornaamste onder het gevolg. In de linkerhand draagt hij een attriboot, dat een citroen gelijkt. Deze vrucht is naast den geldbuidel, veelal in marder-gedaante (nakula), het attriboot bij uitnemendheid van den rijkdomsgod. In zijne „*Etude sur l'Iconographie Bouddhique de l'Inde*”, deel I. p. 125 wijst Prof. FOUCHER er op, dat het gewoonte was bepaalde goden te benoemen naar hun meest gebruikelijk attriboot, en dat de rijkdomsgod in Nepal en Tibet, dan ook betiteld wordt als Jambhala, naar den citroen (Jambhara).

Is de interpretatie van bedoeld embleem juist, dan zoude vraag gesteld kunnen worden, of de hoofdfiguur wellicht Kuwera in hoogst eigen persoon zou kunnen voorstellen, waartegen evenwel zou zijn aan te voeren, dat de rijkdomsgod gewoonlijk wordt afgebeeld in zwaarlijvige gedaante, hetgeen hier niet het geval schijnt te zijn.

We beklimmen nu de trap en geven onze aandacht aan de bekroning van den ingang (zie Fig. III). Op den strek-

balk van het portaal welft zich een voortreffelijk Kalamekara-ornament. In het tympanon ontwikkelt zich uit den Kala-kop een tongvormig bladornament. Uit lotusbloemen vallen wederom guirlandes neer, eindigend in bloemen met parelvormig hart. Rechts en links staan baardige figuren, die wat typeering betreft overeenkomen met de twee gebaarde volgelingen van den trapspiegel, doch zich van deze onderscheiden door gedrochtelijke beenen. Zij torsen op den schouder een geld- of juweelen-zak, welks kostbare inhoud wordt uitgestort over den binnentredenden geloovige; het is een tuimel van preciosa, van gouden ringen met edelsteenen bezet, daaronder een van het welbekende buikige type van Hindu vingerringen. Achter de figuren merken we nog meerdere zakken op, waarvan de uitersten gekanteld zijn en waaruit de preciosa over den vloer rollen.

Men gaat deze voorstelling onwillekeurig vergelijken met die, voorkomende onder den Kala-kop van de poorten der bovenste gaanderijmuren van Borobudur (zie b. v. Von SAHER: „*De versierende kunsten in Ned. O. I.*”, Plaat XVII): toch is er een groot verschil tusschen beide. Hier zijn het in de wolken troonende rësis, hemellingen, die een bloemenregen doen neerdalen op den bedevaartganger, die opgaat tot de hoogste sferen van de stupa. Bij Pawon zijn het dwergachtige wezens, die inderdaad kostbare lijfsieraden doen neervallen.

Is het mogelijk, dat de mismaaktheid der figuren wijst naar volgelingen van Kuwera? Deze is immers oorspronkelijk een aardgeest, die men zich dacht te heerschen in de duistere diepten der aarde, waar hij de metallische schatten bewaakte.

Juist deze aloude opvatting omtrent zijn verblijf in de holen en spelonken van der aarde ingewand heeft aanleiding gegeven tot zijne dwergachtige, mismaakte stelling, welke zich later ging beperken tot de bekende zwaarlijvige uitbeelding. Eveneens verklaart zij den naam, die volgens de Indische lexicografen ontstaan zou zijn uit *Ku*(mismaakt) en *Vera*(lichaam).

Wijden wij ten slotte onze aandacht aan de versiering van Pawon's hoofdmuren. Het lichaam van den tempel heeft een vierkanten grondvorm met uitsprongen op het midden. De ornamentatie der wanden vertoont éézelfde décor, bestaande uit een middentableau op den uitsprong, geflankeerd door zijpaneelen met staande figuren. Dit décor wordt voor de verschillende wanden alleen gevarieerd in de sexe der uitgebeelde figuren. Op den voorgevel vinden we uiteraard alleen de zijpaneelen met staande figuren, want het midden-paneel maakt hier plaats voor de portiek. Fig. IV illustreert de ornamentatie van den achtergevel.

Het middentableau bestaat uit twee gedeelten, waarvan we het bovenste, met de luchtkokers en de vaas met lotusbouquet even buiten beschouwing laten. Daaronder vinden we wederom den met een zonnescherm gedekten, gestileerden boom, omgeven door juweelen-potten. Rechts staat een kinnara met lotus in de rechter- en een schaal met bloemoffer (?) in de linker-hand; links eene kinnari, in de rechterhand een bloem, waarvan alleen de stengel bewaard is gebleven, in de linkerhand een bidsnoer (?) In de bovenhoeken zweven, in wolkenpartijen gehuld, hemellingen met tjemara en bloemen in de handen; boven den manlijken vogelmensch is het eene vrouwelijke hemelling en omgekeerd. Nog dient opgemerkt te worden, dat uit den boom snoeren neerhangen, eindigende in oorsieraden.

De zijpaneelen vertoonen staande vrouwefiguren met prabha achter het hoofd, in de bevallige geijkte houding, met volle borsten en sterk uitstekende heupen. In de rechterhanden houden ze een rose of een blauwe lotus, in de linkerhanden een andere bloem of bloemen met juweelen hart.

Plaat V geeft een beeld van de ornamentatie van den Zuid-Westelijken gevel. Men ziet dat de versiering in hoofdzaak gelijk is aan die van den achterwand. Een der kinnara-figuren heeft een tjemara over den schouder; wederom hangen lijfsieraden neer uit den gestileerden boom. In

de zijpaneelen staan nu manlijke figuren met rose lotussen in de linkerhand, de rechterhand ongeveer ter hoogte van de borst houdend.

Het is niet noodig ook de ornamentatie van den Noord-Oostelijken gevel af te beelden. De versiering is geheel analoog met die van den zoo juist besprokene. Een der kinnara-figuren hanteert een muziekinstrument. Uit den gestileerden boom hangen wederom lijfsieraden neer, waaronder vingerringen. Het rechter zijpaneel is verdwenen.

Wij durven met de geringe iconographische kennis, die we in onze leekenmars meevoeren, geen besliste verklaring te geven van de symbolische beteekenis der middenpanelen, d. w. z. van de boomen met juweelen-potten, kinnara's en hemellingen en de daarboven prijkende vaas met lotusbouquet.

Men is evenwel geneigd te gaan denken aan eene zinnebeeldige voorstelling van Indra's paradijs. van de „Swarga", de tweede der zes onderste Euddhistische hemelen: het wonderland, waar 33 goden met hunne vrouwen een genoten vreugdevol leven leiden, waar men den wenschboom vindt, die alles verschaft, wat verlangd wordt: waar schitterende paleizen schuilgaan in wonderlijke lusthoven, waar vorstelijke tronen de zaligen nooden tot neerzitten, waar overal bloeiende prachtbloemen geuren (men denke aan de vaas met lotusbouquet!)

De manlijke staande figuren der zijpanelen gaat men onwillekeurig in verband brengen met Indra's trouwste volgelingen, de halfgoddelijke Gandharwa's. De vrouwelijke doen met hare ietwat erotische houding aan de andere intimi van den hemelkoning denken, aan de lieflijke, verleidelijk schoone apsarassen, de Indische houri's, getrouwe minnaressen ook van de Gandharwa's.

De eenmaal gevolgde lijn doortrekkende, kan men ook de kinnara's en hemellingen verklaren, want beiden behooren tot de andere geniën en halfgoddelijke wezens, die Indra's hemel tot een waar paradijs maken. De kinnara's toch,

half mensch, half dier, treden er op als de hemelsche musici: in wezen kunnen ze tot de Gandharwa's gerekend worden, wier muzikale talenten eveneens geroemd worden.

In de in wolkenpartijen gehulde hemellingen zouden we dan kunnen zien de Siddha's of de Vidyadhara's, de gelukzalige luchtgeniën, befaamd om hunne bovennatuurlijke krachten, waartoe inzonderheid het vermogen gerekend wordt om door het luchtruim te zweven.

Ook elders heeft Indra's hemel den Midden-Javaanschen bouwmeester en beeldhouwer geïnspireerd. Op de Çiwaitische Tjandi Prambanan verschijnt naar het voorkomt de symbolische voorstelling van de „Swarga" als een eindeloos herhaald siermotief op den onderbouw van de zes grootste tempels der groep. ¹⁾ Op de soubassamenten vindt men het fries gedecoreerd met den veelal bijzonder fraai gestileerden hemelboom, geflankeerd vooral door kinnara's, maar daarnevens door de vele andere dieren, die gezegd worden vreedzaam in Indra's hemelrijk rond te dolen. Het lijkt met zijn herten, apen, hazen, tijgers, eekhorens en de vele gevleugelde bewoners, als pauwen, reigers, papegaaien, raven, duiven en kwartels op een waren zoölogischen tuin.

Op den aan Çiwa gewijden hoofdtempel prijken bovendien de gandharwa's en apsarasen in de meesterlijk versierde nissen der balustrade.

Evenzeer vinden we de wenschboomen in decoratieve tableaux van de Borobudurstupa, en wel tussehen de sprekende jataka-illustraties van de balustrade der 2e gaanderij: ze worden er telkens afgewisseld met eveneens decoratieve paneelen, waarop de vaas met lotus-bouquet is afgebeeld. *Men vindt hier dus volmaakt het zelfde versieringsschema, als de beeldhouwer heeft toegepast voor het middenveld der Pawongevels, waar immers boven den gestileerden boom evenzeer de vaas met lotus-bouquet is afgebeeld!*

1) Hierop werd reeds gewezen door *Mart. Touret* in haar opstel: „*De Godenbeelden aan den buitenmuur van den Çiwa-tempel te Tj. Prambanan.*” Bijdr. T. L. en VK. 7e volgr., VI, p. 133.

Tijdschr. v. Ind. T. L. en VK., deel LIII, afl. 5 en 6.

In de hierbedoelde Borobudur-tafereelen staan om de boomen steeds juweelen-potten geschaard, doch overigens is het décor gevarieerd. Soms vinden we ter weerszijden kinnara-figures, zooals verduidelijkt is op Fig. VI, waar de eene een muziekinstrument hanteert. Elders, als op Fig. VII, zien we naast de kinnara's andere personagen, die met hun gedrochtelijke dwergenbeenen doen denken aan Kuwera's volgelingen, aan de wezens dus, afgebeeld op het tympanon van Tjandi Pawon's portaalbekroning. (verg. Fig. III). Op andere paneelen weer (Fig. VIII) worden de schatten bewaakt door zittende wachters, bewapend met knodsen (men lette op het veelzeggende, kostelijk getypeerde manuaal en de karakteristieke gelaatsuitdrukking van den rechterwachter!)

Nu we in de schaduw van de wenschboomen naar Borobudur afgedwaald zijn, moet nog de aandacht gevestigd worden op enkele andere aldaar voorkomende voorstellingen van den hemelboom, welke we aantreffen op de reliefs van den bedolven voet. Op de tafereelen Nos. 101, 102, 126, 130, 137, 143, 147 149 en 151, overeenkomende met de onjuiste nummering van C'ephas' cliché's: 80, 79, 55, 51, 44, 33, 34, 32 en 30, verschijnt de boom, wederom geflankeerd door juweelen-potten: boven op deze potten zitten de kinnara's. Nu blijkt uit Prof. KERN's opstel: „*Over de bijschriften op het beeldhouwwerk van Borobudur*” (Versl. en Meded. Kon. Ak. v. Wet. Afd. Lett. 3e reeks, dl. XII), dat op de beeldwerken 130(51), 137(44), 147(43) en 151(30) de inscriptie „Swarga” voorkomt. Minder duidelijk vonden we dezelfde legende ook terug op de tafereelen 126(55) en 149(32).¹⁾

Waar nu ook op enkele der reliefs, n. l. de nummers 137 en 151 Indra door Prof. KERN bepaaldelijk werd aangewezen, mag men wel aannemen, dat de gestileerde boom met zijn schatvazen en kinnara's de geijkte symbolische voorstelling is voor het paradijs van den hemelheer.

1) Bij de bestudeering der foto's van de onderwerpelijke reeks is ons gebleken, dat ook nog acht andere legenden ten gevolge van onduidelijkheid der foto's door Prof. KERN nog niet worden opgemerkt. In verband hiermede werd een volledig stel vergrootingen vervaardigd van alle inscripties, hetwelk genoemden geleerde omstreeks half Februari werd aangeboden. Hopelijk zullen nu ook de voorheen niet geheel leesbare legenden duidelijker geworden zijn.

Toch zou hier de vraag gesteld kunnen worden, of het woord „Swarga” uitsluitend slaat op Indra's hemel. Wordt die term willicht ook gebruikt voor het begrip paradijs in het algemeen?

Wanneer men terugdenkt aan de voorstellingen op Fig. II en VII en de lijfsieraden, die uit Pawon's gestileerde boomen neerhangen, dan gaat men onwillekeurig weer aan Kuwera denken. Ook deze had zijn paradijs. Zijn residentie heet Alaka en is gelegen in het Noorden, waar de goudrijke Himalaya zijn toppen in de wolken boort. Zijn luthof Chaitra-ratha dacht men zich in Mandara, een der uitloopers van den Indischen Olympus Meru, waar ook Indra's Swarga ligt. Die luthof nu werd eveneens bewaakt door kinnara's; en een der vele andere namen, die de rijkdomsgod draagt, luidt zelfs *Mayu-arja*=*Koning der Kinnara's*. (verg. Dowson, *Classical Dictionary*).

Men is te meer geneigd in bepaalde gevallen den wenschboom met kinnara's in verband te brengen met Kuwera, omdat de sculpturen tegen de binnenportaalwanden van Tjandi Mendut in dezelfde richting wijzen. Het staat toch vast, dat de hoofdpaneelen alhier voorstellingen geven van den rijkdomsgod, als Yaksha-koning, en diens Çakti Hariti.¹⁾

In dat zelfde portaal nu vinden we in het meer buitenwaarts gelegen, ingezonken paneel, zoowel ter rechter als ter linkerzijde, een tableau, waarop wederom zulk een boom is afgebeeld, omringd door juweelen-potten. (Fig. IX). Ook hier puilen de vingerringen uit de halzen der vazen. Een man en een vrouw liggen geknield in devote houding en brengen offers. In de bovenhoeken van het tableau ontwaren we op takken zittende kinnara's; hier zijn deze, in afwijking van de voorstellingen op Pawon, behoudens het menschelijk hoofd, geheel als vogel afgebeeld.

1) Verg. J. PH. VOGEL, *Bull. E. F. E. O.*, p. 727 -- 730 en plaat 19 van het door het Bat. Gen. uitgegeven werk „*De Tjandi Mendut vóór de restauratie*”, door KERSJES en DEN HAMER.

In het midden latende of de versiering van Pawon's hoofdmuren doet denken aan de Swarga van Indra, dan wel aan het paradijs van Kuwera, meenen we in bovenstaande beschouwingen de mogelijkheid te hebben toegelicht van de Kuwera-achtige kleur der overige beeldwerken van Pawon, n. l. van de traspiegels en de portaalbekroning.

Kuwera is de portaalgod bij uitnemendheid! Dit feit wordt reeds bewaarheid in een der oudste stupa's, die van Bharhut (\pm 200 v. C.), waar de rijkdomsgod voorkomt onder een der peilerfiguren van de railings. Deze traditie wordt gehandhaafd in talloze andere Buddhistische bouwwerken in eigenlijk Indië ¹⁾, en openbaart zich op Midden-Java in de Tjandi Mendut, de hooger genoemde Tjandi Asu (in de Prambanan- vlakte) en nu mogelijk weer in de kleine Tjandi Pawon.

Uit de hieronder volgende aantekeningen betreffende beeldwerken van Tjandi Kalongan zal blijken, dat Kuwera's dubbelganger, Yama, de god van het doodenrijk, eveneens werd afgebeeld nabij den ingang tot het heiligdom.

Zooals reeds opgemerkt werd, valt er van het hoofdbeeld in Pawon's interieur niets met zekerheid te zeggen, doch in verband met het bovenstaande achten wij ook de mogelijkheid niet uitgesloten, dat hier eens een Kuwera-beeld stond, en dat Pawon ten opzichte van Borobudur was, wat Tjandi Asu heet te zijn ten aanzien van Tjandi Sewu.

Bij de overweging van deze mogelijkheid gelieve men te denken:

- 1^e. aan het bovenbehandelde mogelijke verband (den verbindingsweg) tusschen Pawon en de stupa en aan de feiten:
- 2^e. dat Tjandi Asu, een Kuwera-heiligdom, de *Oostelijke* voortempel was van Tjandi Sewu.
- 3^e. dat Pawon eveneens *Oostelijk* van Borobudur ligt.

1) FOUCHER, *Iconographie Bouddhique de l'Inde*, I, p. 126.

Wel ligt Pawon iets ten noorden van de Oostlijn, die men zich getrokken kan denken uit het kernpunt der stupa; doch eene zelfde geringe afwijking in oriëntering valt te constateeren bij Tjandi Asu ten opzichte van Tjandi Sewu, (verg. de Oudh. Kaart, Plaat I van IJZERMAN's werk).

C. Yama-relief op de traspiegels van Tjandi Kalongan in de Prambanan- vlakte.

In het begin van het jaar 1902 werd door de zorgen van wijlen de Archaeologische Vereeniging te Jogja het soubasement blootgelegd van Tjandi Kalongan, ongeveer 2 K. M. ten zuiden van het station Prambanan gelegen. In de Oudheidkundige rapporten 1902, p. 9, vindt men eene korte mededeeling betreffende de deblayeeing. Aldaar wordt gesproken van Tjandi Sadjiwan: uit IJZERMAN's „*Beschrijving*“ p. 107 e. v. en de daarbij behoorende oudheidkundige kaart blijkt, dat het beter is hier te spreken van Tjandi Kalongan. Tjandi Sadjiwan toch is eigenlijk het ongeveer 100 M. Zuidwaarts gelegen complex, dat evenwel ontegenzeggelijk met Kalongan beschouwd moet worden één geheel te vormen. één grootsch Boeddhistisch bouwwerk in nagenoeg denzelfden trant als Tjandi Plaosan.

Bij de blootlegging nu van Tjandi Kalongan's onderbouw kwamen ook de traspiegels in nog vrij gaven staat aan het licht (zie Fig. X en XI). Het Kala-makara ornament, dat op gebruikelijke wijze de spiegels omlijstte, was verdwenen, doch de makara's werden in de onmiddellijke nabijheid aangetroffen. De spiegels zelve vertoonen in fraai half verheven relief belangwekkende illustratie's, waaraan hier eenige beschouwingen worden vastgeknoot.

We beginnen met den naar het Zuiden gekeerden trapspiegel (Fig. X).

Wederom staan wij hier voor den in het voorafgaande herhaaldelijk besproken, gestileerden boom, omgeven met op versierde kussentjes staande juweelen-potten. De kinnara's, als altijd een vrouwelijke en een mannelijke, ontbreken ook hier niet; ze zijn afgebeeld in het loof, staande op lotusbloemen.

Ter rechterzijde zit een daemon-achtige figuur, in de rechterhand een kort zwaard houdend, in de linker een strop.

Wij meenen hier te doen te hebben met eene voorstelling van Yama, den god van het doodenrijk, den rechter der gestorvenen.

In den Vedischen tijd geldt Yama als de oudste mensch die, als eerste gestorvene, later god van het doodenrijk wordt. De Rigveda gewaagt reeds van „het geloof in een leven na den dood in die zalige oorden, waar Yama heerscher is, waar hij *onder een schoongebladerden boom* met de goden en vaderen vertrouwelijk drinkt” (R. V. 10, 135, 1); „waar eeuwig licht en hemelsche glans stralen, waar de eeuwige wateren stroomen, waar alles schittert, waar alle wenschen vervuld worden, waar geluk en vreugde heerschen, daar waar het rijk der onsterfelijkheid is, daarheen zal Yama de gestorvenen voeren” (R. V. 9, 113, 7).

Het Kalongan-relief geeft ons niet alleen dien in de Rigveda genoemden „schoon gebladerden boom”, die tevens „wensch-boom” is, te zien, doch het heeft dien ook in de vereischte en door de oude geschriften vermelde soort. Een der vele bijnamen toch, dien Yama draagt, luidt „Audumbara”, afgeleid van „Udumbara”, hetgeen beteekent „vijgeboom” ¹⁾; de op reliefs afgebeelde boomen nu zijn blijkens de typeering van het loof inderdaad vijgeboomen. In lateren tijd blijft Yama geenszins die zalige hemelkoning van de Veda's. Hij vergroeit allengs tot den waren god van den dood, tot den schrikwekkenden heerscher der onderwereld, waar de

1) Verg. DOWSON, *Classical Dictionary*, 375.

gestorvenen hunne zonden met tallooze martelingen moeten boeten. In de Mahabharata verschijnt hij als een zwart en geel gekleurd daemonisch wezen met rood gewaad en roode oogen, in de hand een strik, waarmede hij de zielen uit de lichamen der dooden trekt. De verbeelding schildert in den loop der tijden den god van het doodenrijk in steeds angstwekkender wordende verschijningen, en afschuwelijk zijn de kwellingen, die volgens het wetboek Manu den zondaar in Yama's rijk wachten. ¹⁾

In Tibet wordt Yama evenzeer in daemonische gestalte afgebeeld.

In Grünwedel's „*Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei*“ vindt men vermeld, dat Yama's gebruikelijke attributen zijn de knods en een menschedel, veelal ook een mes of zwaard; het alonde vedische attriboot is echter de reeds genoemde strop, waarmede hij of een zijner dienaren de zielen der menschen strikt.

Verder wordt Tama in Tibet en Mongolië afgebeeld met het derde oog der wijsheid, dat ook op ons Kalongau-relief niet ontbreekt, en met een (hier niet zichtbare) „tjakra“, het symbool der Buddhistische leer, in de borstsnoer, want Yama is een der „dharmaraja“, een „Koning der Wet of der Gerechtigheid“, de „de groote gelofte houdende religiekoning.“ (Myth. p. 62, 168).

Opvallend is de goedaardige Yama-voorstelling van Kalongan naast de schrikwekkende afbeeldingen van den helkoning in Tibet. (zie Myth. b. v. platen 48, 140, 142.)

Wij durven ons niet beslist uit te laten over de betekenis van de tegenover Yama zittende figuur, doch zijn geneigd aan te nemen, dat deze Citragupta voorstelt, Yama's geheimschrijver of griffier, die het register der dooden bijhoudt en daarin den levenswandel der stervelingen boekt.

1) Verg. L. VON SCHROEDER, *Indiens Literatur und Cultur*, p. 374. en de voorstellingen van helse straffen op Borobudur's bedolven voet: IJZERMAN in *Tijdschrift Aardrykskunde Gen.*, tweede serie, deel XVI, p. 330 e. v.

Teekenend is zijn handgebaar, als gaf hij verantwoording van zijn register, dat straks den doorslag zal geven bij het over de gestorvenen uit te spreken oordeel.

Yama werd op de vlak bij Tjandi Kalongan gelegen Prambanan-groep reeds aangewezen door MARTINE TONNET in haar zeer merkwaardig opstel: „*De Godenbeelden aan den buitenmuur van den Çiwa-tempel te Tjandi Prambanan en de vermoedelijk leeftijd van die tempelgroep* ¹⁾).

Aan dezen Çiwa-tempel treedt hij op als een der acht wereldhoeders, als Regent van het Zuiden, en is hij twee malen afgebeeld (verg. pl. XL en XLI van Dr. GRONEMAN's „*Tjandi Prambanan na de ontgraving*”). Ook in deze Çiwaitische voorstellingen heeft de beeldhouwer Yama goedaardig uitgebeeld, milder zelfs nog dan op Tj. Kalongan, want hier doet de woest, als een aureool om het hoofd golvende haardos nog denken aan die der daemonen, terwijl de Yama-beelden aan den Çiwa-tempel met de gebruikelijke goden- of koningskronen getooid zijn ²⁾).

Inderdaad is dan ook Yama in wezen geen schrikwekkende godheid. In Prof. KERN's werk „*Het Buddhisme*”, lezen we (deel 1, p. 282) „Yama is slechts een andere vorm van den god des levens”, en verder „Yama en Manu zijn in werkelijkheid één; vandaar dat zij in de mythologie der Arische volken van rollen wisselen. Wijsgeerig opgevat is Yama de god der onsterfelijkheid, omdat de dood eeuwig duurt. Op deze oud-Indische voorstelling heeft de heer der zielsverhuizing inbreuk gemaakt. Dientengevolge werd de onsterfelijkheid, die identisch werd geacht met den dood,

1) Bijdragen tot T. L. en V. van N. I. 7e Volgr. VI.

2) Tegen het door Juffr. TONNET op Çitragupta's zwaardschede ontdekte jaartal en de daaruit resulterende gissing omtrent het stichtingsjaar van de Tjandi Prambanan meenen wij bedenkingen te moeten opperen. Nauwkeurig onderzoek ter plaatse bracht ons tot de overtuiging, dat de vermeende cijfers in werkelijkheid niet anders zijn dan haarkrullen, die over Çitragupta's schouder en zwaard neerhangen. Men kan dergelijke haarkrullen waarnemen op schier elk der godenbeelden (zie de afbeeldingen in Dr. GRONEMAN's werk.)

verplaatst tot de bereiking van wat de Buddhisten Nirwana, anderen anders noemden. Daarom zijn nirwana en amṛta, d. i. het onsterfelijke, twee namen voor één en de dezelfde zaak: den eeuwigen dood."

Hoewel Yama in het Buddhisme niet zooals bij de Çiwaiten tot de wereldhoeders gerekend wordt, dacht men zijn rijk toch in het Zuiden der aarde: dit nu komt overeen met de oriëntering van het bedoelde relief van Tjandi Kalongan, want de ingang van dezen klooster-tempel wijst zuiver naar het Westen, en de trapspiegel, waarop de god van het doodenrijk is afgebeeld, is naar het Zuiden gekeerd.

Ten slotte rest ons er op te wijzen, hoe het bekende verband tusschen Yama en Kuwera ook tot uitbeelding is gekomen in het hier bedoelde relief. Prof. KERN wijst er in Dl. I. p. 282 op, hoe „de hellekoning Yama, de heerscher van het Zuiden eigenlijk één is met den rijkdomsgod Kuwera, die in het hoogste Noorden troont, evenals bij de Grieken Pluto en Plutus verschijningen waren van één en hetzelfde wezen."

Ook bestaat er natuurlijk verband tusschen Yama, de Dood, de Tijd en de Kala en Mahakala-figuur. (= Çiwa).

Over het ontstaan van die Mahakala-figuur uit eenen god van de Gandhara-school en de latere inwerking van deze op het Buddhisme zij verwezen naar *Grunwedel*, „*Mythologie*," p. 23.

Interessant is het nu te vernemen, dat de Mahakala van Nepal, waar het pantheon zooveel overeenkomst vertoont met het Javaansche, ten slotte slechts „een meer schrikwekkende verschijningsvorm is van den rijkdomsgod" (*Foucher: Ic. Bouddh., I. p. 127*) van wien hij het overoude attriboot, de ichneumon heeft overgenomen.

Voorts zij nog vermeld, dat ook in Tibet bepaalde verschijningen van den „Dharmaraja" Yama vereenzelvigd worden met Kuwera (*Mythologie*, p. 170.)

Welnu, dit alles vindt geen weerklank in het Yama-

relief van Kalongan: waar we den rijkdomsboom met juweelenpotten en kinnara's afgebeeld zien tusschen den rechter der dooden en diens griffier: — waar we de trouwe, *den rijkdomsgod immer vergezellende ichneumon zien in den uitersten linkerhoek van het relief*, speelsch bijtende naar Yama's panakawan.

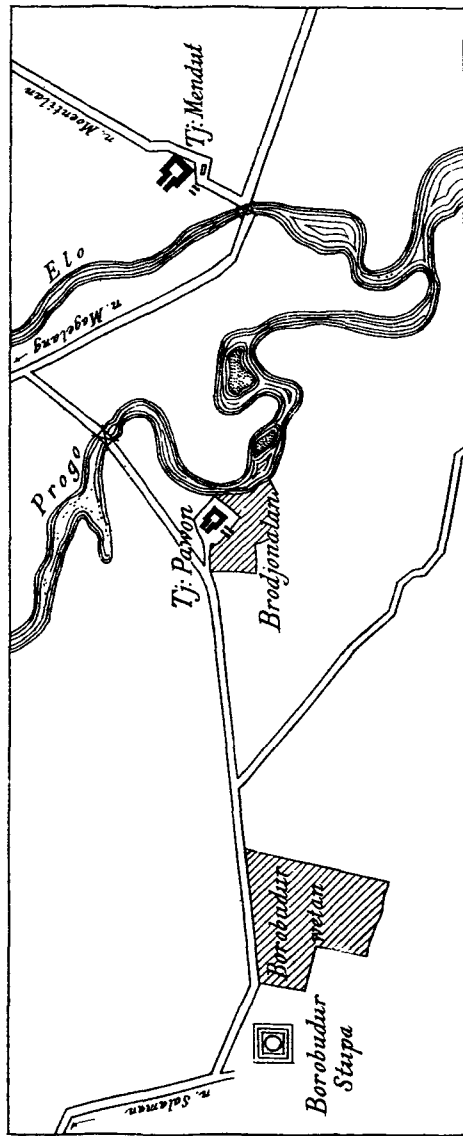
Beschouwen we nu het relief van den Noordelijken trapspiegel. (Fig. XI). De voorstelling schijnt nagenoeg geheel identisch te zijn met die van den Zuidelijken, en het ware misschien correcter geweest de behandeling van het naar het Noorden gerichte beeldwerk te doen voorafgaan aan die van zijn pendant: zulks in verband met de richting van de pradaksina en de deze veelal volgende verdeling der reliefs. Dit is evenwel niet geschied, omdat men, tot identificatie willende overgaan, eenigszins in den steek gelaten wordt door de attributeering der figuren van het Noordelijke beeldwerk, terwijl die van het Zuidelijke dadelijk tot conclusiën leidt.

In Fig. XI zien we wederom denzelfden wenschboom met juweelenbotten en kinnara's. In den aan het tempellichaam grenzenden hoek vinden we nu de hoofdfiguur, wat correct is, want deze moet aan de eerehand, dus rechts van de volgelingen zetelen. Bekijken we nu de platen X en XI naast elkaar, dan zijn we geneigd in de hoofdpersoon wederom Yama te zien, op grond van de treffende gelijkenis met den god der dooden van het Zuidelijk beeldwerk. De kenmerkende attributen zijn op den Noordelijken spiegel evenwel niet aanwezig. De linkerhand is omhooggeheven, en op de foto is het niet duidelijk of deze eens een attriboot hield. De rechterhand is afgebroken en was blijkbaar ledig.

Is onze gissing juist, dat de baardige volgeling van Fig. X. Çitragupta voorstelt, dan moet deze ook gezien worden in de overeenkomstige figuur van Fig. XI. De typeering van beider gelaat toch verraaft eene treffende

Situatie Borobudur, Tj: Pawon en Tj: Mendut.

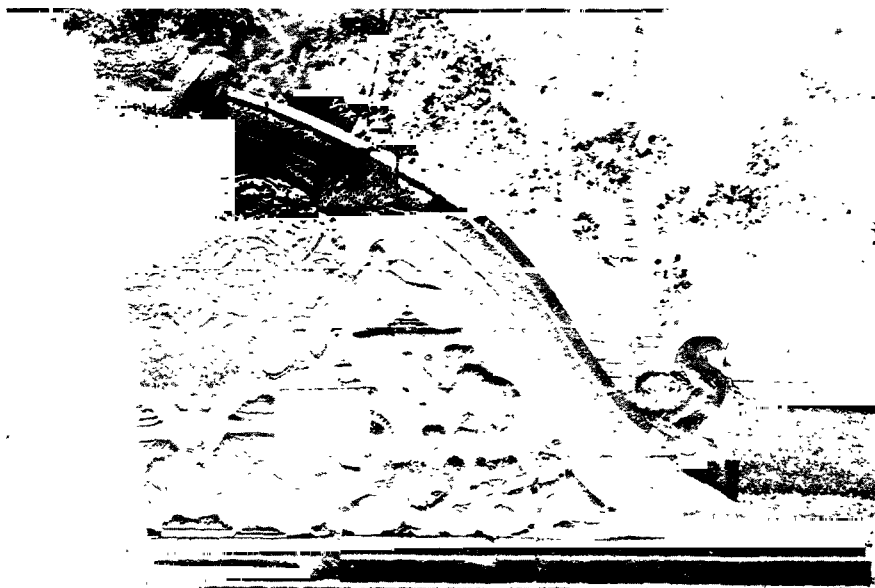
Schaal 1:25.000.

*De grondplannen van Tj: Pawon en Tj: Mendut
zijn hier: duidelijkheidshalve vergroot aangegeven*

TJANDI PAWON.

II.

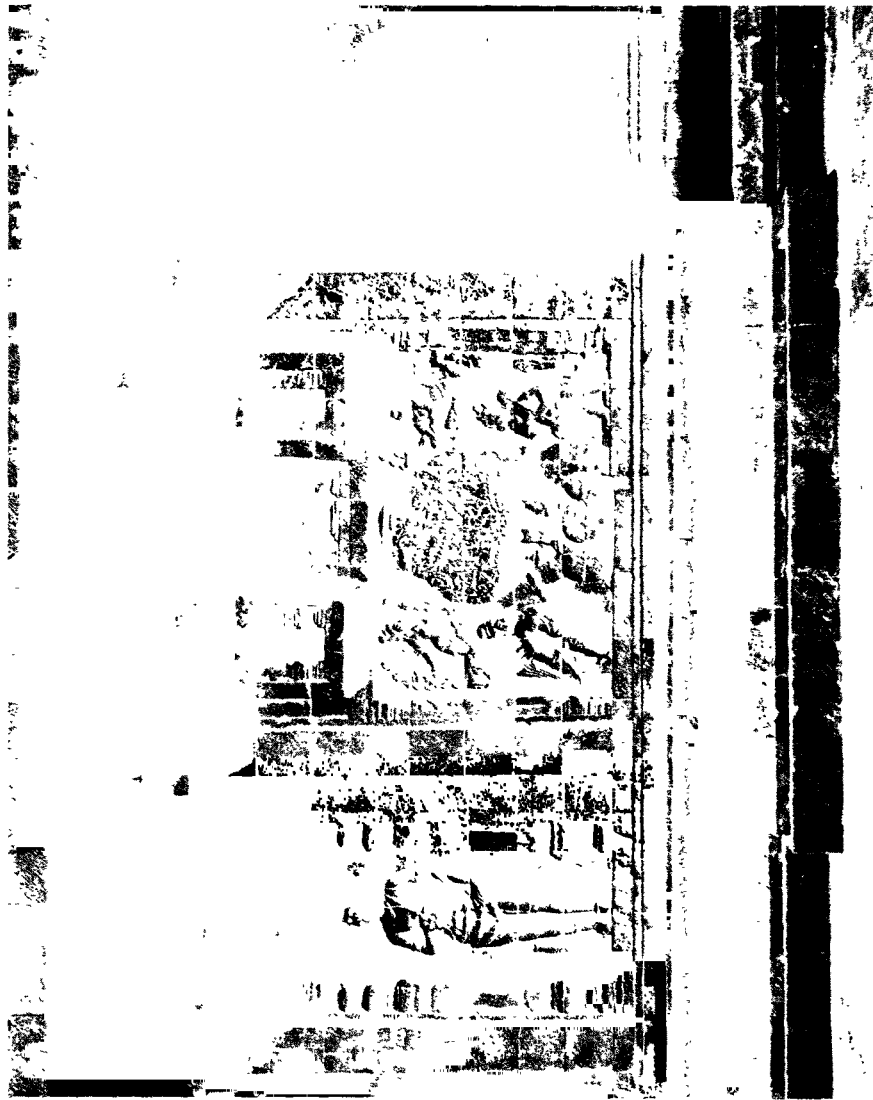
III.

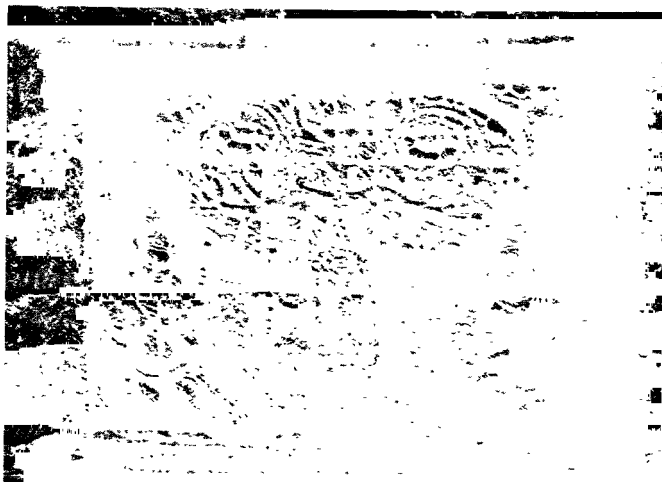
II. Versiering van den trapspiegel
 III. „ „ de portaalbekroning.

Achtergevel

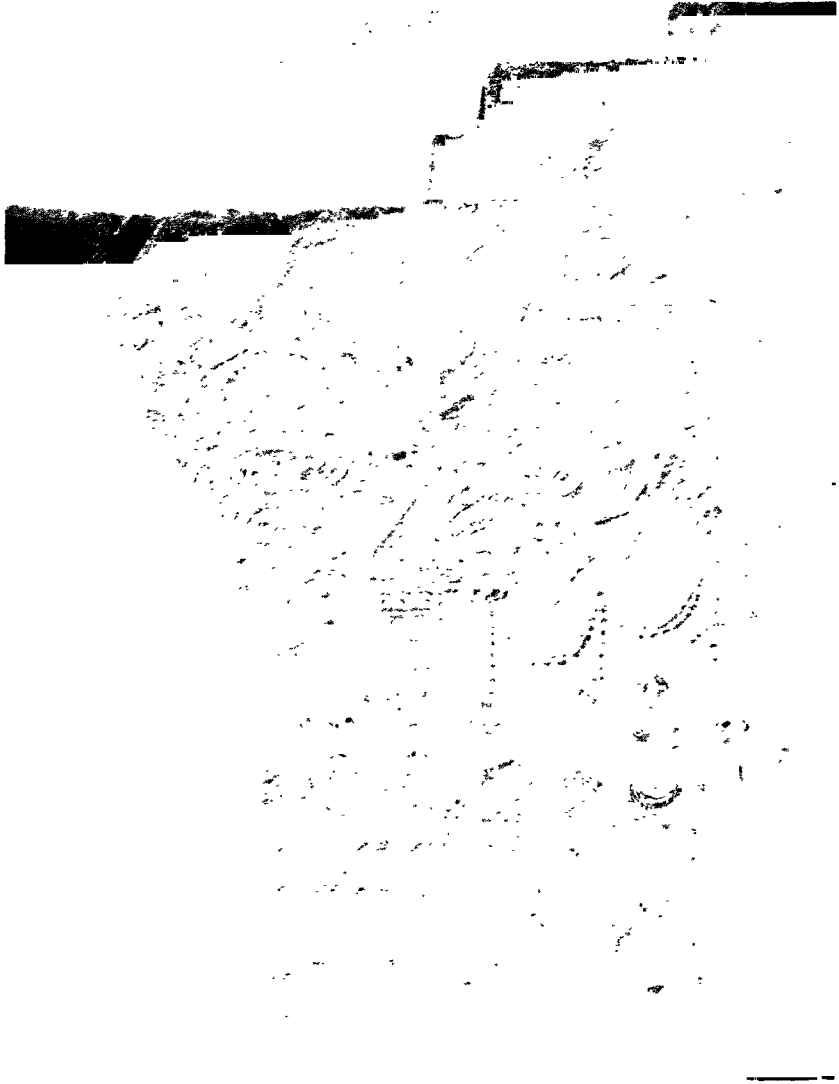
Zuid-westelfke gevel.

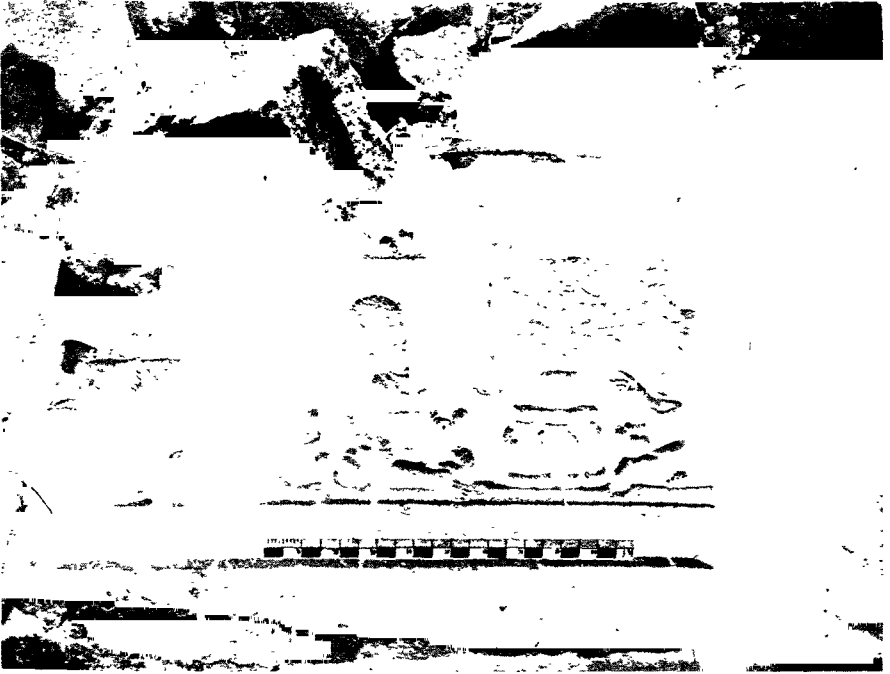
VII.

VIII.

Versiering van den binnenwand van het portaal

X Versiering van den Zuidelijken trapspiegel.

XI „ „ „ Noordelijken „

gelijkenis; men lette hierbij ook op het karakteristieke daemonische teeken op het voorhoofd, vlak boven den neuswortel!

Doch, hoe dan de beide attributen op te helderen, het zwaard en de brilslang? Het zwaard zou verklaard kunnen door op te merken, dat Yama's attributen veelal ook door zijne volgelingen worden gedragen. En de brilslang? Zou hier niet gedacht moeten worden aan inwerking van de attributen van Çiwa, op dezelfde wijze als plaats had in Tibet? Daar toch vindt men Yama-voorstellingen, die, wat de emblemata betreft, (drietand, derde oog, doodshoofd en als vahana de stier, verg. *Grunwedel, Mythologie*, afbeelding 48) geheel parallel gaan met de Çiwa-uitbeelding. Yama is immers enenals Çiwa de Tijd, die alles vereenigt?

Nog zij opgemerkt, dat de tempelwachters der Buddhistische bouwwerken op Midden-Java — vermoedelijk alle Kala-voorstellingen — evenneens zijn toegerust met het zwaard, soms vervangen door een knods, en de brilslang. (Verg. de wachters van Tjandi Sewu, Plaosan, Kalasan en Kalongan).

De derde figuur op den Noordelijken trapspiegel, de panakawan, is weer op getrouw dezelfde wijze afgebeeld als op den Zuidelijken, en heeft ook weer achter zich de ichneumon, wijzende op de eenheid van Yama en Kuwera.

Hierboven werd opgemerkt, dat de oriëntering van het relief van den Zuidelijken trapspiegel overeen kwam met de ligging van Yama's rijk in het Zuideinde der aarde. Bedenken we, dat Yama en Kuwera eigenlijk voorstellingen zijn van éénzelfde wezen, dan kan het niet verwonderen den god van het doodenrijk eveneens op den naar het Noorden gewenden trapspiegel aan te treffen, want Kuwera is een der vier Buddhistische wereldhoeders en als zoodanig regent van het Noorden.

In dit verband kan nog gereleveerd worden, wat Prof. KERN opmerkt aangaande de ligging van Yama's rijk (verg. „*Het Buddhisme*”. Dl. I, p. 282.):

„Nu eens heeten de zaligen in het uiterste Westen te

wonen (deze richting komt overeen met die, waarin Tj. Kalongan's trap als geheel genomen, wijst), dan weer in het hoogste Noorden. De eerste voorstelling is ontstaan uit het feit, dat de zon in het Westen ondergaat; de andere uit het besef, dat de zon zich 'snachts in die streek moet bevinden, welke lijnrecht staat tegenover het Zuiden, alwaar zij op het midden van den dag staat. Yama, de Tijd, de Dood „vereenigt alle,” leest men herhaaldelijk in Indische geschriften, en strikt genomen zou zijn rijk, welken naam men hem ook geve, de derde zijn van de Drie Kleinooden, de Sangha of vereeniging”.....

„De latere verplaatsing van Yama's rijk naar het Zuideinde der aarde is een gevolg van de waarneming, dat de zon op 21 December zich bevindt in het Zuidelijkste punt harer jaarlijksche baan.”

April. 1911.

De datum Maandag 12 Rabi^c I op den grafsteen van Malik Ibrahim.

MEDEDEELING

DOOR

Dr. Th. W. JUYNBOLL.

Een vernuftige inval heeft den heer J. P. MOQUETTE te Batavia doen onderstellen, dat de op den grafsteen van Malik Ibrāhīm vermelde datum niet als Rabi^c I maar als Rabi^c II moet worden gelezen. In het jaar 822 toch viel niet de 12^e Rabi^c al-awwal maar de 12^e Rabi^c al-āchir op een Maandag, en dit bracht den heer MOQUETTE op het denkbeeld, den datum als volgt te lezen:

الثاني عشر من ربيع^c، وال سنة اثنين وعشرين وثمانمائة

Maar dat kan niet. Daartegen verzetten zich onoverkomelijke bezwaren. Want vóór سنة kan in dit verband geen lidwoord staan; evenmin eene waw; de lām had, als laatste letter van het lidwoord voor سنة, met de s van dit woord verbonden moeten worden. De photographische reproductie der inscriptie laat ook duidelijk zien, dat aan de volgorde der letters alif, waw, lām (d.i. awwal) niet valt te twijfelen; de alif is zelfs verbonden met de lām van het voorafgaande lidwoord (al), waarin de heer MOQUETTE het cijfer 2 wil herkennen, doch een cijfer had niet met de daarop volgende letter verbonden kunnen worden. Daarbij komt dan ten slotte nog, dat het gebruik van een cijfer achter den naam Rabi^c minstens genomen allerzonderlingst zou geweest zijn; zelfs de getallen 12 en 822 zijn niet in cijfers maar met letters geschreven.

De lezing Mandag 12 Rabi^c al-awwal 822 staat dus werkelijk vast. Wel is de alif van het lidwoord van al-awwal wat klein en tegen het gebruik met de daarop volgende lām verbonden, maar aan zulke kleine bijzonderheden mag geen gewicht gehecht worden. De beschikbare plaatsruimte en de individueele smaak van den vervaardiger der inscriptie mogen invloed hebben gehad op den vorm der letters; twijfel aan de juiste lezing is echter buitengesloten ¹⁾.

Nu zou eene kleine onnauwkeurigheid in den datum op zich zelf geen ernstig bezwaar opleveren. Maar bovendien is de Maandag in dit geval m.i. opzettelijk als weekdag aan den datum 12 Rabi^c I toegevoegd, zonder dat daarbij nage-rekend is, of die datum in het jaar 822 werkelijk op een Maandag was gevallen. Nu op blz. 373 van Dl. LIII van dit Tijdschrift mijn naam in verband met deze quaestie genoemd is, zij mij hier eene korte toelichting mijner opvatting vergund.

Maandag 12 Rabi^c I is voor de Mohammedanen de datum, waarop de Profeet niet alleen is gestorven, maar waarop hij ook als men de overlevering mag gelooven juist 63 jaren te voren werd geboren. „It is remarkable”, zegt Lane (Modern Egyptians, bij de bespreking van den moolid en-nebee) „that his birth and death are both related to have happened on the same day of the same month, and on the same day of the week, namely, Monday.” Zelfs zouden volgens de traditie nog andere belangrijke gebeurtenissen in Mohammeds leven juist of Maandag 12 Rabi^c I zijn voorgevallen. Zoo

1) De op blz. 598 van Dl. LII van dit Tijdschrift door Dr. VAN RONKEL gegeven transcriptie van den tekst schijnt mij daarom volkomen juist toe. Alleen moet, dunkt mij, de storende aanvangs-waw der woorden وعمدة (3e regel) ونوفي (4e regel) en أشيد السعيد (5e regel) geschrapt worden, de door Dr. VAN RONKEL als waw beschouwde teekens dienen m.i. slechts tot vulling van ledige plekken tusschen de letters. Ook staan de woorden أشيد السعيد (5e regel) op den grafsteen in omgekeerde volgorde. Een en ander is echter voor het juiste begrip der inscriptie van geen belang.

bereikte de Profeet—om hier nog een voorbeeld te noemen— nadat hij zich van de ongeloovige Mekkanen had afgescheiden, het gebied van Medinah, volgens eene als geloofwaardig beschouwde overlevering, wederom juist op **Maandag** den 12^{en} Rabīc I, hoewel deze datum in het jaar 1 niet eens op Maandag, maar op Vrijdag viel (zie o.a. Weil, *Mohammed der Prophet*, Stuttgart, 1843. S. 81, Anm. 101).

Maandag 12 Rabīc I is dus een datum van bijzondere beteekenis, en de latere Moslims plachten dan ook wel zeker gewicht te hechten aan het samenvallen van een Maandag met den 12^{en} Rabīc I. De garēbēg-dal in het rijk Mataram had daaraan zijn bijzonder karakter te danken. In het jaar Dal toch, dat oorspronkelijk, volgens den Vrijdagschen cyclus (van 1633 tot 1749) met een Maandag begon, viel ook de 12^e Rabīc I (de 71^e dag van het jaar) steeds op Maandag, en daar men aan de viering van het moeloedfeest op een Maandag bijzonderen zegen verbonden achtte, placht de garēbēg zich in het jaar Dal door grooteren luister te onderscheiden van de garēbēg der zeven overige jaren. Dit bijzonder karakter van den garēbēg-dal wordt te Djokja nog altijd in eere gehouden (vgl. GRONEMAN. De garēbēg's te Ngajogyakarta, blz. 48 vv.). Maar, daar de moeloed-dag tegenwoordig in het jaar Dal niet meer op Maandag valt, pleegt men den garēbēg-dal nu 's Maandags eenige dagen vóór of na den 12^{en} Rabīc te vieren. Te Solo heeft men vroeger (nl. van 1749 tot 1820) door eene kleine afwijking van de gewone kalenderberekening het jaar Dal nog na afloop van den Vrijdagschen cyclus met een Maandag laten beginnen, opdat ook de 12^e Rabīc I in dat jaar nog op Maandag zou blijven vallen. De verwarring in den kalender, die nog steeds het gevolg daarvan is, werd in het artikel *Tijdrekening* in de *Encyclopaedie van N. Indië* (IV, 158) door den heer G. P. ROUFFAER besproken.

Wie dit alles in het oog houdt kan, dunkt mij, den

datum Maandag 12 Rabi' I op den grafsteen van Malik Ibrahim moeilijk als eene toevallige onnauwkeurigheid beschouwen. Die dateering moet veeleer opzettelijk, op grond van godsdienstige overwegingen, aldus gekozen zijn.

Of het toeval nu inderdaad gewild heeft, dat Malik Ibrāhīm juist op den Moeloed-dag van het jaar 822 is gestorven, valt thans natuurlijk niet meer met zekerheid te beslissen. De mogelijkheid bestaat, dat, toen de grafsteen vervaardigd werd, de juiste datum van overlijden reeds niet meer vaststond en dat men toen min of meer willekeurig den sterfdag van den Profeet ook als datum van het overlijden van Malik Ibrāhīm heeft aangenomen. Bovendien worden graven van beroemde heiligen door hunne vereerders meestal bij voorkeur hetzij op den sterfdag (als die bekend is) hetzij op kerkelijke feestdagen bezocht, en dit kan aanleiding hebben gegeven tot vereenzelviging van den sterfdag met den moeloed-dag, waarop de toevloed van bezoekers wellicht het grootst was: vgl. de mededeelingen van Dr. D. A. RINKES (in dit Tijdschrift LII, 564) betreffende de dagen, waarop het graf van Sjech 'Abdoelmoehji het meest bezocht pleegt te worden.

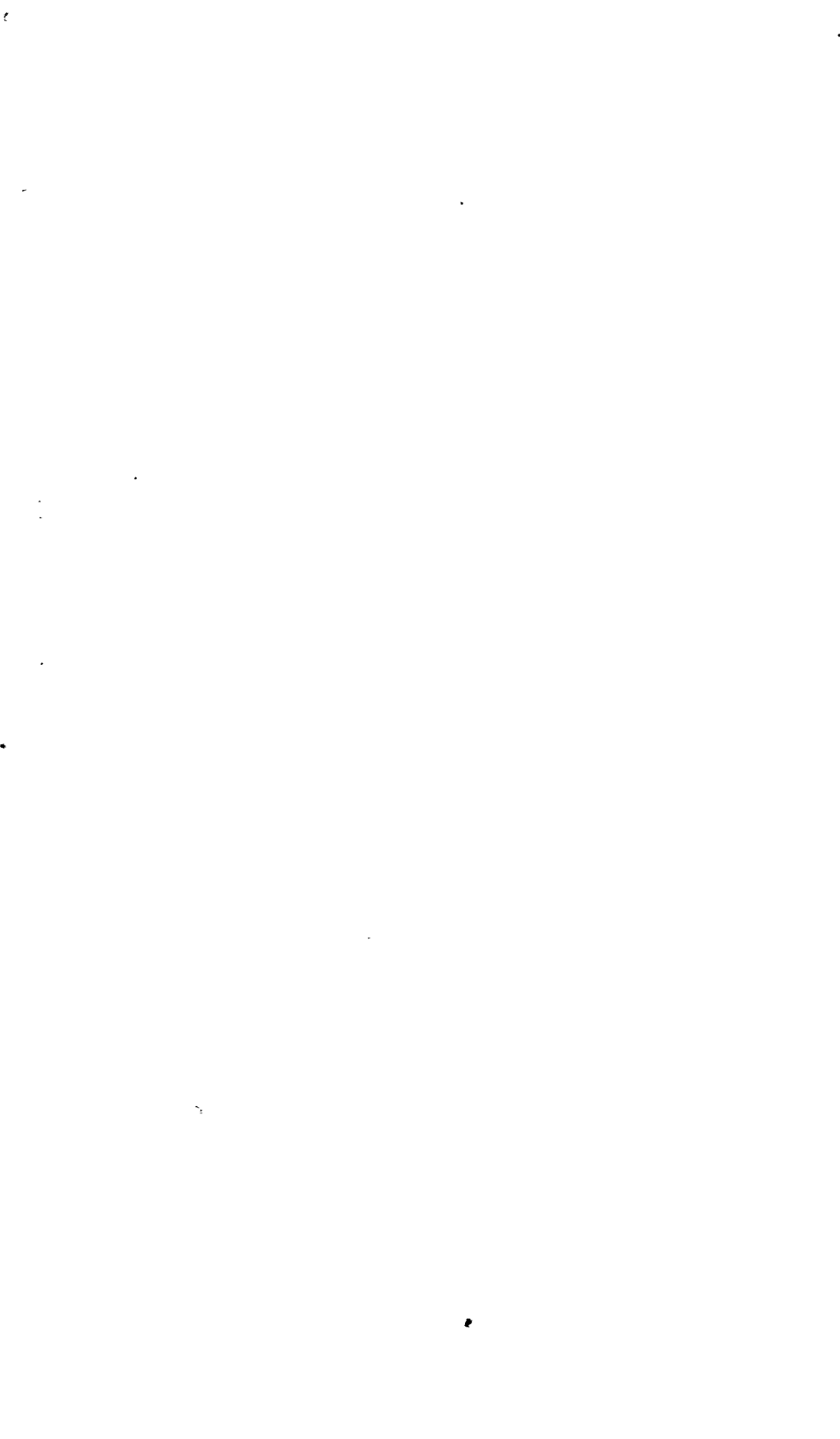
Hoe dit ook zij, in allen gevalle bestaat er voor zoover mij bekend is, geen aanleiding om ook aan de juistheid van het op den grafsteen vermelde jaartal 822 (overeenkomende met 1419 n. Chr.) te twijfelen. Want inderdaad moet Malik Ibrāhīm, die als de eerste apostel van den Islam op Java bekend staat, ongeveer in het begin der 15^e eeuw geleefd hebben. Uit verschillende gegevens toch blijkt, dat de Islam omstreeks dien tijd is begonnen zich op Java te verspreiden.

Leiden, September 1911.

✓
W. 100

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving